

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

History series

№4 (79)

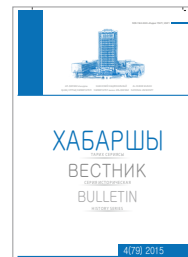
Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ № 4(79)

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Қуәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Телефон: +727-377 33 38 (1288)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Жұмаділ А.Қ., ғылыми редактор (Қазақстан)

Омарбеков Т.О., ғылыми редактордың
орынбасары (Қазақстан)

Таймағамбетов Ж.Қ. (Қазақстан)

Жұмағұлов Қ.Т. (Қазақстан)

Миша Майер (Германия)

Әбдуқап Қара (Түркия)

Мұхатова О.Х. (Қазақстан)

Сұлтанғалиева Г.С. (Қазақстан)

Қалыш А.Б. (Қазақстан)

Ахмет Ташағыл (Түркия)

Юлай Шамиль Оғлы (АҚШ)

Уяма Томохико (Жапония)

ҚАЗАҚ
УНИВЕРСИТЕТІ
Б А С П А У Й І

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гүлмира Шаккозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гүлмира Бекбердиева, Қарлыға Ибрагимова

Компьютерде беттеген:

Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Мәлдір Өміртайқызы

Телефон: +7(727)377-34-11

E-mail: Moldir.Omirtaikyzy@kaznu.kz

ИБ № 9006

Басуға 20.10.2015 жылы қол қойылды.

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 30,1 б.т. Офсетті қағаз.

Сандық басылыс. Тапсырыс №3994. Таралымы 500 дана.

Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2015

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНА – 550 ЖЫЛ

КАЗАХСКОМУ ХАНСТВУ – 550 ЛЕТ

550 YEARS TO THE KAZAKH KHANATE

Кәрібаев Б.Б.
**Қазақ хандығының
550 жылдығы:
ғылыми нәтижелер туралы**

Автор бұл мақаласында 2015 жылы елімізде Қазақ хандығының 550 жылдық мерекесіне байланысты жүзеге асырылған ғылыми іс-шаралардың бірі – Қазақ хандығының тарихына қатысты ғылыми, ғылыми-көпшілік еңбектерге қысқаша талдау жасайды. Өз талдауында автор мәселеге қатысты жарық көрген туындыларды үш топқа бөліп қарастырады. Бірінші топқа – Қазақ хандығының тарихына қатысты деректер мен деректанулық еңбектерді, екінші топқа – қазақ хандары мен сұлтандарына арналған ғылыми және ғылыми-көпшілік туындыларды, ал үшінші топқа – хандықтың әрбір тарихи кезеңдердегі тарихына арналған монографиялық жұмыстарды жатқызады. Сондай-ақ автор әр бағыттағы еңбектерге қысқаша талдаулар жасап, олардың маңызы мен өзіндік ерекшеліктерін атап өтеді.

Түйін сөздер: Елбасы, жолдау, Қазақ хандығына 550 жыл, мерейтой, қазақ хандары, зерттеулер.

Karibayev B.B.
**550th anniversary of Kazakh
Khanate: the results of research**

In this article, the author provides a brief analysis of research activities and public works to commemorate the 550 anniversary of the Kazakh Khanate. The analysis of the works of the author divides them into three groups. The first group – the sources and source works, the second group – scientific and public works devoted to the Kazakh khans and sultans, the third group the author includes monographs, the history of the khanate of passage in different historical periods. And as the author provides a brief analysis of various studies highlighting their features and importance

Key words: Elbasy, the message, 550th anniversary of Kazakh Khanate, celebration, Kazakh khans, research.

Карибаев Б.Б.
**550-летие Казахского ханства:
научные итоги**

В этой статье автор дает краткий анализ научно-исследовательским мероприятиям и общественным трудам, посвященным празднованию 550-летия Казахского ханства. В результате анализа трудов автор делит их на три группы. К первой группе относятся источники и источниковые труды, ко второй группе – научные и научно-общественные труды, посвященные казахским ханам и султанам, к третьей группе автор относит монографические работы, посвященные истории ханства в разный исторический период. Также автор дает краткий анализ различным исследованиям, выделяя их особенность и важность.

Ключевые слова: Елбасы, послание, 550-летие Казахского ханства, торжество, казахские ханы, исследования.

**ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ
550 ЖЫЛДЫҒЫ:
ҒЫЛЫМИ НӘТИЖЕЛЕР
ТУРАЛЫ**

Қазақстан Республикасының президенті Н.Назарбаевтың жыл сайын әр жылдың соңында немесе жаңа жылдың басында Қазақстан халқына Жолдау арнайтыны дәстүрге айналып отыр. Әр жылғы Жолдаудың тарихымыз үшін маңызы зор. Ал 2015 жылға арналған «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты Жолдаудың орны тарихшылар үшін, гуманитарлық ғылымның өкілдері үшін тіпті ерекше деуге болады. Онда 2015 жылы болатын мерекелер туралы былай деп айрықша атап өткен болатын: «2015 жыл – ұлттық тарихымызды ұлықтау және бүгінгі биіктерімізді бағалау тұрғысынан мерейлі белестер жылы. Қазақ хандығының 550 жылдығын, Қазақстан халқы Ассамблеясы мен Конституциямыздың 20 жылдығын, Ұлы Жеңістің 70 жылдығын атап өтеміз» [1, 1-2 бб.]. Елбасы атап көрсеткен мерекелердің әрқайсысының қазақстандықтар үшін орны ерекше. Дегенмен де, Қазақ хандығының 550 жылдық мерекесінің орны өте айрықша деуге болады.

Өзімнің жеке ойымша, Қазақ хандығының 550 жылдық мерейтойы дегеніміз – ұлттық мемлекеттігіміздің мерекесі. Оны атап өтудегі ең басты мақсат, ол – қазақ қоғамының барлық мүшелерін бірлікке жұмылдыру, елдің жас буын өкілдерін отансүйгіштікке, патриотизмге, мемлекетшілдікке, мемлекеттік билікті сыйлауға және құрметтеуге тәрбиелеу болып табылады. Салыстырмалы түрде айтсақ, жер бетінде 3-4 мың халық өмір сүргенімен, олардың бәрінің жеке мемлекеттері жоқ. Жеке, дербес мемлекеттердің саны 200-ден сәл ғана асады екен. Сол мемлекеттердің бірі – Қазақстан Республикасы.

Мемлекеттің негізгі атқаратын міндеттерінің біріне – қоғамның ішкі және сыртқы қатынастарын реттеу, оны үнемі дамытып отыру, ел аумағының тұтастығын сақтау, шекараны қорғау, экономика мен мәдениетті дамыту және тағы басқа осындай маңызды міндеттер жатады. Біз соңғы ширек ғасырдай уақыт ішінде дербес мемлекеттігіміздің арқасында жаңағы атап өткен міндеттерді жүзеге асыруда мол табыстарға қол жеткіздік. Ал осындай дербес мемлекеттілігін аңсап жүрген халықтар жұмыр жерде қаншама десеңізші!!! Осындай тұрғыдан келгенде өзінің жеке, дербес мемлекеті бар халықты нағыз бақытты халық деуге әбден болады. Біз сондай халықтың біріміз.

1999 жылы Елбасы өзінің «Тарих толқынында» атты кітабында XV ғасырдың ортасында құрылған Қазақ хандығын бүкіл Орталық Азиядағы ең алғашқы ұлттық сипаттағы мемлекет деп айрықша атап өткен болатын [2, 211 б.]. Бұл тұжырымның мәні өте тереңде жатыр. Бір сөзбен қысқаша түрде ғана айтсақ, біздің халқымыздың – қазақ, жеріміздің – Қазақстан деп аталуының негізінде – XV ғасырдың ортасында құрылған Қазақ хандығы тұр. Сол себепті де Қазақ хандығының 550 жылдығын атап өту, ол – ұлттық мемлекетіміздің мерейтойын атап өту деген сөз.

Осы жерде бір-екі ауыз сөзді Қазақ хандығына дейін Қазақстан аумағында өмір сүрген мемлекеттерге қатысты айтып өтейін.

Қазіргі Қазақстан аумағындағы мемлекеттілік тарихы біздің жыл санауымызға дейінгі ІХ-VІІІ ғасырлардан бастау алады. Ежелгі скифтер, сақтар, сарматтар, одан кейінгі ғұндар, үйсіндер, қанлылар, түрік дәуірі мен оғыз-қыпшақ дәуіріндегі қағанаттар мен хандықтар, Алтын Орда кезеңіндегі хандықтар – осылардың бәрі Қазақ хандығының тарихи тамырлары болып саналады. Ежелгі және ерте орта ғасырлардағы мемлекеттілік үдерісі Қазақстан аумағында сабақтас-тық және үздіксіздік принциптері негізінде дами келе, ұлттық сипаттағы мемлекетке – Қазақ хандығына ұласады. Ал Қазақ хандығының тарихы төрт ғасыр уақытқа созылып, ХІХ ғасырдың ортасына дейін жалғасқаны баршаға мәлім.

Міне, осындай жағдайды біздер, тарихшылар Қазақ хандығының 550 жылдық мерейтойын мерекелеу барысында бас қосқан халықаралық, республикалық деңгейдегі ғылыми жиындарда, дөңгелек үстелдерде, бұхаралық ақпарат құралдарына берген сұхбаттарымызда қалың көпшіліктің санасына жеткізуге тырыстық.

Енді ел тарихшыларының хандықтың мерейтойына байланысты жүргізген зерттеулері мен олардың қорытындысы жөнінде нақты тоқталып өтейін. Жалпы алғанда, тарихшыларымыз осы бағытта жақсы зерттеулерін жүргізіп, тәуір нәтижелерге қол жеткізді. Зерттеулердің бірнеше бағытта жүргенін көруге болады. Олардың алғашқысына – Қазақ хандығының тарихына қатысты деректер мен деректерге арналған арнайы ғылыми зерттеулер жатады. Осы бағыттағы зерттеулер ішінде шоғыры биік туындыға тарих ғылымдарының докторы, С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің қауымдастырылған профессоры (доцент) Лаура Қуандыққызы Жүсіпованың «XV-XVІІІ ғғ. Қазақ хандығы» (Павлодар: Кереку, 2015. – 375 б.) атты монографиясын жатқызар едім [3].

Монографияда автор XV-XVІІІ ғғ. Қазақ хандығының тарихы, оның деректік көздері және ауызша деректерге ғылыми негізде сараптамалар жасаған. Ауызша деректердің зерттелу тарихы, әдістемелері жөнінде автор қызықты ойларын ортаға салады. Сондай-ақ атақты Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының мұрағатындағы Қазақ хандығы мен қазақ хандары, сұлтандары, тарихи тұлғалар туралы мәліметтеріне деректанушылық тұрғыда зерттеулер жасап, оның нәтижелерін ұсынған. Монография соңындағы «Қосымшалар» бөлімінде хандар шежіресінің бірнеше нұсқалары беріледі. Жалпы алғанда, Л.Қ. Жүсіпованың бұл еңбегін қазақ халқының ауызша тарихи мәліметтері мен шежірелік материалдарын деректанулық тұрғыда жан-жақты зерделеген және осындай бағыттағы зерттеуді бір қадам болса да алға жақсы еңбек деп санаймын.

Ұлы тойды мерекелеу барысында келесі жарық көрген еңбекке белгілі шығыстанушы-ғалым, филология ғылымдарының докторы, С. Демирел университетінің профессоры Ислам Жеменейдің парсы тілінен қазақшаға аударуымен Мұхаммед Қайдар Дулаттың «Тарихи-Рашиди» атты еңбегінің үшінші рет жарыққа шығуы жатады [4]. 698 беттен тұратын бұл туындыны Алматыдағы «ҚАЗАқпарат» баспасы басып шығарған. Қазақ хандығының құрылуы жөнінде әңгіме бастасақ, ең алдымен ортағасырлық тарихшы Мұхаммед Хайдар мырза Дулатидың есімі мен оның «Тарих-и Рашиди» атты еңбегі тілімізге оралады. Атақты тарихшы М.Х. Дулати өз еңбегінде Қазақ хандығының құрылуын ғана емес, сонымен бірге Қазақ хандығының бір ғасырға жуық тарихынан баяндаулар береді. Сондай-ақ бұл кітапта ХІІІ-XVІ ғасырлардағы бүкіл Орталық Азиядағы халықтардың тарихына қатысты құнды мәліметтер кездеседі. Баспадан шығарушылар еңбектің осындай құнды жағын ескере келе, Қазақ хандығының 550 жылдығына орай «Тарих-и Рашидиді» қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қайта сөйлетіпті. Бұл еңбектің шығуы мерейтой барысында жұртты елең еткізер оқиғалардың біріне жатқаны белгілі.

2015 жылғы Қазақ хандығының 550 жылдығына орай жүргізілген зерттеу бағыттарының келесісіне – қазақ хандарының өмірі мен тарихи тұлғасына арналған ғылыми – танымдық және энциклопедиялық – анықтамалық жинақ жұмыстары жатады. Бұл бағыт бойынша қасиетті Түркістан қаласындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің тарихшылары шығарған «Қазақ хандары». Энциклопедиялық анықтамалық жинақ [5] пен осы еңбектің кеңейтілген нұсқа-

сы «Қазақ хандары». Энциклопедиялық анықтамалық жинақты ауыз толтырып айтуға болады [6]. Бұл жинақтың авторлары XV-XIX ғасырлар аралығында өмір сүрген қазақтың 80-ге жуық хандары мен сұлтандары жөнінде анықтамалық мәліметтер беріп, алғаш рет оқырмандарды қарастырып отырған тарихи кезең ішінде өмір сүрген қазақ билеушілерінің өмірімен және тарихи болмысымен таныстырады. Бұл еңбектердің құндылығына алғаш рет жүйелі түрде қазақ билеушілерінің бір еңбекке жинақталып берілуі жатады деп ойлаймын.

Осы бағыттағы келесі бір құнды еңбекке – елімізге белгілі ғалым, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Т. Омарбековтың «Ұлы даланың дара тұлғалары. Қазақ хандары» атты көпшілік оқырманға арнап жазылған ғылыми-танымдық сипаттағы еңбегі жатады [7]. Профессор Т. Омарбеков бұл еңбегінде Ұлы Даланың дара тұлғалары Тоқтамыс хан, Едіге би жөнінде және қазақтың алғашқы ханы Керей ханнан бастап қазақтың соңғы ханы Кенесары ханға дейінгі жиырма сегіз ханы туралы жазған материалдарын көпшілік назарына ұсынады. Бұл еңбектің құнды жеріне автордың Ұлы даланың дара тұлғаларын сөзбен ғана баяндап қоймай, өз қолымен салған суреттермен айшықтап беруі жатады.

Сондай-ақ осы жолдар авторының танымдық сипатта қалың көпшілікке арналып, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде жарық көрген Қазақ хандары. Казахские ханы. Kazakh Khans [8] және Қазақ хандары туралы қысқаша сипаттама. (XV ғ. ортасы мен XVIII ғ. басы аралығы) [9] атты еңбегін атап өтуге болады. Осы жолдардың авторы XV ғ. ортасы мен XVIII ғ. басы аралығында қазақтың бас хандары болған Керей ханнан Тәуке ханға дейінгі он жеті билеушінің өмірі мен тұлғалық бейнесі жөнінде ақпараттық материалдарды оқырмандарға ұсынады. Егерде бұл күндерге дейін қазақ хандары туралы жүйеленген танымдық еңбектердің жоқтығын ескерсек, онда бұл аталған еңбектер сол олқылықтың орнын толтыруда ерекше үлес қосады деп санауға болады.

Қазақ хандығының 550 жылдығын мерекелеу барысындағы зерттеу жұмыстарының тағы бір бағытына арнайы жүргізілген зерттеулерді

жатқызуға болады. Оның қорытындысына Қазақ хандығының әртүрлі мәселелерін қамтыған монографиялық еңбектер жатады. Бұл бағыт бойынша осы жолдар авторының Қазақ хандығының құрылу тарихы мен Қазақ хандығының күшеюіне арналған атты еңбектері жарық көрді [10, 11]. Бірінші еңбекте Қазақстан аумағындағы мемлекеттіліктің қалыптасуының теориялық, методологиялық мәселелері, хандықтың құрылуының алғышарттары, деректері, тарихнамасы, хандықтың құрылуының барысы мен кезеңдері, тарихи маңызы және «қазақ» сөзінің мәні мен мазмұны секілді мәселелер қарастырылса, екінші монографияда Қазақ хандығының күшеюі кезеңіндегі мәселелер зерттеледі.

Бұл аталған еңбектерден басқа дәл қазіргі кезде бірнеше ғалымның Қазақ хандығының әртүрлі кезеңдердегі тарихы мен әртүрлі аспектілеріне арналған зерттеу жұмыстары баспаларда жатыр. Олар жыл соңына дейін немесе келесі жылдың алғашқы айларында шығады деп күтілуде.

Мемлекеттік мерекеміздің мерейтойына арналған ғылыми жұмыстардың келесі бағытына әртүрлі деңгейлердегі ғылыми конференциялар жатады. Ғылыми жиындар еліміздің бас қалалары – Астана мен Алматы, барлық облыс орталықтарында, Түркістан, Семей, Арқалық, Жезқазған секілді үлкен қалалардағы жоғары оқу орындары ғалымдарының ұйымдастыруымен өткізілді. Бұл істі мемлекеттік биліктің салалары мен тармақтары да одан әрі жалғастырды. Жалпы алғанда, 2015 жылы елімізде Қазақ хандығының 550 жылдығына орай жүзден аса ғылыми шаралардың өткені белгілі. Олардың бәрі ақпарат көздері арқылы қалың жұртшылыққа кең насихатталды. Мерекелік үрдіс жыл аяғына дейін әлі жалғасын тауып жатыр.

Жалпы қорыта келе айтарым, хандықтың мерекесін жыл басынан жыл аяғына дейін атап өту – халқымыздың рухын асқақтатқан кең ауқымды, терең мәнді іс-шара болды. Еліміздің тарихшылары бұл іске бір адамдай атсалысып, мерекенің ғылыми жағының жүгін көтерісті. Соның нәтижесінде жоғарыда атап өткен туындылар дүниеге келіп, мерекенің сәнін келтірді деуге болады. Қазақ хандығының 550 жылдығын мерекелеу толығымен өз мақсатына жетті деп ойлаймын.

Әдебиеттер

- 1 Нұрлы жол – болашаққа бастар жол. Мемлекет басшысының Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан газеті. – №221 (28444). – 12 қараша сәрсенбі. – 2014 жыл.
- 2 Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.
- 3 Жүсіпова Л.Қ. XV-XVIII ғғ. Қазақ хандығы. – Павлодар: Кереку, 2015. – 375 б.
- 4 Мұхаммед Қайдар Дулат. Тарих-и Рашиди: – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2015. – 698 б.
- 5 Қазақ хандары: Энциклопедиялық анықтамалық жинақ // жауапты редакторлар: т.ғ.д., профессор М. Қожа, т.ғ.д., профессор Х.М.Тұрсын. – Түркістан: Тұран, 2015. – 176 б.
- 6 Қазақ хандары: Энциклопедиялық анықтамалық жинақ // жауапты редакторлар: т.ғ.д., профессор М. Қожа, т.ғ.д., профессор Х.М. Тұрсын. – Алматы: Қазығұрт, 2015. – 224 б.
- 7 Омарбеков Т. Ұлы даланың дара тұлғалары. Қазақ хандары. – Алматы: «Эксклюзивка» баспасы, 2015. – 173 б.
- 8 Кәрібаев Б. Қазақ хандары. Казахские ханы. Kazakh Khans. – Алматы: Сардар, 2015. – 128 б. Қазақша, орысша, ағылшынша.
- 9 Кәрібаев Б. Қазақ хандары туралы қысқаша сипаттама. (XV ғ. ортасы мен XVIII ғ. басы аралығы) [9]. – Алматы: Саржайлау, 2015. – 38 б.
- 10 Кәрібаев Б. Қазақ хандығының құрылу тарихы»: монография. – Алматы: Сардар, 2014. – 520 б.
- 11 Кәрібаев Б. Қазақ хандығының күшеюі (XV ғ. соңғы – XVI ғ. алғашқы ширектері). – Алматы: Сардар, 2015. – 170 б.

References

- 1 Nurly zhol – bolashakka bastar zhol. Memleket basshysynyn Kazakstan halkyna Zholdauy // Egemen Kazakstan gazetі. №221 (28444), 12 karasha sarsenbi, 2014 zhyl.
- 2 Nazarbaev N. Tarih tolkynynda. – Almaty: Atamura, 1999. – 296 b.
- 3 Zhusipova L.K. XV-XVIII gg. Kazak handygy. – Pavlodar: Kereku, 2015. – 375 b.
- 4 Muhammed Kaidar Dulat. Tarih-i Rashidi: – Almaty: KAZakparat, 2015, – 698 b.
- 5 Kazak handary. Enciklopediyalyk anyktamalyk zhinak / zhauapty redaktorlar: t.g.d., professor M.Kozha, t.g.d., professor H.M.Tursyn. – Turkistan: «Turan» baspahanasy. 2015. – 176 b.
- 6 Kazak handary. Ienciklopediyalyk anyktamalyk zhinak / zhauapty redaktorlar: t.g.d., professor M.Kozha, t.g.d., professor H.M.Tursyn. – Almaty: «Kazygurt» baspasy. – 2015 zh. – 224 b.
- 7 Omarbekov T. Uly dalanyn dara tulgalary. Kazak handary. – Almaty: «Ekskluzivka» baspasy, – 2015. – 173 b.
- 8 Karibaev B. Kazak handary. Kazahskie hany. Kazakh Khans. – Almaty: Sardar, 2015 zh. – 128 b. Kazaksha, orysshа, agylshynsha.
- 9 Karibaev B. Kazak handary turaly kyskasha sipattama. (XV g. ortasy men XVIII basy aralygy) [9]. – Almaty: «Sarzhailau» baspasy. – 2015. – 38 b.
- 10 Karibaev B. Kazak handygynyn kurylu tarihy»: Monografiia. – Almaty: «Sardar» baspa uii, 2014. – 520 b.
- 11 Karibaev B. Kazak handygynyn kusheiuі (XV g. songy – XVI g. algashky shirekteri). – Almaty: «Sardar» baspa uii, 2015. – 170 b.

Дәдебаев Ж., Бисенбаев П.,
Кәрібозов Е.

**Қазақ хандығы және қазақ сөз
өнерінің өр тұлғалары
(Асан Қайғы, Жиренше
Шешен, Алдар Көсе)**

Мақала Қазақ хандығының құрылуы мен қалыптасуы, қазақ сөз өнерін жасаушылардың алғашқы өкілдерінің қоғамдық және шығармашылық қызметін зерттеу мәселелеріне арналған. Қазақ хандығының құрылуының алғышарттары, қалыптасуы және қазақ сөз өнерінің байырғы өкілдерінің қоғам, мемлекет қайраткері, шығармашылық тұлға ретінде атқарған қызметтерінің мазмұны мен маңызы Қорқыт атаның даналық сөздерімен, өсиеттерімен сабақтас сарапталған. Қазақ хандығының негізі туралы Ш. Уәлиханов, М. Тынышпаев, С. Сейфуллин айтқан ойлардың тарих шындығына қатынасы ашылған. Асан Қайғы, Жиренше шешен, Алдар көсе сияқты қазақ сөз өнерінің ірі өкілдерінің қазақ хандығының құрылу және қалыптасу тұсындағы ерен еңбектері пайымдалған.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, құрылуы, қалыптасуы, сөз өнері, Қорқыт ата, Асан Қайғы, Алдар көсе, қоғам, қызмет.

Dadebaev Zh., Bisenbaev P.,
Karibozov E.

**Kazakh Khanate and prominent
personalities of the Kazakh art
of word (Akan Seri, Zherenshe
Sheshen, Aldar Kose)**

The article investigates the questions of origin and formation of the Kazakh Khanate, social and creative activity of the first representatives of Kazakh literature. Comprehend the preconditions for the emergence and formation of the Kazakh Khanate, content and value of public and creative activity of the first representatives of Kazakh literature in connection with the wise words and teachings Korkut Ata. We explore issues to do with the historical reality of opinions and views expressed on the Kazakh Khanate by such prominent figures as the S. Valikhanov, M. Tynyshpaev, S. Seifullin. We consider the life and deeds Asan Kaigy, Zhirenshe Sheshenya, Aldar Kose as the major representatives of the art of speech in the period of occurrence and formation of the Kazakh Khanate.

Key words: Kazakh Khanate, activities, occurrence, formation, the art of words, Korkut Ata, Asan Kaigy, Zhirenshe Sheshenya, Aldar Kose, society.

Дәдебаев Ж., Бисенбаев П.,
Кәрібозов Е.

**Казахское ханство
и выдающиеся личности
казахского искусство слово
(Акан Сери, Жеренше шешен,
Алдар Косе)**

Статья посвящена исследованию вопросов возникновения и становления Казахского ханства, общественной и творческой деятельности первых представителей казахской словесности. Рассматриваются предпосылки возникновения и становления Казахского ханства, содержание и значение общественной и творческой деятельности первых представителей казахской словесности в связи с мудрыми словами и наставлениями Коркут ата. Изучены вопросы отношения к исторической действительности мнений и суждений, высказанных о Казахском ханстве такими видными деятелями, как Ш. Валиханов, М. Тынышпаев, С. Сейфуллин, жизнь и деяние Асан Кайгы, Жиренше шешен, Алдар косе как крупных представителей искусства слова в период возникновения и становления Казахского ханства.

Ключевые слова: Казахское ханство, деятельность, возникновение, становление, искусство слова, коркут ата, Асан Кайгы, Жиренше шешен, Алдар косе, общество.

**ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ
ЖӘНЕ ҚАЗАҚ
СӨЗ ӨНЕРІНІҢ
ӨР ТҰЛҒАЛАРЫ
(Асан Қайғы, Жиренше
Шешен, Алдар Көсе)**

Сөз өнері – өнердің бір түрі. Халық: «Өнерді үйрен де, жи-рен», – дейді. Бұл сөздің астарында кісіге қанша өнерді үйренсе де, артық болмайды деген сияқты ұғым жатқан болу керек. Сөз өнері үйренетін өнер емес. Дәстүрлі қоғам жағдайында қоғамдық сананың барлық байлығы, қоғамдық ойдың барлық қазынасы сөз өнері үлгісінде туған, сөз өнері үлгісінде сақталған және ұрпақтан ұрпаққа жеткен. Бүгінде өзіміз есте сақтап, жастарымыз айтып жүрген халық мақал-мәтелдерінің әрқайсысында жалпыхалықтық өлшемге айналған даналық қағидалар бар. Тарихи аңыздар мен жырларда халықтың дәстүрлі дүниетанымы, ойлау табиғаты, басынан өткен өмір шындықтары көрініс тапқан. Сөз өнерінің байырғы үлгілері бүгінде қоғамдық санамыздың іргелі салаларына айналып отырған тарих, этнология, филология, философия, мәдениеттану, құқықтану, педагогика, этика, эстетика және басқа ғылымдардың басты дерек көзіне айналып отыр. Осының бәрі дәстүрлі қазақ қоғамында сөз өнерінің өнер ғана емес, даналық таным қайнары болғанын білдіреді.

Қазақ хандығы дәуірінде сөз өнерінің әлеумет өміріндегі қызметі аса зор болды. Халық: «Өнер алды – қызыл тіл», – деп, сөз өнерінің ел өміріндегі маңызы мен мәнін өте жоғары бағалады. Ал сөз өнерін жасаушы жырауларды халық ханнан артық қадірледі. Қазақ ғұламаларының ойынша, «жырау – толғау айтатын ақылшы, қиыншылық үстінде халық ортасына шығып, қамқор сөздер сөйлейтін данышпан ойшыл адам, ерте кезде ұлыс ордасында отырып, ақыл, кеңес беретін әрі тәрбиеші, әрі ұстаз, әрі сәуегей, ұлы ойдың иесі» [1, 146].

Қазақ жырауларының басында Қорқыт ата тұр. Қорқыттың болмысындағы дара қасиет оның дүниеге келісінен бастап байқалады. Қорқыт дүниеге келерде анасы тоғыз күн толғатып, жер дүниені үш күн, үш түн қараңғылық басады. Қалың қара жаңбыр, сұрапыл қара дауыл соғып, біреуді біреу көре алмай, ел-жұрт қатты қорыққан. Қаратауды қараңғылық басып, халық оны (Қаратауды) «Қараспан» деп атаған [1, 187].

Қараспан-Қаратауда халықты қорқытып дүниеге келген Қорқыт еліне ақыл-кеңес беретін тәрбиешіге, ұстазға, сәуегейге, ұлы ойдың иесіне айналды. Ел-жұрттың басына екіталай күн туса, пәтуаны Қорқыт ата айтты. Ел-жұрт алдағы күнінен жақсылық күтсе, ақ батаны Қорқыт ата берді. Күнделікті тұр-

мыс-тіршілікте тіреу болатын ақыл-кеңесті, даналық сөзді де Қорқыт ата айтты. Қорқыт ата алдынан өткен хандарға: «Хан ием, туып-өскен Қаратауың құламасын, көлеңкелі дарағың құрамасын, бағаң арта берсін, күнәнді Аллаһ кешірсін», – деп бата берді. Жаратушы Қорқыт атаның сөзіне ағартушы, сақтаушы, жарылқаушы күш берді.

Жырау туралы, жыраудың қызметінің халықтық мәні туралы Қорқыт ата тұсында қалыптасқан құрмет кейінгі Шыңғыс хан тұсындағы Кетбұқа, Тоқтамыс хан мен Едіге би тұсындағы Сыпыра жыраудан қазақ хандығы тұсындағы жыраулардың қарашоғыр қалың қатарына дейін үзілмей жалғасты.

Шоқан Уәлиханов тарихи аңыздарға, дерек көздеріне сүйене отырып, Жәнібек пен Керей Әбілқайырдан бөлініп кеткенде, олардың қасында Жиренше шешеннің, Асан Қайғының болғанын жазады, Асан Қайғының қазақ ұлыстарының басын қосатын Жерұйық мекен іздегенін көрсетеді [2, 165]. Асан Қайғының Жерұйық мекенді іздеуіне халық басындағы қиындық, малға, шаруаға да береке жоқ, адамға да бақ-мереке, тату тыныштық, шат-шадыман тірлік жоқ қауіп-қатерлі, күйзелісті күй себеп болған. Жерұйыққа «жетсе ғана, соны мекен етсе ғана, халқы бақытты болмақ. Игілікті ырыс атаулының жанды көрініс, белгісі болып «қой үстіне бозторғай жұмыртқаламақ». Мұнда малға, шаруаға да береке бар, адамға да бақ-мереке, тату тыныштық, шат-шадыман тірлік бар. Міне, осындай жерді өзі үшін емес, елі, жұрты үшін іздеген Асан – ел қамқоры» [3, 233]. М.О. Әуезовтің осы сөзінде Асан Қайғы өмірінің, халық тіршілігінің үлкен шындығы бар.

Жәнібек пен Керейдің Әбілқайырға ренішті болып, онымен ат құйрығын үзісуінің себебін С. Сейфуллин былай түсіндіреді: «Алтын Орданың ханы кіші Мұхаммет өлтірген Барақ ханның балалары Жәнібек пен Керей 1456 жылы Әбілқайыр ханмен өкпелесіп, өзінің соңынан ерген біраз көшпелі ноғайлыны ертіп, өзге ноғайлы, өзбек елдерінен жіктеліп, күншығысқа қарай, Мұңғылстан шегіне, Хан тауына көшіп кетеді» [4, 19]. Шәкәрім Құдайбердіұлы қазақтардың Әбілқайыр ханнан бөліну себебін Қобыландының Дайырқожаны өлтіруіне байланысты қайшылықтармен байланыстырады [5, 31-32]. Бұл айтылған жайлар Жәнібек пен Керей бастаған қазақтардың Әбілқайыр басқарған хандықтан бөлініп шығып, жеке хандық құруының сыртқы, көзге көрініп тұрған себеп-сылтауы болуы мүмкін.

Әлкей Марғұланның пайымдауына қарағанда, Асан Қайғы, Әз-Жәнібек, Керей үшеуі Әбілқайырға разы болмай, қазақты жеке бір ұлысқа бөлмекші болған. Асан Қайғы қара халыққа жайлы қоныс іздеп, Қазақстанның қазіргі ұлан-ғайыр даласын түгел аралап, сынын айтады, орда қондырар жерді Әбілқайырдың ықпалы жүрмейтін Маңғыстау мен Жетісудан іздейді. Маңғыстаудың мал бағуға жайлы болғанымен, ел еркін жайлап отыруға тарлық ететінін байқайды. Жетісуді көргенде, қайғысы тарап, көңілі жайланып: «Үш Алматы деген жер бар екен. Сарымсағы сабаудай, бүлдіргені бүйректей, алмасы бар жүректей. Сол жерді кимадым», – депті. Ақырында Хан тауында хан ордасын құрады. Зираты Ыстық көл маңында [1, 145]. Мұхаммед Хайдар Дулати бастаған тарихшылардың еңбектері негізінде Шоқан Уәлиханов жазып қалдырған осы деректерді С. Сейфуллин толықтырып, мынадай біршама толымды мәлімет береді: «Алшынның біразы, Арғын, Керей, Қыпшақтың біразы, Жалайыр руларынан құралған аз ғана ноғайлы, ноғайлар 1456 жылы өзге қалың ноғайлыдан, өзбектен бөлініп шығып, Балқаш көлінің оңтүстігіндегі Хан тауына көшіп келіп, «қазақ» атанып, бөлек Қазақ хандығын құрды. Бұл Қазақ хандығы да Алтын Ордада отырған ханды ұлы хан деп қараған. Кәзіргі қазақ болып отырған қалың елдің өзге рулары, көпшілігі ол қарсаңда әлі де Алтын Ордаға қараған қалың ноғай болған қалпында ноғайлы мырзаларының, хандарының, өзбек хандарының қол астында еді. Түрік-моңғол руларының ескілігін қарастырған орыстың кейбір жазушылары қазақ атаулы елді тек өзбек елінен бөлініп шыққан ғана дейді... Ол – қазақ атанған елдің ескілігін жете білмегендіктен айтылған сөз, ол қазақ атаулы елдің ноғай ханның елі болып, көп заман «ноғайлы» атанып жүргенін білмегендік...» [4, 19]. С. Сейфуллин осы ойларын дамыта отырып, Жәнібек хан құрған, қазақ елі атанған хандықпен қатар бұрынғы Алтын Орданың Қырым мен Кавказдан Сібірге дейінгі жерлеріндегі халықтардың бәрі де «қазақ» атанғаны [6, 49] туралы М. Тынышпайұлының тұжырымдарын қолдайды. М. Тынышпайұлының, С. Сейфуллиннің пікірі – тарихшылардың мәліметтеріне, деректеріне негізделген және тарихи-логикалық қисыны жеткілікті дәйектелген пікір.

М. Тынышпайұлы «қазақ» туралы тарихшылардан терген мағлұматтарын хронологиялық тәртіппен Х ғасырдан бермен қарай жүйелеген [6, 43]. С. Сейфуллин солардың ішінен өзі айқындау деп білген тоғыз мағлұматты атап өтеді.

Олардың алғашқысы Әбілқысым Фердаусидің (XI ғасыр) «Рүстем» дастанынан алынған. «Қазақ», «қазақ хандығы» деген сөздер, ұғымдар аңыздар өзегімен Фердауси заманына дейін жеткенге ұқсайды.

«Қазақ», «қазақ хандығы», «қазахия» сөздері мен ұғымдарының түрлі елдер тіліндегі жазба ескерткіштерде сақталғаны және олардың қазіргі қазаққа, қазақ еліне қатысы туралы ойлардың желісін таратуда М. Тынышпаев пен С. Сейфуллиннің көзқарастары арасында айырмашылық, қайшылық жоқ.

Хан тауына хан ордасын тіккен Керей мен Жәнібек хан тұсында қазақ хандығының ынтымағы мен бірлігі жолында ерен еңбек сіңірген Асан Қайғы, Жиренше шешен, Алдар көсе туралы, олардың сөздері мен істері туралы ел есінде сақталған аңыздарда терең мән бар. Оның мәнісіне жету үшін, тарихи аңыздарда сақталған мәліметтердің тереңінен шындықтың асыл жылғасын табудың маңызы зор.

Г.Н. Потанин орта ғасырлардағы Еуропа эпосында кездесетін шығыстық сарындарды зерттеу барысында: «Мен қазақ-алтай аңыздарындағы Жиренше шешен-Ерен шешен және моңғол батыры Ерен-сайын (Ирин-сайн) бір ме деп топшылаймын», – дейді. Ол мұнымен тоқтап қалмай, Жиренше шешен мен Оғыз ханның биі Ер Қиыл қожаны қатар қояды, Шыңғыс ханның қайын атасы Дай шешенді керей Тұғрыл ханның биі болған Жиреншенің өзі деп түсіндіреді [7: 595; 719; 721; 735].

Қазақ тарихшысы Құрбанғали Халдұлының «Тауарих хамса» кітабында Асан Қайғы Майқы бидің алтыншы буындағы ұрпағы ретінде сипатталады. Қырғыз оқымыстылары Асан Қайғының да, Жиренше шешеннің де, Алдар көсенің де Барақұлы Жәнібек тұсында емес, Алтын Орда ханы Жәнібек Өзбекұлы тұсында өмір сүргені туралы пікір айтады. Ол пікірге аңыз-әңгімелерді негіз етеді. Екіншіден, Асан Қайғыны түркі халықтарының бәріне ортақ ойшыл деп біледі. Асан Қайғыны Барақұлы Жәнібек ханның тұстасы деген жағдайда, оның түркі халықтарына ортақ ойшыл болмай шығатынын тілге тиек етеді.

Г.Н. Потаниннің талдаулары мен пайымдауларында, қырғыз оқымыстыларының болжамдарында белгілі бір қисын бары рас. Бірақ бұл орайда айтылған болжамдарға да, негізге алынған қисындарға да тарихи ұстаным талаптары тұрғысынан қараған дұрыс.

Біздің ойымызша, Асан Қайғының Барақұлы Жәнібек тұсында өмір сүргені туралы Шоқан Уәлиханов бастаған қазақ оқымыстыларының

пікірі оның түркі халықтарына ортақ ойшыл екендігін жоққа шығармайды. Үш данышпан өмірінің басын, Жәнібек пен Керей сияқты, Алтын Ордада, қалған өмірін Хантауында, қазақ хандарының қасында өткізді. Алтын Ордамен қарым-қатынасын үзбеді.

Асан Қайғы, Жиренше шешен, Алдар көсені Алтын Орда ханы Жәнібек Өзбекұлының тұсында өмір сүрді деген пікірін қырғыз оқымыстылары тарихта болған Толыбай сыншымен байланыстырып негіздеуге талаптанады. Мұндай ой айтуға талаптанушылар қазақ оқығандарының арасында да жоқ емес. Мысалы, Алтын Орда тұсында өмір сүрген, Алтын Орда ханы Жәнібектің, Жәнібектің баласы Бердібек ханның ақылшысы болған Толыбайды ХҮІІ-ХҮІІІ ғасыр аралығында өмір сүрді деушілер бар. Асан Қайғыны, Жиренше шешенді, Алдар көсені Алтын Орда ханы Жәнібектің тұсынан іздеу қандай негізсіз болса, Алтын Орданың атақты ұлысбегі Толыбайды ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырға алып келу де сондай орынсыз. Тарихи тұлға өміріне қатысты түйінді пікірді тарихи дерек, тарихи аңыздар, тарихи қисын негізінде айтса жарасады.

Толыбай сыншының Өзбекұлы Жәнібек ханның тұсында Алтын Орданың басты тұлғасы, ұлысбегі болғаны тарихи құжаттарда, басқа да жазбаша дерек көздерінде айтылады. Алтын Орда ханы Жәнібектің өмір деректері, жақын және алыс айналасы, уәзірлері, кеңесшілері, бектері туралы араб, парсы, орыс тілдерінде қыруар дерек көздері сақталған. Оларда Толыбай туралы айтылғанмен, Асан Қайғы, Жиренше шешен, Алдар көсе туралы ешқандай мәлімет жоқ. Асан Қайғы, Жиренше шешен, Алдар көсе үшеуін Алтын орда ханы Өзбекұлы Жәнібектің маңындағы бектер мен билердің арасында атқарған істерін баян ететін аңыз қазақта кездеспейді. Осы тұрғыдан келгенде, аттары аталған үш тарихи тұлғаның өмір сүрген кезеңі туралы қазақ оқымыстыларының пікірі тарихи шындыққа барынша сәйкес және ғылыми жағынан дәлелді.

Г.Н. Потанин өз еңбегінде көптеген дерек көздерін, әлем халықтары әдебиеті үлгілерін салыстырып, бірталай ғылыми ойлар, болжамдар айтты. Зерттеушінің ойлары мен болжамдары маңызды екені анық. Әйтсе де салыстырылып отырған үлгілердегі кейіпкерлердің істері мен сөздеріндегі ұқсастықтардың негізінде олардың түбі бір адам деп топшылау салыстырмалы немесе типологиялық зерттеу теориясының қазіргі замандағы қағидаларына сай келмейді. Бұл ретте ұқсастықтардың өзегін қуа бермей, Жиренше шешен мен Алдар көсенің, Асан қайғының Өз

Жәнібек хан тұсында өмір сүргені жайында ел есінде сақталып, ХІХ ғасырда хатқа түскен көп қатпарлы мәліметтердің асыл негізін іздеу дұрыс болмақ.

Ш. Уәлиханов Жиреншенің сөздері мен істері баяндалатын халық аңыздарына сүйене отырып, Жиренше шешен мен Асан Қайғының Барақұлы Жәнібек ханның жанында болғаны туралы пікір білдірді. «Жәнібек ханның атының алдына халықтың «әз» деген эпитетті қосып айтқанына қарағанда, ол әділетті хан болғанға ұқсайды, оның уәзірі ақылы асқан шешен Жиренше екен» [2: 161; 165], – деп жазды.

Г.Н. Потанин Тарбағатай қазақтарының аузынан жазып алған бір дерек көзінде дүниедегі ең ескі хан Әз-Жәнібек хан екені, ханның Жиренше шешен деген ақылманы болғаны айтылған [7, 595]. Мұса Шормановтың айтуына қарағанда, Әз-Жәнібек пен оның екі замандасы Жиренше шешен мен Алдар көсе туралы Қарқаралы қазақтары арасында үлкен дастан болған [8, 158]. Жиренше шешен мен Алдар көсенің Әз Жәнібек хан тұсында өмір сүргені Ә. Диваев жинаған материалдарда да көрініс тапқан [9, 66-67; 10, 84-85]. Жәнібек ханмен тұстас Жиренше атты шешен болғаны туралы, оның тапқырлығы туралы қазақ арасында толып жатқан аңыздар барын С. Сейфуллин [4], М. Әуезов [3, 232-235], С. Мұқанов [11, 60] секілді көнекөз қариялар да айтты.

Сөз өнері туралы ғылымда М.О. Әуезов қалыптастырған мынадай қағида бар: «Аңыз әңгіменің тарихтық адамды біржолата өзіне ұқсамаған кейіпке түсіріп әкететіні болмайды... Әрбір аңыз әңгіменің негізінде тарихта болған адамның шын кескінінің түбегейлі ерекшеліктері жүреді» [12, 179]. Бұл қағиданың маңызы мен мәні бүгінгі күнде де мейлінше зор. Жиренше шешеннің өмірінің кейбір деректерін анықтауда ілкіден бері келе жатқан аңыз өзегінде сақталған мәліметтер құнды дерек көзі қызметін атқарады.

Аттары аталған тарихи тұлғалар туралы ел есінде, аңыздар өзегінде, тарихи жырларда сақ-

талған мәліметтерден ауытқу немесе оларды теріске шығару негізсіз. Асан Қайғының, Жиренше шешеннің, Алдар көсенің қазақ ханы Әз Жәнібек хан тұсында өмір сүргені туралы халық есінде, халық аңыздарында сақталған мәліметтердің тарихи мәні бар деп білу шарт.

Айтылған жайлардың негізінде мынадай ой түйге болады:

- Қазақ хандығының ордасы Хантауына қонды. Қазақ ханының ақылшысы, кеңесшісі Асан Қайғы, Жиренше шешен, Алдар көсе болды. Асан Қайғы, Жиренше шешен, Алдар көсе ханға елдің жағдайын жақсартудың, халықты «қой үстіне бозторғай жұмыртқалағандай» жайлы да жақсы өмірге жеткізудің жолдары туралы ақыл айтып, кеңес берді, елге үлгі ұсынды.

- Асан Қайғы, Жиренше шешен, Алдар көсе қалыптастырған даналық үлгіні сақтап, дамыта отырып, Жәнібек ханның ұлы Қасым хан қазақ хандығының күш-қуатын арттырды, Алтын Орда ту тіккен Дешті қыпшақ даласындағы қарормандай қалың қазақ Қазақ хандығының қарашаңырағы астында бірбүтін іргелі ел болды.

- Асан Қайғының, Жиренше шешеннің, Алдар көсенің аттары, сөздері, істері аңызға айналып, қазақ хандығының, қазақ халқының даналық танымының баға жетпес асыл қазынасына айналды.

- Қараспанның астында, Қаратаудың қасында, Хантауының басында Асан Қайғының, Жиренше шешеннің, Алдар көсенің қазақтың қамын ойлап істеген істері мен айтқан сөздерінің жарығы бүгінгі күні де көзді қарықтырып, көңілді балқытқандай.

- Қараспандай Қаратауда, хан ордасы қонған Хантауында жаратқанның қазақ халқына берген қасиетінің жарығы мен жылуы бар.

Құрметті халайық, баяндамамды Қараспанның қадірлісі, дүйім түркі жұртының данасы Дәдем Қорқыттың бір ауыз сөзімен аяқтауға рұқсат сұраймын: Қаратауыңыз құламасын, көлеңкелі дарағыңыз қурамасын, бағаңыз арта берсін, күнәңізді Алла кешірсін.

Әдебиеттер

- 1 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар: ғылыми-зерттеу мақалалар... / құраст. Р. Бердібаев. – Алматы: Жазушы, 1985.
- 2 Уәлиханов Ш.Ш. Бес томдық шығармалар жинағы. II том. – Алматы: Қазақ совет энциклопедиясының бас редакциясы, 1985.
- 3 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. XVIII том. – Алматы: Жазушы, 1985.
- 4 Сейфуллин С. Көп томдық шығармалар жинағы. VII том. – Алматы: Қазығұрт, 2007.
- 5 Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі. – Орынбор, 1911.
- 6 Тынышпаев М. Великие бедствия... (Ақтабан-Шубырынды). – Алма-Ата: Жалын, 1991.
- 7 Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. – СПб., 1899.

- 8 Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Результаты путешествия (1876-1877). Выпуск II. – СПб., 1881.
- 9 Қазақтың халық творчествосы (Ә.Диваев жинаған материалдар). – Алматы: Ғылым, 1989.
- 10 Дала уалаятының газеті. – Алматы: Ғылым, 1989.
- 11 Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. Он алты томдық. Т. 15. Халық мұрасы. – Алматы: Жазушы, 1979.
- 12 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. XVII том. – Алматы: Жазушы, 1985.

References

- 1 Margulan A. Ezhelgy jir, anizdar: gilimy-zertteu makalalar.../ Kurast R. Berdybaev. – Almaty: Zhazushy, 1985.
- 2 Ualihanov Sh.Sh. Bes tomdyk shygarmalar zhinagy. II tom. – Almaty: Kazakh soviet enciklopedyasynyn bas redakcyasy, 1985.
- 3 Auezov M. Zhyirma tomdyk shygarmalar zhinagy. XVIII tom. – Almaty: Zhazushy, 1985.
- 4 Seyphullin S. Kop tomdyk shygarmalar zhinagy. VII tom. – Almaty: Kazygurt, 2007.
- 5 Kudaiberdiuly Sh. Tyrik, kyrgyz, kazak ham shezhyresi. – Orynbor, 1991.
- 6 Tynyshpayev M. Velikie bedstvyia... (Aktaban – Shybyryndy). – Almaty: Zhalyn, 1991.
- 7 Potanin G.N. Vostochniye motivy v srednevekovom evropeiskom epose. – SPb., 1899.
- 8 Potanin G.N. Ocherki Severo-zapodnoy Mongolii. Rezultaty Puteshestviya (1876-1877). Vyousk II. – SPb., 1881.
- 9 Kazakhtyn halyk tvorchestvosy (A. Divaev zhinagan materyaldar). – Almaty: Gylym, 1989.
- 10 Dala ualayatyryn gazety. – Almaty: Gylym, 1989.
- 11 Mukanov S. Tandamaly shygarmalar. On alty tomdyk. T. 15. Halyk murasy. – Almaty: Zhazushy, 1979.
- 12 Auezov M. Zhyirma tomdyk shygarmalar zhinagy. XVII tom. – Almaty: Zhazushy, 1985.

Смағұлов С.
**Қазақ хандығы тұсындағы
ақын-жыраулардың әскери
қызметі**

Бұл мақалада Қазақ хандығы тұсындағы ақын-жыраулардың қазақ халқының әскери ісі мен өнерін дамытудағы үлесі мен әскери қызметі олардың шығармаларына тарихи дерек ретінде арқа сүйей отырып қарастырылған. Әскери сословиенің өкілі болып, өздері әскери кәсіппен айналысып, бұл кәсіптің ерекшелігін, кәсіби тілін жақсы білгендіктен жыраулар поэзиясы әскери өнердің, қару қолдану әдістерін, қару-жарақтың түрлерін, оның атауларын, кәсіби терминдерін, әскерилердің салт-дәстүрлерін зерттеуде бірден-бір дерек көзі, өте бай қайнар бұлақ көзі деуге болады. Жыраулар тудырған жырлар, батырлық эпостар да – осы әскерилер қоғамдық жігімен байланысты өнер. Қазақ хандығы дәуірі – айрықша қаһармандық дәуір, батырлар заманы. Жырау – қаһармандық эпосты туғызушы, батырлар бейнесін сомдаушы ғана емес, қолбасшы батыр. Бұл дәуірде ақын-жыраулар батырлық тақырыбын кең көлемде жырлап, жауынгер-жасақтардың жауынгерлік рухын көтеруде зор рөл атқарды. Олар сол уақыттың алыптары туралы жырлап, замандас батырларының даңқын аспанда тып қана қоймай, өздері де жауға қарсы әскери жорықтарға қатысып, жауынгер-жыраулар болды және де әскербасы, қолбасшылық қызмет те атқарды.

Түйін сөздер: Ақын-жырау, әскери өнер, әскери қызмет, қару-жарақ, қолбасшы.

Smagulov S.
**Military activity of akyn-zhyrau
in the period of the Kazakh
khanate**

This article is devoted to the military activities and contribution of akyn-zhyrau in military activities and art of Kazakh people during the Kazakh Khanate relying on their performances as a historical source. As the representatives of the class warriors they engaged in military activities and knew all the details of this profession. Akyn-zhyrau poetry is a rich source to study military art, military equipment, method of their use, professional terms, customs and traditions of men. During the Kazakh Khanate works of Akyn-zhyrau are closely linked to the military science and the art of the Kazakh people. The period of the Kazakh Khanate is the heroic period, period of brave men. Akyn-zhyrau is not only extolled the heroism of brave men, but they themselves took part in the battles with the enemy, they are not only soldiers singers, they were warlords and commanders.

Key words: Akyn-zhyrau, the art of war, military activity, weapons, military leader.

Смағұлов С.
**Военная деятельность
акын-жырау в период
Казахского ханства**

В этой статье рассматриваются военная деятельность и вклад акын-жырау в военное дело и искусство казахского народа в период Казахского ханства, опираясь на их произведения как исторический источник. Они как представители сословия батыров, занимаясь военной деятельностью, хорошо знали все подробности этой профессии. Поэзия жырауов является богатым источником в изучении военного искусства, военного снаряжения, способов их применения, профессиональных терминов, обычаев и традиций воинов. Произведения акын-жырау в период Казахского ханства тесно связаны с военным делом и искусством казахского народа. Период Казахского ханства – героический период, богатырский период. Акын-жырау не только воспевали героизм батыров, но и сами участвовали в сражениях с врагами, они не только воины-певцы, они были военачальниками и полководцами.

Ключевые слова: Акын-жырау, военное искусство, военная деятельность, оружие, полководец.

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ТҰСЫНДАҒЫ АҚЫН- ЖЫРАУЛАРДЫҢ ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТІ

Қазақ хандығы тұсындағы ақын-жыраулар туындылары қазақ халқының әскери ісі және өнерімен, батырлар сословиесімен тікелей байланысты. Жыраулар да осы қоғамдық жіктің өкілдері. Біріншіден, олардың бәрі дерлік батырлар әулетінен шыққан. Екіншіден, олардың өздері де батыр болған адамдар. Мысалы, Қазтуған қолбасы болған, Жиёмбет жырау – Есім ханның әскербасысы. Шалкиіз Темір бидің батыры, Доспамбет – көптеген жорықтарға қатысқан батыр т.б. Үшіншіден, олардың ұрпақтары да батыр болған. Төртіншіден, батыр ретінде хан ордасында жүріп, хан кеңесіне қатысып, мемлекет басқару ісіне араласқан. Яғни, батырларға қатысты міндеттердің бәрін атқарған.

Сонымен қоса олар өз жырларымен айқас алдында жауынгерлердің рухын көтеріп, ерлікпен аты шыққан батыр, қолбасыларға мадақ жыр айтып, олардың даңқын көтеретін. Батырлар қоғамдық жігінің пайда болуымен бірге шыққан жыраулар өнері тікелей батыршылық идеологиясымен тығыз байланысты болды. Сол себепті жыраулар батырлық рухтың жаршысы, батырлық идеологияны дәріптеуші. Батыр-жырау Ақтамбердінің «Күлдір де күлдір кісінетіп» деп басталатын толғаулары осы батырлық рухтың әнұраны десе болады. Бұл толғауларда батырлардың басты мақсат-мүдделері (жорықта жүру, қол бастау, қару асыну, сауыт кию, майдан жасау, жауды жеңіп олжа түсіру, елді асырау, халықты тойғызу, тұлпар міну, сұлу күшу, қару соқтыру, әскери өнер үйрену, оны жан-жақты меңгеру, елге қорған болу) жыр етіледі.

Әскери сословиенің өкілі болып, өздері әскери кәсіппен айналысып, бұл кәсіптің ерекшелігін, кәсіби тілін жақсы білгендіктен жыраулар поэзиясы әскери өнердің, қару қолдану әдістерін, қару-жарақтың түрлерін, оның атауларын, кәсіби терминдерін, әскерилердің салт-дәстүрлерін зерттеуде бірден-бір дерек көзі, өте бай қайнар бұлақ көзі деуге болады. Осы күні ұмыт болған көптеген атауларды, ұғым-түсініктерді осы жыраулар шығармаларынан табамыз. Жыраулар өнерінің көркемдік ерекшелігі осы күндері жақсы зерттелген болса, әскери өнерге қатысты тарихи деректілігіне лайықты көңіл бөлінбей келді. Кейінгі ұрпақ ұмытпасын дегендей батыр бабаларымыз батыршылдыққа, ерлікке, өрлікке, елдікке қатысты деректер мен мәліметтердің бәрін өздерінің жыр-толғауларында әдейі-

леп, арнайы айтып кеткен сияқты. Сондықтан, жыраулардан қалған мол мұралардың ішінде бытырап жатқан бұл құнды деректерді ыждағаттықпен мұқият жинап, оларды талдап, тиісінше пайдалана білуіміз керек.

Жыраулар тудырған жырлар, батырлық эпостар да – осы әскерилер қоғамдық жігімен байланысты өнер. Көптеген ғалымдар эпостық жырлар батырлардың өз толғауларынан, оларға айтылған мадақ жырлардан, өлгенде шығарылған жоқтаулардан т.б. құралып қалыптасқан деген пікір айтады [1]. Қазтуғанның, Махамбеттің өзін таныстыратын толғауларын, Бұхар жыраудың Бөгембай өлімін естіртуін, Абылайды жоқтауға арналған жырларын, Доспамбет жыраудың өлер алдында қоштасуы, Бұхар жыраудың Абылай ханға айтқан мадағы, Шалкиіздің Темір биге айтқан толғауы т.б. жыраулар толғауларын батырлық эпостағы батырдың өзін таныстыруы, оның айқасын суреттеу, жалғыздықта айтқан толғауы, қоштасуы, батырдың өлімін жоқтау сияқты бөліктерімен салыстырсақ тікелей ұқсастықты көруге болады. Бұл көркемдік әдістің ғана ұқсастығы емес, жыраулардың өмірі мен эпос кейіпкері болған батырлар өмірінің ұқсастығының дәлелі.

Қазақ жыраулары XV-XVIII ғасырлар аралығында бүкіл әлемдік мәні бар аса құнды әдеби мұра жасады. Олардың жыр-толғауларында сол бір алыста қалған аласапыран арпалыс шақтардың, болып өткен тарихи оқиғалардың, жаугершілік заманның тірі суреттері жатыр. Бұл дәуір поэзиясы бізге ата қоныс, құт мекеннен ауа көшудің қасіретін, қырық жыл қырғында ат үстінен түспеген жауынгердің жан мұратын, жалпы сол шақтың құдырет шындықтарын қаз-қалпында жеткізді.

Қазақ қоғамында жыраудың атқарған ісі көп, қоғамдағы алған орны алабөтен. Олардың қазақ тарихында әсіресе аса бір беделді, аса бір өтімді болған тұсы Қазақ хандығы дәуірі болды. Қазақ хандығы дәуірі – айрықша қаһармандық дәуір, батырлар заманы.

Әрине, жырау ең алдымен ақын. Өз жанынан өлең шығарушы. Жырау поэзиясының бір ерекшелігі оның шығармашылығында жаугершілік заман сарыны жатуы. Яғни, жырау поэзиясы – жауынгерлік эпос. Қаһармандық жырларды туғызушылар – жыраулар. Бұған бір қисынды дәлел – батырлар жырындағы өлең өлшемінің жыраудың өлең ерекшелігімен аса ұқсастығы.

Сырт жауларға қарсы күрес, елдің сыртқы, ішкі жағдайындағы саяси ахуал көрініс беріп

жататын, қаһарман жауынгердің тұлғасы соғыс сәтінде сомдалған ерлік жырларды туғызушы Қазтуған, Шалкиіз, Доспамбет, Қожаберген, Ақтамберді, Бұқар, Үмбетей, Тәттіқара сияқты жыраулар болды.

Жыраулар туындыларының негізінде біздің әдебиетімізде қазақ халқының қилы кезеңдеріндегі тағдыр-талайы, ел басқарған ұлы хандар тұлғасы, олардың төңірегіндегі ер жастанып жатып, қырық жыл қырғынның ортасында жүріп, халқының азаттығы мен ар-намысын қорғаған дарабоз батыл тұлғалар жайлы толып жатқан батырлық жырлар, дастандар, аңыз-әңгімелер, шежіре хикаялар қалды. Әдебиетіміздің көп асылы, інжу-маржандары осы дәуірлерде туды.

Жырау – қаһармандық эпосты туғызушы, батырлар бейнесін сомдаушы ғана емес, қолбасшы батыр. Оның шығармаларының басты сарыны жауынгерлік рух, ұлт-азаттық күрес, бостандық арман. Негізінен жыраулық өнер жаугершілік заманда туғандықтан әскери өмір мен өнерді, ел қорғау, жауға тойтарыс беру мәселелерін, батырлықты, ерлікті жыр етіп толғауы заңды құбылыс. Осы дәуірде дара ақындар жасаған ерлік-жорық жортуыл жырлары болды. Жаугершілік замандағы соғыс сәтін суреттегенде сауыт-сайманмен құрсаңған әскер жасағын, жауынгердің айбынын, күш-қуатын, ерік-жігерін көзбен көріп, қолмен ұстағандай боласың. Суырылып нысанаға ұшқалы тұрған оқтың суылын естисің. Мысалы, Қазтуған:

Балдағы алтын құрыш болат
Ашылып шапсам деп тартар,
Сусыным қанға қанар деп... –

деп жырлайды [2].

Осындағы ашылып шабу – үдей түскен, екпінді, қайтпайтын ұшқырлық. Жауынгердің бітімі, мінезі, болмысы.

Жыраулар поэзиясының басты тақырыптары Қазақ хандығын құраған тайпалардың топтасқандығы мен бірлігі, мемлекетті және оның әскери күш-қуатын нығайту мәселелері болды. Мұның өзі жыраулар поэзиясында ерлік тақырыбының басымдық алып, өз мемлекетінің тәуелсіздігі мен оның даңқын арттыру жолында күрескен батырлардың ержүректігі мен қайтпас қайсарлығын жырлауға жеткізді. Олардың туындыларында асыл текті жауынгер-батырдың құдыретті тұлғасы бар болмысымен көрінеді. Мысалы, өлеңдерінде өз өмірінің негізгі оқиғаларын бейнелей білген талантты жауынгер ақын Доспамбет жырау өзін ең алымен:

«Қалаға қабылан жаулар тигей ме,
 Қабырғадан дұспан жалдап жүргей ме,
 Қатарланып, қарланып,
 Қайран ер қарт күреңге мінгей ме!
 Қабырғадан қараған
 Достым менен дұспаным:
 «Апырым, ер Доспамбет!» дегей ме!..»

дейтін ер жігіт етіп көрсетеді [3].

Ол атақты әскербасының отбасында туған, көптеген соғыс жорықтарына қатысқан. Ақын-жырау Сарыарқа даласындағы кескілескен шайқаста қаза табатын жауынгерді пір тұтады. Жорық жыршысы болған Доспамбет жырау шығармаларынан ортағасырлық жауынгер көшпендінің өр тұлғасы, ерлік кейпі көрінеді, оның асқақ рухы, берік дәті, өмірлік мұраты танылады. Оның жырларында жаугершілік заман түрі, соғыс сәті, адырна, садақ, алдаспан қылыш артар жүк, жорық мұраты, жауынгердің жан арманы түскен сөздер керемет: от боп өртеніп, теңіз боп толқып, мұз боп құрсанып, ақ түтек боп буырқанып жатыр. Ақын-жыраудың өлеңдерінде сол замандағы көшпелі қазақтар жауына қарсы қолданған көптеген қару-жарақтардың аты аталып, түсі түстеліп көрсетіледі:

«Сақ етер тиді саныма,
 Сақсырым толды қаныма...
 Күдеріден бау тағып,
 Кіреуке киер күн қайда,
 Күмбір, күмбір кісінетіп
 Күреңді мінер күн қайда,
 Толғамалы ақ балта
 Толғап ұстар күн қайда,
 Алты құлаш ақ найза
 Ұсынып шаншар күн қайда,
 Садақ толған сайгез оқ
 Масағынан өткеріп,
 Басын қолға жеткеріп
 Созып тартар күн қайда!

Ту құйрығы бір тұтам
 Тұлпар міндім, өкінбен,
 Туған айдай нұрланып
 Дулыға кидім, өкінбен [4].

Мұндағы сақетердің қандай қару атауы екендігі қазіргі оқырманға күңгірт. Профессор С. Аманжоловтың көрсетуінше, сақетер – қылыштың бір түрі. Бұл сөзді қырғыз тіліндегі қыр.шалк етме «шынжыр, тәрізді ескілікті қарудың түрі» дегенмен де салыстыруға болатын тәрізді. Сақетер – қылыш орнына да қолданылады. Бос мойын шоқпар. Ал сақсыр шалбардың ескіше атауы. Күдері – жұмсақ тері, былғарының бір түрі. Кіреуке – жейде түрінде жасалған,

дөңгелек металл шығыршықтардан өрілген торлы сауыт. Оның шөже көз сауыт, торғай көз сауыт, бадана сауыт, т.б. түрлері болған. Омырау жағасы ашық жасалып, қайыс баумен немесе темір ілгекпен байланады. Кіреукеңің шығыршықтары темір сымнан сақина тәрізді етіп жасалып, ұштары түйіскен жерлері шегелеу немесе пісіріп дәнекерлеу арқылы бекітіледі. Бұл шығыршықтар «көз» деп аталады. Көздердің диаметрі мен қалыңдығы әртүрлі болуы мүмкін. Кейбір кіреукекелердің жағалары, кейде бүкіл сауыт тұтасымен берік болу үшін шығыршықтарын екі-екіден қосып өреді. Денеге найза, семсер бойламас үшін кіреукеңің кеуде, арқа тұсына, екі бүйіріне темір тақталар бекітіледі. Кіреуке сауыттардың жеңдері көбінесе шынтаққа дейін ғана жететіндей қысқа келеді, етектері де ұзын емес. Жағасы кейде болады, кейде болмайды. Етектері қозғалысқа кедергі келтірмес үшін алды-артынан немесе екі бүйірінен жырылып жасалады. Кіреукемен, негізінен, жеңіл әскер түрі жарактанған. Беріктігі нашарлау болғандықтан басқа сауыттардың астынан да киген [5]. Сайгез – садақ оғының бір түрі. Жез айыр, сұр жебе, нарсыз, сайгез т.б. Дулыға – соғыста оқтан сақтану үшін киетін бас киім. Дулығаның екі жағымен артқы етегіне темір тор ілініп, адамның мойны мен иығын тымақ тәрізді тұтас жауып тұрады. Дулыға батырдың басын сойыл, шоқпар, қылыш және садақ оғынан сақтауға арналған [6].

Қазақ хандығының қалыптасу кезеңінде ұзақ та қызықты, алайда тартысқа толы қиын ғұмыр сүрген Шалкиіз (Шалгез) Тіленшіұлының (1465-1560) шығармаларында асыл текті жауынгер-батырдың күдіретті тұлғасы бар болмысымен көрінеді. Ол атақты тектен (Едіге ұрпақтарынан) шыққан, өте жақсы білім алған. Үлкен Ноғай Ордасының билеушісі Темір ханзадаға жақын жүріп, оның нөкерлерімен бірге Стамбул мен Қырымда, Дон мен Солтүстік Кавказда болған. Өмірінің соңғы жылдарын Қазақ хандығында өткізген. Ол еш жағынан билеушіден кем түспейтін, тіпті данышпандығы мен ізгілігі жағынан одан да асып түсетін жауынгер-ақынның тамаша бейнесін сомдап соғып, осы бейне арқылы батылдықтың, ерліктің және жайсаң жандылықтың үлгісін көрсеткен. Шалкиіз әрі батыр, әрі жырау [7].

Шалкиіздің «Алаштан байтақ озбаса», «Жебелей желге жүгірген», «Жапырағы жасыл бәйтерек» т.б. жырлары батырлық, жаугершілік жайын қозғайды. Жыраудың көпшілік шығармасы жаугершілік заман күйін шертеді. Оның ішінде батырға мадақ та, жауынгер мұраты да,

ауыр жеңіліс сәттің азалы күйге бөккен мұнар күні де, жеңіс қуанышы да жүреді. Шалкиіздің батырының қимылы кесек, ісі ірі. Соғыс сәтіндегі суреттер, қимыл-қозғалыс шақ қосқабат өріліп отырады. Суырыла шапқан, жорық сәтіндегі батыр жырларында әр қырынан, әр қалыпта ашылады [8].

Шалкиіздің жырларында жауынгер-батырдың әскери киім-кешегі, қару-жарақтары аталып, айшықталып, анық сипатталып, көрсетілген. Оларды мына жыр жолдарынан анық байқаймыз:

Алаштан байтақ озбаса,
Арабыдан атты сайлап мінбен-ді!
Күлікке тастай болып тимесе,
Үстіме көбе сайлап кимен-ді!

Дулығамның төбесі
Туған айдай болмаса,
Батыршылық сүрмен-ді!

Жебелей жебе жүгірген
Ерлердің арғымақтан игі малы болар ма,
Жағаласса жыртылмас,
Ерлердің жеңсізден игі тоны болар ма,
Дулығалы бас кескен
Ерлердің алдаспаннан игі қолы болар ма! [9] –

дей келіп, ары қарай «Би Темірге бірінші толғау» деген жырында:

Жауға кисең берен ки,
Егеуленген болат өте алмас,
Есендікте малыңды бер де батыр жый,
Басыңа қыстау іс түссе
Дұспаныңның қолы жете алмас! [10] –

деу арқылы берен сауыттың ерекше қасиетін көрсеткен.

Берен – болат темірлі сауыт. Тері, матаға болат, темір тақталарды шегелеп, қатарлап бекіту арқылы жасалған. Үлкен темір тақталар иілуге мүмкіндік бермейтін болғандықтан берен кеудеше түрінде тұтас жасалып, бастан сыпырыла шешіліп киілген, баумен байланған. Іштен шегеленгендіктен болат тақталардың ара-жігі ашылмай денеге қару өткізбейтін берік болған. Кейде береннің иықтары мен етегін аң терілерімен жиектеген. Беренді негізінен жұқалау кіреуке, қаттама сауыттардың сыртынан киген. «Айбынды ерлер көп өтті. Кіреуке киген, беренмен» (Ақтамберді) деген жырдағы берен отты қару пайда болып, ауыр қаруланған атты әскер таратылғаннан кейін қолданыстан шығып қалды [11]. Күлік – бұл жерде сәйгүлік, пырақ ат.

«Көн садақтың ішінде
Көбе бұзар жебе бар.
Батыр жігіт қол бастар,
Шешен адам сөз бастар» –

деген жыр жолдарындағы «көбе» – көбе сауыт – дәстүрлі қазақ қоғамындағы батырлардың соғыста кебенек (киіз кеудеше) сыртынан киген сауыты. Оның 2 түрі болған: а) жүрек тұсын, білекті, тізені, иықты садақ оғынан, қылыштан, найзадан қорғау үшін жалпақ темірден жасалған көбе; ә) бүкіл кеудені қорғау үшін тырнақ көбесіне ұқсас қола не мыс, кейде алтын мен күміс табақшаларды қатпарлап тізіп немесе металл шынжырларды біріктіріп, көйлек тәріздес етіп жасаған Көбе. Ол үшін алдымен қалың қатты теріден, сүйектерден, темірден белгілі бір пішінде тілікшелер берік мата, киіз немесе теріден жасалған астарға қайыспен немесе сыммен тігіп бекітіледі. Адам қимылына кедергі келтірмес үшін көбелер жоғары және орта тұсынан ғана бекітіліп, төменгі жағы бос қалдырылады.

Көбе сауыттың сыртқы пішіні әртүрлі болып келеді. Ұзын немесе қысқа етекті, жеңді немесе жеңсіз, жағалы немесе жағасыз түрлері де кездеседі. Көбе сауыттың жеңдері ішкі қолтық жағынан ашық болып жасалады. Көбе сауыт бүйірлерінен ашылып, мойыннан киіледі де жеңдері, бүйірлері баулармен байланады. Ұзын етекті сауыттар қозғалуға кедергі келтірмес үшін алдынан және артынан немесе екі бүйірінен жырылып жасалады. Көбе сауыттан денеге оқ, қару өтпес үшін кейде кеуде, арқа тұсына, иықтарына болат тақталар орнатылады. Кейінірек жеңіл көкірекше түрі шыққан. Садақ оғы көбені бұза алмағаннан кейін көбе бұзар қозыжауырын жебелер шыққан. «Көкірек қысқан көбені, қозыжауырын ғана бұза алар» деген сөз осыдан қалған. Батырлар мінетін аттың арқасы мен жонын, қабырғасы мен мойнына жабатын көбелер де жасалған [12].

Ақын-жырау өзінің «Ер Шобан» деген жырында Ноғайлының батырларын сипаттай отырып, олардың ерлігімен қатар сол кездегі көптеген қару-жарақтарды атап көрсетеді.

«Саф арғымақ сайлаған,
Найзасына жалау байлаған.

Жиынымның ішінде
Түрлі-түрлі бай да бар,
Түменді бұзған ер де бар,
Суын түсті жүйрік бар,
Суырылып шабар батыр бар.

Ақ табан ару торы ат жайлаған,
Алдаспан ауыр қылыш байлаған,
Сыпайшылық бұ-ды деп
Ала білек оқ салған...
Алдаспан ауыр қылыш суырған,
Ажалға қарсы жүгірген.

Ол тырысқан, тырысқан,
Күнінде мың кісімен ұрысқан,
Жауырынына қанды көбе сыймаған,
Жағасына адам қолы тимеген.

Жауды көрсе бүлдірген,
Атқан оғын оздырған,
Дұспанның тобын тоздырған,
Бір ойында алпыс ала балта сындырған.

Қан жұқпас қайқы қара болат өтпеген,
Мақтауына адам тауып жетпеген.

Бәрін айт та бірін айт,
Қабағын қара сусар бөрік басқан,
Жауырынын күшіген жүнді оқ шанышқан,
Қалжуырдай шаншылған,
Жұрт үшін қарауылға көп тұрған.

Он екі құрсау жез айыр
Қара мылтық жұмсаған [13].

Бұл жыр жолдарындағы бүгінгі күні көпшілікке белгісіз сөздерге, қару түрлеріне түсінік беру қажет болар. Түмен (он мың әскер) – түркі-моңғол ұлыстарында болған әскери-әкімшілік бірлік. Ол өз кезегінде мыңдық пен жүздікке бөлінген. Түменді түменбегі басқарған. Суын – бұлан, яғни бұлан түсті жүйрік деген сөз. Алдаспан – ерекше ауыр қылыш. Қынға салып алып жүретін жеңіл қылыштармен қоса, қынсыз, ауыр қылыштар да болған. Олар алмас, болаттан соғылып, бас жағы үлкен, жалманы (жүзі) жалпақ болады. Сондықтан оны қынсыз ұстайды. Тым салмақты болғандықтан Алдаспанды тек қарулы батырлар ғана ұстаған. Оны белге байлап, не иығына асып жүрген. Алдаспан қылыштың ішіндегі ең таңдаулысы, асылы саналады. Ауыз әдебиетінде мықты батырларды бір шапқаннан кесіп түсер Алдаспанға теңейді. Қылыштың ерекше түрі ретінде Алдаспан ерте заманда пайда болған. Көшпелі халықтардың өнер ескерткіштерінде, шығыс халықтарының бейнелеу өнері жәдігерліктерінде Алдаспан ұстаған батырлар бейнесі жиі кездеседі [14]. Күшіген – жыртқыш құс (орысшасы – гриф). Қалжуыр – садақтың оғының бір түрі. «Қара мылтық» – мылтықтың түр-түріне байланысты айтылатын көне атаулардың бір тобы, байырғы ақын-жыраулар шығармаларында жиі айтылады. Ал «қа-

ра мылтық» деген тіркес білтелі мылтықтың бір түрі болса керек. Қырғыз тілінде қара мылтық «пистонсыз атылатын мылтық» ұғымын білдіреді. Қазақтың ескі мылтықтарының бір атауы. Оқпаны әшекейсіз мылтықтар «қара мылтық» деп аталып, ал оқпаны өрнектелген мылтықтар «алтын мылтық», «күміс мылтық» деп аталды.

Күмісті мылтық колға алып,
Көлден қулар ұшырдым...

«Қара мылтықтың» құндағы да еш әшекейсіз, қарабайыр жонылып жасалды, ал сәнді мылтықтардың құндақтары да боялып, жазулармен көркемделіп, өрнектелген алтын, күміс пластиналармен қапталды.

Алтын құндақ ақ берен,
Ата алмасам маған серт...

Ауызша және жазба деректерде «қара мылтық» сөзі көбіне оқпандағы оқ-дәрісіне тұтанған пілтемен от беріп ататын пілте мылтықтың атауы ретінде айтылады [15].

Жиёмбет жырау Еңсегей бойлы ер Есімнің Кіші жүздегі ел басқарушы биі, әскербасы, қазақтар мен ойраттардың соғыстарына қатысқан, жауынгерлігімен және батырлығымен даңқы шыққан күшті әрі саны көп тайпаның басшысы болған. Ол – қазақтар мен ойраттардың соғыс қақтығыстарында, сондай-ақ Ташкент билеушісі Тұрсынның бүлігін басуда (1627 ж.) шешуші рөл атқарған басты қайраткерлердің бірі, әсіресе 1620 жылы ойраттармен арада болған соғыста қазақтардың жауды ойсырата жеңуіне мұрындық болады. Ақын өзі туралы:

«Менің ерлігімді сұрасаң,
Жолбарыс пенен аюдай,
Өрлігімді сұрасаң,
Жылқыдағы асау тайындай,
Зорлығымды сұрасаң,
Бекіре менен жайындай,
Беріктігімді сұрасаң,
Қарағай менен қайындай»

дей келе, өзі қолданған кейбір қару түрлерін атай кетеді:

«Сырым саған түзу-ді,
Садаққа салған бұлындай...
Керегеге ілінген
Шабылмаған семсер тұр,
Жаудан алмай кегімді,
Есіл де өмір өткен құр [16].

Ал Ақтамберді жырау (1675-1768) өмірінің көпшілігін жорықтарда өткізіп, қазақтардың тамаша жеңістерінің куәсі болған. Ол 17 жасынан бастап қазақтардың Орта Азия хандықтарымен арадағы соғыстарына қатысады. Өзінің жанкешті ерлігімен, ақыл-айласымен көпке танылады. Талай рет өлім аузынан қалады. Бірде, тіпті, жортуылда жау қолына түсіп, өлім жазасы орындалар қарсаңында ғана қашып құтылады. Батыр жырау өзінің белсенді ісімен де, жалынды жырымен де жоңғарға қарсы күресті ұйымдастырушылардың бел ортасында болады, қазақ жасағының алдыңғы сапында шайқасады. Оқиғалар мен кескілескен шайқастардың қайнаған ортасында жүріп, жауынгер-ақын ұрыстарға қатысып қана қоймай, жалынды жырларымен жауынгерлерді батылдық пен ерлікке шақырып, олардың бойында өздерінің күшіне сенімін нығайтты және жауға бірлесіп тойтарыс беруге топтастырды:

«Балпаң, балпаң кім баспас,
Басарға балтыр шыдамас,
Батырмын деп кім айтпас,
Барарға жүрек шыдамас.
Жалтара шапсаң жау қашпас,
Жауды аяған бет таппас,
Уа, жігіттер, жандарың
Жаудан аяй көрмеңіз,
Газырейіл тура келмей жан алмас!»

Батырлардың қоғамдағы функциясы, батырлардың басты қызметі жауынгерлік қызмет, ел қорғау, соғыс өнерін, әскери тәлім-тәжірибені ұрпақтан ұрпаққа жеткізу болып табылады. Соғыс ісі батырлардың негізгі кәсібі болғанымен, бұл кәсіптің мақсаты Отанды жаудан қорғау, елді басқыншылардан азат ету, халықтың қонысын, жерін кеңейту, тұтқынға түскен отандастарын азат ету, жау қолынан қаза тапқан ата кегін қайтару болды. Осы халық алдындағы атқарып жүрген адал борышын жауынгер жырау былай-ша жырлайды:

Жауға шаптым ту байлап,
Шепті бұздым айғайлап,
Дұшпаннан көрген қорлықтан
Жалынды жүрек қан қайнап,
Ел-жұртты қорғайлап,
Өлімге жүрміз бас байлап [17].

Осы жерде жыр жолдарында орын алып отырған қазақ жасағының әскери іс-қимылдарындағы тудың орны мен рөліне тоқталып кеткен жөн болар. Ту – жауынгерлік рухты белгілейтін қасиетті рәміз. Ту – киелі рәміз. Тіліміздегі «ту қылып

ұстау», «ту қылып көтеру» сияқты сөз тіркестері бір нәрсені қасиеттеуді, қадірлеуді, қайрат беретін күш санауды білдіреді. Ту үлкен матадан түсті желек түрінде жасалып, найзаға, оның сабына тағылып көтерілетін. Әскерге, жауынгерлерге күш беріп, қорғау үшін оған киелі белгілер салынған. Мысалы, мұсылмандарда ай, құран сөздері, Алланың аты, христиандарда крест, екі басты самұрық, Христос бейнесі, қытайларда қасиетті айдаһар. Ту әскер үстінде желбіреп тұрса, әскерді жеңіске жеткізеді деп түсінілгендіктен, оны қорғап, сақтап, тудың құлауын жеңілумен бірдей көрген. Туды әскердің киесі санағандықтан көшпелілерде айқас кезінде туды ұстауға ең батыр адамдар сайланған.

Қазақ ауыз әдебиетінде өздері жараланса да туды құлатпай ұстап тұрған батырлар туралы аңыздар көп. Мысалы, жоңғарлармен бір айқаста Қазымбет батыр ту ұстаушы болып, айқастың аяғына дейін тапжылмай тұрады. Айқас біткеннен кейін де аттан түспеген соң, жанына келсе, жаудың тиген оқтарынан өліп кетсе де, туын түсірмей ұстаған күйде қатып қалған екен дейді [18].

Сонымен ту дегеніміз – бүкіл әскердің жауынгерлік рәмізі. Соғыс кезінде әскер өз туын сақтап, жау туын құлатуға тырысқан.

XVIII ғасырдағы әйгілі жыраулардың бірі Үмбетей Тілеуұлы жорықтарға қатыса жүріп, батырлардың ерліктерін көреді, сөйтіп олар туралы мақтау өлеңдер шығара бастайды, батырлық жырларды орындап, халыққа танымал болады. Оның шайқастардағы батылдығы мен жалынды шақыру жырлары жасақтағы жырау-жыршы деген лайықты атағын шығарады, сөйтіп ол уақыт өте келе Абылай ханның серіктері қатарына қосылады. Даңқы шырқап шыққан кезінде Үмбетей жырау Бөгенбай батыр жөніндегі атақты жоқтауын және Бөгенбай батырдың өлгені туралы Абылай ханға естірту өлеңін шығарады. Ақын-жыраудың шығармашылығында «Бөгенбай өліміне» және «Бөгенбай өлімін Абылай ханға естірту» деген екі шығарма ерекше көрінеді.

Қорыта келгенде, Қазақ мемлекеті пайда болған кезінен бастап бейбіт, тыныш өмір дегенді білмеді. Ол барлық уақытта экспансия объектісі болып, жау мемлекеттер тарапынан жасалған шабуылды тойтарумен болды. Жоңғар хандығымен соғыстар ұзақ уақыт және қиян-кескі жүргізілді. Бұл дәуірде ақын-жыраулар батырлық тақырыбын кең көлемде жырлап, жауынгер-жасақтардың жауынгерлік рухын көтеруде зор рөл атқарды. Олар сол уақыттың алыптары туралы

жырлап, замандас батырларының даңқын аспандатып қана қоймай, өздері де жауға қарсы әскери жорықтарға қатысып, жауынгер-жыраулар болды және де әскербасы, қолбасшылық қызмет те атқарды.

Әскери тақырып, көшпелілердің әскери өнері жыраулар поэзиясының дәстүрлі арнасы болып табылады. Қазақтардың жоңғар жаулаушыларына қарсы ұзаққа созылған күресі дәуірінде халықты жауға топтасып, тойтарыс беруге шақырған жыраулар поэзиясының зор маңызы

болды. Жыраулар бұл міндетті лайықты атқарды, олар туған жерді, елді қорғаушылардың батырлық қасиеттерін жырлап, олардың ерліктері мен іс-әрекетін дәріптеді, оларға өз туындыларын арнады. Негізінен алғанда идеологиялық рөл атқарып, күшті қазақ мемлекеттігі мен оны жатжерлік басқыншылардан қорғау идеясын жырлаған жыраулар поэзиясы басты орын алды. Жыраулар мемлекетке қызмет етіп, хан билігін қолдап отырды. Олар халықты бірлікке, жаулап алушыларға қарсы күреске шақырды.

Әдебиеттер

- 1 Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – Алматы, 1979. – 41-46-бб.
- 2 Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. 1-кітап. – Алматы, 2001. – 213-б.
- 3 Қазақстан тарихы. 5 томдық. 2-том. – Алматы, 2010. – 553-б.
- 4 Бес ғасыр жырлайды. – Алматы, 1989. 2 томдық. 1 т. – 32, 33, 34-бб.
- 5 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3-том. – Алматы: РПК «СЛОН», 2012. – 324-б.
- 6 Құралұлы А. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 1997. – 104-б.
- 7 Тілепов Ж. Елім деп еңіреген ерлер жыры. – Алматы, 1996. – 34-б.
- 8 Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. 1-кітап. – Алматы, 2001. – 181, 182-бб.
- 9 Бес ғасыр жырлайды. – Алматы, 1989. 2 томдық. 1 т. – 36-б.
- 10 Бес ғасыр жырлайды. – Алматы, 1989. 2 томдық. 1 т. – 38-б.
- 11 «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1999. 2-том. – 289-290-бб.
- 12 Құралұлы А. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 1997. – 106-б.
- 13 Бес ғасыр жырлайды. – Алматы, 1989. 2 томдық. 1 т. – 48, 49, 50-бб.
- 14 Айбын. Энциклопедия. / Бас ред. Б.Ө.Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 62-б.
- 15 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3-том. – Алматы: РПК «СЛОН», 2012. – 450-б.
- 16 Бес ғасыр жырлайды. – Алматы, 1989. 2 томдық. 1 т. – 53, 54-бб.
- 17 Бес ғасыр жырлайды. – Алматы, 1989. 2 томдық. 1 т. – 60, 61-бб.
- 18 Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер. – Алматы, 1996. – 189-б.

References

- 1 Kazak tarihi zhyrlarynyn maseleleri. – Almaty, 1979. 41-46-bb.
- 2 Kazak adabietinin kyskasha tarihy. 1-kitap. – Almaty, 2001. 213-b.
- 3 Kazakstan tarihy. 5 tomdyk. 2-tom. – Almaty, 2010. 553-b.
- 4 Bes gasyr zhyrlaidy. – Almaty, 1989. 2 tomdyk. 1 t. 32, 33, 34-bb.
- 5 Kazaktyn etnografiyalyk kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi. Entsiklopedia. 3-tom. – Almaty: RPK «SLON», 2012. 324-b.
- 6 Kuraluly A. Kazak dasturli madenietinin entsiklopedialyk sozdigi. – Almaty: «Sozdik-Slovar», 1997. – 104-b.
- 7 Tilepov ZH. Elim dep eniregen erler zhyry. – Almaty, 1996. 34-b.
- 8 Kazak adabietinin kyskasha tarihy. 1-kitap. – Almaty, 2001. 181, 182-bb.
- 9 Bes gasyr zhyrlaidy. – Almaty, 1989. 2-tomdyk. 1 t. 36-b.
- 10 Bes gasyr zhyrlaidy. – Almaty, 1989. 2-tomdyk. 1 t. 38-b.
- 11 «Kazakstan»: Ul'tyq entsiklopedia / Bas redactor A. Nysanbaev. – Almaty: «Kazak entsiklopediasy» Bas redaktsiasy, 1999. 2-tom. 289-290-bb.
- 12 Kuraluly A. Kazak dasturli madenietinin entsiklopedialyk sozdigi. – Almaty: «Sozdik-Slovar», 1997. 106-b.
- 13 Bes gasyr zhyrlaidy. – Almaty, 1989. 2 tomdyk. 1 t. 48, 49, 50-bb.
- 14 Aibyn. Entsiklopedia. /Bas red. B.O. ZHakyp. . – Almaty: «Kazak entsiklopediasy», 2011. 62-b.
- 15 Kazaktyn etnografiyalyk kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi. Entsiklopedia. 3-tom. – Almaty: RPK «SLON», 2012. 450-b.
- 16 Bes gasyr zhyrlaidy. – Almaty, 1989. 2 tomdyk. 1 t. 53, 54-bb.
- 17 Bes gasyr zhyrlaidy. – Almaty, 1989. 2 tomdyk. 1 t. 60, 61-bb.
- 18 Ahmetzhanov K.S. Zaranan temir kigender. – Almaty, 1996. 189-b.

1-бөлім
**ДЕРЕКТАНУ
ЖӘНЕ ТАРИХНАМА**

Раздел 1
**ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
И ИСТОРИОГРАФИЯ**

Section 1
**HISTORICAL SOURCES STUDY AND
HISTORIOGRAPHY**

Жумадил А.К.
Современная российская историография о кочевой культуре и военном искусстве номадов Евразии

В современный период в российской историографии произошел отход от традиционных представлений о кочевниках как о «варварах». Сегодня формируется представление о кочевых народах как посредниках в мировой цивилизации. Вкладом в историографию истории кочевых народов стали труды крупного российского историка С.Г. Кляшторного, Владивостокского ученого Н.Н. Крадина, крупного специалиста по китайским источникам Е.И. Кычанова, а также ряд других исследователей по данному направлению. Данные работы отражают, какой огромный вклад кочевая цивилизация внесла в создание материальной и духовной культуры, изобретения новых технологий и средств коммуникации, которыми человечество пользуется сейчас, а также выявляет заметный след кочевников во многих сферах жизнедеятельности, касающийся в первую очередь военного дела, социальных институтов, сферы внутриконтинентальной торговли и коммуникаций.

Ключевые слова: «степная культура», кочевые империи, номадный тип хозяйства, древнетюркская цивилизация, тюркский эль.

Zhumadil A.K.
Modern Russian historiography about nomadic culture and military art of nomad of Eurasia

During the modern period of the Russian historiography has occurred a departure from the traditional ideas of nomads, as about «barbarians». Today is forming a represent about nomadic people, as intermediaries in a world civilization. The contribution to the historiography of the history of the nomadic peoples have become works of major Russian historian S.G.Klyashtorny, Vladivostok scientist N.N. Kradinov, a prominent specialist on the Chinese sources E.I. Kychanov and a number of other researchers in this field. These works reflect what huge contribution the nomadic civilization made in creation of material and spiritual culture, the invention of new technologies and means of communication which the mankind uses now, and also reveals a noticeable trace of nomads in many spheres of activity concerning first of all military science, social institutes, the sphere of intracontinental trade and communications.

Key words: «steppe culture» nomadic empire nomadic type of farming, ancient Turkic civilization Turkic ale.

Жұмаділ А.Қ.
Еуразия көшпелілерінің әскери өнері мен көшпелі мәдениеті туралы қазіргі ресей тарихнамасы

Мақалада Еуразия көшпелілерінің әскери өнері мен көшпелі мәдениеті туралы ресей тарихнамашыларының еңбектері баяндалады. Қазіргі таңда ресей тарихнамасында көшпелілір туралы дәстүрлі түсініктен алшақтау орын алды. Көшпелі халықтарды әлемдік өркениеттің елшісі ретінде қарастыру қалыптасты. Ресей тарихшылары С.Г. Кляшторный, Н.Н. Крадина, қытай дерекөздерінің маманы Е.И. Кычановтың және т.б зерттеушілердің еңбектері көшпелі халықтар тарихының тарихнамасына үлкен үлес қосты. Бұл еңбектерде көшпелі өркениеттің материалды және рухани мәдениеттің дамуына, қазіргі таңда адамзат пайдаланып жүрген жаңа технологиялар мен байланыс құралдарының дамуына қосқан үлкен үлесін көрсетіледі.

Түйін сөздер: «далалық мәдениет», көшпелі империя, көне түрік өркениеті, көшпелілер шаруашылығы.

**СОВРЕМЕННАЯ
РОССИЙСКАЯ
ИСТОРИОГРАФИЯ
О КОЧЕВОЙ КУЛЬТУРЕ
И ВОЕННОМ
ИСКУССТВЕ НОМАДОВ
ЕВРАЗИИ**

Появление в российской историографии в конце XX – начале XXI вв. вопроса о «степной культуре» как альтернативе развития цивилизации оценивается исследователями как обращение к цивилизационному подходу, но обусловлено и эволюцией формационной концепции, в рамках которой в 1980-е гг. начинают подниматься вопросы религии и материальной культуры у номадов.

Важным вкладом в историографию истории кочевых народов стали труды крупного российского историка С.Г. Кляшторного. Его книги и статьи посвящены истории тюркских народов в целом, источниковедческому значению памятников древнетюркской письменности, проблемам социального строя и политогенеза в обществе кочевых тюрков [1]. Исследователь указывает: «Динамика возникновения центральноазиатских империй – а все они созданы кочевниками – казалось бы, проста и прозрачна. Уже первоначальный завоевательный импульс направлен не столько на расширение пастбищных территорий, сколько на подчинение стран с иным хозяйственно-культурным укладом. Степные племена консолидируются под властью одного вождя, одного рода, одной династии. Подчинив племена, соперничающие во власти над степью, завоеватель стремится поставить в зависимость от себя страны и народы с многообразными типами хозяйственной деятельности и, как правило, с развитой государственностью. Зависимость реализуется либо в форме непосредственного подчинения завоевателю, либо выплатой обусловленной дани. Именно на этой стадии государство, созданное кочевниками, преобразуется в империю» [2]. В одной из своих последних работ «Евразия: первая империя тюрков и их цивилизация» С. Кляшторный рассказывает об обстоятельствах становления Тюркского каганата, его исторически обусловленной имперской природе и взаимосвязи государственного устройства и родившейся в его лоне тюркской цивилизации [3].

Среди работ по кочевниковедению следует особо отметить книгу Владивостокского ученого Н.Н. Крадина «Кочевые общества (проблемы формационной характеристики)» [4]. По мнению Н. Крадина, хотя кочевники и могли обходиться продуктами своего труда, они, тем не менее, нуждались в изделиях

ремесленников, оружия, шелке, украшениях и продуктах, производимых земледельцами. Получить все это можно было двумя способами: войной и мирной торговлей. Кочевники использовали оба способа. Когда они чувствовали свое превосходство или неуязвимость, то без раздумий садились на коней и отправлялись в набег. Но когда соседом было могущественное государство, скотоводы предпочитали вести с ним мирную торговлю. Однако нередко правительства оседлых государств препятствовали такой торговле, т.к. она выходила из-под государственного контроля. И тогда кочевникам приходилось отстаивать право на торговлю вооруженным путем.

Н.Н. Крадин придерживается точки зрения, что поначалу кочевники не нуждались в собственном государстве. Государственность у кочевников зарождалась, согласно концепции Н. Крадина, в тех регионах, где они вынуждены были иметь длительные и активные контакты с более высокоорганизованными земледельческо-городскими обществами (скифы и древневосточные и античные государства, кочевники Центральной Азии и Китай, гунны и Римская империя, арабы, хазары и турки и Византия и др.). Таким образом, Н. Крадин придерживается позиции, что государственность у кочевых народов возникла под влиянием оседлоземледельческих цивилизаций.

В другой своей работе «Кочевники, мир-империя и социальная эволюция», являющейся развитием его предыдущих исследований («Кочевые общества», «Кочевничество в цивилизационном и формационном развитии. Цивилизации», «Трансформация политической системы от вождества к государству: монгольский пример, 1180-1206», «Империя Хунну» [5-8]), Н. Крадин отмечает, что «Наиболее яркий след в истории оставили так называемые «кочевые империи» – самые крупные политические образования номадов, объединявшие на непродолжительное время гигантские территории и приводившие в ужас более высокоразвитых соседей-земледельцев» [9, с. 76]. Н. Крадин дефинирует кочевую империю как кочевое общество, организованное по военно-иерархическому принципу, занимающее относительно большое пространство и получающее необходимые скотоводческие ресурсы, как правило, посредством внешней эксплуатации (грабежей, войн и контрибуций, вымогания «подарков», неэквивалентной торговли, данничества и т.д.). Он выделяет следующие признаки «кочевых империй»:

«1) многоступенчатый иерархический характер социальной организации, пронизанный на всех уровнях племенными и надплеменными генеалогическими связями; 2) дуальный (на крылья) или триадный (на крылья и центр) принцип административного деления империи; 3) военно-иерархический характер общественной организации «метрополии», чаще всего по «десятичному» принципу; 4) ямская служба как особый способ организации административной инфраструктуры; 5) специфическая система наследования власти (империя – достояние всего ханского рода, институт соправительства, курултай); 6) особый характер отношений с земледельческим миром» [9, с. 78].

Однако, с течением времени произошла определенная эволюция взглядов Н. Крадина. Так, в совместной с Т. Скрынниковой монографии «Империя Чингис-хана» признается огромная цивилизующая роль кочевых империй. Вот что они пишут: «Главная роль Монгольской империи в мировой истории состояла в том, что монголы замкнули цепь путей международной торговли в единый сухопутный и морской комплекс. Впервые все крупные региональные составляющие средневековой мир-системы (Европа, исламский мир, Индия, Китай и Золотая Орда) оказались интегрированными в единое макро-экономическое пространство. Все это способствовало развитию глобального информационного, технологического и культурного обмена между цивилизациями Старого Света» [10]. Исследователи признают роль монголов в объединении разрозненного Китая в единое государство, особо отмечается их значение в русской истории.

Точка зрения о классовом характере кочевых обществ наиболее аргументировано представлена в работах крупного специалиста по китайским источникам, автора по истории средневековых тангутов и монголов Е.И. Кычанова [12]. Он даже не ставит под сомнение сам факт существования государств у кочевых народов. В этой работе Е. Кычанов рассматривает проблемы уровня развития кочевых народов исходя из убеждения, что общества кочевников были обществами классовыми и как результат имущественного и классового расслоения этих обществ возникли и кочевые государства. В книге дан подробнейший анализ ранних форм государственности у кочевых народов, в разное время граничивших с Китаем. Само кочевое государство, согласно концепции Е. Кычанова, было не только орудием обороны или ограбления соседей, но и той формой организации общества, кото-

рая позволяла аристократии и зажиточной части лично свободных людей осуществлять свою власть, свой контроль и влияние для того, чтобы эксплуатировать неимущих и малоимущих соплеменников и рабов. Главная идея, которую Е. Кычанов проводит в своей монографии, в том, что кочевые государства были прежде всего результатом внутреннего развития кочевых обществ, итогом их сословно-классового разделения и социальных противоречий в обществе.

История кочевого мира в целом охватывает около трех тысячелетий: от появления скифов в VIII веке до н.э. и до настоящего времени. Такие ученые, как Л.С. Васильев, выделяют 3 типа кочевой цивилизации: Киданьский – когда кочевое племя образуется на окраинах могущественной империи, многое у нее заимствует, но стремится сохранить свою самобытность; Тюркский – когда кочевники постоянно меняют места своего обитания, вторгаясь в зону земледельцев и подчиняя их себе; Монгольский – когда под внешним воздействием создается государство, которое вторгается в зону земледельцев, подчиняя их государства одно за другим, но пытаясь сохранить свою самобытность [13].

Е.И. Кычанов указывает, что рост кочевой экономики не мог идти по пути интенсификации и концентрации, так как вел к «перевыпасу» – увеличению нагрузки на пастбища, ведущему к снижению урожайности травостоя. Принципиальным является и положение о том, что кочевой тип производства хозяйства не мог быть беспрельдно экстенсивным – в целом он был весьма ограничен в передвижениях и различного рода перекочевках и базировался прежде всего на разумном использовании продуктивных качеств различных видов скота [14].

П.Н. Савицкий считает особенностью проявления кочевой культуры является то, что ее изначально можно назвать конно-железной. Нынешнее состояние археологического материала позволяет, с большей или меньшей точностью, проследить появление кочевой культуры в Евразии. В этих районах археологический слой кочевой железной культуры перекрывает собой отложения оседлых или полуседлых культур [15].

Культуру кочевых обществ следует исследовать в её единстве и целостности. Единство и целостность, в некоторых отношениях, настолько поразительны, что позволяют некоторым исследователям (в частности, уже упоминавшемуся П.Н. Савицкому) истолковывать, например, скифские обычаи на основании монгольского материала XIII века нашей эры. Конечно же, эт-

нологическое обоснование таких сопоставлений сомнительно. Хронологически скифский материал отделен от монгольского, по крайней мере, 15 веками. Сопоставления эти обоснованы культурно-историческим единством и целостностью кочевого мира.

Р.Н. Безертинов – автор многих статей и монографий по проблемам кочевой государственности тюрко-монгольских народов. В 1997 году была опубликована его книга «Татары, тюрки – потрясатели Вселенной» (История Великих Империй), в 2000 г. – книга «Тэнгрианство – религия тюрков и монголов», в 2005 г. – книга «Тюрко-татарские имена», в 2006 г. – учебное пособие «Древнетюркское мировоззрение тэнгрианство», в 2006 г. – книга «Вектор татарского направления». В книге «Китай и кочевой мир» автор поставил перед собой следующие цели: 1) отразить историю Китая с 1500 лет до н.э. по 220 год н.э., т.е. тот период, когда и откуда началось формирование китайской цивилизации, традиционное мировоззрение китайцев, их письменность, структура управления государством, сельское хозяйство, промышленность, военная тактика и дипломатия; 2) осветить тот же исторический период на территории обитания кочевников, показать особенности их мировоззрения, письменности, структуры управления государством, хозяйства, промышленности, военной тактики и дипломатии; 3) ответить на вопрос, как и почему случилось так, что Китайская империя в начале I века до н.э., после навязанной ею жестокой войны севернымномадам, во время которой хунну победили, признала империю кочевников хунну «равной империи ханьцев», а хуннусцы после победы устроили междоусобную войну, развалили свою державу, затем потерпели поражение от китайцев и рассеялись по территории Великой степи; 4) также ответить на вопрос, почему далее Китай в течение 3,5 тысяч лет расширял свою территорию за счет соседних народов и к XXI веку пришел как ведущая держава мира, а кочевники, за это же время создавшие десятки империй и государств, распались, изменили свое мировоззрение, стали мусульманами, христианами, буддистами, иудеями и т.д., часто меняли свои алфавиты и, в конечном итоге, в XXI веке «пришли в плачевное состояние» [16, с. 4].

Рассматривая военно-политические и дипломатические аспекты проблемы «Китай – варвары», автор отмечает, что в Северо-Восточной Азии, во II веке до н. э., имелись уже две централизованные империи – империя Хань (китайс-

кая) и империя Хунну («татарская»). Для того чтобы была мощная держава, которая могла противостоять или быть равноправной Китаю, были нужны, по меньшей мере, три обязательные условия. Необходимо было самодостаточное и обеспечивающее себя хозяйство. Второе – сильная армия. И третье – объединяющая всех жителей державы общая национальная идея, т.е. единое мировоззрение или религия.

О постоянно растущем интересе к проблемам номадизма в мировом научном сообществе говорит факт проведения в 2009 году в Алматы конференции «Вклад кочевников в развитие мировой цивилизации». В числе участников находились и ведущие российские ученые-кочевниковеды.

В 2010 году в рамках научных чтений памяти Н.Э. Масанова прошла международная научная конференция «Роль номадов евразийских степей в развитии мирового военного искусства», на которой ведущие ученые из США, России, Польши, Украины, Кыргызстана и Казахстана обсуждали социально-экономические, технологические, социальные и институциональные предпосылки многовекового превосходства кочевых обществ в сфере вооружения, военной организации и тактики ведения боевых действий.

В.П. Никаноров из России утверждает, что военное искусство, организация и вооружение кочевников оказали огромное влияние на все военное дело античных цивилизаций. Так, он пишет: «Преобладающая роль кочевнического компонента в военном деле государства Аршакидов была определена не только самим фактом апарно-дахского завоевания, но и тем постоянным влиянием, которое оказывала на Парфию степная периферия при посредстве наемных отрядов, набиравшихся правителями Парфии среди кочевых племен западной Центральной Азии, а также Северного Кавказа. Вместе с этими контингентами в Парфию попадали самые последние достижения народов евразийских степей в области военного дела. Без создания боеспособной армии, да и эффективной военной организации вообще, Аршакиды, естественно, никогда бы не смогли изгнать из Ирана Селевкидов и установить политический контроль над многочисленными народами и землями, входившими в состав их империи, а также впоследствии в целом успешно противостоять в войнах с могучим Римом. В стратегическом и тактическом отношении парфянская армия представляла собой высоко мобильную и маневренную силу, состоявшую в своем подавляющем большинстве из конных воинов» [17, с. 43].

Г.В. Кубарев (Россия) связывает развитие военного дела в Европе с миграцией тюркских кочевников: «Распространению единых форм предметов, украшений, вооружения в первую очередь способствовали прямые миграции древних тюрков и других центральноазиатских народов, в том числе и авар. Однако это явление значительно более многоплановое и было связано не только с материальной культурой, но и с переносом политической, социальноэкономической структуры государственных образований центральноазиатского образца на территорию Средней Азии (Тюркешский каганат), Восточной и Центральной Европы (Аварский, Хазарский каганаты), «миграцией» фольклора и эпических мотивов, по-видимому, письменности, эстетических воззрений и изобразительного стиля. И это в полной мере относится и к взаимовлиянию в области военного дела, заимствованию предметов воинского снаряжения и оружия» [18].

С.А. Нефедов из России склоняется к теории технологической интерпретации исторического процесса, то есть к тому, что исторические события определяются ни чем иным, как развитием техники и технологии – и в особенности военной техники. «Завладев новым оружием, народ-первооткрыватель начинает захватывать и осваивать новые территории и переселяться из мест своего обитания. Это продвижение приобретает характер волны завоеваний; народы, подвергшиеся нашествию, вынуждены подчиняться пришельцам, становясь их рабами или данниками. С другой стороны, народы, находящиеся перед фронтом наступления, вынуждены спешно перенимать оружие победоносного противника, а вместе с тем и элементы его военной и социальной организации. Таким образом, образуется культурный круг – область распространения данного фундаментального открытия и сопутствующих ему культурных элементов» [19].

М.В. Горелик (Россия), исследуя роль половецких воинов на золотоордынской службе, отмечает: «На рубеже XIII-XIV вв. половцы пережили всплеск этнического самосознания и нечто вроде ренессанса своей культуры, оказав серьезное влияние на различные аспекты материальной культуры как западного крыла Улуса Джучи, как и всей империи Чингизидов. Прежде всего это коснулось комплекса вооружения» [20].

Таким образом, сегодня ни у кого не вызывает сомнения, какой огромный вклад кочевая цивилизация внесла в создание материальной и духовной культуры, изобретение новых техно-

логий и средств коммуникации, которыми человечество пользуется сейчас. Кочевники оставили заметный след во многих сферах жизнедеятельности, это касается в первую очередь военного дела, социальных институтов, сферы внутриконтинентальной торговли и коммуникаций.

Литература

- 1 Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – Филологический ф-т СПбГУ. – СПб., 2005. – 346 с.
- 2 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004. – 2-е изд., исправл. и доп. – 368 с.
- 3 Кляшторный С.Г. Евразия: первая империя тюрков и их цивилизация. – СПб., 20097 – 290 с.
- 4 Крадин Н.Н. Кочевые общества (проблемы формационной характеристики). – Владивосток, 1992. – 254 с.
- 5 Крадин Н.Н. Кочевые общества. – Владивосток: Дальнаука, 1992. – 240 с.
- 6 Крадин Н.Н. Кочевничество в цивилизационном и формационном развитии // Цивилизации. – Вып. 3. – М., 1995. – С. 164-177.
- 7 Крадин Н.Н. Трансформация политической системы от вождества к государству: монгольский пример, 1180-1206 // отв. ред. Н.Н. Крадин и В.А. Лышша. Альтернативные пути к ранней государственности. – Владивосток, 1995. – С. 188-198.
- 8 Крадин Н.Н. Империя Хунну. – Владивосток: Дальнаука, 1996. – 164 с.
- 9 Крадин Н. Кочевники, мир-империя и социальная эволюция / под ред. Н.Н. Крадина, А.В. Коротаева, Д.М. Бондаренко, В.А. Лышши // Альтернативные пути к цивилизации. – М.: Логос, 2000. – С. 314-336.
- 10 Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингис-хана. – М.: Вост. лит., 2006. – 557 с.
- 12 Кычанов Е.И. Очерк истории тангутского государства. – М., 1968. – 356 с.; Повествование об ойратском Галдане Бошокту-хане. – Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 1999. – 234 с.
- 13 Васильев Л.С. История Востока. – М., 1998. – 396 с.
- 14 Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М.: Восточная литература, РАН, 1997. – 286 с.
- 15 Савицкий П.Н. О задачах кочевниковедения / серия «Сочинения Л.Н. Гумилева». – Вып. 10. – М.: Институт ДИ – ДИК, 1998. – С. 466-478.
- 16 Безертинов Р.Н. Китай и кочевой мир. 1500 лет до н.э. по 220 год н.э. – Казань: Издательство «Слово», 2011. – 208 с.
- 17 Никаноров В.П. К вопросу о вкладе кочевников Центральной Азии в военное дело античной цивилизации (на примере Ирана) // Сборник материалов международной научной конференции: Роль кочевников евразийских степей в развитии мирового военного искусства / Научные чтения памяти Н.Э. Масанова. – Алматы, 2010. – 400 с.
- 18 Кубарев Г.В. Влияние военного искусства и комплекса вооружения центральноазиатских кочевников в Европе (в свете переселения авар и создания Первого Тюркского каганата) // Роль кочевников евразийских степей в развитии мирового искусства: Научные чтения памяти Н.Э. Масанова. – Алматы: LEM, 2010. – 400 с. – С. 86-109.
- 19 Нефедов С.А. Монгольский лук и монгольские завоевания // Роль кочевников евразийских степей в развитии мирового военного искусства: Научные чтения памяти Н.Э. Масанова. – Алматы: LEM, 2010. – 400 с. – С. 110-126.
- 20 Горелик М.В. Половецкая знать на золотоордынской службе // Роль кочевников евразийских степей в развитии мирового военного искусства: Научные чтения памяти Н.Э. Масанова. – Алматы: LEM, 2010. – 400 с. – С. 127-186.

References

- 1 Kljashtornyj S.G., Savinov D.G. Stepnye imperii drevnej Evrazii. – Filologicheskij f-t SPbGU. – SPb., 2005. – 346 s.
- 2 Kljashtornyj S.G., Sultanov T.I. Gosudarstva i narody Evrazijskih stepej. Drevnost' i srednevekov'e. – SPb.: Peterburgskoe Vostokovedenie, 2004. – 2-e izd., ispravl. i dop. – 368 s.
- 3 Kljashtornyj S.G. Evrazija: pervaja imperija tjurkov i ih civilizacija. – SPb., 20097 – 290 s.
- 4 Kradin N.N. Kochevyje obshhestva (problemy formacionnoj harakteristiki). – Vladivostok, 1992. – 254 s.
- 5 Kradin N.N. Kochevyje obshhestva. – Vladivostok: Dal'nauka, 1992. – 240 s.
- 6 Kradin N.N. Kochevnichestvo v civilizacionnom i formacionnom razvitii // Civilizacii. – Vyp. 3. – M., 1995. – S. 164-177.
- 7 Kradin N.N. Transformacija politicheskoj sistemy ot vozhdstva k gosudarstvu: mongol'skij primer, 1180-1206 // отв. ред. Н.Н. Крадин и В.А. Лышша. Альтернативные пути к ранней государственности. – Владивосток, 1995. – С. 188-198.
- 8 Kradin N.N. Imperija Hunnu. – Vladivostok: Dal'nauka, 1996. – 164 s.
- 9 Kradin N. Kochevniki, mir-imperija i social'naja jevoljucija / pod red. N.N. Kradina, A.V. Korotaeva, D.M. Bondarenko, V.A. Lynshi // Альтернативные пути к цивилизации. – М.: Логос, 2000. – С. 314-336.
- 10 Kradin N.N., Skrynnikova T.D. Imperija Chingis-hana. – М.: Vost. lit., 2006. – 557 s.
- 12 Kychanov E.I. Oчерк istorii tangut'skogo gosudarstva. – М., 1968. – 356 s.; Povestvovanie ob ojratskom Galdane Boshokktu-hane. – Jelista: Kalmyckoe knizhnoe izdatel'stvo, 1999. – 234 s.
- 13 Vasil'ev L.S. Istorija Vostoka. – М., 1998. – 396 s.
- 14 Kychanov E.I. Kochevyje gosudarstva ot gunnov do man'chzhurov. – М.: Vostochnaja literatura, RAN, 1997. – 286 s.
- 15 Savickij P.N. O zadachah kochevnichestva / serija «Sochinenija L.N. Gumileva». – Vyp. 10. – М.: Institut DI – DIK, 1998. – S. 466-478.

16 Bezertinov R.N. Kitaj i kochevoj mir. 1500 let do n.je. po 220 god n.je. – Kazan': Izdatel'stvo «Slovo», 2011. – 208 s.

17 Nikanorov V.P. K voprosu o vklade kochevnikov Central'noj Azii v voennoe delo antichnoj civilizacii (na primere Irana) // Sbornik materialov mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii: Rol' nomadov evrazijskih stepej v razvitii mirovogo voennogo iskusstva / Nauchnye chtenija pamjati N.Je. Masanova. – Almaty, 2010. – 400 s.

18 Kubarev G.V. Vlijanie voennogo iskusstva i kompleksa vooruzhenija central'noazijskih kochevnikov v Evrope (v svete pereselenija avar i sozdanija Pervogo Tjurksskogo kaganata) // Rol' nomadov evrazijskih stepej v razvitii mirovogo voennogo iskusstva: Nauchnye chtenija pamjati N.Je. Masanova. – Almaty: LEM, 2010. – 400 s. – S. 86-109.

19 Nefedov S.A. Mongol'skij luk i mongol'skie zavoevanija // Rol' nomadov evrazijskih stepej v razvitii mirovogo voennogo iskusstva: Nauchnye chtenija pamjati N.Je. Masanova. – Almaty: LEM, 2010. – 400 s. – S. 110-126.

20 Gorelik M.V. Poloveckaja znat' na zolotoordynskoj sluzhbe // Rol' nomadov evrazijskih stepej v razvitii mirovogo voennogo iskusstva: Nauchnye chtenija pamjati N.Je. Masanova. – Almaty: LEM, 2010. – 400 s. – S. 127-186.

Майданали З.

Еуразиядағы көшпелі қоғам мен отырықшы халықтардың өзара саяси-әлеуметтік және мәдени қарым-қатынастары (тарихнамалық сараптау)

Мақалада жалпы әлеуметтік құрылымның жағдайы мен адам қызметіндегі ерекше сферасы мен ерекше мәдениеттің өлкесі ретінде билік және билік орнату мәселесі арнаулы ғылыми ізденістерді қажет ететінін, заманауи тарихнамалық сараптау көшпелі саяси құрылымның және отырықшы халықтың сабақтастығы мен трансформациясы мәселелері арқылы көрсетеді. Көшпелі қоғамдығы саяси-әлеуметтік ізденістердің негізі мен табиғаты қазіргі ғылымның теориялық-әдістемелік көзқарастардың деңгейін және логикалық инструменттердің әлсіздігі мен қарама-қайшы тұжырымдардың айтыстарын қарастырады. Тарихнамалық сараптау қазіргі тарих ғылымының көшпелі қоғамның және отырықшы халықтың саяси-әлеуметтік институттарының қалыптасу мәселелерін көрсетеді, ізденіс парадигмалары мен концептуалдық тұжырымдар мен көзқарастарын айқындайды. Тарихнамалық сараптау тарих ғылымының көшпелі және отырықшы қоғамдағы саяси-әлеуметтік құрылымдардың, мәдени-рухани байланыстары мен сабақтастығын көрсетеді. Автор, тарихнамалық шолу негізінде қазіргі тарих ғылымының көшпелі саяси құрылымның және отырықшы халықтың өзара байланыстарының негізгі аспектілерін, олардың интерпретациясы мен сараптамасын айқындайды.

Түйін сөздер: көшпелі құрылымдар, отырықшы халық, ғылыми тұжырымдар, саяси-әлеуметтік, дәстүрлер, сабақтастық, басқару, байланыстар.

Maydanali Z.

Socio-political and cultural interaction of nomadic groups and sedentary agricultural population of Eurasia (historiographical analysis)

The article deals with the problem of continuity and transformation of political structures of nomadic and settled population on the basis of modern historiographical analysis, special attention in historical scholarship on the relationship of power and dominion, forming a special sphere of human activity and, accordingly, a special area of culture, which is a specific way of activities of the social structure as a whole. Essential to the science of history is considered to address the issue of state institutions such as the developed nomadic associations, covering large numbers of nomadic population itself. Analysis of the modern historiography on the continuity and transformation of the political organization of nomadic societies has shown that the development and evolution of nomadic societies accompanied by similar features and special operations. Analysis of modern historiography showed the spiritual and cultural ties and the continuity of socio-political structures of settled and nomadic societies. The author presents of major historiographical review of the main aspects of the relations between nomadic and settled population, their interpretation and analysis of the modern historical science.

Key words: nomadic structures, settled population, the scientific paradigm, socio-political, traditions, continuity, management, communications.

Майданали З.

Социально-политическое и культурное взаимодействие кочевых объединений и оседлоземледельческого населения Евразии (историографический анализ)

В статье рассматриваются проблемы преемственности и трансформации политических структур кочевого и оседлого населения на основе современного историографического анализа, специальное внимание в исторической науке уделяется отношениям власти и властвования, образующим особую сферу человеческой деятельности и соответственно особую область культуры, которая является специфическим способом деятельности социальной структуры в целом. Дискуссии и противоречивые заключения современной науки отражают уровень теоретико-методологических подходов и показывают недостаточность логических инструментов для понимания природы социально-политических структур кочевых объединений. Существенным для исторической науки остается решение вопроса об институтах государственного типа в кочевых и оседлых обществах, различные концептуальные положения и исследовательские подходы. Анализ современной историографии показал духовно-культурные связи и преемственность социально-политических структур кочевого и оседлоземледельческого обществ. Автором представлен историографический обзор основных аспектов взаимоотношений кочевого и оседлого населения, их интерпретация и анализ в современной исторической науке.

Ключевые слова: кочевые структуры, оседлоземледельческое население, научные парадигмы, социально-политический, традиции, преемственность, управление, связи.

**ЕУРАЗИЯДАҒЫ
КӨШПЕЛІ ҚОҒАМ
МЕН ОТЫРЫҚШЫ
ХАЛЫҚТАРДЫҢ
ӨЗАРА САЯСИ-ӘЛЕУ-
МЕТТІК ЖӘНЕ МӘДЕНИ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ
(тарихнамалық сараптау)**

Еуразиядағы көшпелі қоғам мен отырықшы халықтардың өзара әлеуметтік-мәдени қарым-қатынас жасау мәселелерін қарастыруда шешілмеген сұрақтар өте көп. Бұл салада әр зерттеушінің өзінше пайымдауы тарихтағы отырықшылық өркениет пен көшпелі әлеуметтің саяси, әлеуметтік және мәдени қарым-қатынастары арасындағы туындаған мәселелерді қайта қарауға мәжбүр етеді.

«Қазіргі кездегі өркениет теориясы тек ғылыми емес, қолданбалы мағынаға да ие, яғни оның бүкіләлемдік даму тенденциясында жаңа дүниетанымдық көзқарасқа ие бола алатын мүмкіндігі бар. Әлемдегі жаһандық өзгерістердің көбін, ең алдымен, өркениеттің түрленуінде негізгі объективті рөл атқаратын бүкіл адамзаттық мәселелер құрайды. Қазіргі әлемдік қауымдастықтың дамуында әртүрлі мәдениеттің, ұлттың, конфессияның өкілдері арасындағы қарым-қатынас сөзсіз шешімін тапқан» деп тұжырымдайды қазіргі ғалымдар [1].

Ұлы ойшыл Ибн Халдун: «Дала өркениеті қала өркениетінен жеңіліс тапты, өйткені дала тұрғындары (бәдәуілер) бүкіл дала заңдылықтарын қанағаттандыра алмады, сондықтан олар өз тіршілігін қамтамасыз ету үшін де қалаға тәуелді болды. Ал қалалықтар тек жайлылықты (тамақ, бәдәуілердің өндірген заттары) ғана іздеді» деп тұжырым жасайды.

А.М. Хазанов американдық ғалым У. Джонстың сөзіне сүйене отырып: «Қиыр Шығыста дүниеге келген өркениеттік қоғамның өзге әлеуметтік ұйымдарға қарағанда мәдени даму деңгейі өзгеше болды. Бұл «өзгеше» қоғамды өркениетті адамдар «варварлық», ал халқын «варварлар» деп атады» дейді.

Мәдени дамудың бір жағында егіншілік қоғам, қала, суландыру техникасы, монументалды архитектура және жазба мәдениет қалыптасса, екінші жағында аңшылық қауым және мал шаруашылығы дамыды. Кейде малшылық бақташылық мәдениетпен де байланысты болды, бірақ дені малшылық пен көшпелі өмір салтын құрады. Таяу Шығыстағы сақтар мен түркілер, Шығыс Азиядағы арийлар мен ғұндар, Европадағы кельттер, германдықтар мен ғұндар – бұлардың бәрін салт алтты көшпелі ретінде «варварлар» санатына жатқызды.

Бірақ жалпы ерекшелігіне қарай «варварлық» қоғам, негізінен, көшпелі мал шаруашылығына толық немесе жартылай

болса да тәуелді болды; сондықтан «варвар» ұғымы «тарихи тұлғадан гөрі мифтік образға» жақын болды [2].

Ресей авторы Б.И. Орлованың ойынша өркениет-әлеуметтік, ал мәдениет-тарихи жүйе, және олар табиғи кеңістіктегі ортамен байланысты халықтың суперэтникалық деңгейінде бірігеді [3]. Қазіргі зерттеушілердің пікірінше, өркениет ұғымы көптеген қоғамға тән адамзаттың мәдени-тарихи даму үдерісіндегі ірі бөлінулерді айқындайтын әдістемелік сипатқа ие.

Ал С.Плетневаның «Ортағасырлық көшпелілер» [4] монографиясында көшпелі мемлекеттің мүлде болмағанын айтады. Көшпелілердің бірігуінен тайпалық одақ құрылды, тек кейіннен тұрғындардың бір бөлігінің егіншілікке бет бұруынан мемлекет пайда бола бастады. С. Плетнева көшпелі қоғам дамуының үш сатысын көрсетеді: бірінші сатысы – егіншілік пен отырықшылықтан хабары жоқ көшпелі тобыр, олардың қоғамдық өміріне тек әскери демократия тән болған; екінші сатысы – тұрғылықты қыстауы бар және азық дайындайтын жартылай көшпелі шаруашылық, бұл кезде рулық қауым мен әскери демократия ыдырап, жаңаша қоғам мен мемлекеттік құрылым пайда бола бастады; үшінші сатысы – егіншілік және отырықшылықпен қатар дамыған жартылай көшпелі шаруашылық, қалалардың пайда болуы, феодализм және мемлекет. С.А. Плетневаның пікірінше, көшпеліліктің екінші сатысы өз ішінде екіге бөлінеді: біріншісіне көшпеліліктің куренной әдісі, ал екіншісіне аильный жатады. Бұл дәуірде әскери-демократиялық құрылым таптық құрылымға ауысты. С.А. Плетнева көшпеліліктің екінші сатысына ғұндарды, ежелгі түрік қағанатын, Еділ патша империясын, Авар қағанатын, Курбат державасын, Хазар қағанатының құрылған кезін және т.б. жатқызады. Көшпеліліктің үшінші сатысында егіншілік-мал шаруашылық экономикасы, өнеркәсіп жоғары деңгейде дамып, қалалардың саны өсіп, ортақ мәдениет, тіл және жазба мәдениет пайда болды. С. Плетнева осы белгілердің барлығы мемлекеттің дамуына және қалыптасуына негізгі себеп болғанын айтады. Егер көшпеліліктің екінші сатысында «былқылдақ» мемлекеттік құрылым, яғни көшпелі империясы құрылған болса, көшпеліліктің үшінші сатысында барынша тұрақтанған және ұйымдасқан құрылым – қағанаттар құрылды. Көшпеліліктің үшінші сатысының жарқын көрінісі ретінде зерттеуші таптық феодалдық құрылымы бар Ұйғыр қағанатын, және Қырғыз қағанаты мен Хазарияның гүлдену кезеңін, т.б. айтады.

А.М.Хазанов [2, с. 320-321] тарихи көріністерді модельдеу ұстанымын көрсетеді. Аталмыш әдістемелік тәсілінде ол қалалар мен көшпелі қоғамның өзара қарым-қатынасы мен өмір сүруінің бірнеше негізгі үлгілерін қарастырған.

1. Сауда және отырықшы елдердегі қалалармен ру аралық, сонымен қатар діни және дәстүрлі-мәдени қарым-қатынастарды берік ұстау.

2. Отырықшы елдерді жаулап алу немес олардың үстінен бақылау соңында осы қалаларды жаулаушылардың әртүрлі қажеттіліктеріне өтеу үшін, мысалы: экономикалық, әкімшілік, мәдени, т.б. қолданылды.

3. Көшпелі мемлекеттерде жеке қалалық сектордың құрылуы.

Ғалымның пікірінше, отырықшы мемлекеттер көшпелілермен сыртқы саясаттың, экономикалық қысымның құралы ретінде сауда байланысын жасап отырды. Мұның салдары жаулап алушылық моделіне апарады. Алғашқысы – көшпелілер қол астындағы отырықшы елдерге және олардың қалаларына бақылау орнатты. Екіншісі, көшпелілердің барлық немесе біраз бөлігінің өздерінің қол астындағы отырықшы елдердің жеріне қоныс аударуымен байланысты. Бірінші жағдайда көшпелілер мен отырықшы елдердің географиялық шекаралық бөлінуі анық сақталған. Барлық жағдайды зерттеп, зерделей келе зерттеуші көшпелілердің қалаға қоныс аударуы салдарынан жағдай үзілмелі және тұрақсыз болып өзгеріп отырды деп есептейді. Отырықшы елдердегі жаулаушы көшпелілердің дамыған қала өміріне үйренуі біршама қиындық туғызды, өйткені билік пен оның маңайындағылар әлі де жартылай көшпелі салтты ұстанатын еді. Бұл фактіні өзге ғалымдар да растайды: «... әл-ауқатты мал өсірушілер, әсіресе, байлар қандай жағдайда да өздерінің «салт атты адам» деген әлеуметтік статусын сақтап, соған лайық болуға талпынды» [5, с. 221].

«Ал екінші жағдайда отырықшы елдерді жаулап алғаннан кейін көшпелілер династиясы және олардың көмекшілері ақырындап жаулап алушы қоғам ретінде бірігіп, қалаларға орналаса бастады, сондықтан бертін келе көшпелілермен арадағы байланыс үзіле бастады» деп тұжырым жасайды А.М. Хазанов [2, с. 321]. Ғалым бұл тұжырымында кеңес дәуірінің атақты тарихшысы Г.А. Федоров-Давыдовтың [6, с. 212] алтынордалық қалалар мен ауылдардың өзара қарым-қатынасын қоғамдық дамудағы әлеуметтік-экономикалық үрдістің пайда болуымен салыстырған пікірін алға тартады. Қалалардың, ондағы өнеркәсіп пен сауданың дамуында шешуші рөлді

көшпелі биліктің атқарғанын айтады ғалым. Бірақ аталмыш екі ғалымның пікірі соңына келгенде екіге айырылады. Г.А. Федоров-Давыдов көшпелі қоғамның жасампаз және жағымды тұстарына көбірек тоқталса, А.М. Хазанов қалалардың гүлденуі мен дамуында көшпелілердің үлесі соншалық көп болды деп санамайды. «Біріншіден, жалпы, көшпелілер қала салған жоқ, екіншіден олар өздері салып, өздері орныққан жоқ. Осыған орай қаржыландыру мен патронажды тежеп, үнемдеп жұмсады. Сондықтан көшпелі мемлекеттердің далалық зонасында кейбір қалалар кенеттен пайда болса, енді біреуі биліктің ұйымдасқан саясатының арқасында дүниеге келді» [2, с. 321].

Белгілі көшпелі халықтар өмірін зерттеуші ғалым Г.Е. Марков та қалалық мәдениет пен көшпелілер арасындағы қарым-қатынасты жай бейтарап, тұтынушылық деп қарастырады. «Көрші отырықшы халықтардың мемлекеттік ұйымдарымен тығыз қатынаста болып, дәстүрлі көшпелі ғұрыпты ұстанған бағынышты облыстар мен моңғолдарды басқаратын және әскери бұйрық беретін биліктің орталықтанған жүйесі пайда болды» [7, с.76]. Ғалымдардың пікірінше, кейінгі көшпелілердегі стратификацияда және тұтынушылықтағы теңсіздіктің туындауына да қаланың ықпалы мықты болды. Көшпелілердегі тұтынушылық теңсіздік екі жағдайда: біріншісі оларда қала болған кезде, ал екіншісі олар өздері отырықшы қала құрамына біріктірілген кезде пайда болды. Өйткені, қала бұндай жағдайда жекеменшік кепілгері бола алмайды және оның қайта үлестірушілік қызметі бірден төмендейді [8, с. 270].

Осыған орай қоғамның құрылымы мен дамуы өскен сайын биліктің дербестеуі де қиындай түсті. Батыс зерттеушісі П.Голден осы дәстүрлерді бірнеше топқа классификациялады: мәдени (тәж кигізу салтанаты, қағандардың киелі шынжыры мен күдіретті күшке ие басқарушы топтар туралы түсінік; державаның қасиетті орталықтары туралы түсінік), саяси және әлеуметтік (лауазымдық, мемлекеттің шығыстың ықпалына қарай екіге бөлінуі; Орхон мен Селенга өзені бойындағы жерлерге иелік ету). Нәтижесінде билікте әкімшілік міндеттер бекіп, ұжымның белгілі бөлігінде кристаллизация орын алып, биліктің алдыңғы «артықшылықтарын» белгілеу қиынға соқты. Әскери атаққа (көсемдер мен жоғары жасақшылар) әскери және басқарушылық әрекет, ал түпкі мәдениетті сақтап келе жатқан шамандыққа (абыздық) мемлекетке идеологиялық өкілдік жасау міндеттелді. Кейін көшпелі мем-

лекет құлдыраған кезде оны құраушы тайпалар мен рулар әулеттегі «үйірімпаздық» қасиетке ие рулар мен мемлекеттікке әлі жетпеген жаңа рулардың топтарына топтастырылды. Осы кезеңде олар мемлекеттік пен мемлекетсіздіктің ара жігінде тұрды, және оларды қайта мемлекет болуға итермелейтін «катализатор» қажет еді. Көшпелі қоғамның ерекше сипаты негізгі мәселерді шешуді алға қойды: көшпеліліктің немесе оның балама түрінің пайда болуы, көшпелілердің мемлекет болуы, қос көшпелі мемлекет құру және «көшпелі мәдениетті» отырықшылық өркениетке қарсы қою, көшпелілердің діни көзқарастарын өзгерту [9]. Орыс зерттеуші ғалымдары Д.М. Бондаренко, Л.Е.Гринин, А.В. Коротаев [10, с. 27] көшпелі қоғамдағы әлеуметтік-саяси және идеологиялық өзгерістерді зерттеу үшін бірнеше мәселелер тізбегін көрсетеді. Олардың арасында сол немес басқа қоғамда орын алған тарихи-мәдени және географиялық шарттарға байланысты әлеуметтік-саяси төңкерістердің пайда болуы ерекше мәнге ие.

Сонымен, отырықшылық-егіншілік пен көшпелілік жүйесі дамуының күрделі және әртүрлі сипаттары билік пен басқарушылық институттарының көшпелі қоғамның өзгеруі кезіндегі ерекшеліктер мен әлеуметтік жүйесін және қалалық алқаптармен өзара әлеуметтік-мәдени қарым-қатынастарын талдауда жүйелі ұстаным қолдануын алға тартты. «Орталық Азия – бұл екі түрлі мәдени болмыстың (отырықшылық пен көшпелілік) салдарынан үздіксіз қақтығысқа ұшырап келген отырықшылық пен көшпелі әлемнің ажырамас мекені» [11, с. 28] деп тұжырым жасайды заманауи тарихнама. Қазіргі ғылым-білімнің дамуы ғылыми әдіснамасыз және заманауи үрдіссіз нәтижеге жетудің мүмкін еместігін дәлелдеді. Тарихи жаңа ойлардың пайда болуы және дамуы бізге көшпелі құрылымның дамуындағы күрделі де қиын жолдарды одан әрі зерттеудің жаңа бағыттарын, жаңа зертеушілік көзқарастарын және оның балама жолдарын анықтауға көмектесері сөзсіз. Жоғарыдағы авторлардың әдіснамалық жұмыстары әртүрлі көзқараста болса да, олардың ешқайсысы көшпелі және қалалық мәдениеттің өзара сіңісуін, селбесуін (бір-біріне пайдасын тигізетін екі ағзаның бірге тіршілік етуі) жоққа шығара алмайды. Қазіргі тарих ғылымындағы әртүрлі пікірталастар мен қарама-қарсы пайымдаулар теория-әдіснамалық тәсілдің қазіргі деңгейін айқындайды, және отырықшылық пен көшпелілік жүйесіндегі өзара қарым-қатынастың негізгі табиғаты мен болмысын түсінуде логикалық

пайымдаудың жетіспегендігін көрсетеді. Болашақ ізденулер мен көптеген жұмыстар үшін көшпелі қоғамның бөлінуі кезеңіндегі олардың әлеуметтік-саяси және идеологиялық мәселелер-

рін тұжырымдайтын, екі мәдени жүйені жинақтайтын саяси институттардың құрылу табиғаты мен болмысын анықтайтын ізденістер бүгінгі күнге де қажет екені даусыз.

Әдебиеттер

- 1 Обидина Ю.С. Современные методологические подходы к изучению межкультурных отношений // Социокультурный потенциал межконфессионального диалога: Материалы Международной научной конференции. – Казань, 2013.
- 2 Хазанов А.М. Кочевники и города в евразийском степном регионе и соседних странах // Урбанизация и номуадизм в Центральной Азии: история и проблемы: Материалы Международной конференции. – Алматы, 2004. – С. 318.
- 3 Орлова Б.И. Евразийская перспектива. – М., 1998.
- 4 Плетнева С.А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М., 1982.
- 5 Ткачев В.Н. Каракорум в XIII в. // Mongolica. – М., 1986.
- 6 Федоров – Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М., 1973.
- 7 Марков Г.Е. Кочевники Азии. – М., 1976.
- 8 Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000.
- 9 Голден П. Кипчаки средневековой Евразии: пример негосударственной адаптации в степи // Монгольская империя и кочевой мир. – Улан-Удэ, 2004.
- 10 Бондаренко Д.М., Гринин Л.Е., Коротаев А.В. Альтернативы социальной эволюции // Раннее государство, его альтернативы и аналоги: Сборник статей. – Волгоград, 2006. – С.27.
- 11 Додхудоева Л.Н. Новые подходы к изучению цивилизаций Центральной Азии // К новым стандартам в развитии общественных наук в Центральной Азии: Материалы международной научной конференции. – Алматы, 2006.

References

- 1 Obidina Ju.S. Sovremennye metodologicheskie podhody k izucheniju mezhcivilizatsionnyh otnoshenij // Sociokul'turnyj potencial mezhkonal'fessional'nogo dialoga: Materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. – Kazan', 2013.
- 2 Hazanov A.M. Kochevniki i goroda v evrazijskom stepnom regione i sosednih st-ranah // Urbanizacija i nomadizm v Central'noj Azii: istorija i problemy: Materialy Mezhdunarodnoj konferencii. – Almaty, 2004. – S. 318.
- 3 Orlova B.I. Evrazijskaja perspektiva. – M., 1998.
- 4 Pletneva S.A. Kochevniki srednevekov'ja. Poiski istoricheskikh zakonomernostej. – M., 1982.
- 5 Tkachev V.N. Karakorum v XIII v. // Mongolica. – M., 1986.
- 6 Fedorov – Davydov G.A. Obshhestvennyj stroj Zolotoj Ordy. – M., 1973.
- 7 Markov G.E. Kochevniki Azii. – M., 1976.
- 8 Hazanov A.M. Kochevniki i vneshnij mir. – Almaty: Dajk-Press, 2000.
- 9 Golden P. Kipchaki srednevekovoj Evrazii: primer negosudarstvennoj adaptacii v stepi // Mongol'skaja imperija i kочеvoj mir. – Ulan-Udje, 2004.
- 10 Bondarenko D.M., Grinin L.E., Korotaev A.V. Al'ternativy social'noj jevolju-cii // Rannee gosudarstvo, ego al'ternativy i analogi: Sbornik statej. – Volgograd, 2006. – S.27.
- 11 Dodhudoeva L.N. Novye podhody k izucheniju civilizacij Central'noj Azii // K novym standartam v razvitii obshhestvennyh nauk v Central'noj Azii: Materialy mezh-dunarodnoj nauchnoj konferencii. – Almaty, 2006.

Мендикулова Г.М., Каримова Д.

**Влияние
колониального/имперского
прошлого
на взаимоотношения
Великобритании и Индии:
историография проблемы**

Данная статья посвящена историографии проблемы взаимоотношений Великобритании и Индии в свете влияния на них их исторической памяти колонии-империи. Исторический опыт формирования нового характера отношений между двумя государствами после обретения независимости Индии приобретает особую актуальность на современном этапе, так как в эпоху глобализации происходят изменения в геополитическом разрезе. Для изучения данной проблематики авторы статьи выделяют советскую, британскую, индийскую и казахстанскую историографию, дают им сравнительный анализ, где показывается, с каких позиций и какие теории были использованы при изучении данной проблематики.

Ключевые слова: Великобритания, Индия, историография, пост-колониальный/постимперский период, международные отношения.

Mendikulova G.M., Karimova D.

**The influence of colonial/
imperial past on the relationship
between the great Britain and
India: historiographical issues**

This article is dedicated to the historiography of the problem on relations between the Great Britain and India, and influencing their historical memory colony/imperia to them. When India gained independence, the historical experience of the formation of the new nature of relationship among two countries acquire a particular relevance in modern stage. Changes in the geopolitical development in the era of globalization are the reasons of that. For the study of this issue the authors try to make a comparative analysis of the Soviet, British, Indian and Kazakhstani historiography, and on what positions and theories were used to enlighten the issue.

Key words: Great Britain, India, historiography, the post-colonial/post-imperial period, international relations.

Мендикулова Г.М., Каримова Д.

**Ұлыбритания мен Үндістан
қарым-қатынасына
колониалды/империалды
кезеңнің ықпалы: мәселенің
тарихнамасы**

Бұл мақала Ұлыбритания мен Үндістанның колониалды/империалды кезеңдегі қарым-қатынасы мәселесінің тарихнамасын зерттеуге арналады. Жаһандану кезеңіндегі геосаяси өзгерістерге байланысты Үндістан тәуелсіздік алғаннан кейінгі екі мемлекет арасындағы қарым-қатынастың жаңа сипатта қалыптасуының тарихи тәжірибесі қазіргі таңдағы өзекті мәселеге айналып отыр. Аталмыш мәселені зерттеу үшін мақала авторлары кеңестік, британдық, үнді және қазақстандық тарихнамаға аталмыш мәселені зерттеу барысында қандай теориялардың және қандай позицияда пайдаланылғандығын көрсететін салыстырмалы талдау жасайды.

Түйін сөздер: Ұлыбритания, Үндістан, тарихнама, пост-колониалды/пост-империалды кезең, халықаралық қатынастар.

**ВЛИЯНИЕ КОЛО-
НИАЛЬНОГО/ИМПЕР-
СКОГО ПРОШЛОГО НА
ВЗАИМООТНОШЕНИЯ
ВЕЛИКОБРИТАНИИ
И ИНДИИ:
ИСТОРИОГРАФИЯ
ПРОБЛЕМЫ**

XX век в мировой истории ознаменован распадом колониальных империй и появлением новых независимых государств. Индия стала первой бывшей колонией в системе британской короны, которая обрела независимость после Второй мировой войны. 15 августа 1947 г. был принят закон о независимости Индии, ставший важным и знаменательным событием, положившим начало становления новой эры в индийско-британских отношениях. Научный анализ формирования нового характера отношений между двумя государствами приобретает особую актуальность на современном этапе, так как в эпоху глобализации происходят изменения в геополитическом, межконтинентальном развитии.

Для Казахстана данный вопрос не является праздным, так как наша многовекторная политика заложила прекрасные основы для развития многосторонних связей как с Великобританией, так и с Индией. Кроме того, феномен постколониального/постимперского мышления, от которого необходимо избавляться, до сих пор имеет место быть и в Казахстане, и в России.

В теоретическом отношении в мировом научном обществе все чаще начинают исследовать природу взаимоотношения бывших колоний и метрополий, так как передел мира после Второй мировой войны является основой для современных проблем, историю которых необходимо знать и считаться с ними.

Историография проблемы взаимоотношений Великобритании и Индии в постколониальный/постимперский период обусловлен разнообразием исследований, особенностью которых является анализ теоретико-методологических подходов изучения о влияния колониального и имперского исторического прошлого на взаимоотношения Великобритании и Индии. Хотелось бы вкратце остановиться на советской, британской, индийской и казахстанской историографии по данному вопросу, краткий анализ которых дается в хронологическом порядке.

1. *Советская историография.* После получения Индией статуса независимого государства в СССР в конце 1940-х годов появилось много работ, посвященных различным аспектам постколониального развития Индии. 3 июня 1947 г. британским правительством был обнародован Закон о независимости

Индии, согласно которому Индийский Союз и Пакистан провозглашались с 15 августа 1947 г. независимыми государствами в статусе доминионов. С этих пор предметом исследования советских историков становится процесс становления новой эры индийско-британских отношений.

В 1950-х гг. советские ученые начали уделять внимание изучению вопросов, связанных с внешнеполитическим развитием Индии. В 1957 г. выходит в свет монография В.П. Нихамина «Очерки внешней политики Индии», в которой рассматривается внешнеполитическое развитие Индии после провозглашения независимости. В своей работе автор обращает особое внимание на развитие англо-индийских отношений в пост-колониальный период. Он отмечает, что «после ликвидации колониального управления Индия сохранила известную зависимость от Англии в военной области. Индийская армия, возникшая на основе английских колониальных войск, продолжала снабжаться оружием исключительно из Англии. Британские офицеры оставались в Индии в качестве советников» [1, с. 47, 49].

Именно в данной работе подчеркивались именно военные вопросы, так как в данный период у Индии были вооруженные конфликты и с Пакистаном и с Китаем, что не ускользнуло от внимания советских историков.

В 1960-е гг. к изучению проблемы формирования новых принципов отношений между двумя государствами обратилась Г.П. Колыхалова. Ее монография, изданная в 1966 г., посвящена индийско-британским отношениям постколониального периода. Анализируя взаимоотношения Индии с Англией после 26 января 1950 г., Г.П. Колыхалова приходит к выводу, что «в основе политического компромисса ИНК, каким, несомненно, является его решение сохранить связи с Содружеством и после принятия республиканской конституции, лежала, прежде всего, глубокая экономическая зависимость Индии от бывшей метрополии, уязвимость индийской экономики от мирового капиталистического рынка» [2, с. 32].

Думается, что экономика любого государства, особенно на современном этапе, зависит от мирового рынка, кризисов и т.д. Безусловно, что в 1960-е гг. Индия была еще слаба в экономическом отношении, и ей помогали СССР и страны социалистического лагеря. Особые проблематичные отношения сложились у Индии с США и другими капиталистическими странами. Все это также влияло на развитие экономики страны. Не

говоря уже о внутренних проблемах молодой Республики Индия, касающихся многомиллионного народонаселения и религиозной (не)терпимости.

В 1970-е гг. авторы книги «История Индии. Краткий очерк» К.А. Антонова, Г.М. Бонгард-Левин, Г.Г. Котовский указывали на сохранявшуюся и после 15 августа 1947 г. зависимость Индии от Англии в кадровом вопросе. Они писали: «В 1949 г. в государственном аппарате, армии и особенно в дипломатическом ведомстве находились еще около тысячи чиновников-англичан» [3, с. 479]. Советский ученый Ю.П. Насенко писал, что в 1949 г. в Министерстве иностранных дел независимой Индии состояло на службе 560 иностранцев [4, с. 11].

Советский востоковед Т.Л. Шаумян в статье «Внешнеполитический курс независимой Индии» указывает на влияние Великобритании на социально-экономическое развитие Индии в период независимости [5, с. 115].

Таким образом, в развитии советской историографии о становлении индийско-британских взаимоотношений историки пришли к следующим выводам:

1. Британское правление транслировало демократическую политическую систему, отражение которой нашло в государственном устройстве Индии.

2. Великобритания оказывает большое влияние на социально-экономическое развитие Индии.

Индийская историография. Среди работ индийских исследователей, посвященных изучению проблем индийско-британских отношений, необходимо отметить, что большинство индийских историков принадлежит к либеральному направлению. Их взгляды и оценки, в основном, отражают точку зрения индийского правительства. Среди работ, которые можно отнести к этому направлению, особый интерес представляют монографии М.Г. Гупты, К.П. Карунакарана, Дж.С. Кундры, Т. Чанды, А.И. Сингха, Д.П. Баруха и других [12, с. 41-52].

К.П. Карунакаран видит истоки внешней политики независимой Индии в традициях ее борьбы с британским империализмом в период колониального господства. Автор подчеркивает ярко выраженный антиимпериалистический характер резолюций Индийского Национального Конгресса, в которых осуждалась полная изоляция Индии от международных дел [6, с. 7-9].

А.И. Сингх в своих исследованиях, посвященных индийско-британским отношениям в постколониальный период, обращает особое

внимание на политику Англии, направленную на сохранение независимой Индии в составе Британского Содружества Наций [7, с. 191-209]. Это было необходимо, так как Индия имела и имеет огромное значение как рынок сбыта военной и промышленной продукции Великобритании [8, с. 361]. А.И. Сингх также пишет о стерлинговом долге Англии Индии как о важном факторе, оказавшем влияние на принятие британским правительством решения оставить республиканскую Индию в Содружестве, что привело в конечном итоге к трансформации всей этой системы.

Исходя из вышесказанного, индийские исследователи приходят к выводу, что внешнеполитический курс Индии по отношению к Великобритании определялся целым комплексом экономических и социальных факторов, которые находились на поверхности индийского общества и служили задачей развития национальной экономики и укреплению ее суверенитета.

3. *Британская историография.* После провозглашения Индии республикой стали появляться работы британских исследователей, по-новому освещавшие развитие постколониальных и постимперских индийско-британских отношений.

Из работ английских историков по внешней политике Англии после Второй мировой войны обращает на себя внимание книга К.М. Вудхауза «Британская внешняя политика после Второй мировой войны» [9]. Автор отрицает закономерности общественного развития, полагает, что изменения в мире, последовавшие после окончания Второй мировой войны, случайны. Лейбористское правительство, пишет Вудхауз, считало наиболее разумным путем для сохранения и развития отношений с Индией, оказание ей экономической и технической помощи через «План Коломбо», разработанный в мае 1950 г. министром иностранных дел Великобритании А. Бэвином [9, с. 38].

«Неру, занявший особую линию в отношении создания СЕАТО и Багдадского пакта, был все же ответственен за принятие индийским правительством решения остаться в Британском Содружестве Наций в 1949 г.», – заключает К.М. Вудхауз [9, с. 145].

Во внешней политике Великобритании по отношению к Индии английский историк консервативного направления Ф.С. Нарседж пишет: «Приход к власти лейбористов едва ли внес какие-либо изменения в главные направления внешней политики, которые уже подготовило предыдущее коалиционное правительство» [10, с. 31]. Данная точка зрения отображает постим-

перский синдром в Великобритании, который десятилетиями не ослабевает.

По мнению Б.Р. Томлинсона, британские экономические позиции в Индии сильно ослабли еще во второй четверти XX в., и поэтому Англия больше не придавала огромного значения Индии, как интегральной части имперской системы [11, с. 142].

Д.С. Паттер утверждает, что ослабший интерес со стороны Великобритании к индийской экономике вызван резким падением значения британских гражданских служб на субконтиненте, через которые раньше Великобритании удавалось контролировать огромные территории в Южной Азии [12, с. 47].

Не следует однако забывать, что необходимо было дать объективную картину и показать внутренние проблемы в самой Великобритании, что практически отсутствует во многих трудах английских исследователей.

В казахстанской историографии по изучению данной проблематики необходимо назвать исследования докторов исторических наук К.К. Кожаметова, К.И. Байзаковой и М.Т. Лаумулина.

В своих трудах профессор К.К. Кожаметов освещает вопросы, касающиеся индийской истории, места и роли Индии в международных отношениях [13, с. 142]. Кенес Кожаметович уделял особое внимание проблеме борьбы народов Азии и Африки с колониализмом и империализмом. Не следует забывать, что данная работа была написана на закате советского периода, и поднятые исследователем вопросы отображают политическую ориентированность тех дней.

М.Т. Лаумулин в своих исследованиях, посвященных индийско-британским отношениям, показывает влияние исторического прошлого на современные взаимоотношения двух стран. Так он пишет: «Продолжается англо-индийское сближение, существенное влияние на которое оказывает существование огромной индостанской диаспоры в Великобритании: примерно полтора миллиона индусов, среди которых достаточно много представителей элиты. Они сохраняют связи с Индией и пытаются убедить своих сограждан в том, что Британия является для их государства незаменимым союзником и «старшим братом». Повышение роли Индии в международных институтах выгодно Великобритании, поскольку, скорее всего, индусы бы прислушались к мнению своей бывшей метрополии по большинству вопросов. Поэтому в декларации, подписанной в Дели, Британия обязалась сделать все от нее зависящее, чтобы обеспечить

Индии постоянное место в Совете Безопасности ООН» [14, с.172].

В исследованиях К.И. Байзаковой показано влияние индийско-британских взаимоотношений на Казахстан. Также К.И. Байзакова подчеркивает, что в последние десятилетия развиваются межгосударственные отношения между Казахстаном и Индией. Так, она справедливо пишет: «Казахстан и Индия являются быстро развивающимися азиатскими странами, которые выбрали своим внешнеполитическим курсом политику, основывающуюся на принципах национального интереса и толерантности. Эти страны связывает не только сравнительно близкое расположение на Азиатском континенте, но и схожесть политической культуры и экономических принципов развития. Казахстан и Индию объединяет общее желание достигнуть значительного улучшения социально-экономических показателей путем либерализации экономики, свободного экономического реформирования, создания всех условий для ведения частнопредпринимательской деятельности,

уменьшения государственного регулирования экономики. Казахстан и Индия видят доминанту ведения своей внешнеполитической деятельности не в декларировании отдельных политических принципов, а в принципах экономической выгоды, в основе которых лежит развитие двусторонних и многосторонних политико-дипломатических и торгово-экономических отношений с соседними и другими странами, а также с рядом международных региональных организаций» [15, с. 2].

Однако следует отметить, что довольно краткий историографический обзор, в особенности казахстанской стороны, объективно показывает, что в нашей стране данный вопрос только начал изучаться, и для исследователей открыто огромное поле деятельности.

Таким образом, обзор советской, британской, казахстанской и индийской историографий показывает, насколько многообразен круг вопросов, где историческая память колония-империя продолжает играть важную роль в различных сферах экономики, политики и культуры.

Литература

- 1 Нихамин В.П. Очерки внешней политики Индии (1947-1957). – М.: Госполитиздат, 1959. – 228 с.
- 2 Колыхалова Г.П. Индия и Англия. Проблемы экономических и политических отношений после 1947 г. – М.: Наука, 1966. – 287 с.
- 3 Антонова К.А., Бонгард-Левин Г.М., Котовский Г.Г. История Индии. Краткий очерк. – М.: Мысль, 1973. – 558 с.
- 4 Насенко Ю.П. Дж. Неру и внешняя политика Индии. – М.: Наука, 1975. – 383 с.
- 5 Шаумян Т.Л. Внешнеполитический курс независимой Индии. – В кн.: Экономическое, социальное и политическое развитие Индии (1947- 1987). – М.: Наука, 1989. – 275 с.
- 6 Karunakaran K.P. India's Foreign Policy: The Pressure from the Rights// Review of International Affairs. – 1963. – Vol. 14. – P.7-9.
- 7 Singh A. I. Decolonization in India: The Statement of 20 February 1947// International History Review. – 1984. – Vol.6. – № 2. – P.191-209.
- 8 Singh A. I. Post-Imperial British Attitudes to India: The Military Aspect, 1946-51// Round Table. – 1985. – № 296. – P. 360-375.
- 9 Woodhouse C.M. British Foreign Policy since the Second World War. – L.: Hutchinson, 1961. – 255 p.
- 10 Nothedge F.S. British Foreign Policy. The Process of Readjustment. – L.: RIIA, 1962. – 310 p.
- 11 Tomlinson B.R. Indo-British Relations in the Post-Colonial Era: The Sterling Balances Negotiations, 1947-49 // Journal of Imperial & Commonwealth History. – 1985. – Vol. 13. – №3. – P. 142-162.
- 12 Patter D.C. Manpower Shortage & the End of Colonialism: The Case of die Indian Civil Service// Modern Asian Studies. – 1973. – Vol.7. – № 1. – P.47-73.
- 13 Кожаметов К.К. Движение солидарности народов Азии и Африки в борьбе с колониализмом и империализмом. – Алма-Ата: КазГУ, 1983 – 183 с.
- 14 Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Том V: Центральная Азия в XXI столетии – Алма-Ата: КИСИ, 2009. – С. 351.
- 15 Байзакова К.И. Роль Индии во внешней политике Казахстана // Второй Индийско-Центральноазиатский Диалог. – Алматы: ИВ МОН РК, 2013. – С. 7.

References

- 1 Nihamin V.P. Ocherki vneshnej politiki Indii (1947-1957). – M.: Gospolitiz-dat, 1959. – 228 s.
- 2 Kolyhalova G.P. Indija i Anglija. Problemy jekonomicheskikh i politicheskikh odnoshenij posle 1947g. – M.: Nauka, 1966. – 287 s.

- 3 Antonova K.A., Bongard-Levin G.M., Kotovskij G.G. Istorija Indii. Kratkij ocherk. – M.: Mysl', 1973. – 558 s.
- 4 Nasenko Ju.P. Dzh. Neru i vneshnjaja politika Indii. – M.: Nauka, 1975. – 383 s.
- 5 Shaumjan T.L. Vneshnepoliticheskij kurs nezavisimoj Indii. – V kn.: Jekonomi-cheskoe, social'noe i politicheskoe razvitie Indii (1947- 1987). – M.: Nauka, 1989. – 275 s.
- 6 Karunakaran K.P. India's Foreign Policy: The Pressure from the Rights// Review of International Affairs. – 1963. – Vol. 14. – P.7-9.
- 7 Singh A. I. Decolonization in India: The Statement of 20 February 1947// International History Review. – 1984. – Vol.6. – № 2. – P.191-209.
- 8 Singh A. I. Post-Imperial British Attitudes to India: The Military Aspect, 1946-51// Round Table. – 1985. – № 296. – P. 360-375.
- 9 Woodhouse C.M. British Foreign Policy since the Second World War. – L.: Hutchinson, 1961. – 255 p.
- 10 Nothedge F.S. British Foreign Policy. The Process of Readjustment. – L.: RIIA, 1962. – 310 p.
- 11 Tomlinson B.R. Indo-British Relations in the Post-Colonial Era: The Sterling Balances Negotiations, 1947-49 // Journal of Imperial & Commonwealth History. – 1985. – Vol. 13. – №3. – P. 142-162.
- 12 Patter D.C. Manpower Shortage & the End of Colonialism: The Case of die Indian Civil Service// Modern Asian Studies. – 1973. – Vol.7. – № 1. – P.47-73.
- 13 Kozhahmetov K.K. Dvizhenie solidarnosti narodov Azii i Afriki v bor'be s kolonializmom i imperializmom. – Alma-Ata: KazGU, 1983 – 183 s.
- 14 Laumulin M.T. Central'naja Azija v zarubezhnoj politologii i mirovoj geopo-litike. Tom V: Central'naja Azija v XXI stoletii – Alma-Ata: KISI, 2009. – S. 351.
- 15 Bajzakova K.I. Rol' Indii vo vneshnej politike Kazahstana // Vtoroj Indij-sko-Central'noaziatskij Dialog. – Almaty: IV MON RK, 2013. – S.7.

Sadykova R.O.
Globalization as the topic of discussion

Currently, not only people, but also traditional and non-traditional actors in the world politics are involved in the process of globalization. The examples and results of globalization can be seen in our everyday life. Increasing interdependence and perception of the planet as a comprehensive whole led to the spread of the term «globalization» among all participants of a «new world order» that was forming at that time. The phenomenon of «globalization» has become an integral part of the modern system of international relations.

Taking into consideration the relevance and practical significance of the problems of interaction of globalization and culture, the author of this paper makes an attempt to study the phenomenon of globalization from a scientific point of view, the extent of its impact on the global and regional developments both from positive and negative aspects and to find a way to solve this problem.

Key words: globalization, phenomenon, definition, process, theorists.

Садықова Р.О.
Жаһандану ғылыми талқылаудың негізі ретінде

Қазіргі уақытта жаһандану үдерістеріне адамдар ғана емес, әлемдік саясаттың дәстүрлі мен дәстүрлі емес акторлары да қатысуда. Жаһанданудың мысалдарын біз күнделікті өмірімізден де байқай аламыз. Өзара бағыныштылықтың артуы мен ортақ ғаламшарды ортақ қабылдауымыз «жаһандану» терминінің қалыптасушы «жаңа әлемдік тәртіптің» барлық қатысушылары арасында таралуына әкелді. «Жаһандану» құбылысы қазіргі халықаралық қатынастар жүйесінің құрамдас бөлігіне айналды.

Жаһандану мен мәдениеттің өзара әрекеттестігі мәселелерінің практикалық маңыздылығы мен өзектілігін ескере отырып, мақала авторы ұсынылған жұмыста жаһандану түсінігін ғылыми көзқарас тұрғысынан талдауға, оның жағымды мен жағымсыз сипаттағы ғаламдық пен аймақтық үдерістерге әсері деңгейін қарастыруға ұмтылыс жасаған.

Түйін сөздер: жаһандану, құбылыс, анықтама, үдеріс, теоретиктер.

Садықова Р.О.
Глобализация как тема научной дискуссии

В настоящее время в процессы глобализации вовлечены не только люди, но и традиционные и нетрадиционные акторы мировой политики. Примеры и результаты глобализации мы можем увидеть и в нашей повседневной жизни. Возрастание взаимозависимости и общего восприятия единой планеты привело к распространению термина «глобализации» среди всех участников формирующего «нового мирового порядка». Феномен «глобализации» стал неотъемлемой частью современной системы международных отношений.

Учитывая актуальность и практическую значимость проблем взаимодействия глобализации и культуры, автором в данной работе была предпринята попытка изучения феномена глобализации с научной точки зрения, степени ее влияния на глобальные и региональные процессы как с позитивной, так и с негативной точки зрения и указания пути выходы из сложившихся проблем.

Ключевые слова: глобализация, феномен, понятие, процесс, теоретики.

GLOBALIZATION AS THE TOPIC OF DISCUSSION

Globalization is one of the most discussed topics among researchers in world politics and, obviously, the main tendency of the world development in the XXI century. It has become the most common term that has no precise definition. There are widely differing views on its interpretation.

Researchers think that the reason of multiplicity of definitions lies in the fact that the phenomenon itself is many-sided. It is the mutual recognition of countless tribal and ethnic communities, scattered by nature or an act of creation on the globe, the increasing exchange of material and spiritual values between them, and interpenetration, «merging» of nations and languages as a result of migration. And as a result, the emergence of certain common rules of life on the planet that are recognized voluntarily or by force, the formation of human civilization and an integrated system of economic and political order (world order) that is adequate to it as a certain end product of a spontaneous process and a conscious purposeful activity [1].

A striking example of the polysemanticism of the concept of «globalization» can be seen in the work «Definitions of Globalization: A Comprehensive Overview and a Proposed Definition». This paper contains the explanation of the process by researchers from different countries and international organizations in chronological order. Also, based on the comprehensive overview of the existing definitions of globalization, the authors of this work Dr. Nayef R.F. Al-Rodhan and Ambassador Gérard Stoudmann introduce their own proposed definition that «Globalization is a process that encompasses the causes, course, and consequences of transnational and transcultural integration of human and non-human activities.» [2].

The concept of globalization is the most popular instrument of modern science for the analysis of social processes. The term «globalization» in sociology refers to a broad range of phenomena and trends: the development of world ideologies; intense struggle for the establishment of world order; a jump in the number and influence of international organizations; the weakening of the sovereignty of nation states; the emergence and development of transnational corporations; the growth of international trade.

The last decade of XX and beginning of XXI century were characterized by major events in international relations, which affected

all the European and Eurasian regions. The end of the «Cold War», the formation of a unipolar world and a new world order and the development of globalization by the standards of the United States and other Western countries have brought profound changes in the political situation in Europe and the world in whole.

The main consequence of the globalization is the international division of labor, the international movement of capital, human and industrial resources, the standardization of law, and economic and technological processes, as well as the convergence and merge of cultures of different countries. This is an objective process, which is of systemic character, that is, it covers all aspects of society. As a result of globalization, the world is becoming more connected and more dependent on all its subjects. The number of problems that are common for a group of countries is increasing, and the number and types of integrating subjects are expanding.

As an initial step toward gaining a comprehension of the subject, and with a view to outlining the distinctive claims of the present study, the analysts of globalization can be broadly considered to fall into three groups: the agnostics, they question whether anything new at all has happened by way of a phenomenon such as globalization, believing instead that increased internationalization of the world economy in terms of higher flows of merchandise, capital, and labor has all been seen before, especially in the decades preceding World War I. Indeed, they assert that there was greater integration of the world economy before World War I than at the beginning of the fourth quarter of the twentieth century. Their position on the issue constitutes a fundamental objection, and therefore merits serious attention.

Taking a position diametrically opposed to that of the agnostics, the enthusiasts of globalization underline that it represents the occurrence of a massive change in the world economy, marking the triumph of markets at the expense of states.

The critics of globalization as the third group tend to agree with the enthusiasts on the trends delineated about increasing economic globalization. However, they disagree strongly with the positive interpretation put upon them; instead they deem the consequences of globalization to be malign for the mass of national population [3].

According to the author of a monograph on globalization, Prof. A. Arystanbekova, who worked as the first Permanent Representative of Kazakhstan to the United Nations for eight years since 1992, many works of French researchers prove that French scientific school divides the concept of «globalization»

into two senses: mondialization of (*la mondialisation le monde*) and globalization (*la globalisation*) [4].

The usage of the term «globalization» had been occasional until it was first brought to the center of conceptual study by an American sociologist J. McLean in 1981. Following John Maclean's early call 'to comprehend and explain the historical process of the increasing globalization of social relations', questions of globalization have become a concern across the academic spectrum in the 1990s [5]. However, there is a point of view according to which the process of globalization in modern history is associated with the beginning of the 1960s due to the rapid development of the scientific and technological revolution in information and communication technologies. The first and most famous theorist of the new idea is Marshall McLuhan of the University of Toronto, who was the first to coin the term 'global village' [4, p. 10]. This was centered on the expansion of forms of communication since the invention of movable type and then the printing press in the fifteenth century up to global communication via radio and television, but prior to the World Wide Web, the Internet, and other by now commonplace features of the contemporary period of electronic communication [6].

Since that moment, the number of books and articles on the subject has been increasing exponentially, and today the vast majority of scientists believe that globalization is the most important social process. M. Waters wrote, «Just as Postmodernism was the fundamental concept of the 80s, the globalization may become the key idea of the 90s, by which we mean the transition of humanity into the third millennium» [7].

In describing the process of globalization, it is necessary to note Anthony Giddens's works as one of the main theorists. In his work, Giddens dwells on globalization in the introduction and in the first chapter. The author describes a world in which we live as «elusive world», which is characterized by rapid changes. «In this changeable world, globalization reshaping the way we live, and very thoroughly. It is approaching from the West, has a strong imprint of the political and economic might of America and leads to ambiguous results. But globalization is not just Western domination over the rest of the world; it affects the United States, just like other countries [8].

According to A. Giddens, there are two schools of thought with regard to globalization that assume opposite attitudes. According to the author, the first one consists of those who can be called «hyperglobalizers» or radicals; the representatives of the second

school are «globalization skeptics». «Hyperglobalizers» are ideologically related to business. According to their view, globalization means the expansion of the global market. Some of them believe that many regions, rather than the nation-state will be the key points of the global economy.

In the work «What is globalization?» Beck introduces the category of transnational social spaces, which, by its theoretical sense, is a complete analogue of Robertson's 'common place'. According to Beck, globalization is the processes in which nation states and their sovereignty are interwoven into the net of transnational actors and subjected to their power capabilities, their orientation and identity, not limited daily activities related to the various dimensions of the economy, media, ecology, technology, transcultural conflicts and civil society ...»

According to Beck, it is necessary to distinguish between dimensions of globalization. Especially, when asking questions about the scale and limits of globalization, referring uppermost to three parameters: the extension in space; stability in time; and, third, the density of transnational networks, relationships and TV flows. [9]

The term «globalization» was widely discussed by the whole range of actors in international relations in the early 90s of the XX century. In the early 90s, the United Nations began to use the term mostly in an economic context.

In October 1995, at the grand meeting of the UN General Assembly in honor of the 50th anniversary of the Organization, a number of world leaders were paying attention to the growing interdependence of nations in conditions of the process of globalization

in the economic and social spheres. The UN Secretary-General Boutros Boutros-Ghali, in his opening address, laid emphasis on the fact that the world of the XXI century was characterized with the opposition of two powerful forces – globalization and fragmentation, he also noted that the unknown and dispassionate forces of globalization will entail a variety of new problems [4, p. 8].

Globalization also permits countries to share experiences and to learn from one another's achievements and difficulties, and promotes a cross-fertilization of ideals, cultural values and aspirations. Furthermore, the global transformations of the world economy are profoundly changing the parameters of social development in all countries. With its universal membership the General Assembly is particularly well placed to serve as a forum for building consensus on how to better manage globalization in order to promote development. Thus, the member states began to attend to the problems of the consequences of globalization at the UN summit meetings and continue doing it

In my opinion, the integration in the economic, political, cultural and social spheres of most of the world is not a new phenomenon, but only in the last two decades, the related processes have acquired pronounced qualitative and quantitative development, and, as a result, the concept content of globalization has become a key one. The world is fusing and moving in opposite directions simultaneously. Globalization is not a linear process; on the contrary, it is a very contradictory, uneven process, constantly changing its forms, methods, and implementation mechanisms, manifestations.

Литература

- 1 Shahnazarov G. Globalization and the globalistics: a phenomenon and a theory // Pro Et Contra. – 2000. – Volume 5. – №4. Autumn. – Pp. 184-185.
- 2 Nayef R.F. Al-Rodhan, Gérard Stoudmann. Definitions of Globalization: A Comprehensive Overview and a Proposed Definition. June 19, 2006 // Received at: <http://www.sustainablehistory.com/articles/definitions-of-globalization.pdf>
- 3 Balden Raj Nayar. The Geopolitics of Globalization. Oxford University Press, 2005.
- 4 Арыстанбекова А. Глобализация. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – P.11.
- 5 Scholte, J. (1996) Beyond the Buzzword: Towards a Critical Theory of Globalization // Globalization: Theory and Practice / Ed. by E. Kofman and G. Youngs. – London: Continuum. – P. 44-45.
- 6 Salvemini N. Globality. Received in https://webpace.yale.edu/anth254/restricted/IESBS_2002_Robertson.pdf
- 7 Waters, M. Globalization. – London; – N.Y.: Routledge, 1995. – P. 1.
- 8 Гидденс А. Ускользящий мир: как Глобализация меняет нашу жизнь/ Перев. из английского М.Л. Коробочкина. – М.: Издательство 'Весь мир, 2004. – С. 19-24
- 9 Beck U. What is globalization? 2001.

References

- 1 Shahnazarov G. Globalization and the globalistics: a phenomenon and a theory. *Pro Et Contra*, 2000, Volume 5, № 4. Autumn, pp. 184-185.
- 2 Nayef R.F. Al-Rodhan, Gérard Stoudmann. Definitions of Globalization: A Comprehensive Overview and a Proposed Definition. June 19, 2006 // Received at: <http://www.sustainablehistory.com/articles/definitions-of-globalization.pdf>
- 3 Balden Raj Nayar. *The Geopolitics of Globalization*. Oxford University Press, 2005.
- 4 Arystanbekova A. *Globalizacija*. – Almaty: Dajk-Press, 2007. – P.11.
- 5 Scholte, J. (1996) *Beyond the Buzzword: Towards a Critical Theory of Globalization* // *Globalization: Theory and Practice* / Ed. by E. Kofman and G. Youngs. – London: Continuum. – P. 44-45.
- 6 Salvemini N. *Globality*. Received in https://webpace.yale.edu/anth254/restricted/IESBS_2002_Robertson.pdf
- 7 Waters, M. *Globalization*. – London; – N.Y.: Routledge, 1995. – P. 1.
- 8 Giddens A. *Uskol'zajushhij mir: kak Globalizacija menjaet nashu zhizn'* / Pe-rev. iz anglijskogo M.L. Korobochkina. – M., Izdatel'stvo 'Ves' mir, 2004. – P. 19-24
- 9 Beck U. *What is globalization?* 2001.

Өтен Г.Ж.
**«Мұңлық-Зарлық» дастаны
фольклорлық-этнографиялық
дерек көзі ретінде**

Қазақ фольклортанудың қазіргі жағдайы, оның жетістіктері мен табыстары қазақ халқының романтикалық дастандарын арнайы зерттеуге көңіл бөлді. Оны зерттеу қажеттілігі ұлттық фольклортанудың міндеттерімен ғана шектелмеді. Қазақ халқының романтикалық дастандарын халықтың көркем ойлауының формасы ретінде зерттеу бүгінгі күнде өзекті мәселелердің бірі болмақ. Дастандарда сол кезеңдегі қоғамның экономикалық дамуы бейнеленіп, жеке жанр ретінде қалыптасты. Қазақ дастандары өзінің жанрлық және сюжеттік құрамы бойынша бір текті емес. Жанрлық жағына келетін болсақ, олар батырлық, діни, тұрмыстық деп бөлініп, тек мазмұнына қарай емес, көркемдік-мәнерлі бейнесі, композициялары жүйесіне қарай ерекшеленеді. Солардың ішінде идеялық- тақырыптық ерекшеліктері мен құндылықтарына қарай ерекше орын «Мұңлық-Зарлық» дастаны алады. Эпос XVI ғасырдың ортасындағы қазақ хандарының ортаазиялық шайбанидтерімен соғыстарын жырлайды. Эпосты талдау негізінде автор оны фольклорлық – этнографиялық дерек көзі ретінде қарастырады.

Түйін сөздер: эпос, фольклор, дастан, этнографиялық дерек, жанр, сыныптау, талдау.

Uten G.Zh.
**Dastan «Munlyk-Zarlyk» as a
source of folklore-ethnographic**

The current state of the Kazakh folklore, its achievements and successes allowed to nominate as the next most important task a special study of romantic Kazakh folk epos. But the need to examine their goals depends not only on the national folklore. It seems highly relevant in this regard the study of romantic Kazakh folk epos as a national form of artistic thinking of the people, reflects the stage of social and economic development, in which it originated, and has emerged as an independent genre. Kazakh epos is not uniform in its genre and narrative structure. The genres in Kazakh national epos could select groups such as heroic, religious, domestic, which differ not only in content but also in the system of artistic and expressive means, images and compositions. Among them, the quantity, the ideological and thematic originality and values occupies a special place romantic epos «Munlyk-zarlyk» (sadness -skorb). The action takes place in the middle of the epic of the XVI century, in the era of endless wars of the Kazakh khans with Central Asian Sheibanids. The author based on the analysis of the epic reveals him as a folk-ethnographic source.

Key words: epos, folklore, дастан, ethnographic source, genre, classification, analysis.

Утен Г.Ж.
**Дастан «Мұңлық-Зарлық» как
фольклорно-этнографический
источник**

Современное состояние казахской фольклористики, ее достижения и успехи позволили выдвинуть в качестве очередной, важной задачи специальное изучение казахских народных романических дастанов. Но необходимость изучения их определяется не только задачами национальной фольклористики. Весьма актуальным представляется в этом плане изучение казахского народного романического дастана как национальной формы художественного мышления народа, отражавшей ту стадию общественно-экономического развития, при которой он возник и сформировался как самостоятельный жанр. Казахский дастан неоднороден по своему жанровому и сюжетному составу. В жанровом отношении в казахском народном дастане можно было бы выделить такие группы, как героические, религиозные, бытовые, которые отличаются не только по содержанию, но и по системе художественно-выразительных средств, образов и композиции. Среди них по количеству, идейно-тематическому своеобразие и ценности особое место занимает романтический дастан «Мунлык-зарлык» (печаль – скорбь). Действие эпоса происходит в середине XVI века, в эпоху бесконечных войн казахских ханов со среднеазиатскими шейбанидами. Автор на основе анализа эпоса раскрывает его как фольклорно-этнографический источник.

Ключевые слова: эпос, фольклор, дастан, этнографический источник, жанр, классификация, анализ.

«Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы»,
педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты,
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.
E-mail: mail.ru: uten63@bk.ru

«МҰҢДЫҚ-ЗАРЛЫҚ» ДАСТАНЫ ФОЛЬКЛОР- ЛЫҚ-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ДЕРЕК КӨЗІ РЕТІНДЕ

Далалық өркениеттің негізін салған қазақ халқы өзіне тән ерекше мәдени тарихын қалыптастырған. Қазақ халқының тарихы жазба деректен гөрі, көбінесе ауызша айтылатын әңгіме, хикая, аңыз, жыр түрінде ел есінде сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа тарады.

Қазақтың ұлы тарихшысы Е. Бекмаханов: «Фольклорлық материалдың маңыздылығы сонда, ол тарихи оқиғалар мен жеке адамдарға дәл және көбінесе дұрыс бағасын береді, себебі тарихты жасаушы және суреттеліп отырған оқиғалардың тікелей қатысушысы халықтың өзі болып табылады» [1] – деп жазса, фольклортанушы ғалым С. Қасқабасов: «Фольклорлық ойлау, фольклорлық дәстүр, фольклорлық шығарма – міне, осының бәрі тарихта болатын нәрсе, оны аттап өту мүмкін емес. Бұлардың бәрі тарихтың белгілі бір кезеңінде болуы тиіс, сол дәуірдің жемісі, адамзат мәдениетінің бір сатысы деп танылуы керек» [2] – дейді.

Филология ғылымының докторы, профессор А. Сейдімбек: «Төл тарихын жадына сақтау, оны аңыз, әңгіме, әпсана, хикая, тәмсіл, ертегі, жыр, эпос түрінде ұрпақтан-ұрпаққа өмірлік тағылым тұрғысында жеткізіп отыру қазақ арасында айрықша қастерлі қасиетке, ерекше үлгі-өнеге етер дәстүрге айналған Шоқан Уәлиханов айтқандай: «Қазақ халқы өзінің төлтума тіршілігін бастағаннан бері бірде-бір елеулі оқиға, бірде-бір әйгілі тұлға туралы естеліктер халық жадынан көмескі тартып көрген емес». Ата-бабаның бастан кешкен өмірлік тәжірибелері жай ғана тарихи дерек тұрғысында емес, өмірді мазмұнды, үйлесімді жарастықты етудің үлгісі сияқты тағылымдық сипат алған. Мұндай орныққан дәстүр адамдар арасындағы қарым-қатынасты парасаттандырып, тарихи таным-түсінігін айрықша биікке көтеріп отырған. А. Янушкевич, А. Позднев, Б.Я. Владимирцов, В.Л. Котвич, П. Пеллиот сияқты ғалым-зерттеушілер көшпелі өмір салттағы қазақтардың мұндай дәстүрін «сахара сауаттылығы» (степная грамота) деп жоғары бағалаған» [2] – деп жазды.

Фольклор халықтың болмысын, салт-дәстүрін, рухани мәдениетін білдіреді, қоғамның дамуына қарай халықтың саналы іс-әрекеті барысында тарихпен бірге пайда болған дүние екендігін ғалымдардың зерттеулерінен де көріп отырмыз. «Тарих-

пен ауыз әдебиеті бір-біріне жәрдемші, бірін-бірі толтырушы. Халықтың ауыз әдебиетін дұрыс, терең ұғыну үшін оның тарихы қандай қажет болса, тарихын дұрыс, жете, толық білу үшін ауыз әдебиеті де сондай қажет» [4] – деп, жазды профессор Б. Кенжебаев.

Фольклорда пайда болған уақытының тыныс-тіршілігін білдіріп қана қоймай, таңғажайып эпизодтар (оқиғалар желісі) да көрініс табады. Онда жарды немесе аңыз-әңгімені т.б. айтушы міндетті түрде құбылтып, оқиғаны өзінше түсініп, көркемдеп, суреттеп көрсетеді. Сондықтан қазақ халқының нақты тарихынан мәлімет беретін дерек көзін алуда тарихшылардың ролі артады. Фольклорды зерттегенде тарихшылардың, оның ішінде деректанушылар берілген деректерді салыстырмалы түрде, сынға салып, шынайылық деңгейі жоғары мағлұмат алады. Сол деректерді сыни талдау арқылы пайдалануға кәсіпқой тарихшыларды үйрететін ғылыми-деректану ғылым» [5].

Қазақ халқының шынайы, тарихынан, этнологикалық құнды мағлұмат алуға болатын дерек көздерінің бірі – фольклор. Деректанушы ғалым Қ. Атабаев: «...қоғамдық ғылымдардың бәріне ортақ негізгі тірегі ұлттық мәдени мұралар: фольклор, археологиялық, этнографиялық, жазба т.б. тарихи деректер. Бірақ оларды тек деректану ғылымы арқылы ғана танып білуге, олардан шынайылық деңгейі жоғары мәліметтер ала білуге және ғылыми еңбектерде пайдалана білуге болады» [6] – деп жазды.

Жоғарыдағы ғалымдардың зерттеулерін келтіре отырып, «Мұңлық-Зарлық» хиссасын тек этнологиялық дерек көзі ретінде қарастырамыз.

«Мұңлық-Зарлық» дастаны қазақ елінің арасында ауызша түрде сақталып, кең тарап, төл шығармасына айналған, хиссаның көптеген варианттары бар. Оның сюжеті ұқсас болып келетін «Алтын Айдар», «Зарлық», «Шаншар», «Қисса – Мұңлық-Зарлық» секілді нұсқалары бар. Олар Москва, Ленинград, Қазан, Алматы қалаларының архив қазыналары мен кітапхана қорларында сақтаулы. «Мұңлық-Зарлық» хиссасының халық арасына кеңінен тарауына қиссашыл ақын Жүсіпбек Шайхысламовтың үлкен еңбегі бар. Ол 1895 ж. «Мұңлық-Зарлықтың» ауызша тараған үлгілері бойынша жыр мен қарасөз аралас нұсқасын өзінше жазып, 1896, 1899, 1901, 1903, 1905, 1908, 1910, 1911, 1914, 1916 ж. Қазақ қаласында хикаят Рисалэ-и Мұңлық-Зарлық» деген тақырыппен жариялады» [7].

Жүсіпбекқожа Шайхысламұлының «Мұңлық-Зарлық» хиссасында:

Дін мұсылман ағайын
Бұрынғы өткен заманда
Дін мұсылман аманда
Он сан Ноғай ішінде,
Шаншар атты ханы бар
Ғадалатты жан екен [8] –

деп баяндайды.

Көріп отырғанымыздай «Мұңлық-Зарлық» дастаны Ноғай ұлысы өмір сүрген, яғни XIII-XV ғасырларда болған оқиғаға саяды. Мұңлық пен Зарлық өмірде болған шынайы тарихи тұлғалар. Кейіпкерлердің бейіті Сырдария өзенінің оңтүстік батысында, қазіргі Арыс ауданының Байыркұм елді мекенінің солтүстік жағына орналасқан. Ж. Шайхысламұлы қиссасында айтылатын: «Патша: – Пәлен жерде жеті қабат арал бар, ішінде жолбарыс, бөрі, қабылар көп. Соған апарып тастандар, – дейді.

Жігіттер Қаншайымды екі күшігімен апарып, қайықпен өткізіп, тастайды» [8, 15 б.]. Мұңлық пен Зарлықтың анасы Қаншайымды апарып тастаған арал қазіргі таңда «Қаншайым аралы» деп аталады.

«Қаншайым» аралы Байыркұм елді мекенінің шығыс-солтүстік беткейіндегі Сырдария өзенінің ортасында орналасқан.

«Мұңлық-Зарлық» қиссасының сюжет желісі қазақтың ертегі-аңыздарымен сарындас болғанымен, батырлар жырында кездесетін сөз оралымдары мен бейнелеу тәсілдері кеңінен қолданылған. «Жақсы, көркем жырда сол уақыттағы қазақтың болмыс-салты көрініп тұруға лайық» [9] – деп Ә. Бөкейханов жазғандай, қиссадағы тұрмыс-салт, діни сенім-наным, жер-су атаулары, киім-кешек, аң, мал атаулары, қару-жарак, халық тайпа атауларына мән бере қарасақ.

Барлық тарихи деректер сияқты біз қарастырып отырған дастан да субъективті, жыршының яғни, субъектінің дүниеге келтірген шығармасы. Тарихи деректің өзі объективтілік пен субъективтіліктің диалектикалық бірлігі.

Деректен объективті шындық дәрежесіндегі мағлұмат алу үшін деректанулық сыннан өткізу қажет, оның негізгі саласы сыныптау болып табылады. Деректанушы ғалым Қ. Атабаев: «тарихи деректер теңізінде дұрыс жол табу, тарихи зерттеулерде оларды тиімді және пайдалы етіп қолдана білу қажеттілігі оларды сыныптау проблемасын туғызады. Басқаша айтқанда, деректерді ортақ қасиеттері бар, бірақ бір-бірінен ерекше белгілерімен айрылатын категорияларға бөлу» [10] – деп атап көрсетті.

«Мұңлық-Зарлық» қиссасындағы этнологиялық деректерді сыныптау барысындағы нәтиже төмендегідей болды.

1. Адам аттары
2. Салт-дәстүр
3. Діни наным-сенімдер
4. Жер-су атаулары
5. Ойын-сауық
6. Аңдар және мал атаулары
7. Халық, тайпа аттарының атаулары
8. Киім кешектері
9. Кәсіптері
10. Тамақ түрі
11. Салық түрлері

Қиссада қазақ халқының болмысын, тұрмыс салтын баяндайтын мағлұматтар көп кездеседі. Солардың бірі дүниеге келген сәбиге азан шақырып ат қою. Дүние жүзіндегі басқа халықтар сияқты, қазақ халқында да ұлттық болмысын айғақтайтын, қазақ ұлтына ғана тән, адамға ат қоюдың төл дәстүрі қалыптасқан.

Адам есімі белгілі бір халықтың дәстүрлі дүниетанымын, тұрмыс-тіршілігін, тарихи кезеңдердегі саяси ахуалын, арман мақсатын, қоршаған ортасы мен жануарлар дүниесі туралы да айғақтайтын деректер алуға болатынын көреміз.

Жүсіпбек Шайхислямұлының «Мұңлық-Зарлық» қиссасында: «...хазірет әлі Ғайып ерен қырық шілтен ұлының атын Зарлық, қызының атын Мұңлық деп қояды. Ата-ананың жүзін көрмеді деп Зарлыққа жүз ердің күшін пида қылды, һәм садақ тартпаққа үйретеді. Қызға ана жүзін көрмеді деп, жеті ықылым елдің өнерін үйретеді» [11].

Профессор А. Сейдімдек «Қазақтың ауызша тарихы» атты зерттеуінде, адамның аты-жөнінің адамзат тарихында алатын орнының ерекшелігі туралы жазды: «...әлеуметтік тұлға ретінде танылған адамзат атаулының тарихы – адамның аты-жөні белгілене бастаған кезден басталады деуге де болады. Байырғы сана айғағы – мифологиялық жүйеде алдымен мифтік кейіпкерлер (персонаждар) назар аударады. Бұл ретте, кейіпкерсіз мифті ұшырастыру қандай қиын болса, атау-есімі жоқ кейіпкерді ұшырастыру да сондай қиын. Ал кейіпкердің атау-есімі мифологиялық жүйе туралы таным-түсінік қалыптастыру жолындағы бірден-бір деректік негіз болып табылады» [12].

Жоғарыда берілген жолдардан көргеніміздей қазақ антропонимдері (кісі аттары, төл есімдер материалдары) Қазақ хандығынан құрылғанына бұрын пайда болған шежірелерден бастап күні бүгінге дейін ұшырасатын кісі есімдері: Еділ,

Зората, Мүлкіл, Зере, Тұмар, Зұлқарнай, Мұса, Мөде, Мұқан, Сұлу, Шора, Алаша, Алпамыс, Қоңыратбай, Арғынбай, Шыңғыс, Төле, Кейкуат, Кендебай, Жәнібек, Қазақбай, Тәуке, Абылай, Орысбай, Болысбай, Қазыбек, Совет, Мәлс, Колхозбек, Лениншіл, Съезбек, Клара Жанна, Әсема, Марлен т.б. есімдердің идеялық-мазмұндық жағынан тарихи кезеңдерден ақпарат беретінін байқаймыз.

Ата-бабаларымыз Аллаға сыйынып, әруақты сыйлаған, құрмет тұтқан халықтың ұрпағымыз. «Мұңлық-Зарлық» қиссасында:

«Талып жатып Шаншар хан
Қайғырып қатты жылады
Жылап жатқан жерінде
Тілегін құдай береді.
Ақсақалды кісі боп,
Хазірет Қызыр келеді.
«Үйіңе патша бар дейді,
Таңдап жүріп еліңнен
Бір сұлу ал дейді
Сол қатынды алған соң
Бір ұл, бір қыз табады» [4 бет].

Хиссада ұлттық фольклорымызға тән дін элементтері көп кездеседі. Төменде солардың бірнешеуін келтіреміз:

«Я, расул, қыл шапағат
Жетім болдым әу бастан
Талай бейнет көрдім, жастан
Мүсәпір қылып құдайым,
Қорлық көрдім талай істен
Бір медет берер күнінде
Әбубәкір, Ғұмар, Ғұсман
Мен бишара болдым кедей»

Көшпелі қазақ мекендеген ру-тайпалар арасында ислам діні (ҮІІ ғасыр) мейлінше баяу тарағаны тарихтан белгілі. Табиғатпен үндескен тәңірлік дүниетанымдық өздерінің өмірінің кепілі санаған көшпенділер енді, ислам дінін ұлттық төлтума салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарымен үндестіре ұстанды.

Ел-жұртымнан болдым жүда
Әулиелер жолына
Байладым жанды мен пида
Бір медет берер күнінде
Я, хазіреті шері құдай
Көзімнен ақты қанды жас
Ғаріп болды ғазиз бас.
Болды маған енді жат
Ағайын, туған, қарындас
Бір медет берер күнінде
Ғұс қиясы қызыр Илияс
Арманда кеттім енді мен

Дәрменім кетті халімнен
Бір медет маған бере гөр
Жасымнан баққан қырық шілтен
Құлақтарым болды керең
Бір медет берер күніңде
Кәміл пірім Ғайып ерен [36 бет]
Бибі Бәтима, Қадиша
Жаксылық назар салмаса,
Назар салып пірлерім
Келбетімді сыйласа
Қор болдым иесіз аралда
Бибісара піріміз
Мен бишара сорлысын
Қолынан сүйреп алмаса
Пірлерім, алғын қолымнан
Адасып жүрген жолымнан [40 бет]
Ғайып ерен қырық шілтен
Зарлықтың кәміл пірі еді
Пірлері медет берген соң
Енді бала асады
Көтеріп алып зарлық хан
Дәуді астына бастады

Хиссадағы «хазірет», «расул», «әулие», «пір», «дем салу», әулие-әмбиелер, пайғамбар, пірлердің есімдері жиі қайталанатын. Сонымен қатар, жоғарыда берілген жолдардан қазақ халқының діни білімінің жоғары болғанын және қазақтың дәстүрлі мәдениеті мен ислам ұстанымдарын өмірде ұштастыра қолданып отырғанын байқаймыз.

Барлық көшпенділер өмірінің көп уақытын жаугершілікпен өткізген, соғысқа кеткен шығын қарапайым халыққа көп ауыртпалық әкелді. Профессор Ә.Қоңыратбаев: «Ноғайлы кезеңінде туған жырлардың әлеуметтік-философиялық

мазмұны үстем жатады. Мәселе ол бүліншіліктен соң ел тұрмысының құлдырап, күрт төмендеп кетуінде болса керек» [13] деп жазды. Осы қиыншылықтан шығудың бір жолы халық басына салынатын – салық түрлері.

«Мұңлық-Зарлық» дастанында патша қазынасын толықтыру үшін салынатын салық түрлері туралы айтылады.

«Он сан жатқан Ноғайға
Үй басына он сомнан
Үш қайтара салады
Салық қылып алады
Жұртына хукім шашады
Хүкіміне шыдамай
Қаладан Ноғай қашады
Сонда тұрып Шаншар хан
«Төбел тазға – төрт теңге,
Айна тазға – алты теңге,
Қырма тазға – қырық теңге,
Ойма тазға – он теңге».
Семіз бенен таздарға
Салық салып алады [8 бет]

Жырда көріп отырғанымыздай зерттеуді қажет ететін көп мәліметтер бар. Солардың қатарында жер мен су атаулары, тайпалар, жылқы түрі, түсі, салық түрлері этнологиялық құнды дерек көздері болып табылады.

Қорыта айтқанда, «Мұңлық-Зарлық» қиссасы қазақ тарихының дерек көзі ретінде әлі де өз орнын толығымен алған жоқ. Этнологиялық дерек көзі ретінде құндылығы жоғары – фольклорды халқымыздың маңызды тарихи дерек көзі ретінде қарастыру тарихшылардың еншісіндегі дүние.

Әдебиеттер

- 1 Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында. – Алматы, 1994. – 42 б.
- 2 Қасқабасов С. Миф пен әпсананың тарихылығы // Қазақ фольклорының тарихылығы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 82 б.
- 3 Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы. – Астана: Фолиант, 2008. – 17 б.
- 4 Кенжебаев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – Алматы, 1973. – 16 б.
- 5 Атабаев Қ. Қазақстан тарихының деректанулық негіздері. – Алматы, 2002. – 4 б.
- 6 Атабаев Қ. «Деректану–Қазақстан қоғамдық ғылымдарының методикалық негізі» Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, , 2007. – 8 б.
- 7 Қазақ Совет Энциклопедиясы. – Алматы, 1976. – 214 б.
- 8 Шаяхыслямұлы Ж. «Мұңлық-Зарлық» Қисса-хикаят. – Алматы, 1993. – 3 б.
- 9 Бөкейханов Ә. «Қарақыпшақ Қобыланды» (Сын) шығармалар. – Алматы, 1994. – 300 б.
- 10 Атабаев Қ. Қазақстан тарихы деректанулық негіздері. – Алматы, 2002. – 31-32 б.
- 11 Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы. – Астана: Фолиант, 2008. – 98 б.
- 12 Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиеті тарихы. – Алматы, 1994. – 31 б.
- 13 Шайхыслямұлы Ж. «Мұңлық-Зарлық» Қисса-хикаят. – Алматы, 1993. – 8 б.

References

- 1 Bekmahanov E. Kazakhstan XIX gasyrdyn 20-40 zhyldarynda. – Almaty, 1994. – 42 b.
- 2 Kaskabasov C. Mif pen əpsananyñ tarihilygy // Kazakh folklorynyñ tarihilygy. – Almaty: Gylym, 1993. – 82 b.
- 3 Seydimbek A. Kazaktyn auyzsha tarihy. – Astana: Foliant, 2008. – 17 b.
- 4 Kenzhebaev K. Kazakh adebiety tarihyñyn maseleleri. – Almaty, 1973. – 16 b.
- 5 Atabaev K. Kazakhstan tarihyñyn derektanulyk negizderi. – Almaty, 2002. – 4 b.
- 6 Atabaev K «Derektanu-Kazakhstan kogamdyk gylymdarynyñ metodikalyk negizi» Respublikalyk gylymi-teoriyalyk konferentia materialdary. – Almaty, 2007. – 8 b.
- 7 Kazakh Sovet Entsiklopediyasy. – Almaty, 1976. – 214 b.
- 8 Shayahyislyamyly J. «Munlyk-Zarlyk» Kissa-hikayt. – Almaty, 1993. – 3 b.
- 9 Bokeyhanov A. «Karakypshak Kobylandy» (Syn) shygarmalar. – Almaty, 1994. – 300 b.
- 10 Atabaev K. Kazakhstan tarihy derektanulyk negizderi. – Almaty, 2002. – 31-32 b.
- 11 Seydimbek A. Kazaktyn auyzsha tarihy. – Astana: Foliant, 2008. – 98 b.
- 12 Konyratbaev A. Kazakh adebiety tarihy. – Almaty, 1994. – 31 b.
- 13 Shayahyislyamyly J. «Munlyk-Zarlyk» Kissa-hikayt. – Almaty, 1993. – 8 b.

Бисенбаев П.
**Саржан Қасымұлы бастаған
ұлт-азаттық көтерілісінің
тарихи жырлардағы көрінісі**

Саржан Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісінің маңызы мен саяси мәні оқырман қауымға отан тарихының XIX ғасырға арналған тарауларынан мәлім. Ол еңбектерде сыртқы жаудан жан-жақты қыспақ көрген халықтың тұрмыс жағдайы, Орта жүздегі хандық биліктің жойылуына байланысты туындаған оқиғалардың сыр-сипаты сараланады. Саржан туралы көлемді шығармалар қазақ жерін хан Кене бастаған көтеріліс шарпыған тұста дүниеге келген. 1846 жылы генерал Вишнеvскиймен бірге Жетісу өңіріне аяқ басқан А.Янушкевич өзінің күнделіктерінде осы жырды Қожамсүгір деген кісінің орындауында тыңдағанын айтады. Абылай ханның немересі Саржан Қасымұлының ерлігін Көкбай Жанатайұлы жырлаған. Одан басқа ел ішіне кең тараған «Саржан батыр» атты көлемді жыр да бар. Мақала авторы осы шығармалардың дәстүрге қатысына, нақты деректерді игеру ерекшеліктеріне, жанрлық бітім-болмысына, образдар жүйесі мен тұтастану мәселесіне тоқталады. Сондай-ақ жыр желісіндегі тарихи шындық пен көркемдік шешім арақатынасы автор назарынан тыс қалмайды.

Түйін сөздер: жыр, нұсқа, идея, тарихи дерек, фольклор, жырау, әлеумет, жанр, ақын, дәстүр.

Bisenbaev P.
**The image of the national
liberation uprising led by Sargan
Kasymuly in historical songs**

From sections devoted to kazakh history of the XIX century, it is well known for the role and importance Kasymuly Sargan, who had raised the national liberation rebellion in Kazakhstan. In the works selected for the various facts, vsestronne reflect events related to the liquidation of the khan's power in the Middle Zhuz and the position of the people, oppressed by foreign enemies. The bulk of the historical songs Sarzhanov says that he was born in the midst of the uprising Khan Kene. This zhyr wrote in his diary Yanushkevich from the mouth Kozhamsugura artist in 1846 when he, along with General visited the Vishnevsky Seven Rivers. About heroism grandson of Abylai Khan, Sarzhanov Kasymuly also sang in their zhyrah and Kokbay Zhanatayuly. And besides him zhyr popularly called «Sarzhan Batyr 'I was very widespread. The author dwells on the tradition, especially the use of factual material, genre specifics, imagery, other common problems related to these historical songs. The author also does not lose its focus the role of historical reality and the search for solutions to its artistic expression in the heroic narrative.

Key words: epic version of the idea, the historical facts, folklore, bard, the people, the genre, the poet, the tradition.

Бисенбаев П.
**Изображение национально-
освободительного восстания
под руководством Саржана
Қасымұлы в исторических
песнях**

Из разделов, посвященных отечественной истории XIX века, хорошо известны роль и значение Саржана Касымұлы, поднявшего национально-освободительное восстание в Казахстане. В трудах отобраны различные факты, всесторонне отражающие события, связанные с ликвидацией ханской власти в Среднем жузе и положением народа, притесняемого внешними врагами. В объемных исторических песнях о Саржане говорится, что он родился в самый разгар восстания хана Кене. Этот жыр записал в своем дневнике А. Янушкевич из уст исполнителя Кожамсугура в 1846 году, когда он вместе с генералом Вишнеvским посетил Семиречье. О героизме внука хана Абылая, Саржане Касымұлы, также пел в своих жырах и Кокбай Жанатайұлы. И кроме него, в народе жыр под названием «Саржан батыр» имел очень широкое распространение. Автор статьи останавливается на традиции, особенностях использования фактического материала, жанровой специфике, образной системе, на других общих проблемах, имеющих отношение к этим историческим песням. Автор также не оставляет без своего внимания роль исторической действительности и поиск решения ее художественного воплощения в систему героического повествования.

Ключевые слова: эпос, вариант, идея, исторические факты, фольклор, жырау, народ, жанр, поэт, традиция.

**САРЖАН ҚАСЫМҰЛЫ
БАСТАҒАН
ҰЛТ-АЗАТТЫҚ
КӨТЕРІЛІСІНІҢ ТАРИХИ
ЖЫРЛАРДАҒЫ
КӨРІНІСІ**

Саржан Қасымұлы бастаған көтеріліс туралы, Ташкент құсбегінің Есенгелді мен Саржан сұлтандарды және оның серіктерін өлтіруі жайындағы оқиғалар Көкбай Жанатайұлының шығармашылығында және басқа да сол өңірде өмір сүрген ақындар творчествосында елеулі орын алған. Бірақ солардың көпшілігі бізге жетпеген. Ол кездегі ақындар өлеңдерін ілгеріде қалыптасқан дәстүр бойынша ауызша шығарған да, қағазға түсіруді үрдіс етпеген.

А. Янушкевичтің «Күнделіктер мен хаттар немесе қазақ даласына жасалған саяхат туралы жазбалары» деген еңбегінде мынандай деректер кездеседі:

«Таңертең өте салқын болды. Жерді де, киіз үйді де аппақ қырау басқан. Құсбек адъютанты Қожамсүгірдің әні мен музыкасы түні бойы бір толастамады. Ол бар өнерін төгіп, саясат араластырып жырлады. Оның «Кенесары! Кенесары-Саржан» дегені құлағымызға әлсін-әлсін естіліп жатты...

Іңір түсісімен таяққа байланған майшам әкеліп, оны жерге қадады. Оның сығырайған жарығы киіз үйге түсіп тұрды. Маған олар Аппенин үңгірінде әңгіме-дүкен құрып отырған қарақшылар сияқты болып көрінді. Ол сыбызғыны бір сағат тартты. Құсбектің адъютанты Орынбайды келемеждеп, біздің көңілімізді көтерді. Аракідік ол Кенесарының інісі Саржан туралы жырлады. Ташкенттіктер оны қолға түсіріп, енді дарға асатынын ескертсе керек. Сонда: «Қайран, дүние-ай, оқ-дәрім, мылтығым мен атым болса ғой, мына сендердің бірде-бірің жер басып жүрмес едіңдер» – деп, Саржан бармағын шайнаған екен...» [1,121]

Күнделіктегі бұл жолдар 1846 жылдың 4 қыркүйегінде Қарқаралы маңында көшіп-қонып жүрген аға сұлтан Құсбек ауылында жазылған. Орындаушы Қожамсүгір де, жырды тыңдаушылар да Орта жүз арғын ішіндегі белгілі адамдар. Демек, жыр оқиғасы ауылы аралас, қойы қоралас Қарқаралыға жақын қоныстанған тобықты руына да мәлім болған. Мұның үстіне тұрған өлкенің тарихынан, елдік, ерлік дәстүрінен мол хабардар өлкеде аталмыш жырдың ұмыт болуы мүмкін емес. Сондықтан Көкбай жыры хатқа түспеген осы жырдың бізге жеткен бір версиясы болар деген ой орала береді.

Қызық жері сол – осы күнделікте көрсетілген оқиға, яғни Кенесары-Саржан туралы жырдың патша әкімдері мен орыс отарлаушыларының қол астына өткен сұлтандардың ортасында орындалуы. Мұның өзі халықтың, соның ішінде ру басы, төре тұқымдарының да Кенесарыға тілеулес болғандығын дәлелдейді. Әрі тарихи жырдың ел қамын ойлаған қоғам қайраткерлерінің өмірі мен ерлік істерін дәріптеп жырлау, оларды бүкіл халыққа насихаттау, жас ұрпақты ел-жұртын сүйген қайсарлық рухта тәрбиелеу, ерлік дәстүрін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу үшін туған жанр екендігіне көзімі жеткендей болады.

«Қаракас-Кенесары» аталатын Көкбай жырының нұсқасында тарихи шындықтың сипаты мол. Онда қапыда жау қолына түсіп, Үркітке айдалған Ғұбайдолла ханның қазасынан кейін Қасым ұрпақтарының Қоқан иелігіне қарасты аймаққа көшкені айтылады. Андыған жаудың алмай қоймасы мәлім. Мұнда да Саржанды бақталасым деп білетін рубасылар Ташкент Бегдербегіне оны орыстың жансызы етіп көрсетеді. Бегдербек туысым деп пана сұрап келген Саржан мен Есенгелді сұлтандарды опасыздықпен өлтірмеді. Жыр Саржанға: «Алдырдық абайламай аңдаусызда, «өлімге өзі келер деген пенде». Арқадан көшіп едік қорлық көріп, бұл күнде тұрмыз мына күнді көріп» деген сөздерді айтқызады. Бұл сөздердің тарихи шындықтан алшақ кетпейтінін байқауға болады. Дереккөздерге қарағанда, Ташкент Құсбегі Саржан сұлтанның өзіне қарасты қазақтарды көтеріліске үндеп жүргенін біледі. Сондықтан Қасым төреге шабармандарын аттандырып, бір байламға келу үшін ұлдарыңды жібер деп хабар айтады. Қасым оған Саржан, Есенгелді бастаған жиырма жігітті жұмсайды. Бар айлсын ішіне бүккен Құсбегі сұлтандарды үш күн күтіп, төртінші күні түгел қырып салады [2, 206]. Осы ақиқатты тарихи жыр өзінше әрлеп көрсеткен.

Жырдың бұдан кейінгі желісінде Қасым сұлтанның әйелі Қарақастың Балаханға барып, Бегдербектің қылмысын әшкерелейтін тұсы маңызды орын алады. Кенесарының анасы өткір, батыл мінезімен, парасатты сөзімен Қоқан билеушісіне ой салады. Қаракас тілегі орындалады. Әкесі Омар мен Қасымның достығын қадір тұтқан Балахан Абылай ұрпағының малын талатпай, зынданда жатқан Кенесарыны тұтқыннан босатады. Бұл оның бойында әділ басшыға тән туралық мол екендігін аңғартады. Артынша Балахан Бегдербекті жазықсыз сұлтандардың қанын төккені үшін жазаламақшы болғанда, шешесі қарсы болып, оның өз бауыры екенін, Омардың асыран-

ды ұлы екенін еске салады. Бұл мезетте де ана бейнесі жалт етіп жақсы қырынан көрінеді.

Жаудан қалай кек алам деп ой үстінде жүрген Кенесары Рүстем бастаған ерлерді жинайды. Бегдербекке тұрағын айтып хабар жібереді. Жау келгенде Кенесары ауылының ер-азаматы қамыс ішіне жасырынып, үй сыртында әйел, бала ғана қалады. Бегдербек оларды кешірек көшіріп әкетпек боп, бар жасағымен киіз үйлерге жайғасқан кезде, Кенесары жасанған жауға жалғыз тап береді. Қоқандықтардың қарсылық көрсетуге шамасы жетпейді. Кенесары жауды қанға бөктіріп, түгел қырып салады. Жырда Кенесары ел кегін қуушы, жауын бетпе-бет айкас үстінде түсіруші болып көрінеді. Осы және басқа көріністер Кенесары бейнесін қомақтандырады. Қысқасы, жыр жолдарынан Қоқан басқыншыларының үстемдік, озбырлығын көреміз. Осы шығармаға өзек болған шындықты тарих та растайды. «...что хан вызвал уже якобы прежнего кушбека, который поймал прежде и убил Саржана, и возвратил ему владение Ташкентом: главнейше для того, чтобы он положил конец разбоя отца Саржанова Касыма и брата Кенесары; во-вторых, что это Кенесары с меньшим братом своим был уже в Ташкенте под арестом, но уволен по ходатайству ханского тестя с обещанием верности хану, после чего вызвал человек до 30 чиновных людей для препровождения его в Ташкент к кушбеку и отдания обещанного ясака, изменнически вырезал всех высланных к нему и сам со своей шайкой скрылся в степях...» [3, 71].

Оқу құралына енген «Саржан батыр» жыры бас-аяғы екі сюжетті желіден тұрады. Жырдың бастапқы бөлімдері Мұхамеджан Сералиннің қаламынан туған «Топжарған» поэмасының оқиғасына жақын. Мұхамеджан Сералинде жігіттің руы – Адай, шыққан жері, түпкілікті мекені – Маңғыстау. Оның Мыңбай, Селбай есімді ағалары бар екен. Жігіт Селбайдың жас тоқалына ғашық болып, жағдай әбден шиеленіскен тұста ағасын өлтіріп алып, өзегін өртеген үлкен өкінішпен елден жыраққа кетеді. «Саржан батырда» Балтабек кісендеулі жатқан жерінен қашып шығып, Отарбай деген шалды паналайды. Сонда жүріп әлгі шалдың жас тоқалына көңіл қосып қояды. Балтабекті намысқа мінген ауыл жігіттері өлтірмекші болған соң қойшының жаман торы атын мініп қашады. Бұл екі шығармадағы жүйрік аттың түстері де бірдей. Олардың екеуі де торы. Аталмыш туындының өзгешелігі «Топжарғандағы» жауыр торы Кенесары сарбаздарының аттарын шаң қаптырып кетсе, «Саржан батырда» үш

жүздің басы қосылған бәйгеде 300 аттың алды болып келеді.

Белгілі ақын, журналист Мұхамеджанның әкесі Серәлі XIX ғасырдағы ірі ақындардың бірі болған. Ақынның Орынбаймен айтысы және бірнеше өлеңдері сақталған. С. Мұқанов «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер» атты еңбегінде «Топжарғанның» жазылу тарихы туралы мынадай әңгіме қозғайды: «Топжарған» поэмасында баяндалған оқиғаны Мұхамеджан Сералин әкесі Серәліден естідім дейтін еді: «Әкем Серәлі бұл «Топжарған» оқиғасын ұзақ жыр етіп айтатын еді, – дейтін Мұхамеджан ауызша сөйлескенде, – бірақ мен кезінде ол жырды жазып алмай, әкем өлген соң сол жырдың негізінде, сол атпен поэма жаздым» [4, 76]. Сәбеңнің естелік әңгімесіне қарағанда, «Топжарған» оқиғасы 19-ғасырдың өзінде-ақ көпшілікке кеңінен танымал болып, ел ішіне бірнеше нұсқамен тарағандығына көз жеткізгендей боламыз.

Жырдағы батырдың қаһармандықпен үйлену жолы салт-дәстүр аясында көрініс табады. «Саржан батырда» өмір құбылыстарын нақты шындық шеңберінде көрсету басым. Саржан батыр өзінің келешегін Темеш елінің мүддесінен бөлекжара қарамайды. Ол өзін қайын жұртқа сапары басталған тұстан қарапайым халықтың қамқоры ретінде көрсетеді. Жырда үйлену жоралғысы жалаң құштарлық төңірегінде көрінбей, қазақ елінің салтына, ұғымына, қалыптасқан адамгершілік заңдарына сәйкес шешімін табады.

Жырдың соңына қарай қаһармандық эпостың дәстүрі көбірек көрініс береді. Мұның өзі «Саржан батыр» жырында қаһармандық, тарихи эпостың көркемдік принциптері қатар жүргенін көрсетеді. Кейде жырдың батырдың ерекше қасиетіне тоқталып өтетіні бар. Мәселен, қайын жұртына келе жатқан Саржан алыстан түтін көреді. Сол түтінге қарап «дәу де болса Шымырдың Бұлғақ батыры мен бөрте биі Темештің малын айдап, елін шауып келе жатқан болар» деп, жаудың кім екенін көрмей тұрып алдын ала бол-

жайды. Тағы бірде Саржан батыр бітімге келуге көнбеген, жазықсыз елдің малын қайтарудан бас тартқан Бұлғаққа ашуланып, жауымен соғыспаққа бекиді. Батыр сонда майданға кірмей тұрып, Шалқасқа атымен былай тілдеседі:

Ай, Шалқасқа, Шалқасқа,
Шығар десең жан басқа
Көріп тұрып қорлықты,
Ретім жоқ бармасқа.
Талай қиын жерлерді,
Ұрғаным жоқ жамбасқа.
Сөзіңді бер, қанатым,
Неше күн шапсам танбасқа.
Садақ тартсам қайысып,
Сыпырылып қалмасқа.
Жай жылқыдай тығылма,
Шіреніп тартқан садаққа
Шыдай алмай жығылма [5, 222].

Садағының жебесін қарша боратқан Саржан эпос дәстүрі бойынша қалың жауды жайратып салады. Қайын жұрты оның хабарын есітіп, күндік жерден қарсы алады. Батырдың қайын жұртын жау қыспағынан құтқару сарыны қазақ эпосындағы тұрақты мотивтердің бірі саналады. Қамбар батыр мен Сансызбайдың қаһармандық үйленуі соның дәлелі болмақ.

Ақмола округінің аға сұлтаны Қоңырқұлжа Құдаймендиннің ұлы сұлтан Жанәлінің 1838 жылдың 27 шілдесінде жазған мәлімдемесінде оның Кенесары сарбаздарының қолына түсіп, Суықбастау жайлауын қоныс тепкен Темеш болысындағы жеке батырға екі ай, он жеті күн тұтқын болғаны, содан кейін Жыланның жайлауында орныққан Саржанның әйелі Қарақасқа жеткізілгені, онда алты күндей қатаң бақылауда жүргені айтылған [29]. Тарихшы ғалымдар Темеш жұртының Есенгелді, Саржан мен Кенесары бастаған ұлт-азаттық қозғалыстарын үнемі қолдап отырғанын атап көрсетеді. Демек, «Саржан батыр» жырын орындаушылар мен таратушылар Саржанның қайын жұрты Арғын еліндегі Темеш жұрты екенін жақсы білген.

Әдебиеттер

- 1 Янушкевич А. Күнделіктер мен хаттар немесе қазақ даласына жасалған саяхат туралы жазбалар. – Алматы: Жазушы, 1979. – 329 б.
- 2 Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40 годы XIX века. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 399 б.
- 3 Кенесары Қасымов бастаған қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысы (күжаттар жинағы). – Алматы: Ғылым, 1996. – 512 б.
- 4 Мұқанов С. Қазақтың XVIII – XIX ғасырлардағы әдебиет тарихынан очерктер. – Алматы, 1942. – 227 б.
- 5 Мекебаев Т., Бисенбаев П. XIX ғасырдағы тарихи жырлар. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 308 б.

Referenses

- 1 Yanushkevich A. Kundelikter men hattar nemese kazak dalasina zhasalghan sayahat turali zhazbalar. – Almaty: Zhazushi, 1979. – 329 b.
- 2 Bekmahanov E. Kazakhstan v 20-40 gody XIX veka. – Almaty: Kazakh universiteti, 1992. – 399 b.
- 3 Kenesary Kasymov bastagan kazaktardyn ult-azattik kozgalisi (kuzhattar zhinagi) – Almaty: Gilim, 1996.- 512 b.
- 4 Mukanov C. Kazaktyn XVIII – XIX gasyrlardagi adebiet tarihyuan ocherkter. – Almaty, 1942 – 227 b.
- 5 Mekebaev T., Bisenbaev P. XIX gasyrdagi tarihi zhyrlar. – Almaty: Kazakh universiteti, 2014. – 308 b.

Мұхатова О.Х.
**Қазақ даласын зерттеу
бойынша І Академиялық
экспедиция**

Мақалада қазақ даласын зерттеу бойынша І Академиялық экспедицияның тарихы баяндалады. Сонымен қатар экспедиция қорытындысында дайындалған еңбектерге тарихнамалық шолу жасалады. Қазақ даласын зерттеудің мақсаты және басты ұстанымдары көрсетіледі. Қазақ жүздерінің аумағына жіберілген патша өкіметінің бірінші академиялық экспедициясының ұйымдастырылуы қарастырылады. Экспедицияның жүріп өткен жолдары, мерзімі ашып көрсетіледі. Экспедицияның күнделіктері және жолжазбалары туралы да баян етіледі. Қазақ-жоңғар-орыс қатынастарындағы Карл Миллердің миссиясы ашып көрсетіледі. Г.Ф. Миллердің «История Сибири» атты еңбегіне сипаттама жасалып, оның маңызы анықталады. «Миллер портфельдерінің» мазмұны сипатталады. Қазақ өлкесін зерттеудегі И.К. Кириловтың рөлі және оның сызған көптеген карталарының, жазған еңбектерінің Ресей империясы үшін маңызы айқындалады. И.К. Кириловтың «Орынбор» экспедициясын басқаруы және патшалық биліктің отарлау саясатына қажетті материалдарды жинақтауы жөнінде де мәліметтер беріледі. Оның «Цветущее состояние Всероссийского государства» атты еңбегін дайындауы туралы да сөз болады.

Түйін сөздер: академиялық экспедиция, қазақ даласын зерттеу, Ресей империясы, К. Миллер, сапар, сапар күнделіктері, жазбалар, карта, мұрағат құжаттары, географиялық, этнография материалдар, И.К. Кирилов, картография, ғылыми еңбек.

Mukhatova O.Kh.
**The I Academic expedition to
study the Kazakh steppe**

The article describes the history of the I-th academic expedition to study the Kazakh steppe. Along with this review of historiographical works which have been produced as a result of the expedition. It shows the target and approaches the study of the Kazakh steppe. The organization of the first academic expedition royal power in the territory of the Kazakh zhuzes. It opens up the path, the time of the expedition. Also sets out the diaries and travel notes. It reveals the mission of Charles Miller Kazakh-Jungar-Russian relationship. A review of the work of G.F. Miller's «History of Siberia», is determined by its value. It describes the content of the «Portfolios Miller.» The role I.K. Kirilov in learning Kazakh region and sets the value of the cards that he drew, works for the Russian Empire. We give information about managing I.K. Kirilov «Orynburskoy» expedition and gathering materials needed for the colonial policy of tsarism. It affected his work on the preparation of «flourishing condition of All-Russian state.»

Key words: Academic expedition to study the Kazakh steppe, the Russian Empire, K. Miller, travel, a journey diary, scrapbook, card, archival documents, geographic and ethnographic materials, I.K. Kirilov, mapping, scientific work.

Мұхатова О.Х.
**І Академическая экспедиция
по исследованию казахской
степи**

В статье излагается история I-ой Академической экспедиции по изучению казахской степи. Наряду с этим проводится историографический обзор трудов, которые были подготовлены в результате экспедиций. Показывается цель и подходы изучения казахской степи. Рассматривается организация первой академической экспедиции царской властью на территорию казахских жузов. Раскрывается пути, время проведения экспедиции. Также излагаются дневники и путевые записки. Раскрывается миссия Карла Миллера в казахско-джунгарских-русских отношениях. Дается обзор работе Г.Ф. Миллера «История Сибири», определяется его значение. Описывается содержание «Портфелей Миллера». Определяется роль И.К. Кирилова в изучении казахского края и значение множества карт, которые он чертил, трудов для Российской империи. Даются сведения об управлении И.К. Кирилова «Орынбургской» экспедицией и сборе материалов, необходимых для колониальной политики царизма. Затрагивается речь о подготовке его работы «Цветущее состояние Всероссийского государства».

Ключевые слова: академическая экспедиция, изучение казахской степи, Российская империя, К. Миллер, путешествие, путевые дневники, записки, карта, архивные документы, географические и этнографические материалы, И.К. Кирилов, картография, научная работа.

**ҚАЗАҚ ДАЛАСЫН
ЗЕРТТЕУ БОЙЫНША
І АКАДЕМИЯЛЫҚ
ЭКСПЕДИЦИЯ**

XVIII ғасырдағы орыс тарихи ойының Қазақстан тарихын зерттеудегі теориялық-әдістемелік ұстанымдары өзгеріп, провиденциализм рационализммен ауысты. Қазақ жүздері Ресей бодандығын қабылдағаннан кейінгі уақытта оның аумағын, тұрғындарын, шаруашылығын, олардың мінез-құлқын, салт-дәстүрін, мәдениетін зерттеу өзекті мәселелердің біріне айналды, себебі отарлау саясатын жүргізу үшін ең алдымен өлкені егжей-тегжейлі зерттеу қажет болды. Осыған орай Қазақстанды зерттеудің отаршылдық мақсаты нақты айқындалды. Қазақстандық тақырып тарих ғылымының ерекше саласына айналып, осы бағытта арнайы мамандар даярлана бастады. Кәсіби, қойылған мақсатқа сәйкес мамандарды дайындау үшін Петербург университетінде тұңғыш рет шығыстану факультеті ашылып, орыс шығыстануының негізі қалыптасты. Көрсетілген кезеңде саясат алдыңғы орынға шығарылып, қазақ халқын тарихи зерттеудегі еуроцентризмге, шовинизмге, бұрмалаушылыққа қасақана жол берілді. Қазақ халқының тарихын зерттеуге саясаттың идеологиялық қалыптарынан өзге Батыс еуропалық тарихнаманың, әсіресе ағартушылық мектептің әсері болды. Қазақ халқының тарихын түсіну мен түсіндіруде басқа халықтар тарихымен салыстыру орын алды.

Қазақ даласын зерттеу бойынша алғашқы ресейлік экспедициялар XVIII ғасырда ұйымдастырылды. Қазақстанның өткендегісін ғылыми зерттеуде І Петрдің көне мұраларға ұқыпты қарауға, оларды суреттеу мен жинауға әмір берген жарлықтары, сондай-ақ оның бастамасы бойынша Сібірді және Ресейге жапсарлас жатқан қазақ жерін зерттеу мақсатымен қолданылған шаралар маңызды рөл атқарады [1]. Осы әрекеттердің нәтижесінде 1707 жылы Тобыл боярының ұлы С. Ремезев жазған «Сібір сызба кітабы» жарық көрді [2, 158 б.]. Онда географиялық деректермен қатар қазақ даласының археологиялық ескерткіштері туралы мәліметтер келтірілген.

Бұдан кейін патша үкіметі Сібір халықтарының тарихына қатысты материалдарды жинау бойынша нұсқау берді. 1733 жылы Сібірге академик Г.Ф. Миллердің басқаруымен алғашқы, яғни бірінші академиялық экспедиция жіберілді. Экспедиция құрамында белгілі ғалымдар Л. Делаклоер, И. Фишер, геодезистер А. Красильников, А. Иванов, М. Ушаков жұмыс істеген [3].

Карл Миллер патша үкіметінің арнайы тапсырмасымен 1738-1743 жылдары сауда керуенімен Ор бекінісінен Ташкентке, одан әрі елшілік миссиямен Жоңғар хандығына сапар шеккен. Ташкентке жетер жолында К. Миллер сауда керуенін Ұлы жүздің шымыр руы өкілдері толығымен тонап, Миллерден өзгесінен барлығы қолға түскен. Құнай мырзаның көмегімен Ташкентке жетіп, қалада бірнеше апта бойы тұрған. Жәнібек батыр мен Жолбарыс ханның қолдауымен елшіліктің мүшелерін әрең жинап, Ферғанадан қайтадан Ресейге жол тартқан. Екі ай бойғы жол сапарын жолаушы журналына жазып, Сыртқы істер коллегиясына тапсырған. Жүріп өткен жолындағы Қазақ даласының географиялық, этнографиялық материалдары Қазақстан тарихы үшін таптырмас дерек болып саналады [4]. Еуропа ғылымы үшін аса маңызды К.Миллер мен А. Кучелевтің құжаттық материалдары өз кезегінде ресейлік үкімет шеңберінде жоғары бағаны иеленген.

XVIII ғасырдың ортасында қазақ-жоңғар қатынастары шиеленіскен уақытта Галдан Церенге арнайы елшілік жіберілген. Осы елшілікті Еуразия көшпелілерінің мәдениеті мен тарихын, салт-дәстүрін, тұрмыс-тіршілігін айтарлықтай білетін, дала саясатшысы, қазақ тілін жетік меңгерген, қазақы әдетпен етене таныс Карл Миллер басқарды. Елшіге екі бірдей саяси мәндегі тапсырма берілді. Біріншісі – Галдан Церенге И.И. Неплюевтің Ресей бодандығындағы қазақтардың істеріне араласпауды, болашақ барлық теке тіресті орыс шекара басшыларымен келіссөздер жүргізе отырып шешуді талап ететін хатты тапсыру, екіншісі – Абылай сұлтан мен оның жанындағыларды жоңғар тұтқынынан босату [5]. Енді тек елшіліктің жүріп өтетін жолын айқындау қалды. Орынбор губернаторы И.И. Неплюевтің ұсынысымен Жоңғарияға сапар Қазақ жүздері арқылы өтетін болып шешілді. Мұндағы мақсат қазақтарды жолсапар туралы құлаққағыс ету еді. Құпия түрде К. Миллерге әскери-барлау сипатындағы Жоңғарияның шабуыл күшін айқындау, оның Қазақ жүздеріне қатысты мүддесін бағамдау, жоңғарлардың орталық азиялық хандықтарға ықпалы жөнінде мәлімет жинақтау тәрізді тапсырма берілді. Осыған орай елші барлық мәселелерге қатысты алынатын мәліметтерді нақты, әрі толық, ұсақ-түйегіне дейін жол күнделігіне жазып, Қазақ жүздері арқылы өтетін сапарының бағытын нақты өлкенің жағрапиялық картасын сызып, хатқа түсіруге міндеттенген. Елшілік 1742 жылдың 3 қыркүйегінен сапарға шығып, сол жылдың 15 қарашасында ойраттар

көшінің шекараларына келіп жеткен. Ұзақ жол Ор бекінісінен басталып, Торғай жерлері, Ұлытау, Сарысу, Хантау, Шу, Іле тауларын жағалай, Қаратау жоталары Талас өзені бойы, Шудан өтіп, жоңғар жайылымдарына ұласқан. Жоңғариядан қайтар жолын орыс елшілігі Бетпақдала, Сарысу, Ұлытау, Қараторғай, Үлкейек, Торғай жерлері арқылы жүріп өтіп, әуелгі Ор бекінісіне ат басын тіреген. Өзіне берілген тапсырмаға байланысты К. Миллер әрбір басқан қадамын күнделігіне тіркеп, картасын сызып отырған. Сапарының қорытындысы ретінде Г.Ф. Миллер «История Сибири» атты еңбегін жазған. Тарихи мәліметтермен қатар ол географиялық карта сызған. Сондықтан да К.Миллер жазбаларының шынайылығы мен картасының дәлдігі ресей ғылымы үшін баға жетпес мәліметке айналды. Оның есімі Ресей түгілі бүкіл Еуропаға тарады. Жинақталған мәліметтерді патшалық үкімет отарлау саясатының барысында ұтымды пайдаланса, еуропалықтар К. Миллер картасын Азияға саяхат жасаудың, сауда байланыстарын орнатудың көзі ретінде қолданды. Сапардан соң жүз жыл өткеннен кейін Миллер картасын орыс жағрапияшысы, әрі этнографы Я.В. Ханыков Орынбор мұрағатынан тауып алып, өзінің ескертпелерімен бірге «Жағрапиялық хабаршы» беттерінде жариялаған. Аталмыш карта туралы көз жеткізген зерттеуші: «Документ этот был бы всегда любопытен как первое достоверное известие о странах, лежащих к востоку от Арала, но, сверх того, он доселе остается единственным показанием этого рода, ибо путь, пройденный К. Миллером к юго-востоку от Сарысу, не был посещен после него ни одним образованным путешественником». Ал деректік жағынан келетін болсақ, бұл мәліметтер дерек жасаушының өз қолымен, көзімен дүниеге келгендіктен түпнұсқа ақпарат ретінде аса құнды болып табылады. Миллер күнделігінің бірінші бөлімін кеңестік кезеңде белгілі тарихшы В.Я. Басин тарихшыларға кеңінен танымал «Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв.» деген құжаттар мен материалдар жинағында жарияласа, екінші бөлімі тәуелсіздік жылдарына дейін жарық көре қоймады. «Мәдени мұра» бағдарламасының арқасында, әрі тарихшы И.В. Ерофееваның деректанулық өңдеуі негізінде «Қазақстан тарихы орыс деректерінде» жинақтарының VI томында жарияланды [6]. Елшілік сапарының тарихи маңызы туралы айтатын болсақ, Қазақ жүздері үшін өте зор болды. Қазақ-жоңғар қатынастары реттеліп қана қоймай, Абылай сұлтан ойраттар тұтқынынан босатылды. Ойрат тұтқынынан азат болуы

майор К.Миллердің көмегі екендігін Абылай сұлтанның өзі Әбілмәмбет ханға жолдаған хатында ашық жазған.

Бірінші академиялық экспедицияның жұмыстарына Г.Ф. Миллер белсене араласып, экспедиция үшін «Халықтардың тарихы туралы» деп аталатын нұсқау жазды. Сібір және Қазақ даласының халықтарының тарихын және этнографиясын зерттеуге К. Миллер ерте назар аударды. Өзінің шығыстанумен шұғылдануларын Миллер, ең алдымен, шығыс халықтары туралы орыс түп-деректерін және Петербург мен Мәскеуде сақтаулы мұрағат материалдарын меңгеруден бастады.

Экспедицияның құрамында жүріп Г.Ф.Миллер көптеген қалаларды және Сібірдің бекіністерін, соның ішінде Омбы, Железинск, Ямышевский, Семей және қазақ халқымен тығыз байланысы бар Тобыл қаласын аралады. Мұнда ол жергілікті мұрағаттарды мұқият зерделеді және неғұрлым қызықты құжаттардың көшірмесін жасап, Сібірдің тарихы мен этнографиясын зерттеушілер үшін үлкен ғылыми құндылығы бар «Миллер портфельдері» деп аталатындарға енгізді.

Академиялық экспедициядағы К. Миллер жұмыстарының қорытындысы – оның төрт томдық «Сібір тарихы» деп аталатын еңбегі болды. 1750 және 1787 жылдары еңбектің тек алғашқы екі тарауы ғана, ал 1937 және 1941 жылдары алғашқы екі томы жарық көрді [7]. Г.Ф. Миллер тек тарихшы ғана емес, этнограф та болды. «Сібір тарихында» ол өзін қызықтырған Сібір халықтарының этногенезі және этникалық туыстығы туралы мәселелер бойынша ауқымды материалдар берді. Оның осы халықтардың тілдік ұқсастық принципі бойынша жіктеулері де қызықты. Мәселен, ол Енисей қырғыздарының «Бұхара шекарасында және Жайық өзенінен шығысқа таман тұрып жатырған қырғыз-қайсақтармен қателесіп араластырылып көрсетіліп» жүргендігін дер кезінде және дұрыс көрсете білді.

Г.Ф. Миллер – 1287 сұрақтан тұратын, оның ішінде 923-і этнография бойынша, тарихи-этнографиялық бағдарламаның авторы.

И.К. Кирилов (1689-1737) XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы орыс ғылымына елеулі үлес қосқан мемлекет қайраткерлерінің озық буынына жатты. Ол картография және географияға ерте көңіл бөлді және 1721 жылы Ресейде тұңғыш рет ғылыми мақсатта жүргізілген астрономиялық-геодезиялық және картографиялық жұмыстарға басшылық етті. 1727 жылы Кири-

лов «Цветущее состояние Всероссийского государства» («Бүкілресейлік мемлекеттің гүлденген жай-күйі...») (1831 жылы ғана жарық көрді) деген елдің алғашқы географиялық-статистикалық сипаттамасын құрастырды[4]. Бұл еңбегінде ол этнографиялық материалдарды да пайдаланды. Ал келесі жылдары Ресейдің атласы үшін отызға жуық карталар дайындады, олар 1734 жылы жарық көрді. Атлас карталарда Қазақ даласы да белгіленді. Орынбор экспедициясына қатысу үшін Кирилов жан-жақты дайындалды. Ол Қазақ даласының және Орталық Азиялық Қосөзен аралығының халықтары туралы тарихи-этнографиялық және мұрағат материалдарын жақсы білді. Этнографияның мәнін жақсы түсіне отыра, ол патша өкіметінің отаршылдық саясатының мүдделері үшін этнографиялық материалдарды пайдалану өте қажет деп санады: орыс емес халықтарды оның этнографиясын жақсы білу арқылы табысты басқаруға болады, – деген қағиданы ұстанды. Тевкелев елшілігінің материалдарын мұқият талдағаннан кейін Кирилов 1734 жылдың басында патша үкіметіне өз жоспарын екі жоба түрінде тапсырды. Этнографиялық тұрғыда Кириловтың «Қырғыз-қайсақ және қарақалпақ ордалары туралы түсіндірулер» деген екінші жобасы неғұрлым мәнді болды, онда автордың мұрағат және әдеби деректемелерден алған қазақ және қарақалпақ халықтары туралы орыс этнографиялық мәліметтері қысқаша келтірілген. И.К. Кирилов Орынбор экспедициясын үш жылдай ғана басқарады. Башқұртстандағы көтеріліс және ерте өлімі (1737 жылы өкпе ауруынан қайтыс болды) оның жүктелген міндетті аяғына дейін апаруына кедергі келтірді.

Қосып алынған қазақ жерлеріндегі шептерін нығайту үшін 1734 жылы мамырда «қырғыз-қайсақ» экспедициясы құрылып, кейіннен атауы «Орынбор» экспедициясы деп өзгертілді. Экспедицияны сенаттың обер хатшысы И.К.Кирилов басқарып, Кіші жүз бен Орта жүздің аумақтары (1737 жылғы) кіретін Орынбор өлкесінің картасын жасады. Осыдан бастап, қазақ жері барлық Ресей карталарында бейнелене бастады. Қырғыз-қайсақ экспедициясын құрған И.К. Кирилов (1689-1737) «Қырғыз-қайсақ және қарақалпақ ордалары туралы түсіндірулер» атты еңбек жазып қалдырды. Онда автор қазақ пен қарақалпақ жерлерін егжей-тегжейлі сипаттады: табиғат жағдайларын, пайдалы қазба байлықтарын және сауда жолдарын көрсетіп берді. Ол Ресейдің Орта Азия халықтары және қазақтармен сауда-экономикалық байланыстар орнатуының мүмкіндіктерін және мұның пайдалы екенін дәлелдеп

шықты. Дәл И. Кириловтың арқасында Петерборға Орынбордан Қазақ даласы мен Орта Азиялық Қосөзен аралығы туралы мәліметтер жүйелі түсіп отырады. Олардың жартысы астаналық баспасөзде жарияланады.

И.К. Кириловтың жобаларында Қазақ Жүздерінің саяси орналасуы және олардың көршілерімен қарым-қатынастары туралы жан-жақты сипатталған, бұл автордың қазақ халқының өмі-

рі мен тарихы туралы жақсы хабардар болғанын дәлелдейді.

I Академиялық экспедиция қазақ даласын зерттеу арқылы отарлаудың бастамасы ретінде қызмет атқарып, патша өкіметке қажетті, таптырмас құнды ақпаратты, мәліметтерді дер кезінде жеткізіп отырды. Мұның өзі отарлаушы елдің саяси мүмкіндіктерін арттыруға септігін тигізді.

Әдебиеттер

- 1 Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах. – М., 1968. – 126 б.
- 2 Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. 5 томдық. 3 т. – Алматы, 2002.
- 3 История Казахстана в русских источниках. XVI -XX веков. II том. Русские летописи и официальные материалы XVI – первой трети XVIII в. О народах Казахстана. – Алматы, 2005.
- 4 История Казахстана в русских источниках. XVI -XX веков. III том. Первые историко-этнографические описания казахских земель. XVIII век. – Алматы, 2006.
- 5 История Казахстана в русских источниках. XVI -XX веков. IV том. Первые историко-этнографические описания казахских земель. XVIII век. – Алматы, 2007.
- 6 Ерофеева И.В. Документальные материалы российских путешественников и исследователей XVIII – середины XIX в. о Жетысу и Южном Казахстане. //История Казахстана в русских источниках. XVI-XX веков. VI том. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным степям. XVIII-XIX века. – Алматы, 2007.
- 7 Миллер Г.Ф. История Сибири. В 4-х томах. – М., 1937-1941.

References

- 1 Petri I poster orientis. Legationem Florio Beneveni Persarum et Bukhara in annis 1718-1725. – М., 1968. – 126 b.
- 2 Kazakhstan tarihy. Kyne zamannan byginge deyin. V tomдық. III m. – Almaty, 2002.
- 3 History of Kazakhstan in Russian sources. XVI-XX centuries. II volumine. Russian chronicas vel officialis materias HUI – HUIII in prima. Ad omnem populum habitorem Kazakhstan. – Almaty, 2005.
- 4 History of Kazakhstan in Russian sources. XVI-XX centuries. III id. Ipso primo historiae et ethnographic descriptionibus Kazakh terram. HUIII century. – Almaty, 2006.
- 5 History of Kazakhstan in Russian sources. XVI -XX centuries. IU quod. Ipso primo historiae et ethnographic descriptionibus Kazakh terram. HUIII century. – Almaty, 2007.
- 6 Yerofeyeva I.V. IV Documentaries Russian viatores et exploratores HUIII – mid-XIX century. of Zhetysu et Australium Kazakhstan. // Historia Kazakhstan in Russian sources. HUI et vicesimum saeculum. UI quod. Travel diaries et de itinera memos ad meridionalem pigris. HUIII-XIX century. – Almaty, 2007.
- 7 Miller GF History of Siberia. In IV voluminibus occupare. – М., 1937-1941.

Жакупова Г.Т.,
Жунисбаева А.А.

**Образование в области
архивного дела в Казахстане
и зарубежных странах**

Подготовка архивистов и документоведов является актуальной проблемой, это связано с общим курсом страны на модернизацию государственного управления. Развитие современной управленческой науки идет в рамках новых парадигм: информационного общества, информационной экономики, архивоведческих и документационных систем управления, информационных оболочек. В данной статье рассматриваются различия и сходные черты систем обучения в области архивного дела Казахстана и зарубежных стран. Анализ проводится на основании сравнения следующих элементов: специализации, построения программы обучения.

Ключевые слова: документоведение, квалификация, архивное дело.

Zhakupova G.T.,
Zhunisbayeva A.A.

**Archival education in Kazakhstan
and foreign countries**

Training of archivists and documentologists is one of the current problems, which is tightly connected with the general course of the state aimed at modernization of public administration. The development of modern management science undergoes in the frames of the new paradigms: information society, information economy, archive and documentation management systems. This article deals with the differences and similarities in training systems of archivistics specialist in Kazakhstan and foreign countries.

Key words: records management, qualification, archivistics.

Жакупова Г.Т.
Жунисбаева А.А.

**Қазақстан мен шетелдердегі
мұрағат ісі саласындағы білім**

Мұрағаттанушылар мен құжаттанушыларды даярлау өзекті мәселе болып табылады, ол елдің мемлекетті басқаруын жаңартуға бағытталған жалпы курспен байланысты. Қазіргі басқару ғылымының дамуы – ақпараттық қоғам, ақпараттық экономика, басқарудың мұрағаттық және құжаттамалық жүйесі, ақпараттық мұқабалар сияқты жаңа парадигмалар аясында жүргізілуде. Бұл мақалада Қазақстан мен шетелдердегі мұрағат ісі аясындағы білім жүйесінің сәйкестік қырлары мен айырмашылықтары қарастырылады. Талдау мамандандыру, білім бағдарламаларын құру сияқты салыстырулар негізінде жүргізіледі.

Түйін сөздер: құжаттану, квалификация, мұрағат ісі.

**ОБРАЗОВАНИЕ
В ОБЛАСТИ
АРХИВНОГО ДЕЛА
В КАЗАХСТАНЕ И
ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ**

Сегодня архивные учреждения являются сложными информационными системами, где применяются новейшие технологии в процессе научно-технической обработки архивных документов, создания системы справочного аппарата и централизованного учета, формирования Национального архивного фонда и использования ретроспективной архивной информации, которая содержится в его документах. В обществе возникла потребность нового понимания роли архивных учреждений в формировании информационного ресурса государства и его использовании, значимости историко-архивных, археографических и источниковедческих научных исследований, поэтому подготовка специалистов в области архивного дела приобретает весомое государственное значение.

Архивные учреждения, как указывается в Концепции Правительства РК от 26.01.2001 N 146, «призвана обеспечить сохранность, хранение и эффективное использование национального историко-культурного наследия, в том числе и в целях информационного обеспечения экономического, социального и нравственного развития общества. Концепция определяет среднесрочные ориентиры и долгосрочные приоритеты государственной политики в архивной отрасли и намечает практические пути их реализации. Проблема кадров для отрасли будет решаться путем подготовки специалистов историко-архивного профиля в ведущих университетах Республики Казахстан и СНГ по госзаказу, создания специальных факультетов архивоведения и делопроизводства в вузах страны» [1].

Концептуальная основа образовательного процесса при подготовке специалистов в сфере архивного дела вызвана рядом факторов: сохранение культурного наследия Республики Казахстан; обеспечение интересов исследователей; текущее комплектование, сохранность документов и передачу будущим поколениям имеющих историческое значение документов.

В советский период традиционно подготовка кадров архивистов и документоведов в системе высшего образования велась отдельно. Специальный набор для архивных учреждений Казахстана проводился на факультете архивного дела в Историко-архивном институте РГГУ. С 1990 года дипломированных историков-архивистов для государственных архивов

стали обучать в Казахстане в КазНУ им. аль-Фараби, на историческом факультете. Так, согласно архивного документа «Протокол Совета исторического факультета им. С.М. Кирова от 28 сентября 1990 года», годовой отчет «О работе декана исторического факультета доцента К.Т. Жумагулова (сентябрь 1989 – сентябрь 1990 гг.), на повестке дня бы поставлен вопрос «О реализации учебного плана по специальности историко-архивоведение», сообщение делает заведующий кафедрой истории Казахской ССР, профессор Д.И. Дулатова. Исходя из данного архивного документа, можно определить: первоначальное направление подготовки кадров имело цель – «потребности нашей республики в кадрах историков-архивоведов с теоретическими навыками работы, в условиях исторической науки на сегодняшний день», «открыта новая специальность «0208 – историко-архивоведение» с планом приема 25 человек»; «историко-архивный институт в Москве и 4-5 отделений в других вузах, в Средней Азии мы первые открыли историко-архивное отделение»: по ряду обстоятельств, которые не раскрываются, «удалось открыть лишь специализацию при кафедре КазССР»; для обеспечения учебного процесса декан исторического факультета «выезжал в Москву в Московский историко-архивный институт, являвшийся головным вузом по данному профилю для решения всех организационных вопросов. Тогда был составлен первый вариант рабочего учебного плана с учетом особенностей университета и республики»; «о ходатайстве Ученого совета исторического факультета Ученый Совет университета 29 мая 1990 года принял постановление об открытии новой специальности с 1990 года с набором 25 человек с казахским языком обучения; «специальные узкопрофильные дисциплины на этом отделении будут обеспечивать выпускники историко-архивного института и ответственные работники Госархива КазССР и АН КазССР»; «в основном используются программы центральных вузов, но преподаватели уже разрабатывают и «обкатывают» свои программы с учетом специфики республики. В следующем году они уже будут готовы. С 1991-1992 года в связи с этим предусмотрено открытие новой кафедры на историческом факультете» [2].

В 1991 году специальность «Архивоведение» открыта в КазНПУ им. Абая при историческом факультете, а с 1999 года специальность 091241-«Документоведение и документацион-

ное обеспечение управления» при финансово-экономическом факультете того же университета. В 2004 году в КазНПУ им. Абая прекратилась подготовка кадров в этих направлениях.

В 2010 году по инициативе Казахского национального университета им. аль-Фараби бакалавр специальности «Архивоведение, документоведение и документационное обеспечение управления» был введен в Классификатор специальностей высшего и послевузовского образования Республики Казахстан. В 2013 году приказом Министра культуры и информации Республики Казахстан от 18 декабря 2013 года № 296 утвержден профессиональный стандарт в сфере архивного дела и управления документацией, где определены требования к условиям труда, образованию и опыту работы архивиста:

Квалификационный уровень ОРК	Уровень профессионального образования и обучения	Требуемый опыт работы
5.4 (Архивист без категории)	высшее (или послевузовское) образование по специальностям: история, архивоведение, документоведение и документационное обеспечение, юриспруденция, филология	без предъявления требований к стажу работы
5.3 (Архивист второй категории)	высшее (или послевузовское) образование по специальностям: история, архивоведение, документоведение и документационное обеспечение, юриспруденция, филология	стаж работы в области архивного дела не менее 1 года
5.2 (Архивист первой категории)	высшее (или послевузовское) образование по специальностям: история, архивоведение, документоведение и документационное обеспечение, юриспруденция, филология	стаж работы в области архивного дела не менее 2 лет
5.1 (Архивист высшей категории)	высшее (или послевузовское) образование по специальностям: история, архивоведение, документоведение и документационное обеспечение, юриспруденция, филология	стаж работы в области архивного дела не менее 3 лет

Вид трудовой деятельности (профессии) архивист:

№ трудовой функции	Наименование трудовой функции
Ф 1	работы по комплектованию документов Национального архивного фонда и по личному составу
Ф 2	обеспечение сохранности документов Национального архивного фонда и по личному составу
Ф 3	ведение государственного учета документов Национального архивного фонда и по личному составу
Ф 4	использование документов Национального архивного фонда и по личному составу
Ф 5	оказание методической помощи организациям-источникам комплектования по вопросам делопроизводства и хранения документов [3]

В КазНУ им. аль-Фараби прием по направлению магистратуры специальности «Архивоведение, документоведение и документационное обеспечение управления» начался в 2012 году. В 2014 году был осуществлен первый выпуск бакалавра – 8 человек и магистратуры – 9 человек. В университете динамика поступления абитуриентов и бакалавров и магистрантов из года в год увеличивается.

Несмотря на малое количество специализированных высших учреждений в данной области, на территории нашей страны существует огромное количество обучающих курсов по делопроизводству. По приблизительным подсчетам, на территории РК функционируют более 20 квалифицированных организаций, занимающихся этой сферой деятельности.

Опыт подготовки кадров архивистов в зарубежных странах, несомненно, важно для его использования в казахстанской системе образования. Поэтому сравнительный анализ по основным компонентам специализации, построения программы обучения в исторической науке представляет следующее:

Впервые систематическое обучение профессии архивиста в США началось с 1909 года в Колумбийском университете, читались следующие курсы: Архивы и исторические рукописи, история архивного дела в ряде стран, вопросы организации архивов, классификация и описания архивных материалов, строительство зданий и оборудование хранилищ, правила библиотечной работы, так как библиотеки, предшественницы архивных учреждений. В Американском университете в Вашингтоне читаются дисциплины по организации делопроизводства: «Управление правительственными документами», «Роль документации в управлении», и «Обработка материалов в управлении делами». Данные дисциплины охватывают относительно полно аспекты архивного дела и организации делопроизводства. В университете штата Северная Каролина в г. Роли проводятся занятия по курсам управление архивами и коллекциями рукописей: история, виды документов, теория и практика, которые в значительной мере охватывает область управления государственными документами, личными коллекциями документов и отдельными видами документов. Помимо методов архивной работы, студенты второго семестра изучают организацию и принципы работы с документами.

Профессиональные архивисты для работы в Национальном архиве набираются по конкурсу, объявляемому Управлением служб общего назначения. Основным требованием конкурса является окончание исторического факультета или других гуманитарных факультетов университета. Непосредственное обучение архивному делу происходит уже в самом архивохранилище. Зимние и летние курсы при НАРС включают вводные лекции по вопросам управления архивами. Среди слушателей курсов – профессиональные архивисты небольших хранилищ, библиотекари, кураторы музеев и другие, чьи профессии требуют знания архивных методов работы.

В 1821 году открыта Парижская «Школа хартий», ее создание вызвано развитием исторической науки, требовавшей расширения круга доступных исторических источников, издания документальных материалов, создания справочного аппарата, облегчающего, разыскание источников и преподавалась лишь палеография и дипломатика. Уже тогда начала устанавливаться связь школы с архивами; в ней преподавали сотрудники Национального архива и Национальной библиотеки, а окончившие ее слушатели получали диплом «архивиста-палеографа». Ученики школы назывались «шартисты» и проходили следующие дисциплины: 1 год: романская филология, палеография, библиография, 2 год: дипломатика, история учреждений Франции, архивное дело, источники по истории Франции в средние века. 3 год: история права, французская археология, источники по истории Франции в средние века. Школа хартий пользовалась широ-

кой известностью не только во Франции, но и за ее пределами [4].

В Евросоюзе нового поколения подготовка специалистов по управлению архивами ориентирована на то, что работники должны иметь не только хорошие знания основных вопросов и проблем, но также и были бы способны определять стратегии управления, и общаться с руководством высшего уровня. Именно эти положения должны найти своё выражение в создании Европейского Центра компетенции, который будет способствовать дальнейшему углублению европейского опыта. Центр компетенции может быть организован в виде децентрализованной структуры, с тем, чтобы его структуры были «легкими» и не были постоянно привязаны к какой-либо организации или учреждению» [5].

В РГГУ по направлению «Документоведение и архивоведение» готовятся специалисты по трем профилям: «Государственные и муниципальные архивы», «Военные архивы», «Архивное дело за рубежом».

В магистратуре по направлению «Документоведение и архивоведение» открыта программа «Управление документацией и документальным наследием в условиях российских модернизаций». История возникновения факультета технотронных архивов и документов была предопределена созданием в МГИАИ в 1969 г. кафедры «Научно-технических архивов». Где открыты отделения: «Аудиовизуальных, научно-технических и экономических документов и архивов» – 1993 г., а в 1994 г. – факультет технотронных архивов и документов. В 1999 г. в результате дифференциации специального архивоведения создаются 3 кафедры: «Научно-технических и экономических документов и архивов», «Аудиовизуальных документов и архивов», «Электронных документов, архивов и технологий» [6].

В настоящее время система образования в области архивного дела и документоведения является важным направлением по подготовке высококвалифицированных специалистов в образовательных системах Казахстана и зарубежных стран. Ряд факторов может объяснить различия в казахстанском и зарубежном подходах к образованию в области архивного дела. Разные национальные условия накладывают отпечаток на представления об архивной профессии и о том, какое образование необходимо для того, чтобы подготовить студентов к их будущей работе. Необходимо учитывать исторические и культурные традиции каждой страны, а также уровень внедрения современных технологий в ар-

хивных учреждениях. В архивном образовании рассматриваются в качестве основы каждого из уровней учебной программы следующие аспекты: современные аспекты управления информацией, традиционные знания в области архивного дела. В казахстанской образовательной программе доминирует теоретическое обучение, так как для того, чтобы стать настоящими профессионалами, необходимо в первую очередь глубоко понимать вопросы архивного дела, уделять существенно больше внимания и практической подготовке.

Таким образом, в обществе возникла потребность нового понимания роли архивных учреждений в формировании информационного ресурса государства и его использовании, значимости историко-архивных, археографических и источниковедческих научных исследований. Поэтому подготовка специалистов высокопрофессиональных менеджеров в области управления документами и архивного дела, для занятия стратегических должностей по текущему комплектованию, сохранности документов и передачи будущим поколениям имеющих историческое значение документов приобретает весомое государственное значение.

Специалисту в условиях современного рынка труда и быстро изменяющегося информационного пространства необходимо быть конкурентоспособным работником. То есть быть творческим, самостоятельным, ответственным, коммуникативным человеком, способным решать проблемы личные и коллектива. Ему должны быть присущи потребность к познанию нового, умение находить и отбирать нужную информацию. Все эти качества можно успешно формировать, используя компетентностный подход в обучении любому предмету, что является одним из личностных и социальных смыслов образования. У студентов формируются ключевые компетенции – универсальная целостная система знаний, умений, навыков, опыт самостоятельной деятельности и личной ответственности. Потребность кадров в данной сфере определяется развитием рыночной экономики, политическими, общественными отношениями в нашем государстве и процессом создания и реорганизации организаций и учреждений, предприятий в Республике Казахстан (государственных, некоммерческих, коммерческих). Также необходимо учитывать, что в РК:

– более 220 архивов государственного, республиканского, районного, городского уровней и множество ведомственных архивов на

предприятиях, организациях и учреждениях Республики Казахстан;

– центры научно-технической информации по документоведению и архивному делу Комитета информации и архивов, центр археографии и источниковедения Комитета информации

и архивов Министерства культуры и информации Республики Казахстан;

– лаборатория микрофотокопирования и реставрации документальных материалов государственных архивов Министерства культуры и информации Республики Казахстан.

Литература

- 1 <http://www.mcf.kz/>
- 2 ЦГА. Фонд 1352, опись 3, дело 2939, связка 236, с.10-13.
- 3 Приказ Министра культуры и информации Республики Казахстан от 18 декабря 2013 года № 296. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 24 января 2014 года № 9089. <http://adilet.zan.kz/rus/help>
- 4 Архивы Франции. – Электрон. дан. – М., 2010. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org>
- 5 Источник: Сообщение Еврокомиссии (Communication from the Commission, Brussels, 1.8.2008, COM(2008) 500 final) <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0500:FIN:EN>;
- 6 <http://www.top-personal.ru/officeworkissue.html?7>

References

- 1 <http://www.mcf.kz/>
- 2 CGA. Fond 1352, opis 3, delo 2939, svyazka 236, s.10-13.
- 3 Prikaz Ministra kulturi i informacii Respubliki Kazahstan ot 18 dekabrya 2013 goda № 296. Zaregistrovan v Ministerstve yusticii Respubliki Kazahstan 24 yanvarya 2014 goda № 9089. <http://adilet.zan.kz/rus/help>
- 4 Arhivi Francii. – Elektron. dan. – M., 2010. – Rejim dostupa: <http://ru.wikipedia.org>
- 5 Istochnik: Soobschenie Evrokomissii. (Communication from the Commission, Brussels, 1.8.2008, COM(2008) 500 final) <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0500:FIN:EN>;
- 6 <http://www.top-personal.ru/officeworkissue.html?7>

2-бөлім
**ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ**

Раздел 2
**ДРЕВНЯЯ И СРЕДНЕВЕКОВАЯ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА**

Section 2
**ANCIENT AND MEDIEVAL
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

Хабижанова Г.Б.
**Парадигмы евразийской
этнокультурной истории**

В данной статье рассматривается проблема актуальности изучения процессов формирования единого этнокультурного пространства в контексте современных концепций неоевразийства. В этом отношении автор отмечает, что история тюрко-славянских этнических, социополитических, экономических и культурных отношений является уникальным образцом взаимодействия двух этносов. Особое внимание уделено необходимости рассмотрения многомерности феномена евразийства не только как теории, объясняющей последствия освоения обширного региона кочевниками и оседлыми народами, но и как основы будущего развития поликонфессионального, мультикультурного и многонационального пространства. В статье рассматриваются этапы формирования единой культуры народов Евразии. Одной из важных составляющих этого процесса является их этногенез. Этническая история позволяет проследить взаимовлияние формирующихся этносов в элементах их традиционной культуры, в образцах устного народного творчества, в мировоззрении. Основные сюжетные композиции евразийской истории рассматриваются в рамках интеграционных процессов, шедших в среде исторически сложившихся двух крупных миров – тюркского и славянского. В статье приведен анализ взглядов исследователей на ключевые вопросы изучаемой темы.

Ключевые слова: евразийство, тюрки, славяне, взаимодействие, этнокультура.

Habizhanova G.B.
**Eurasian ethnic and cultural
history paradigms**

This article addresses the problem of the relevance of studying a single ethno-cultural space formation processes in the context of modern concepts of neo-Eurasianism. In this respect, the author notes that the history of the Turkic-Slavic ethnic, socio-political, economic and cultural relations is a unique example of cooperation between the two ethnic groups. Particular attention is paid to the necessity of considering the multidimensional phenomenon of Eurasianism not just as a theory to explain the consequences of the nomads and settled peoples vast region development, but also as a basis for the future development of multi-religious, multi-ethnic and multicultural space. In the article the stages of unified culture formation of the Eurasian people are considered. An important part of this process is its ethno-genesis. Ethnic history allows to track mutual impact of emerging ethnic groups in their traditional culture, in the samples of folklore, in the outlook. The main plot of the composition are discussed in the history of the Eurasian integration processes on their way in an area of historically developed two largest world's – the Turkic and Slavic. The article provides an analysis of the researchers views on the key issues of the subject.

Key words: Eurasianism, Turks, Slavs, interaction, ethnoculture.

Хабижанова Г.Б.
**Еуразиялық этномәдени тарих
парадигмалары**

Мақалада қазіргі заманғы жаңа еуразиялық контекстегі біртұтас этномәдени кеңістіктің қалыптасу үдерістерін зерттеудің өзекті мәселелері қарастырылған. Бұл тұрғыда автор түркі-славяндық этникалық, саяси-әлеуметтік, экономикалық және мәдени қарым-қарынастар тарихы екі этностың өзара әрекеттестіктерінің бірегей үлгісі болатынын көрсеткен. Еуразиялық кеңістігінің көпқырлы феноменінің көшпелі және отырықшы халықтарының оразан зор аймақты игеруін зерделейтін теориялық мәселелерге ғана емес, көпконфессиялық, мульти-мәдениеттік және көпұлттық кеңістіктің қалыптасуының негіздеріне де ерекше назар аударылған. Мақалада Еуразия халықтарының біртұтас мәдениетінің қалыптасу кезеңдері қарастырылған. Бұл үдерістің негізін құрауда олардың этногенезі маңызды орын алады. Этникалық тарихты зерттеу қалыптасып отырған этностың дәстүрлі мәдениетіні, халық ауыз әдебиеті үлгілеріндегі, дүниетанымындағы әсерді анықтауға көмектеседі. Еуразиялық тарихтағы негізгі оқиғалар композициясы, екі үлкен әлем – түркілер мен славяндардың тарихи ортасында өткен интеграцияланған үдерістер аясында қарастырылады. Мақалада зерттеліп отырған тақырыптың өзекті мәселелеріне қатысты зерттеушілер көзқарасына сараптаулар берілген.

Түйін сөздер: еуразиялық, түркілер, славяндар, әрекеттестік, этномәдениет.

**ПАРАДИГМЫ
ЕВРАЗИЙСКОЙ
ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ
ИСТОРИИ**

Процессы освоения обширных пространств Евразии являлись одним из самых значительных факторов, определявших исторические судьбы народов, населявших этот регион. Разнообразие природно-климатических условий предопределило широту представленных хозяйственно-культурных типов, среди которых кочевой тип можно назвать доминирующим. Формирование этнокультурной общности народов Евразии проходило, однако, в условиях взаимодействия и взаимовлияния, принятых в научной исторической литературе обозначать антитезой взаимоотношений оседлых земледельцев и кочевников или леса и степи. В связи с изменением теоретических парадигм в настоящее время данная антитеза получила трактовку взаимодействия кочевой и оседлоземледельческой цивилизаций в контексте изучения истории их многогранного взаимодействия – торгового, политического, военного, культурного. Новый импульс евразийского потенциала заключается сегодня в развитии поликонфессионального, мультикультурного и многонационального пространства. Основатели евразийского учения обосновали единство исторических судеб, духовную близость славян и туранских народов. Также сторонники неоевразийства утверждают, что общее цивилизационное достояние может стать основой-ответом не только современным вызовам вестернизации, но и различного рода угрозам религиозного и радикального экстремизма. Таким образом, евразийство необходимо рассматривать как многомерный феномен, комплексное учение [1].

Раннесредневековая эпоха, с которой тесно связываются проблемы этногенеза тюркских и славянских племен, известна также формированием основ единой культуры будущих народов Евразии. И именно этническая история позволяет определить общность отдельных элементов традиционной культуры этих народов, выявить культурно-исторические аналогии, устойчиво повторяющиеся в популярных образах народного эпоса, национальной одежде, использовании бытовых предметов, в элементах проявления традиционного мировоззрения.

Культурные параллели, прослеживаемые в сюжетных линиях эпических сказаний, дастанов, легенд не только в среде тюркских народов, но и в славянском фольклоре, отмечаемое

единство этнографических обрядов не исчерпывает всего многообразия форм проявления духовного единства, отражающего общность культурных ценностей. В целом, обширная территория Евразии была ареалом смешения различных в большинстве своем тюркских и славянских этнических компонентов, которые в конечном итоге способствовали формированию единой духовной культуры, являющейся результатом синкретизма в ходе взаимодействия этносов в едином этноконтактном пространстве [2].

Для изучения феномена тюрко-славянских взаимоотношений в аспекте анализа законов цивилизационного развития евразийского региона целесообразно развить идею взаимодополнения исторически сложившихся двух крупных миров – тюркского и славянского. Эффективность многовековых по сути интеграционных процессов Евразии зависит от сохранения единства народов, сформировавших общее цивилизационное пространство и имеющих общую историю, тысячелетние традиции конструктивного диалога.

Изучение актуализирующейся в эпоху глобализации проблемы укрепления идентичности раскрывается неограниченными возможностями исследования народного творчества и культуры тюрков и славян посредством признания их равноценности, которая в свою очередь станет мощным фактором сохранения национального и культурного своеобразия. Проведение всестороннего анализа ареала тысячелетнего взаимодействия тюркского и славянского этносов – залог познания секрета сохранения добрососедских отношений и мирного сосуществования. Ведь даже исторический опыт военно-политических контактов с кочевниками, по мнению исследователей, сформировал традицию, «которая позволяла выжить оседлой цивилизации даже в условиях активного военного вторжения». Это была своеобразная система взаимоотношений, впоследствии ставшая частью ментальности русского этноса и позволившая не только сохранить целостность Русского государства, но и расширить его пределы, включив в рамки данной цивилизации самые разные народы. Однако, в данном контексте, необходимо отметить, что в исследованиях, наряду с фактом признания важной роли кочевников в установлении мирного сосуществования, сохраняется устаревший постулат, что «кочевники сами редко были источником и создателями культуры». В этом отношении необходимо отметить, что основное содержание этнических взаимодействий между

тюркским и славянским этносами заключается в их «внутриэтническом единстве, их комплиментарности и длительной этнической интеграции». Как отметил Э. Кульпин, в современных исследованиях по этническим проблемам отмечается общая черта, которая заключается в том, что «необходимость перехода на интенсивные технологии, на демократизацию экономических и политических отношений сегодня всем очевидна, однако возможность появления нового центра кристаллизации суперэтноса еще не стала реальностью. Нет даже признания явного факта, что российский суперэтнос в своей основе является не русским, но славянотюркским» [3].

Сам процесс тюрко-славянского взаимодействия имеет отношение к более древнему периоду, чем собственно формирование этносов. Особенно это заметно при анализе эпических произведений, в которых открывается их многослойность в смысле выявления в различных культурных пластах тюрко-славянского взаимовлияния, как например, заимствование образов девоительниц в славянских былинах из тюркских дастанов [4, с. 151-154]. Если обратиться к более позднему периоду средневековой устной традиции, запечатлевшей образы женщин, то можно отметить, что особенно ярко они проявляются в мифологии тюркоязычных народов в контексте известной мифологемы «героического сватовства». Эта тематика последовательно получила отражение и в эпических сказаниях тюркских этносов, основу которых составляли древние мифы и сказания. Основная сюжетная линия указанной мифологемы состоит в борьбе богатыря-батыра за свою возлюбленную, образ которой воплощает в себе воспеваемые с периода раннего средневековья в эпических сказаниях черты идеальной женщины.

В свое время известный исследователь тюркского фольклора В.М. Жирмунский связывал так называемые «богатырские сказки» с древними мифами и последующим за сказкой героическим эпосом. Вместе с тем, ученый отмечал, что эпос на разных ступенях своего развития историчен в разной степени и может последовательно содержать исторические напластования различной древности. Так, по его мнению, сказания, сохранившие мотив борьбы между женихом и невестой, отразили наиболее архаическую форму брачных состязаний. Здесь на первый план выступает личность невесты, т.н. богатырской девы, образ которой «восходит к бытовым отношениям эпохи матриархата». В данном аспекте перспективным является изу-

чение половецкого периода тюрко-славянских отношений. В российской историографии уже наметились новые подходы в изучении половецкого фактора в истории древней Руси. Так, в историографии последнего десятилетия в оценке русско-половецких отношений больше внимания уделяется внутривосточному анализу ситуации на Руси, вследствие чего делается вывод о серьезном влиянии Половецкой степи на взаимоотношения между собой самих русских княжеств [5].

Взаимовлияния славянской и туранской традиций в контексте изучения этнических процессов перспективно рассматривать в рамках таких современных критериев как этногеосистема, геобиоценоз, гомеостаз экосистемы. Ведь не случайно, определяя кочевую систему как некую устойчивую во времени константу, известные ученые-востоковеды, географы и этнологи сходятся во мнении, что и в XXI в. кочевая цивилизация ос-

тается «резервом» человечества. «Главная черта тюркской психологии, – пишет А. Кадырбаев, – ... стремление к экстенсивности, что обеспечивало относительную культурную устойчивость данному типу, создававшую условия для сбережения национального потенциала... Именно в степной, а не в «лесной» или «речной» зоне, подобно тому как это было и у тюркских народов, по мнению евразийцев, вырабатывались формы властвования, мышления и психологии, не свойственные другим культурам. Таким образом, Евразию можно представить как продукт непрерывного диалога между славянским и тюркским мирами. А значит между православием и исламом» [6].

Изучение феномена «тюрко-славянского симбиоза» диктуется не только научной необходимостью, но и является тем стержнем, вокруг которого формируются идеи будущего народов, сосуществующих в едином евразийском пространстве.

Литература

- 1 Савицкий П.Н. Евразийство // Россия между Европой и Азией: Евразийский соблазн. Антология. – М.: Наука, 1993. – С. 100-106; Трубецкой Н.С. Европа и человечество. – София, 1920; Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М.: АСТ, 2010; Дугин А.Г. Логос и мифос. – М.: Трикста, 2010; Панарин И.Н. Доктрина новой Евразии и стабильность центральноазиатского региона // Международная научно-практическая конференция «Евразийский диалог: исторические связи и перспективы». – М., 2005; Куksин К. Кочевая цивилизация и XXI век, интервью – <http://dalaruh.kz/articles/view/163>
- 2 Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1974. – 727 с.
- 3 Кульпин Э.С. Путь России. – М.: Московский лицей, 1995. – 199 с.
- 4 Чернышева Е.В. Трансформация образов дев-воительниц в тюркском и славянском фольклоре // Культура народов Причерноморья. – 2012. – № 228. – Симферополь: Межвузовский «Центр Крым». – С. 151-154.
- 5 Инков А.А. Древняя Русь и половцы во второй половине XI – первой трети XIII вв.: Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук – Саранск, 2001. – 30 с.
- 6 Кадырбаев А.Ш. Славянские и тюркские народы Евразии в историческом пространстве // Международная научно-практическая конференция «Евразийский диалог: исторические связи и перспективы». – М., 2005. – <http://www.hist.msu.ru/Departments/CIS/Conf/Kadyrbaev>

References

- 1 Savickij P.N. Evrazijsvo // Rossija mezhdru Evropoj i Aziej: Evrazijskij sob-lazn. Antologija. – M.: Nauka, 1993. – S. 100-106; Trubeckoj N.S. Evropa i chelovechestvo. – Sofija, 1920; Gumilev L.N. Drevnjaja Rus' i Velikaja step'. – M.: AST, 2010; Dugin A.G. Logos i mifos. – M.: Triksta, 2010; Panarin I.N. Doktrina novoj EvrAzii i sta-bil'nost' central'noaziatskogo regiona // Mezhdunarodnaja nauchno-prakticheskaja konferencija «EvrAzijskij dialog: istoricheskie svjazi i perspektivy». – M., 2005; Kuksin K. Kochevaja civilizacija i XXI vek, interv'ju – <http://dalaruh.kz/articles/view/163>
- 2 Zhirmunskij V. M. Tjurkskij geroicheskij jepos. – L.: Nauka, Leningradskoe otde-lenie, 1974. – 727 s.
- 3 Kul'pin Je.S. Put' Rossii.–M.: Moskovskij licej, 1995. – 199 s.
- 4 Chernysheva E.V. Transformacija obrazov dev-voitel'nic v tjurkskom i slavjanskom fol'klоре // Kul'tura narodov Prichernomor'ja. – 2012. – № 228. – Simferopol': Mezh-vuzovskij «Centr Krym». – S. 151-154.
- 5 Inkov A.A. Drevnjaja Rus' i polovcy vo vtoroj polovine XI – pervoj treti XIII vv.: Avtoref. diss. na soisk. uch.st.kand.ist. nauk – Saransk, 2001. – 30 s.
- 6 Kadyrbaev A.Sh. Slavjanskije i tjurkskije narody Evrazii v istoricheskom prost-ranstve //Mezhdunarodnaja nauchno-prakticheskaja konferencija «EvrAzijskij dialog: isto-richeskie svjazi i perspektivy».– M., 2005. – <http://www.hist.msu.ru/Departments/CIS/Conf/Kadyrbaev>

Сагинаева А.Н.
**Түркі-славян байланысы
диалогында мәдениеттердің
трансформациялануы:
археологиялық және жазба
деректер негізінде**

Түркі және славян халықтарының тарихы бойынша археологиялық және жазбаша ескерткіштер, VIII-XIII ғғ. Қазақстан тарихы мен мәдениетінен мол ақпарат пен құнды мәліметтер беретін дерек көздер болып табылады.

Мақалада тарихшылар мен археологтардың ортағасырлық түркі және славян халықтарының мәдени байланысы мен трансформациялануы саласындағы тарихи және археологиялық ізденістері қарастырылады. Ортағасырлық түркілердің, атап айтқанда қыпшақтардың мұралары болып табылатын археологиялық мәліметтерге талдау жасалады.

Бұл мақала тақырып бойынша барлық археологиялық және жазба деректерді қамтымайды, тек түркілер мен славяндар мәдениетінің трансформацияланған кейбір тұстарын ғана қарастырады.

Түйін сөздер: Қыпшақтар, командар, славяндар, мәдениет, ескерткіштер.

Saginayeva A.N.
**Transformation of culture in
the Turko-Slavic dialogue: on
the basis of archaeological and
written sources**

Archaeological and written records on the history of Turkic and Slavic peoples are the most informative and valuable sources of information on the history and culture of Kazakhstan VIII-XIII centuries.

The article examines the historical and archaeological research of historians and archeologists in the field of relationship and transformation of the culture of medieval Turks and Slavic peoples. Analyzed archaeological sources on the history and culture of medieval Turks, namely heritage of Kipchak.

This article is not intended to be comprehensive coverage of all the archaeological and written works on the subject, identified only highlights the transformation of cultures of Turks and Slavs.

Key words: Kipchaks, Kumans, Slavs, culture, monuments.

Сагинаева А.Н.
**Трансформация культуры
в тюрко-славянском диалоге:
на основе археологических и
письменных источников**

Археологические и письменные памятники по истории тюркского и славянского народов являются наиболее информативными и ценными источниками сведений по истории и культуре Казахстана VIII-XIII вв.

В статье рассмотрены исторические и археологические изыскания историков и археологов в области взаимоотношений и трансформации культур средневековых тюрков и славянских народов. Анализируются археологические источники по истории и культуре средневековых тюрков, а именно наследие кыпчаков.

Данная статья не претендует на полное освещение всех археологических и письменных работ по теме, выделены лишь основные моменты трансформации культур тюрков и славян.

Ключевые слова: Кыпчаки, куманы, славяны, культура, памятники.

**ТҮРКІ-СЛАВЯН
БАЙЛАНЫСЫ
ДИАЛОГЫНДА МӘДЕНИЕТТЕРДІҢ
ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНУЫ:
АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ
ЖӘНЕ ЖАЗБА ДЕРЕКТЕР
НЕГІЗІНДЕ**

Түркі халықтарының тарихи мұраларынан бастау алатын қазіргі мәдени игіліктеріміздің қалыптасуы мен даму тарихын білуде түркілердің көрші халықтармен қарым-қатынасын зерттеу өте маңызды. Өйткені, түркі тілдес халықтар көрші халықтармен, әсіресе славян халықтарымен тығыз байланыс жасаған кезеңде, тіпті қақтығыстық сипатта болсын, екі халық бір-бірінің мәдениетіне ықпал етпей тұрмады. Оның үстіне, Батыс пен шығысты өзара жақындастырып, халықтар арасында мәдениеттер алмасуына мәңгілік көпір, мықты дәнекер болып, өркениеттер қорын молайтуға өлшеусіз еңбек сіңірген түркілердің әлемдік өркениетке қосқан үлесі зор. Оның дәлелі бүгінгі археологиялық және жазба ескерткіштер жәдігерлері болып отыр. Халқымыздың өткен тарихын, тілін, мәдениетін білуде, атап өткеніміздей, бұл мұралардың маңызы өте жоғары.

Қазіргі кезде мемлекет тарапынан қаржыландыру негізінде ерте ортағасырлық Қазақстан тарихында маңызды орын алатын түркілер, түркі тайпалары, қағанаттары мен бірлестіктері қалдырған археологиялық және жазба мәдениет жетістіктері зерттеліп түркі дәуірі бойынша тарихтың ақтаңдақтары толықтырылуда.

Тарих деректердің тілімен жазылатындығын ескерсек, VIII-XIII ғасырлардағы түркі-славян байланысы бойынша жазба деректер сирек кездеседі, тек жекеленген халықтар, мемлекеттер, этностар, қағандар мен қағанаттар және т.б. тарихына қатысты фрагментарлық мәліметтер ғана бар. Сол аздаған мәліметтерді археологиялық зерттеу жұмыстарының материалдарымен салыстыра отырып қарастыру арқылы түркі-славяндардың тілдік, саяси, мәдени және сауда-саттық байланыстарының мәнін аңғаруға болады. Түркі халықтары деп, VIII-XII ғасырларда Батыс түрік қағанаттарының мұрагерлері, Еуразия даласының төл тұрғындары оғыз, қимақ, құман, қыпшақ, бұлғар, пешенег, Хазар қағанаты халықтары және т.б. тайпаларды айтатын болсақ, онда олар тарихтың әр кезеңінде тікелей, кейде жанама жағдайда славяндармен байланысқа түсіп отырды. Ол байланыстардың сипаты негізінен көшпелі түркі халықтарының Шығыс Еуропаның жергілікті славян халықтарымен мәдени, рухани, шаруашылық, кейде сауда-саттық негіздерде жүзеге асырылды және олардың мәдени құндылықтарында ерекшелігімен қатар ұқсас, ортақ жақтары көп болды.

Мәдениеттердің ұқсастығына бола түркілердікі немесе славяндардыкі деген бөлініс бүгінгі өркениеттілік тұрғысынан дұрыс емес. Бұл жерде кім бірінші деген түсінік жоқ, екі халықтың мәдени жетістіктері ғасырлар бойы сабақтастығын жоғалтпастан бірін-бірі толықтырып келе жатыр.

Түркілердің өмір сүру салты көшпелілік пен өз территориясын қорғау мен жаңа жерлерге қоныстану үшін жылқымен, әскери жорықтармен байланысты болғанын материалдық мәдениет жетістіктерінен көреміз. Тайпаның белгілі бір қағанатқа кіретінін киімі, киімнің кейбір бөлшектері, ат әбзелдері арқылы анықталатын болған. Соның ішінде киімнің аса маңызды бөлшегі белбеуге аса мән берілген. Археологтар белбеулер белгілі бір этно-әлеуметтік топтың мәдени-саяси бейнесін береді деп есептейді [1, 287 б.]. «Белбеу әр кезеңде әртүрлі безендірілді, ондағы ақпаратты «оқу» арқылы этникалық және әлеуметтік жағынан қай топқа жататынын анықтауға болады. Мәселен, «геральдикалық» белбеулер, негізінен «салт» мәдениетіне тән, кейін ол моңғол дәуірінде көрініс береді [1, 290 б.]. Тағы бір түрі Солтүстік Кавказдан Боспорға дейінгі аралықта таралған, белдік қапсырмасында қыранның басы бейнеленген, осыған ұқсас белдіктер Оңтүстік Сібірден де табылған [2, 74 б.]. Осы табылған археологиялық материалдар түркілердегі дәрежесіне сай белбеу тағу, оны алтынмен, күміспен, бағалы тастармен және т.б. материалдармен әшекейлеу, кейіннен трансформацияланған күйде түркі тілдес халықтарда мәдениеттің бір бөлшегі ретінде сақталып, уақыт өте келе түрлендірілген. Айтылғандарды саралай келе бізде археологтардың түркілерде атақ дәрежесін белбеуге қарап анықтаған деген болжамына толықтай қосыламыз, өйткені ортағасырлық көшпелілер киім, оның ішінде белдікке аса мән беріп, талғаммен таққан деп ойлаймыз.

Қазақ даласында өмір сүрген қағанаттардың барлығы көшпелі емес, олардың ішінде отырықшылары да болды. Олар қолөнер, ұсталық, егін және малшаруашылығымен айналысты. Оған ұсталық және зергерлік өнімдердің негізгі сауда айналымына түскен тауарлар болғандығы дәлел.

Түркі халықтары мен ертедегі славян халықтарының мәдениетінің ұқсастығы көне түркі дәуіріндегі археологиялық ескерткіштер мен жерлеу дәстүрінен көрініс табады. Кез келген ұлттық мәдениеттің рухани негізі дін. Ортағасырда дін халықтың наным-сенімі, рухани каноны, дүниетанымы, діннің негізінде мәдениет қалыптасты. Мәдениет тайпалардың, этностра-

дың, халықтардың мындаған жылдар бойы жалғасын сақтаған рухани шығармашылығы. Бүгін бір қауымның, ұлттың рухани ізденісі, халықтың даналығы, әрі ұстанымы.

VIII-X ғғ. ерте түркі тайпаларының ескерткіштері – бұл тастағы таңбалар, балбал тастар, құлпытастар, руникалық жазбалар, жерлеу орындары мен кешендері. Солардың ішінде ірісі Салт – маяк мәдениеті. Салт-маяк мәдениеті славяндармен қатар, Сібір және Орта Азия халықтары мәдениетіне де тән, оны көшпелі және жартылай көшпелі түркі тілдес халықтар қалдырған [3, 146 б.].

Қазіргі славян халықтарының қоныстанған аумағының кезінде этникалық жағынан көп этносты болып келгенін белгілі ортағасыр маманы Плетнева С.А. былай деп көрсетеді: «Бұлғарлардың көп этностан құралғанын Жоғары Салттан табылған Нетайловский қорымынан табылған жерлеу орны қалдықтары куәлік етеді. Бұл жерлеу орны Пеньковский, Дмитриевский мәдениетінен өзгешелеу. Мұнда жерленген мәйіттің басы солтүстікке қаратылып, сүйектері «қолдан бұзылып жіктелген». Келесі Донның Төменгі ағысы бойынан табылған қабірлерде адам басы батысқа немесе оңтүстік-батысқа бағыттап жерлеген, адам сүйектері шашылмай дұрыс жатыр, ал Новопокровское ауылдық мекенінен табылған катакомбылық жерлеу орындарынан табылған шұңқырларда адам мәйітін өртеген қабірлер кездеседі. Бұл қабірдің ерекшелігі қабірдің жанында жеке бір орынға жауынгердің қару-жарағы, тұрмысқа қажетті заттары қоса жерленген. Бұл қай этносқа тән екені анықталмады, бұл бұлғар, хазар не славяндарға тән емес» [3, 58-59 б.]. Көріп тұрғанымыздай бұл мәдениетті жасаушылар жергілікті халық болмаса, онда батысқа қоныс аударған түркілер шығар, өйткені мәдениеттің мерзімін ғалымдар шамамен VIII-IX ғғ. деп есептейді, кейіннен осыған ұқсас XII ғ. жататын жерлеу орындары алдыңғы Кавказ жерінен де табылды [3, 60 б.], әлі де шығысқа қарай табылатынын археологтар өздері де жоққа шығармайды, яғни бұл мәдениет көшпелі түркі халықтарының болуы әбден мүмкін.

С.А. Плетнева Салт-Маяк мәдениетінің бастауын арабтардың Кавказ жеріне жорығымен байланыстырады. Нәтижесінде алан, бұлғар, хазарлар Дон мен Еділ маңындағы дала және орманды далалық алқаптарға қоныс аударды, сол уақытта алғашқы мәдениетті, катакомбыларды жасап, шамамен VIII ғасырдың 50-60-шы жылдары қалдырды деп есептейді [4, 169 б.]. Бұл жерде славяндардың да тұрғанын жазып, ол мәдениетті

жасағандардың ішінде олардың да болуы мүмкін дей отырып, негізінен аландар мәдениеті дейді. Сонымен қатар аландардың Хазар қағанатының феодалдары сияқты жартылай көшпелі өмір сүргенін, қыстау мен жайлауға көшкендерін, киіз үйде тұрғанын жазады [4, 271 б.].

Салт-Маяц мәдениетіне тән аңдар мен құстар бейнеленген немесе бөрі азу тістері, аңдардың сүйектерінен жасалған бойтұмарлардың кездесуі түркілердің көк бөріні қастерлеумен байланысты. Хазардың Саркел мәдениетінде бөрінің азу тістері жиі кездеседі. Жерлеу орындарынан табылған қыран, акку, қой, қоян бейнелері де түркілер де, аландарда кездеседі, бұл осы тайпаларда аң-құстар төтемінің болғанының көрінісі [5, 174 б.]. Салт-Маяц мәдениетінің VIII соңы – IX ғасырдың бірінші жартысына жататын «күн» бейнесіндегі тұмарлар табылған. Ол аспан құдайы – Тәңір ханға және жарық құдайы – Күнге табынғанды білдіреді. Дунай бұлғарлары христиандықты қабылдағанға дейін бұлғар хандары көсемге табынуды ұстанды, өздері абыз болып, Мадарда храм салып, Мадар тауында ойып салынған Мадар ханы Крум бейнесіне табынды. Бұл көшпенділерге ғана тән емес, славяндарда болды, тіпті славяндар христиандықты қабылдағаннан кейін де аспан құдайына табыну славяндардың санасынан өшпеді [5, 178 б.]. Оны Дунай бұлғарлары ханы Омуртагтың көсем болған ата-бабасының рухына, Русь князі Владимир Святославич Перун рухына табынғанынан білеміз [6, 60 б.].

С.Г. Кляшторныйдың көрсетуінше тәңіршілдік ол Еуразияның төрт халқы, Орталық Азияның түркі және моңғол, Кавказдың ғұн және Дунай бұлғарларының сенімі екенін жаза отырып, Мадар ескерткішіндегі эпиграфиялық мәтіннен пробұлғарлардың отаны Орталық Азияның далалары мен таулары болғанын білдіретін сарынның барын айтады. Онда прабұлғарлардың жоғарғы құдайы Тәңірі деп аталады, оның Орталық Азияның көшпелі халықтары түркілердің қалдырған орхон жазбаларымен сабақтастығы барын көрсетеді [7, 8-91 бб.].

Келесі бір түркі мен славян халықтарында ерте кезден болған, кейін екі халықтың қарым-қатынасының жаңа кезеңінде діни ұстанымындағы трансформацияланған мәдениет көрсеткіші – жерлеу салты. XII ғасырларда славяндардың арасында, нақтырақ вятичтер мен кривичтердің арасында пұтқа табыну салты болғанын Нестордың «Повесть временных лет» атты жылнамасынан: «...Аще кто умряше, творяху тризно над ним, и по семь творяху кладу велику и възложяхут и на кладу, мертвеца сожьжаху, и посемь

собравшее кости вложяху в судину малу и поставляху на столпе на путех, еже творять вятичи и ныне...» білеміз [8, 5 б.]. Яғни, бұл жолдардан көретініміз, өлген адамды өртеп, сүйектерін кішілеу ыдысқа салып жерлеген. Сонымен қатар, славян княздарын жерлеу салтында, мәйіттің жанына құлдары мен жылқыларын қатар жерлеу дәстүрі болған, бұл түркілерден алынған болуы керек [9, 160 б.]. Өйткені, осындай жерлеу салты түркілерде де көрініс тапқан. Мысалы, құмандардың жерлеу орындарындағы балбал тастардың қасындағы шұңқырға жылқы, бұқа, қой сүйектері де бірге жерленген [10, 314 б.]. Түркілердің жерлеу салты бойынша саяхатшы В.Рубрук жазбалары да мәлімет береді, ол «командар өлген адамға үлкен қорым тұрғызады, оның үстіне бетін шығысқа қаратып, белдің орта тұсында екі қолына тостаған ұстап тұрған ескерткіш тас қояды. Олар сондай-ақ байларға пирамидалар, яғни тік ұшты күмбездер тұрғызады, кей жерлерден кірпіштен салынған мұнараларды да көрдім» – деп жазады [11, 89 б.].

Славяндарда княздар өлгеннен кейін билікке немере інілері келеді. Бұл дәстүрді пешенегтерден алған, оларда бұл дәстүр ерте кезден қалыптасқан, яғни мұрагерлік атадан балаға емес, ініге мұра болып қалатын еді [12, 154 б.]. Осы жерде бұл дәстүрдің Түркі қағанаты билеушілерінің, яғни ағалы-інілі Күлтегін мен Білге қағандардың билікке келуімен ұқсастығы барын да атап өту керек. Сонымен қатар, түркі-славян халықтарының арасында достық қарым-қатынастарының орнатылуы бойынша жазба деректерде қызықты мәліметтер келтіріледі. Қыпшақтар мен рустардың арасында қандық туыстық орнату дәстүрі болған. Ол дәстүрдің жүзеге асырылуына тоқталатын болсақ, қыпшақ қолын инемен тесіп, өзіне жолдас болатын русьті таңдайды, русь жаратқан шыққан қанды татып, қаны мен жаны бір туысқа айналады. Кейде туыстасуда басқа дәстүр де қолданылды. Мыс ыдысқа сусын құйып, екі достасушы жақ бір-біріне адал болу сертімен ыдыстан сусын ішеді, сол арқылы мәңгілік туыстастықты бекітеді [12, 160 б.]. Бұл дәстүр тарих сахнасынан қыпшақтар кеткеннен кейін де өзінің жалғасын тапқан, мәселен, моңғолдардың арасында кең қолданылғанын Темужиннің Жамұқамен анда болып, бір-біріне адал бауыр болу үшін қанмен серттескенін тарихтан білеміз.

Сонымен, түркі мәдениетінің тұтастық әсерінің ғылыми әдебиеттер мен археологиялық зерттеулердегі жағдайы жоғарыдағыдай, жазба деректердің аздығынан анықталмаған мәселелер көп, біз тек ғылымның әр саласында мо-

йындалған нақты деректерді салыстыру арқылы екі халықтың мәдениетіндегі трансформациялану үдерісіне параллель жүргіздік. Осындай деректер баршылық және болашақта пәнаралық

байланысты қолдана отырып, мәдени құндылықтардың ұқсастықтары мен ерекшеліктерін қарастыруда тұтас бір зерттеу тақырыбына айналары сөзсіз.

Әдебиеттер

- 1 Азбелев П.П. К систематике поясных наборов древнетюркской эпохи // Жилище и одежда как феномен этнической культуры. Материалы VII Санкт-Петербургских этнографических чтений. – СПб., 2008. – 285-290 с.
- 2 Амброз А.К. Южные художественные связи населения Верхнего Поднепровья в VI веке // Древние славяне и их соседи. МИА. – №179. – 1970. – 70-75 с.
- 3 Плетнева С.А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья IV-XII века. – Воронеж: Изд-во Воронеж, гос. ун-та, 2003. – 248 с.
- 4 Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. – М.: Наука. 1989. – 288 с.
- 5 Плетнева С.А. От кочевий к городам. – М.: Наука, 1967. – 197 с.
- 6 Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. – М.: Наука, 1964. – 238 с.
- 7 Кляшторный С.Г. Древнетюркские племенные союзы и государства Великой Степи // С.Г. Кляшторный, Д.Г. Савинов. Степные империи Евразии. – СПб.: Фан, 1994. – 166 с.
- 8 Повесть временных лет. Перевод. Д.С. Лихачева. – М. – Л.: Изд.АН СССР, 1950. – 404 с.
- 9 Ахмед ибн Фадлан. Путешествие на Волгу. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – 228 с.
- 10 Голден П.Б. Религия кыпчаков средневековой Евразии // Степи Европы в эпоху средневековья. Труды по археологии. Т.6. Институт археологии НАН Украины, 2008. – 509 с.
- 11 Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. – Алматы: Ғылым, 1993. – 248 б.
- 12 Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар (История южно-русских степей IX–XIII вв.). – Киев: Университ. тип. И. И. Завадского, 1884. – 257 с.

References

- 1 Azbelev P.P. K sistematike pojasnyh naborov drevnetjurkskoj jepohi. // Zhilishhe i odezhda kak fenomen jetnicheskoj kul'tury. Materialy VII Sankt-Peterburgskih jetnogra-ficheskikh chtenij. – SPb., 2008. – 285-290 s.
- 2 Ambroz A.K. Juzhnye hudozhestvennye svjazi naselenija Verhnego Podneprov'ja v VI veke. // Drevnie slavjane i ih sosedi. MIA. №179, 1970. – 70-75 s.
- 3 Pletneva S.A. Kochevniki juzhnorusskikh stepej v jepohu srednevekov'ja IV-XII ve-ka. – Voronezh: Izd-vo Voronezh, gos. un-ta, 2003. – 248 s.
- 4 Pletneva S.A. Na slavyano-hazarskom pogranič'e. Dmitrievskij arheologičeskij kompleks. – M.: Nauka. 1989. – 288 s.
- 5 Pletneva S.A. Ot kochevij k gorodam. – M.: Nauka, 1967. – 197 s.
- 6 Rybakov B.A. Pervye veka russkoj istorii. – M.: Nauka, 1964. – 238 s.
- 7 Kljashtornyj S.G. Drevnetjurkskie plemennye sojuzy i gosudarstva Velikoj Stepi. // S.G. Kljashtornyj, D.G. Savinov. Stepyne imperii Evrazii. – SPb.: Farn, 1994.-166 s.
- 8 Povest' vremennyh let. Perevod. D.S. Lihacheva. – M. – L.: Izd.AN SSSR, 1950. – 404 s.
- 9 Ahmed ibn Fadlan. Puteshestvie na Volgu. – M. – L., Izd-vo AN SSSR, 1939. – 228 s.
- 10 Golden P.B. Religija kypchakov srednevekovoj Evrazii // Stepi Evropy v jepohu srednevekov'ja. Trudy po arheologii. T.6. Institut arheologii NAN Ukrainy, 2008. – 509 s.
- 11 Puteshestvie v vostochnye strany Plano Karpini i Gil'oma de Rubruka. – Almaty: Fylym, 1993. – 248 b.
- 12 Golubovskij P.V. Pechenegi, torki i polovcy do nashestvija tatar (Istorija juzhno-russkikh stepej IX–XIII vv.). – Kiev: Universit. tip. I. I. Zavadskogo, 1884. – 257 s.

Сыздыкова А.М.
**Экологические аспекты
в традиционном хозяйстве**

В данной статье рассматривается вопрос рационального интегрирования хозяйственной деятельности автохтонного населения в его экологическое окружение. Выдвинутая и осознанная во второй половине 80-х годов XX века идея об устойчивом развитии, при котором удовлетворение потребностей настоящего времени, не ставит под угрозу способность будущих поколений удовлетворять свои собственные потребности, не нова. По мнению автора, этот принцип – устойчивости развития – получил реализацию в более раннее время, в традиционных обществах земледельцев, скотоводов – кочевников и у горняков, у которых горный промысел стал народным. Автохтонное население, проживая в определенной природной среде длительное время, адаптировалось к ней. Кроме того его благополучие и хозяйственная деятельность полностью зависела от состояния природной среды и ее способности к восстановлению ресурсов.

Ключевые слова: традиционное общество, устойчивое развитие, системы земледелия, кочевое скотоводство, горное дело.

Syzdykova A.M.
**Ecological aspects in the
traditional economy**

This article considers the question of the rational integration of economic activities of the autochthonous population in its ecological environment. The idea of sustainable development, nominated and recognized during the second half of the 80s in the XX century, is not new. This idea supports an ability of next generations to meet their own needs. The author argues that this principle has implemented earlier, in the traditional societies of farmers, nomadic pastoralists and miners, whose business has become national. The autochthonous population, living in a particular environment for a long time, has already adapted to the issue. Furthermore, well-being and economic activity of the nation completely depend on the condition of the environment and its ability to recover resources

Key words: traditional society, sustainable development, farming systems, nomadic herding, mining.

Сыздыкова А.М.
**Дәстүрлі шаруашылықтағы
экологиялық аспектілер**

Мақалада автохтонды тұрғындардың шаруашылығының экологиялық ортаға рационалды интеграциялану мәселесі қарастырылады. XX ғасырдың 80-ші жылдарының екінші жартысында ұсынылған тұрақты даму идеясы бүгінгі күні жаңа емес. Тұрақты даму болашақ ұрпақтың мүмкіндіктерін қауіп алдына қоймайтын бүгінгі күннің қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылады. Автордың пікірі бойынша бұл принцип егіншілердің, малшы-көшпенділердің және кен ісін халықтық кәсіпке айналдырған кеншілердің қоғамында ерте уақытта іске асқан. Автохтонды тұрғындар ұзақ уақыт бойы белгілі бір табиғи ортада тұрған кезде, оған бейімделеді. Бұдан басқа оның тұрмысы мен шаруашылық қызметі толығымен табиғи орта мен оның ресурстарды қалпына келтіру мүмкіндіктеріне байланысты болды.

Түйін сөздер: дәстүрлі қоғам, тұрақты даму, егіншілік жүйесі, көшпелі малшаруашылығы, тау-кен ісі.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В ТРАДИЦИОННОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Отношение к природным ресурсам в традиционном обществе зависело от того, кто эксплуатирует природные ресурсы – автохтонное население или пришлое. Это предположение формируется в результате изучения опыта земледельцев, скотоводов, а также горняков. Выбор данной отрасли в нашем исследовании обусловлен возможностью сравнения хозяйственной деятельности горняков Саксонии, с их давними традициями, с добычей полезных ископаемых в регионах, где горное дело является новой формой природопользования. Автохтонное население из года в год, проживая в определенной экологической нише, адаптировалось к окружающей среде. Кроме того его благополучие и хозяйственная деятельность полностью зависели от состояния природной среды и способности ее к восстановлению ресурсов, поэтому возникала необходимость сохранения жизненно важных ресурсов и бережного к ним отношения, так, чтобы будущие поколения могли пользоваться ими.

Народы Европы, для которых основным занятием было земледелие, развивали и совершенствовали техники и технологии традиционного земледелия. Подсечно-огневая система земледелия со временем уступает место более прогрессивной паровой системе в виде двуполья и трехполья. Правильное трехполье предполагает деление земли на три части, одну из которых засеивали озимыми, другую – яровыми, третью оставляли под паром. В средневропейской полосе с весны до конца июня третье поле использовалось чаще всего как выгон. Затем его пахали под черный пар. Осенью разбрасывали удобрения и пахали под озимое. Когда через год в августе снимали урожай, поле становилось пастбищем. Преимущество трехполья перед двупольем заключалось, прежде всего, в том, что при сохранении той же площади пашни ежегодная запашка увеличивалась с одной второй до двух третей, что давало больший сбор зерна при той же урожайности. Более того, тем же инвентарем можно было вспахать большую площадь; сельскохозяйственные работы, такие как пахота, сев, жатва, более равномерно распределялись в течение года. Наконец, сокращался риск потери всего урожая в случае стихийных бедствий, так как в оборот вводились яровые культуры с другими сроками посева, уборки и режимом роста; расширился ассортимент культур в севообо-

роде. Кроме того, трехполье впервые поставило успешность сельского хозяйства в прямую зависимость от интенсивности использования земли. При этом главной составляющей интенсификации было поддержание и увеличение плодородия почвы, ее удобрение [1]. Начиная с XIV–XV веков в Западной Европе получили распространение многоотраслевое хозяйство и специализация отдельных хозяйств и районов: развивались садоводство, виноградарство, выращивание технических культур. Развитие скотоводства, луговодства, травосеяния позволило лучше удобрять почву. С XIV века навоз все чаще становится объектом купли-продажи; постепенно налаживается импорт навоза в деревни из городов [2].

Таким образом, земледельцы в течение тысячелетий выработали наиболее оптимальные технологии традиционного земледельческого производства, которые позволяли сохранять плодородие и экологическое здоровье почв.

Однако, в Восточной Европе для выхода из кризиса, последовавшего за «великой распашкой» использовали дополнительные резервы колонизации: лесостепные и степные районы юго-востока Европы, Сибирь [3]. Наличие обширных просторов Сибири, Алтая и Казахстана приводило к экстенсивности земледельческого хозяйства крестьянских колонизаторов. По этому поводу Г. Потанин в своих наблюдениях отмечал: «Вообще следует заметить, что во многих частях Сибири существует в народе стремление новой колонизации» [4, с. 309]. «Стремление казаков к переселению на новую землю легко объясняется теми преимуществами, которые заключаются в девственной, нетронутой почве новой страны, и потому стремление бухтарминских казаков к оставлению своих станиц при виде лучших земель совершенно согласно с законами экономии» [4, с. 310]. Так, жизнедеятельность сибирских казаков в большей степени основывалась на экстенсивном использовании природных богатств края. Земледелие, базирующееся на примитивном наращивании посевных площадей, оказывает на окружающую среду негативное воздействие. В тоже время люди, попавшие в новую обстановку, не зная ее специфических особенностей, экологию видов растений и животных, населявших эти места, старались использовать во взаимоотношениях с новой окружающей средой опыт, знания и навыки, приобретенные ими в других, часто значительно отличающихся природных условиях. Это приводило к безграмотному вмешательству в природные процессы, часто их нарушению,

уничтожению отдельных видов животных и растений.

На степных просторах Евразии еще древние насельники Степи выработали четкие признаки организации скотоводческого производства, научились гибко и оперативно реагировать на изменчивость природной среды, в совершенстве овладели методами генетического улучшения стада и целевого управления концентрацией и структурой стада [5, с. 200]. В эпоху средней бронзы племена андроновской культуры переходили к яйлажному (отгонному) скотоводству в целях сохранения экологии близлежащих к поселению пастбищ. На протяжении столетий скотоводы казахстанских степей вырабатывали способы интегрирования хозяйственной деятельности в аридную экосистему. В результате само скотоводческое хозяйство превратилось в носителя вполне определенной экологической функции [5]. Традиционное кочевое, полукочевое скотоводство казахов нуждалось в вовлечение широких просторов лесостепей, степей, полупустынь и пустынь. Функционирование кочевого типа хозяйственной деятельности во многом детерминировалось специфическими природными ресурсами среды обитания, поэтому оно могло функционировать лишь в определенных пространственно исторических границах с определенной амплитудой условий жизнедеятельности [6, с. 6]. Н. М. Ядринцев, описывая хозяйство кочевников, отмечал, «что самый кочевой быт весьма разнообразен... Климатические влияния и флора каждой местности дают себя чувствовать. На границе Сибири мы видим все переходы кочевников от степей к горам и лесам. Наконец, появляются зимние стоянки. Номад снимается только ранней весной и идет до середины лета, а затем возвращается к осени и зимой стоит на одном месте, наблюдая за стадами. Кочевание возможно только благодаря постоянному подножному корму». Кочевничество, по мнению Н.Э. Масанова, следует понимать как форму взаимодействия и динамического равновесия естественно-природных и социально-экономических процессов, которая базировалась на максимально возможной утилизации природных ресурсов среды обитания как биологическими, так и небиологическими по своей природе средствами. Таким образом, в традиционном хозяйстве казахов развивалась тенденция к сохранению окружающей природной среды и бережному использованию ее ресурсов.

Автохтонное население любого региона, контактируя не одно столетие с окружающей

природной средой, выработало оптимальные способы адаптации к ней, рациональные способы утилизации природных ресурсов и способы сохранения качества своей экологической ниши.

Совершенно иная картина взаимоотношений общества с природной средой складывается во второй половине XVIII века в районах Верхнего Прииртышья, где начинается активная добыча руд различных полиметаллов. На рубеже веков активно использовались месторождения Колыванских горных промыслов, а с 20 годов XIX века начались активные разработки месторождений Зыряновское, Риддерское. Геолог Б. фон Котты, посетивший Алтайских горный округ в 1868 году, писал о перспективах разработки Зыряновского рудника: «Зыряновский рудник в настоящее время самый богатый на всем Алтае. Он доставляет до 4/5 всего количества серебра, выплавляемого в алтайском округе» [7, с. 255].

Развитие горнозаводской промышленности в Прииртышье вовлекало в активный хозяйственный оборот другие природные ресурсы, в первую очередь лесные, водные. Лесные массивы региона использовались не только в качестве строительного материала, но также и в качестве горючего. Обусловленное этим уменьшение объемов лесных массивов уже в начале XIX века вызывало беспокойство. «При большом недостатке в лесе, который во многих местах Алтая уже теперь ощущается и со временем угрожает иметь более и более вредное влияние на горнозаводскую промышленность, должно энергично преследовать всякую надежду на замену древесного горючего материала каменным углем» – читаем в выдержках из отчета об Алтае геолога Б. фон Котты [7, с. 257]. С XVIII-XIX веков река Иртыш используется в новом качестве как артерия для транспортирования различных грузов, прежде всего, добытой руды. На судах сплавляются руды собственно Зыряновского и Завадинского рудников, вниз рекой Иртышом от верхней Бухторминской пристани до нижней Усть-Каменогорской [8, с. 247].

В целом, развитие горнозаводской промышленности в Прииртышье было новым явлением в экономике края и требовало преодоления многих препятствий, таких как технологические, технические, транспортные, а также социальные. «Производительность Зыряновского рудника могла бы быть значительно более, если большое расстояние от заводов не препятствовало его обработке и если бы вследствие сложной и неудобной перевозки не терялась бы часть богатых руд или часть содержащегося в нем серебра.

Малейшая возможность устроить заводы вблизи рудника и снабдить их дешевым горючим материалом или по крайней мере учредить более правильную перевозку значительно подняла бы производительность рудника» – отмечено в «Отчете об Алтае» [7, с. 255-256].

Из донесения начальника Алтайского округа Н.И. Журина управляющему Кабинетом его императорского величества К.Г. Рериндеру о состоянии заводов и рудников по итогам их личного осмотра по прибытии на место (10 ноября 1883): «Сортировка руд во многих случаях найдена неудовлетворительной, а в одном случае прямо нарушался принцип ее: богатая руда доводилась до сметного содержания, более бедного, добавлением руд, плавки и перевозки не стоящих. В Зыряновском руднике ... водяной отлив действовал неудовлетворительно, нижние горизонты рудника были затоплены и руда была добыта более бедного содержания; этот же факт повторяется и ныне. За истощением запасов свинцовых руд, необходимо предпринять поиски новых месторождений» [9, с. 279].

В одном из отчетов по обзору рудников говорится: «В большинстве рудников, алчность человеческая преждевременно приступает к очистной добыче. Большие вынутые пространства, хотя и заложенные, садятся, и через это самый доступ к полезному ископаемому становится иногда невозможным. Во всяком случае, преждевременные очистные работы значительно облегчают приток атмосферной воды в рудник и производят колебания почвы, компрометирующие прочность рудничных построек» [10, с. 275].

Кроме того, развивающаяся горнозаводская промышленность Алтая постоянно испытывала недостаток в рабочей силе. Об этой проблеме в своем отчете писал член ревизионной комиссии горный инженер Г.Н. Майер: «Особенность горной работы на рудниках региона состоит в том, что горнорабочие законтрактованы, что указывает на опасения технического начальства остаться без рабочих, опасение это основательно, так как при избытке плодородной земли в регионе люди легко находят занятия помимо горного дела [10, с. 262]. Горное дело развивалось в долине верхнего Иртыша при применении обязательного труда; с уничтожением сего последнего оно стало падать, обстоятельство это доказывает, что горный промысел не вызывается потребностями населения [10, с. 274-275]. Земледелие стало базовой отраслью хозяйства у каменщиков Бухторминской долины – свидетельствуют материалы отчетов ревизионных комиссий.

Так, в ряде документов отмечены сложности при организации горного дела в регионе, такие как: отсутствие удобных коммуникаций, удаленность обогатительных заводов, сложности транспортировки добытой руды, постоянный дефицит рабочих рук. Функционирование новой для региона отрасли сопровождалось конкретными недостатками, среди них: примитивные технологии добычи, нарушения технологических режимов, использование леса в качестве горючего. Возможно, указанные сложности и недостатки в некоторой степени имели место из-за того, что данная отрасль не была вызвана насущными потребностями населения.

С целью увеличения доходов горнозаводской промышленности и улучшения использования месторождений цветных руд правительством Российской империи организовывались ревизионные комиссии. Здесь уместно привести выдержки из Отчета по обзору рудников Змеиногорского края Алтайского округа, члена ревизионной комиссии горного инженера Г.Н. Майера, посетившего край в ноябре 1882 года: «В расстоянии 50 верст к северу от Белоусовска расположен медный прииск «Чудак». На этом прииске производятся подготовительные работы в продолжении 20-ти лет. С точки зрения исключительно горнотехнической, это самый разумный способ пользоваться богатствами недр земли и «Чудак» в этом отношении, единственный рудник России. На прииске «Чудак» ежегодно расходуется 10 000 рублей, сумма относительно ничтожная по сравнению с затратами на подготовительные и разведочные горные работы в Германии и Австрии [10, с. 274].

В Богемии и Саксонии, странах давних традиций горного дела, горный промысел есть промысел народный. Почти все население живет им в продолжение многих столетий. Саксонии и Богемии обращаются осторожно с металлоносными жилами, бескорыстно расходуя, в продолжении многих лет значительные капиталы на разведку и подготовку месторождения. Саксонское правительство, делая затраты на горное дело, обеспечивает в будущем благосостояние народа, для того «чтобы грядущим поколениям досталось бы пользоваться этим даром Божиим возможно продолжительное время» [10, с. 274-275]. Со второй половины XVIII века, примерно с 1770 года, в Саксонии разрабатывались более бедные руды, но в качественном отношении горная промышленность страны получила за счёт создания Горной академии во Фрайберге в 1765 году принципиально новые научные и технологические импульсы [11]. Активное использование достижений науки и техники могли обеспечить рациональную и бережную эксплуатацию природных ресурсов, от которых зависело благосостояние саксонского народа.

Таким образом, выдвинутая и осознанная во второй половине 80-х годов XX века идея об устойчивом развитии, при котором удовлетворение потребностей настоящего времени не ставит под угрозу способность будущих поколений удовлетворять свои собственные потребности, не нова. Этот принцип – устойчивости развития – получил свою реализацию в более раннее время, в традиционных обществах земледельцев, скотоводов-кочевников и у горняков, у которых горный промысел есть промысел народный.

Литература

- 1 История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. Т. 2. – М.: Наука, 1986. – 694 с.
- 2 Бобровский М. Земледелие в Европе // <http://www.trizway.com/content/007> (5.09.2015)
- 3 Традиционный опыт природопользования в России. – М.: Наука, 1998. – 527 с.
- 4 Потанин Г. Заметки о Сибирском казачьем войске // История Казахстана в русских источниках 16-20 вв. Т.7. Потанин Г.Н. Исследования и материалы. – 600 с.
- 5 Абылхожин Ж.Б., Традиционная структура Казахстана: социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920-1930). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 240 с.
- 6 Масанов Н.Э. Проблемы социально-экономической истории Казахстана на рубеже 18-19 веков. – Алма-Ата, 1984. – 176 с.
- 7 Выдержки из «Отчета об Алтае» геолога Б. фон Котты. История Казахстана и России в документах: Прииртышье и Приобье в XVIII – начале XX в.: сб. док./под ред. Т.К.Щегловой, Барнаул. – Павлодар: АлтГПА, 2013. – 440 с.
- 8 Из сведений об Алтайский горных заводах. История Казахстана и России в документах: Прииртышье и Приобье в XVIII – начале XX в.: сб. док./под ред. Т.К. Щегловой, Барнаул. – Павлодар: АлтГПА, 2013. – 440 с.
- 9 Из донесения начальника Алтайского округа Н.И.Журина управляющему Кабинетом его императорского величества К.Б. Ребиндери о состоянии заводов и рудников по итогам их личного осмотра по прибытии на место. История Казахстана и России в документах: Прииртышье и Приобье в XVIII – начале XX в.: сб. док./под ред. Т.К.Щегловой, Барнаул. – Павлодар: АлтГПА, 2013. – 440 с.

10 Выдержки из «Отчета по обзору рудников Змеиногорского края Алтайского округа». . История Казахстана и России в документах: Прииртышье и Приобье в XVIII – начале XX в.: сб.док./под ред. Т.К.Щегловой. Барнаул. – Павлодар: АлтГПА, 2013. – 440 с.

11 [http://dic.academic.ru/dic.\(29.08.2015\)](http://dic.academic.ru/dic.(29.08.2015))

References

- 1 Istorija krest'janstva v Evrope. Jepoha feodalizma. T. 2. – M.: Nauka, 1986. – 694 s.
- 2 Bobrovskij M., Zemledelie v Evrope//<http://www.trizway.com/content/007> (5.09.2015)
- 3 Tradicionnyj opyt prirodopol'zovanija v Rossii. – M.: Nauka, 1998. 527 s.
- 4 G.Potinin. Zametki o Sibirskom kazach'em vojske // Istorija Kazahstana v russkih istochnikah 16-20 vv. T.7. Potanin G.N. Issledovanija i materialy. – 600 s.
- 5 Abylhozhin Zh.B., Tradicionnaja struktura Kazahstana: social'no-jekomicheskie aspekty funkcionirovanija i transformacii (1920-1930). – Alma-Ata: Fylym, 1991. – 240s.
- 6 Masanov N.E. Problemy socialno-economiheskoj istorii Kazahstana na rubege 18-19 vekov. – Alma-Ata, 1984. – 176 s.
- 7 Vyderzhki iz «Otcheta ob Altae» geologa B. fon Kotty. Istorija Kazahstana i Rossii v dokumentah: Priirtysh'e i Priob'e v XVIII – nachale XX v.: sb.dok./pod red. T.K.Shheglovoj, Barnaul. – Pavlodar: AltGPA, 2013. – 440 s.
- 8 Iz svedenij ob Altajskij gornyh zavodah. Istorija Kazahstana i Rossii v dokumen-tah: Priirtysh'e i Priob'e v XVIII – nachale XX v.:sb.dok./pod red.T.K. Shheglovoj, Barnaul. – Pavlodar: AltGPA, 2013. – 440 s.
- 9 Iz donesenija nachal'nika Altajskogo okruga N.I.Zhurina upravljajushhemu Kabinetom ego imperatorskogo velichestva K.B. Rebinderu o sostojanii zavodov i rudnikov po itogam ih lichnogo osmotra po pribytii na mesto. Istorija Kazahstana i Rossii v dokumentah: Priirtysh'e i Priob'e v XVIII – nachale XX v.: sb.dok./pod red. T.K.Shheglovoj, Barnaul. – Pavlodar: AltGPA, 2013. – 440 s.
- 10 Vyderzhki iz «Otcheta po obzoru rudnikov Zmeinogorskogo kraja Altajskogo okruga». . Istorija Kazahstana i Rossii v dokumentah: Priirtysh'e i Priob'e v XVIII – nachale XX v.: sb.dok./pod red. T.K.Shheglovoj. Barnaul. – Pavlodar: AltGPA, 2013. – 440 s.
- 11 [http://dic.academic.ru/dic.\(29.08.2015\)](http://dic.academic.ru/dic.(29.08.2015))

3-бөлім
**ЖАҢА ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ**

Раздел 3
**НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА**

Section 3
**MODERN AND CONTEMPORARY
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

Козгамбаева Г.Б.,
Алпысбаева Н.К.

**Из истории переселения
казахов в Монголию
(70 г. XIX – 20 г. XX вв.)**

В статье рассматривается во 2-ой половине XIX века переселение казахов в западной части Китая в монгольскую область Кобда. Для установления причин переселения казахов в Монголию ученые-казахи, выходцы из Монголии изучили труды и путевые заметки русских путешественников и ученых 2-ой половины XIX века. В результате было выяснено, что казахи переселялись в Монголию с конца 60-х гг. и в начале 70-х гг. XIX века из Алтайского аймака в Кобда. Также переселение казахов в Монголию не отвечало интересам местного населения. Необходимость совместного кочевания вызвало протест у монголов. Поэтому цинские власти и местные акимы всячески противились переселению казахов, старались вынудить казахов возвратиться на бывшие кочевья. С переселением казахов в Кобда земельные проблемы решались не в их пользу, вожди урянхайцев стали требовать у казахов платы за пользование пастбищами. После победы народной революции в Монголии в 1923 г. была проведена перепись населения, согласно которой численность кобдоских казахов оценивалась в 1870 семей. Казахи, переселившиеся в 60-70-х гг. XIX в. из Алтайского аймака в Кобда, составили часть современной казахской диаспоры Монголии.

Ключевые слова: диаспора, аймак, переселение, кочевание, племена, революция.

Kozgambaeva G.B.,
Alpsbaeva N.K.

**From the history of the
resettlement of kazakhs in
Mongolia**

In the article in the 2nd half of the XIX century the resettlement of the Kazakhs nomads in the Western part of China in the Mongolian region Kobda. To determine the causes of resettlement of Kazakhs in Mongolia, scientists Kazakh immigrants from Mongolia have studied the writings and travel notes of Russian travelers and scientists 2nd half of the XIX century. As a result, it was found that the Kazakhs moved to Mongolia since the late 60-ies and early 70-ies of the XIX century and for several reasons the resettlement of Kazakhs from Altai aimag in Kobda. Also the resettlement of Kazakhs in Mongolia is not in the interests of the local population. The necessity of joint movement caused a protest among the Mongols. Therefore, the Qing government and local governors strongly resisted the resettlement of the Kazakhs, tried to force the Kazakhs to return to former pastures. The resettlement of Kazakhs in condo land problems were solved not in their favor, leaders of the Uighurs demanded the Kazakhs fee for use of pastures. After the victory of people's revolution in Mongolia in 1923, was conducted the population census, according to which the number of Kazakhs kordoski was estimated in 1870 families. Kazakhs migrated in 60s-70s of the XIX century from the Altai aimag in Kobdo was part of the modern Kazakh Diaspora in Mongolia.

Key words: diaspora, aimag, migration, nomadism, tribes, revolution.

Қозғамбаева Г.Б.,
Алпысбаева Н.К.

**Қазақтардың бір бөлігінің
Моңғолияға қоныстану
тарихынан
(XIX ғ. 70 ж. – XX ғ. 20 ж.)**

Мақалада қазақтардың бір бөлігінің Моңғолияға қоныстану тарихы қарастырылған. Қытайдың батыс бөлігін мекендеген қазақтардың бір бөлігі XIX ғ. II-ші жартысында қазіргі моңғол жеріне немесе қазақтардың өздерінің атауы бойынша Қобда бетіне қоныстанды. Қоныстану себептерін анықтау үшін, Моңғолиядағы қазақтардың арасынан шыққан ғалымдар 1960 жылдардан бастап зерттеулер жүргізді. Нәтижесінде қазақтардың бір бөлігінің моңғол жерін XIX ғасырдың алпысыншы жылдарының аяғы мен жетпісінші жылдардың басында мекен еткендігі дәлелденіп отыр. Қазақтардың моңғол жеріне көшіп келуі жергілікті халықтардың да мүддесіне сай келмеді. Қазақтардың, жергілікті халықтардың мал жайылымына ортақ болғаны олардың наразылығын тудырды. Цин империясы мен жергілікті әкімдері қазақтарды моңғол жеріне көшірмеу, көшкендерін кері қайтаруға әрекеттер жасады. Қобда бетін мекендеген қазақтардан урянхайлардың үстем тап өкілдері жайылым жерді пайдаланғаны үшін ақы төледі. Моңғол Халық революциясы жеңген соң, 1923 жылғы жүргізілген санақ бойынша қазақтардың отбасы саны 1870 болғандығы туралы зерттеулерге талдау жасалған. XIX ғ. 60-70-ші ж. басында Алтай өлкесінен моңғол жеріне көшкен қазақтардың жекелеген рулары Моңғолиядағы қазақ диаспорасын құрды.

Түйін сөздер: диаспора, аймақ, көші-қон, көшпелілік, ру-тайпа, төңкеріс.

**ИЗ ИСТОРИИ
ПЕРЕСЕЛЕНИЯ
КАЗАХОВ
В МОНГОЛИЮ
(70 г. XIX – 20 г. XX вв.)**

Если взглянуть в глубь веков, то окажется что казахи и монголы не только соседи, но и родственные народы, тысячами живущие единой историей. Ученый З. Кинаятұлы пишет: «Этих двух народов китайцы издревле называли «дунху», или «степные дикари». Один из них происходит от тюрков, то другой от крыла мэнгу Шивэй, т.е. они являются потомками древних 24-х племен, основавших Гунскую империю. Затем судьбы двух народов разошлись. В XVII веке монголы попали в подданство Китая, а казахи XVIII веке – России. После переворота 1917 года оба народа попали под влияние советской империи, социалистической идеологии, и сформировали единую общественную систему», – так пишет ученый в своем труде [1, с. 3-4].

Как сказано выше, по мнению видного ученого, оба народа прошли одинаковый путь развития, разные исторические перипетии, но сегодня являются независимыми странами. Кочевой образ жизни казахов и монголов обусловил общность их культуры и быта. Например, сохраняется множество древних пережитков и магических обрядов касательно огня, почитания молока, солнца [1, с. 4]. Тысячелетиями оба народа связывал общий тип хозяйствования – кочевое скотоводство. Именно данный вид хозяйства стал основной причиной переселения казахов в Монголию.

Во 2-ой половине XIX века казахи, кочевавшие в западной части Китая, начали переселяться в монгольскую область Кобда. Для установления причин переселения казахов в Монголию ученые-казахи, выходцы из Монголии, изучили труды и путевые заметки русских путешественников и ученых 2-ой половины XIX века. В результате было выяснено, что казахи переселялись в Монголию с конца 60-х гг. и в нач. 70-х гг. XIX века.

Переселению казахов из Алтайского аймака в Кобда послужило несколько причин. Во-первых, когда казахи в середине XIX века стали переселяться в Кобда, основой их хозяйства было кочевое скотоводство, которое требовало новых, богатых травостоем и водой пастбищ. К тому же бурное развитие на Алтае земледелия ограничивало масштабы перекочевков. Частыми стали споры из-за земель, пастбищ. Казахи, которые уже бывали в Кобда, были заинтригованы богатыми летними пастбищами и зимовыми местами для скота. Во-вторых, во

2-ой половине усложнилась внутривосточная ситуация в Китае, который переживал переходный характер. Маньчжурская династия Цин потерпела жестокое поражение в военных столкновениях с Англией и вынуждена была подписать унижительный Нанкинский договор, (заключённый 29 августа 1842 года между Китаем (Цинской империей) и Великобританией, в результате поражения Китая в Первой опиумной войне 1840-1842 гг.). Нанкинский договор, по которому империя передала пять крупных морских портов, в том числе Гонконг англичанам, а также обязалась выплатить контрибуцию за войну. Китайский народ был возмущен предательским Нанкинским договором, и в итоге в 1850-1864 гг. страна была охвачена крестьянской войной. Это был период начала господства иностранных держав. Большим испытанием для Китая стало восстание тайпинов [2]. Политика шовинизма по отношению к этническим меньшинствам вызвала восстания в национальных окраинах. В 60-70-х гг. в западной части страны восстали уйгуры и дунгане. В этом восстании участвовали все мусульманские народы Китая, в том числе и казахи [3]. Цинское правительство жестоко подавило восстание, для чего многие китайцы были насильно сосланы в отдаленные западные области. В связи с этим был составлен список «вновь осваиваемых земель». В первую очередь, сюда вошли земли казахов Алтая [4, с. 62-63]. Часть казахских пастбищ превратилась в земельные угодья китайцев, что стало причиной для начала переселения казахов в Монголию. То есть, внутренняя нестабильность в крае способствовала массовому переходу казахов через Монгольский Алтай [5, с. 23]. «Мусульманское восстание в Западном Китае было выгодным для воинственных казахов-киреев. Они перешли реку Кыран, перевалили через Алтайские горы и заняли урянхайские земли до Булгына и Саксая», – пишет путешественник Г.Е. Грумм-Гржимайло [3, с. 720-721].

Монгольский народ в результате национально-освободительной борьбы получил автономию в 1911 году. Надо отметить, что между Китаем и Монголией не была установлена официальная граница. Некоторые казахские роды, воспользовавшись этим, уже в середине XIX века пасли свои скота на летних пастбищах западной Монголии. Так, например, казахи из керейских родов Шеруши и Жантекей, привлеченные свободными монгольскими пастбищами, переселились в самом начале 2-ой половины XIX в. Наши утверждения подтверждаются многими историчес-

кими источниками. Об этом имеются сведения в трудах русских ученых, работавших в Западной Монголии в 60-70-х гг. XIX века: Г.Е. Грумм-Гржимайло, Г.Н. Потанина, А.М. Позднеева. Так, Г.Е. Грумм-Гржимайло пишет: «Казахи перешли Алтайские горы в 60-х годах, и сейчас их кочевья простираются от Буянты до Кобда» [6, с. 413]. В 1960 г. А. Минис и А. Сарай в своем труде, опираясь на исторические документы, пишут о времени переселения казахов в Монголию следующее: «Несомненно, казахи переселились в область Кобда в 1868-1869 гг. и с тех пор вот уже 91-92 года живут здесь» [7, с. 14]. Первыми в Кобда пришли казахи родов Шеруши, Жантекей, Каракас керейского племени. К ним позже присоединились казахи из родов Жадик, Ители, Шубарайгир. Освоение казахами западномонгольских земель встревожило цинские власти, т.к. вместе с кочевниками китайцы теряли их скот, поступления от налогов. Также переселение казахов в Монголию не отвечало интересам местного населения. Необходимость совместного кочевания вызвало протест у монголов. Поэтому цинские власти и местные акимы всячески противились переселению казахов, старались вынудить казахов возвратиться на бывшие кочевья. А. Сарай так пишет об этом в своем труде: «Уже тех казахов, которые переселились за Алтайские горы, маньчжурско-китайские власти под предлогом, что они не заплатили налоги, насильственно пытались вернуть на бывшие земли, однако казахи стойко стояли на новых землях и были даже согласны на жесткие условия, но не стали возвращаться обратно» [5, с. 19]. Также автор сообщает, что в 20-е гг. XIX в. китайцы три раза нападали на казахские аулы, требовали оплату кабальных налогов, а по причине несвоевременной их сдачи пленили сына Кобеша, укирдая рода Жантекей [5, с. 21]. Причина того, что большинство казахов Кобды состоит из рода Шеруши, именно в этом.

С переселением казахов в Кобда земельные проблемы решались не в их пользу. Сильные, но малочисленные урянхайцы начали всячески притеснять казахов. Их вожди стали требовать у казахов платы за пользование пастбищами. С одного скота брали одну скотину, со ста баранов двух баранов, даже вымогали плату за устройство юрты или зимовки [8]. Казахи, оказавшиеся в таком сложном положении, были вынуждены в 1882 году официально обратиться к Цинским властям с просьбой выделить им земли для кочевания в районе Кобда. Китайские власти, дав добро на заселение казахами данного

района, ничего не сделали для решения земельных вопросов [9]. Спустя некоторое время численность казахов и количество скота на новых землях стали расти, что вынуждало расширять пастбища и угодья. До тех пор пока Монголия не избавилась от подданства Цинской империи страна, да и собственно сам Китай находились во власти маньчжуров. Поэтому, до поры до времени, не поднимался вопрос о переходе казахов Кобды в гражданство Монголии, но когда страна получила независимость, то этот вопрос стал очень остро [10]. На решение данной проблемы Китай и Монголия отнеслись с учетом собственных интересов. Авторитетный би рода Шеруши – Килян принял решение о переходе в подданство Монголии и написал прошение о принятии его с 400 членами семей рода в гражданство. Также просители заявили, что большинство казахов готовы принять монгольское подданство при условии официального выделения им земель.

Правительство Монгольской автономии в письме министру обороны Западного края от 22 июля 1912 г. разрешало принять казахов в подданство, а вопрос о выделении им земель относил к рассмотрению местных акимов. Данное постановление правительства было заверено печатью хана Монголии Богды Жавзандамба. Министр Западного края в своем письме от 26 июля 1915 г. сообщает, что казахи, живущие по берегам рек Кобда и Саксай под предводительством Сукирбайулы Дорбетхана числом 100 семей, подали прошение монгольскому правительству о принятии их в подданство. Процесс перехода казахов под юрисдикцию монгольского правительства затянулся на десять лет – 1911-1921 гг. В постановлении правительства Монголии №53, ст. 4-я от 1912 г. (дата не указана) удостоверено, что 3 хошуна рода Шеруши были приняты в подданство. Также имеется запись, что вождь рода Кошак – Ахмади со подвластными казахами подал прошение о подданстве, которое было удовлетворено правительством [11]. К сожалению, у нас нет достоверных сведений о числе казахов, принявших монгольское гражданство, а также о количестве у них скота. После победы народной революции в Монголии, в 1923 г. была проведена перепись населения, согласно которой численность кобдоских казахов оценивалась в 1870 семей. Опираясь на эти данные, монгольский ученый Ж. Цэвээн так оценивает число казахов, переселившихся в Кобда в конце XIX – начале XX вв.: «если считать, что в каждой семье было по четверо человек, то приблизительно казахов было 7 тысяч, если допустить, что семья

состояла из пятерых, то около 11 тысяч казахов переселилось» [12, с. 131].

Так как долгое время не было границы между западным Китаем и Монголией, то казахи свободно кочевали. Поэтому весьма сложно установить точное число казахов Монголии, их можно дать только приблизительно. Ученый А. Сарай, сравнив различные сведения, приходит к выводу, что первоначально переселилось около 6-7 тысячи казахов [7, с. 31]. Мы считаем данную цифру наиболее достоверной. Нет также достоверных сведений о количестве скота, прибывшего вместе с казахами в регион Кобда. Известен только один более менее достоверный источник. Г.Е. Грумм-Гржимайло утверждает, что «в 1900 г. в среднем хозяйстве Киреев было около 20-ти голов скота» [5, с. 47]. Если брать данную цифру за основу, выяснится, что количество скота у переселившихся в Кобда казахов не превышало 15-20 тысяч голов. Известно, что подавляющее большинство казахов Кобда составляли киреи, однако исследователь И. Кабышулы в своей работе утверждает, что также были казахи из племен найман и аргын [13, с. 169].

Казахи из племени керей подразделяются на два отделения: Абак и Ашамайлы. Так, подавляющее число кобдоских казахов принадлежит к абак-киреям. По сведениям Г.Н. Потанина, роды были названы по именам сыновей Абака [14, с. 3]. Абак-киреи подразделяются на 12 родов: Жадик, Жантекей, Шеруши, Ители, Каракас, Молки, Шубарайгир, Меркит, Консадак, Жастабан, Сарибас, Шимойын. Эти роды, в свою очередь, делятся на средние, малые и мелкие подразделения. Из 12 родов абак-киреев в Кобда расселились 7 родов: Шеруши, Ители, Шубарайгир, Молки, Жадик, Жантекей, Каракас. Несомненно, среди казахов Кобда были казахи из других племен, в первую очередь это найманы. Также встречались казахи из племен уаков и аргынов.

Найманы представлены родами Байжигит и Бура, которые смешались с киреями с начала 1860-х гг., также родом каракерей, которые после подавления восстания 1916 г. перешли Иртыш и направились в западную Монголию [15, с. 46]. После жестокого подавления общеказахского восстания руководители были повешены, а часть найманов бежала в соседний Китай, причем их скот и домашний скраб достались русским войскам, преследовавшим их. В 1919-1920 гг. часть казахов-беженцев переселилась в Монголию. Подытоживая наше исследование, можно резюмировать, что казахи, переселив-

шиеся в 60-70-х гг. XIX в. из Алтайского аймака в Кобда, составили часть современной казахской диаспоры Монголии. В начале XX века казахи приняли подданство Монголии, получили земли

для ведения кочевого хозяйства и окончательно закрепились здесь. В наши дни казахи из племен керей, найман, уак и аргын проживают в Монгольской республике.

Литература

- 1 Қинаятұлы З. Моңғолиядағы қазақтар. – I кітап. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, «Атажұрт» баспасы, 2001. – 318 – б.
- 2 Хуа Ган. История революционной войны Тайпинского государства: пер. с китайск. – М.: Изд. иностр. лит., 1952. – 304 с.; Илюшечкин В.П. Крестьянская война тайпинов. – М.: Наука, 1967. – 394 с.
- 3 Гуревич Б.П. История Илийского вопроса и ее китайские фальсификаторы // Документы опровергают. против фальсификации истории русско-китайских отношений. – М., 1982. – С. 430; Сушанло М. Дунганское восстание второй половины XIX века и роль в нем Бай Янь-ху. – Фрунзе: Киргиз. гос. изд-во, 1959. – 119 с.
- 4 Қинаятұлы З., Қылаңбайұлы Ш. Моңғолиядағы қазақтар. – III кітап. Қобдалық қазақтар. – Алматы: «Тарих тағылымы», – 2012. – 280 – б.
- 5 Сарай А. Революциядан бұрынғы қазақ халқы. – Өлгий. 1991. – 116 б.
- 6 Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. – Т. 2. – Исторический очерк в связи с историей Средней Азии. – Л.: Ученый Комитет МНР, 1926. – 840 с.; Т. 3. – Антропологический и этнографический очерк этих стран. Торговая и колонизаторская в них деятельность китайцев и русских. Дополнения и поправки. – Л.: Ученый Комитет МНР, 1930.
- 7 Мініс Ә., Сарай А. МХР Бай-Өлгей аймағының қазақ халқы тарихынан. – Бай-Өлгей: Аймақ баспаханасы. 1960. – 134 б.
- 8 МХРП Орталық комитетінің архиві, 1 – қор, 3- тізім, 11- іс.
- 9 МХРП Орталық комитетінің архиві, 1 – қор, 3- тізім, 16- іс.
- 10 Моңғол мемлекетінің (ММ) Орталық тарихи мұрағаты. – А-3 қ., 333- іс.
- 11 Моңғол мемлекетінің (ММ) Орталық тарихи мұрағаты. – А-3 қ., 617- іс.
- 12 Цэвээн Ж.Ұсақ ұлттардың шығу тегі туралы (моңғол тілінде). – Ұлан-Батор, 1924. – 131 б.
- 13 Қабышұлы И. Қазақ қауымы: Қазақ ұлысының 2200 жылдық тарихы. – Алматы: Жазушы, 1997. – 169 б.
- 14 Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Результаты путешествия, исполненные в 1876-1877 гг. по поручению ИРГО.-Вып. I-II.-СПб.: Тип. Киршбаума, 1881. – 425с.; Вып III-IV.- СПб.: Тип. Кришбаума, 1883. – 1023. – С. 15.
- 15 Қинаятұлы З. Жылаған жылдар шежіресі. – Алматы: Мерей, – 1995. – 297 б.

References

- 1 Kinayatuly Z. Mongoliyadagy kazaktar. – I-kitap. – Almaty: Duniezhzyi kazaktarynyn kauymdastygy « Atazhurt « baspasy, – 2001. – 318 – б.
- 2 Hua Gang. Historia rerum bellatorem Hakimi State / Trans. cum Seres. -M. Ed. aliena. accenderunt., 1952. – 304 с.; Ilyushchkin VP Rusticus Taiping bellum. – М.: Science, 1967. – 394 с.
- 3 Gurevich B.P. Ili constitutionem et partes eius historia Seres counterfeiters // Documenta refellere. contra falsificatio historia Seres – Russian otnosheniy.- M. -1982. – S.430 ; M. Sushanlo M. Dungan aeris alieni rebellionem coeptavere secundo dimidium XIX century et munus eam Bai Yan- hu. – Frunze Kyrgyzstan. state. nabu press,- 1959. –S-119.
- 4 Kinayatuly Z. Kylanbayuly W. Mongoliyadagy kazaktar. – III-kitap. Kudalyk kazaktar.- Almaty: in Tarikh tarylymy, – 2012. – 280 – б.
- 5 A. Shed.A. Revolyutsiyadan buryngy kazak puppis. – Bayan –Ulgy. – 1991.- 116 б.
- 6 Grum – Grzhimailo G.E. Western Mongolia et Uryankhai Region. – Т. II – Regiew – historia Centralis Asia.L. Scientificum ipsum de MNR 1926. -840 p. T.3. – Anthropological et ethnographic sketch terrarum istarum qui eruerit. Trade et colonialist in suis operationibus Seres et Russian. – Additions et emendationibus. –L.Scientificum ipsum MNR, 1930.
- 7 Minis A., Sarai A. MHR Bayan – Olgei aimaktyn kazak halky tarihyynan. Bai–Olkei: Aemak baspasi, 1960.-134b.
- 8 MHRP Ortalik kometetin arhivi, 1-kor, 3-tizim, 11-is.
- 9 MHRP Ortalik kometetin arhivi, 1-kor, 3-tizim, 16-is.
- 10 Mongol memleketinin (MM) Ortalik tarihye arhivi.-A-3k., 333-is
- 11 Mongol memleketinin (MM) Ortalik tarihye arhivi – A-3 қ., 617- іс.
- 12 Tseveen J. Ysak ulttardyn shygu tegi turaly. Ulaan-Baatar, 1924. – 131 б.
- 13 Kabyshuly Y. Kazak kauymy: Kazak ulystynin 2200 zhyldyk tarihy.- Almaty: Zhazushy, 1997. – 169 b.
- 14 Potanin G.N. Historia de North- occidentali Mongolia. Results Travel obsignat in gg 1876-1877. pro – IRGO. Vyp.I- II. – SPb.: Type. Kirschbaum, 1881. – 425s. Bth III – IV.- SPb.: Type. Krishbauma, 1883. -1023 -S.15.
- 15 Kinayatuly Z. Zhlagan zhldar shejiresi.- Almaty: Mereu, – 1995. – 297 b.

Сайлан Б., Текеев А.
**Түркістан легионы және
Мұстафа Шоқай**

Екінші дүниежүзілік соғыстың құрамдас бөлігі болып табылатын Ұлы Отан соғысының аяқталғанына 70-жыл толды. Кеңестік Одақтың мүшесі ретінде өмір сүріп, коммунистік идеологияның бұғауында келген Қазақстан Ұлы Отан соғысындағы өзінің шынайы рөлін айқындай алмай келді. Әсіресе Мұстафа Шоқайдың қызметімен байланысты «түркістан легионы» аталған бұрынғы Кеңес Одағының мұсылман әскерлеріне «отанын сатқандар» деген көзқарас күні кешеге дейін айтылып келді. Сталиннің «бізде әскери тұтқындар жоқ, сатқындар бар дейтін» сөзі ұранға айналып, соғыстың зардабын тартқандар өз отанынан да қамқорлықты сезінбеді. Аталған мақала жұмысы Ұлы Отан соғысында қазақстандық тұтқындардың көп бөлігін құраған Түркістан легионына және белгілі тұлға Мұстафа Шоқайдың саяси қызметіне арналады.

Түйін сөздер: Түркістан легионы, Мұстафа Шоқай, Кеңес Одағы, Германия, Сталин, Гитлер, әскери тұтқын.

Sailan B., Tekeyev A.
**Turkestan legion and
Mustafa Shokai**

By the end of the Second World War, this had become integral role of the people passed 70 years. Having lived as members of the Soviet Union, under the influence of Communist ideology, are unable to define their true role in the great Patriotic war. Before our time was the view that in connection with the activities of Mustafa Shokai Muslim troops «Turkestan Legion» of the former Soviet Union was considered «traitors». This article focuses on the significant contribution of the prisoners in the Turkestan Legion during the Great Patriotic War, as well as about the political activity of Mustafa Shokay.

Key words: Turkestan Legion, Mustafa Shokai, Soviet Union, Germany, Stalin, Hitler, prisoners of war.

Сайлан Б., Текеев А.
**Туркестанский легион
и Мустафа Шокай**

После завершения Второй мировой войны, которая стала неотъемлемой частью для жизни народа, прошло 70 лет. Прожив как член Советского Союза, под влиянием коммунистической идеологии, мы не смогли определить свою истинную роль в Великой Отечественной войне. До нашего времени существовало мнение о том, что в связи с деятельностью Мустафа Шокай мусульманские войска «Туркестанского легиона» бывшего Советского Союза считались «предателями». Данная статья посвящена значительному вкладу заключенных в Туркестанском легионе во время Великой Отечественной войны, а также политической деятельности Мустафа Шокай.

Ключевые слова: Туркестанский легион, Мустафа Шокай, Советский Союз, Германия, Сталин, Гитлер, военнопленный.

ТҮРКІСТАН ЛЕГИОНЫ ЖӘНЕ МҰСТАФА ШОҚАЙ

Қазақстан тарихы ғылымында әлі күнге дейін тиісті бағасын ала алмай келе жатқан түркістан легионының мәселесі өзекті болып қала бермек. Кеңес өкіметімен алашорданы құру күресінде басты қарсылас атанған Мұстафа Шоқайдың Түркістан легионына қатысты саяси қызметі күні кешеге дейін сатқын деген көзқараспен түсіндіріліп келді. Коммунизмді жақтайтын ғалымдардың бірінші тобы Түркістан легионының құрылуына беделі әсер еткен Мұстафа Шоқайды сатқындықтың символы генерал Власовпен теңесе, екінші біреулер оның германиядағы саяси қызметі Кеңес халқына емес, 1931-1933 жылдардағы аштық, 1937-1938 жж. репрессия сияқты нәубетті қазақ халқына әкелген Сталиннің диктаторлық режиміне қарсы бағытталды деп бағалайды. Десек те, өзінің құпиялығын әлі күнге дейін сақтап келген Түркістан легионын ақтауға негіз бар.

Германияның қолындағы Кеңестік әскери тұтқындар соғыстың алғашқы күндерінен бастап-ақ көп мөлшерді құрады. «Орталық» армия бөлімінің қатарында Кеңестік 4-ші танк дивизиясымен Минск түбінде соғысқан неміс солдаттарының естелігінде бұл туралы былай жазылған: «Кенеттен бізге қарай жаймен келе жатқан қалың жер-қоңыр «жыланды» көрдік. Олардың бізге шуылдаған дауыстары естіліп жатты. Әскери тұтқындар. Алты қатарлы колоннамен келе жатқан орыс әскерлері. Колоннаның соңын көру мүмкін емес. Біз бұл жерден алыс кетуге асықтық. Мұнда бүкіл әлем қасіреті жиналғандай болды» [1, 178-б.]. Ресей Федерациясының саяси-құғын сүргін құрбандарын ақтау комиссиясының ақпараты бойынша 5,7 млн Кеңестік әскер соғыс тұтқыны атанса, соның 1 млн 700 мың тұтқынын түркістандықтар құраған екен [2, 74-б.]. Әскери тұтқындардың санының шамадан тым көп болуын зерттеушілер біріншіден германияның соғыс жарияламастан басып кіруімен, екіншіден, кеңес халқының бұл соғысқа дайын болмағанымен және үшіншіден германияның әскери күшімен салыстырғанда Кеңестік армияның тым әлсіз болуымен байланыстырады [3, 465 б.].

Кейбір тарихшылар 1941 жылдың күз айларында Польша концлагерлерінде 132 мыңдай азиаттардың болғанын, ал 1942 жылдың көктемінде олардың 22 мыңдайы ғана қалып, өзгелердің қаза тапқанын айтады. Мысалы, Ченстохова лагерінде 1941

жылдың күзінде 32 мың түркістандық тұтқын болған, аштықтан, азаптан, аурудан қырылуы салдарынан 1942 жылдың көктемінде олардың 262-сі ғана тірі қалған. Бұл біріншіден фашистердің азиаттарға аса мейірімсіз қатал саясат жүргізгенінің айғағы болса, екіншіден мұндай қатігездіктің орын алуына Кеңес өкіметі де «жағдай» жасады. Осы сұраққа жауап беру шешу үшін тарихи шегініс жасауға тура келеді.

Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде соғыс тұтқындары төңірегінде көптеген әскери қылмыстардың орын алғанына байланысты 1929 жылы бүкіл әлем мемлекеттері Женева деп аталатын конвенцияға соғыс тұтқындарының құқығын қорғайтын Гаага ережелерін қайтадан толықтыру үшін Швецарияға жиналады. Ал Сталин 47 мемлекет қол қойған аталған конвенцияға қосылмады. Бұл Кеңес Одағының басты саяси қателіктерінің бірі деп есептейміз. Вермахтың Жоғарғы Қолбасшылығының 1941-жылы 19 мамырдағы директивасында соғыс барысында Кеңес Одағының бейбіт халқына ешқандай аяушылық жасамауын талап ететін сөздерді кездестіруге болады. Осыдан кейін вермахт әскерлері қарапайым халыққа жасалатын қылмыстың кез-келген түрінен басшылық алдында ақталып шыға алатын болды. 1941 жылы 6 маусымда, яғни соғыс басталардан екі апта бұрын Неміс қолбасшылығының «Комиссарлар туралы бұйрығы» шықты. Онда былай деп жазылған: «Комиссарлар солдат ретінде саналмайды, ешқандай халықаралық-құқықтық қорғау оларға қолданылмайды. «Сұрыптаудан» кейін оларды жою керек». Соғыс басталғаннан кейін осындай қатігездік көзқарас Кеңестік Одақтың барлық тұтқындарына қалыптасты [4, 3 б.].

Германия қарулы күштерінің Бас қолбасшылығы 1941 жылғы 22 желтоқсанда түркімен, өзбек, қазақ, қырғыз, қарақалпақ, тәжік есебінен Түркістан легионын, әзірбайжан, ингуш, чешен, дағыстан халықтарының өкілдері кіретін кавказдық мұсылман легионын құру жөніндегі бұйрыққа қол қойды. Польша жерінде легион ұйымдастыру 1942 жылдың жаз-күз айларында аяқталды. Түркістан легионы және кавказ легиондарын құруға байланысты ұйымдастыру-үйрету және жаттықтыру орталықтары 1942 жылы көктемге қарай жаулап алынған Польша территориясында ұйымдастырыла бастады. Бұл орталықтарды немістің «Польшадағы шығыс легион басшылығы» деген мекемесі басқарып тұрды. Легионға тартылған тұтқындар арасында: болашақта КСРО мемлекетінің ыдырайтынын, дін қайта орнына келетіні, ұжымдасқан шаруашылық бол-

майтындығы және әрбір адамға өз шаруашылығын жүргізуге жеке жер үлесі берілетіндігі жөнінде лекциялар өткізіліп тұрды. Легионерлерге арналған «Милли Туркестан» және орыс тілінде «Клич» журналы шығарылып тұрды. Батальонды неміс офицерлері басқарып отырды. Әрбір батальон құрамы 300-ге жуық жауынгерлерден тұрды. Майданға кетер алдында легионерлер ант қабылдаған, барлық қоғамдық шаралар молдалардың қатысуымен өткізіліп отырған. Насихатшылар үнемі Германия Түркістан халқына көмектесетінін айтатын. Бір сөзбен айтқанда, адамдарға идеологиялық тәрбие жұмысы үнемі жүргізілген. Бірақ, дегенменде легион жауынгерінің мәртебесі, неміс армиясы әскерінің жауынгері мәртебесінен әлдеқайда төмен болды [5, 78-б.].

Соғыстың алғашқы апталарында тұтқындардың халы өте ауыр жағдайда болды. Өйткені бастапқыда лагерлерде жиналған жүз мыңдаған тұтқындардың мәселелері мен қатар кеңестік шығыс халықтарынан шыққан тұтқындардан көмекші отрядтар ұйымдастыру ісі де ойластырылмаған еді. Бұл кезеңге байланысты жасалған зерттеулер де лагерлерде азық-түлік жеткіліксіздігі мен барактардағы денсаулыққа зиянды лас жағдай салдарынан, сондай-ақ нацисттердің нәсілшілдігінен туындаған зұлматынан мыңдаған тұтқынның өлім құшқанын растайды. Әсіресе Азиядан шыққан түркістандық тұтқындарды Германияға әкелмеу жөнінде Гитлердің арнайы бұйрығы шыққан соң, олардың барлығы алғашында Польша жерінде қалады. Польшадағы кеңес тұтқындарының жағдайы өте ауыр болғаны соншама бұл «өлім лагерлері» деп аталып кетті. Түркістандықтардың аса ауыр жағдайынан хабардар Мұстафа Шоқай Германия үкіметіне хат жолдап, түркістандық тұтқындардың жағдайын жеңілдетуге жағдай жасау қажеттігін талап етеді. Бұдан соң, олардың жағдайлары едәуір оңала бастайды. М.Шоқай тұтқын лагерлерінде болған кездерінде көптеген мұсылман тұтқынның себепсізден атылып тасталуына кедергі болды. Әсіресе мұсылман халықтарына тән салт – сүндетті болуларына байланысты мұсылман тұтқындарды немістердің еврейлермен байланыстырып, атып тастау оқиғаларының арасында жүріп жүздеген түркістандықты өлімнен сақтап қалды [6, 1 б.]. Сондай-ақ алдағы уақыттарда да бұған ұқсас қателіктерге жол бермеу үшін бұл мәселе жөнінде неміс басшыларын хабардар етуге тырысты. Басып алынған КСРО территориясының мәселесімен айналысатын, арнайы құрылған Шығыс министрлігі, Неміс Қарулы Күш-

тері қолбасшылығының өкілдері қатысқан бір жиналыста мұсылмандардың сүндетке отырғызу дәстүрі туралы мағлұмат берілгендігі туралы деректер бар. Бұл мағлұматты кімнің бергендігі туралы ешқандай дерек болмаса да, Шоқайдың бұл жиналыстың өткізілуінде үлкен ықпалы болуы әбден мүмкін. Неміс ғалымы Мухлен 1941 жылдың тамыз айынан бастап сүндетті болғандықтары үшін мұсылмандарды атып тастау оқиғаларының азайғандығын айтады [7, 1 б.]. Мұстафа Шоқай неміс концлагерлерінде азапталған түркістандық әскерлерді қайткен күнде де соғысқа аттандырмауға көп күш жұмсайды. Болашақ Түркістанның қамын ойлап, Түркістан үшін білікті мамандар дайындау мақсатында тәжірибе жинау үшін Германиядағы фабрикалар мен зауыттарда жұмыс істетуді сұрап хат жазады. Өкінішке қарай Мұстафа Шоқай 1941 жылы 27 желтоқсанда кенеттен қайтыс болып, жоғарыдағы идея өз мақсатына жетпейді.

1944 жылдан бастан Кеңес Одағына оралған әскери тұтқындардың саны өсе бастады. Осы жылдың жаз айында фильтрациядан өткізудің жаңа жүйелері енгізіледі. Ал 1945 жылдың көктемінен бастап Германиядан және Еуропаның басқа да елдерінен миллиондаған тұтқындары ағыла бастады. Ал кеңес өкіметінің алдында тұтқынға түскен солдаттарды «сүзгіден өткізу» міндеті тұрды. Тарихтан белгілі сталиндік бұйрықты еске түсірсек, онда, бізде соғыс тұтқындары жоқ, тек қана отанын сатқандар ғана бар деген сипатта жазылған еді. Міне, осы бұйрық соғыс тұтқындарына соғыс жылдарында ғана емес, соғыстан кейін де оларды шетқақпайлайтын көзқарастың тууы мен орнығуына жол ашты. Соғыс тұтқындарының біразының жазалау шараларынан қауіптеніп елге оралмай шетелдерде біржола қалып қойғаны да шындық. Елге оралғандары түгелге жуық арнайы тексерілді, тергелді, біразының Еуропа елдерінде антифашистік күреске қатысып, сол елдердің көптеген орден, медальдарын алғандығына қарамастан, отанын сатқан опасыздар ретінде сотталып, Сібірге жіберілді. Олардың тұтқынға түскенге дейінгі еңбектері, жасаған ерліктері, алған орден, медальдары да есепке алынбады. Себебі, олар немістерге тұтқынға түсті. Әрине, тұтқынға қалай түсті, өз еркімен берілді ме, әлде ауыр

жараланып, контузия алып түсті ме, қоршауда қалып оқ дәрісі бітіп еріксіз берілуге мәжбүр болды ма? Оның ешкімге де керегі болған жоқ. Олардың бар кінәсі «немістерге тұтқынға түсті». Бұл таңба олардың өздеріне ғана емес, олардың балаларына да кейін қызметке тұруға тұру, қызметтен өсу барысында кедергі болғаны да шындық. Бірақ Сталин басқарған қызыл империялық саясат кез-келген соғыстың тұтқынсыз болмайтынын есепке алмады. Сталин қайтыс болғаннан кейін, елге оралғанымен де олардың көпшілігі соғысқа қатысушылар қатарына есептелген жоқ және көптеген жылдар бойы соғысқа қатысқандарға берілетін жеңілдіктердіде пайдалана алмады [8, 195 б.].

Кеңестік және ресейлік әскери тарихшы Г.Ф.Кривошеев НКВД-ның мәліметтеріне сүйеніп мынадай тұжырым жасайды: концлагерден оралған 1 836 562 қызыл армиялық әскердің 233 400-ы жаумен астыртын іс-әрекет жасады деген айыппен ГУЛАГ жүйесімен жазаға ұшырады. Гулагтан бостандыққа шыққан қатардағы жауынгерлер және сержанттар құрамы қайтадан әскери қызметіне кірісті, ал офицерлер болса шендерінен айырылып олардан офицерлік штрафбаттар құрылып НКВД-ның лагерлеріне айдалды [9, 489 б.].

Қорытындылайтын болсақ, Тәуелсіз елдің тарихшылары ретінде Мұстафа Шоқайдың түркістан легионына қатысты саяси қызметін теріс бағалау үлкен қателік болып табылады. М.Шоқай қазақ халқына қарсы емес, отандастарына ашаршылық пен репрессия сияқты нәубетті әкелген Сталин бастаған Кеңес Одағының басшыларына қарсы күресті. Ал Түркістан легионы әскерлері болса неге 1937-1938 жылғы саяси репрессияны шебер ұйымдастырушы көсем Сталин және оның Берия секілді қолшоқпарлары билік жасап отырған Мәскеуді жаудан қорғауы керек? Мұндай сұрақ ауылдан майданға аттанған, өмірінде қолына қару ұстап көрмеген қарапайым қазақтың ғана емес, сондай-ақ Отаны үшін еріксіз соғысқа кіріп, неміс тұтқыны болған сан мыңдаған грузин, татар, украин және өзбектердің де ойында қалғаны рас. Немістің жақсы қаруланған армиясына қарсы майданның алғы шебіне жегілген олар үшін «тұтқын» болудан басқа жол жоқ еді.

Әдебиеттер

- 1 Дейтон Л. Вторая мировая: Ошибки промахи потери: пер. с англ. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 325 с.
- 2 Какен А. Түркістан легионы. – Астана: Республикалық баспа полиграфиялық орталығы, 2000. – 96 б.
- 3 Шнеер А. Часть I. Глава 2. Военно-организационные причины // Плен. Советские военнопленные в Германии. – 1941-1945 гг. – Мосты культуры // Гешарим, 2005. – Т. 1. – 624 с.
- 4 Ветте Вольфрам. Война на уничтожение: вермахт и Холокост. Новая и новейшая история. № 3, 1999. – 156 с.
- 5 Кәкен А. Түркістан легионы. Деректі талғам. – Алматы, 2000. – 142 б.
- 6 Абдуқап Қара. Түркістан легионы және Мұстафа Шоқай // Қазақ үні. – 2011. 8 қыркүйек.
- 7 Абдуқап Қара. Түркістан легионы және Мұстафа Шоқай // Қазақ үні. – 2011. 8 қыркүйек.
- 8 Сайлан Б. Кеңестік биліктегі Қазақстанның жастар саясаты: тарихы мен тағылымы (1917-1991 жж.). – Алматы, 2011. – 431 б.
- 9 Кривошеев Г.Ф. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование // под общей ред. Г.Ф. Кривошеева. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – С. 453 – 464. – 608 с.

References

- 1 Dayton L. Vtoraya mirovaya: Oshibki promahi poteri / Perevod s ang. – M.: Eksmo-Press, 2000. – 514 s.
- 2 A. Kaken. Turkistan legiony. – Astana: Respublikalyk BASPA poligrafyalyk ortalygy, 2000. – 96 b.
- 3 Schneer A. Chast I. Glava 2. Voenno organizationnyye prichiny // Plen. Sovetskie voennoplennyye v Germanii. – 1941-1945 gg. – Mosty Culture // Gesharim, 2005. – T. 1. – 624 s.
- 4 Vette Wolfram. Voina na unichtojenie: Vermaht i holocost // Novaya i noveishaya istorya. Nomer 3, 1999. – 156 s.
- 5 A. Kaken. Turkistan legiony. Derekti talgam. Almaty: 2000. – 142 b.
- 6 Abdukap Kara. Turkistan legiony zhane Mustafa Shokay // Kazakh uni. – 2011. 8 kyrkuyek.
- 7 Abdukap Kara. Turkistan legiony zhane Mustafa Shokay // Kazakh uni. – 2011. 8 kyrkuyek.
- 8 Sailan B. Kenestik biliktegi Kazakhstan zhastar Sayasaty: tarihy men tagylymy (1917-1991 gg.). – Almaty, 2011. – 431 b.
- 9 Krivosheev GF. Rossia i SSSR v voinah XX veka: Statisticheskoe issledovanie // Pod obshei redakcii G.F. Krivosheeva. – M.: Olma-Press, 2001. – S. 453 – 464 – 608.

Сайлан Б.
**Жеңіске 70 жыл.
Қазақстандықтардың
Белоруссияны азат ету
жолындағы күресі мен
ерліктері**

1941-1945 жж. Герман фашизмі мен Кеңес Одағы арасындағы соғысқа Қазақстан халқының төрттен бірі аттанды. Бұл соғыста жеңіске жетуде Қазақстандықтар жанқиярлық танытты. Қазақстандық құрамалардың жауынгерлік жолы 1941 жылғы қаһарлы шақта Мәскеу түбінен басталып, 1945 жылы көктемде Берлинде аяқталды. Олар Ленинградты қорғады, Сталинградтың түбінде, Курск иінінде шайқасты, Украинаны, Белоруссияны, Молдованы, Балтық елдерін азат етті, Еуропа халықтарын да фашистік езгіден құтқарды. Мақаланың негізгі мақсаты осы шайқастардың ішіндегі Белоруссияны фашист басқыншыларынан азат етуге қатысқан қазақстандық әскери құрамалар мен жауынгерлердің ерліктерін көрсету. Белоруссия жерін жау әскерінен тазарту жолындағы әскери операциялар барысындағы қазақстандықтардың өжеттілігі мен батырлығын дәріптеу.

Түйін сөздер: Соғыс, қолбасшы, офицер, жауынгер, орден, батыр, қазақ.

Sailan S.
**Heroism of Kazakhstan citizens
in fight for independence of
Belarus**

In 1941-1945 years for war between the Soviet Union and the German fascism it was sent a quarter of the population of Kazakhstan. During war they showed big courage in fight for a victory. Their military way began in 1941 near Moscow, and finished in spring of 1945 in Berlin. They protected Leningrad, fought near Stalingrad and the Kursk arch. Freed Belarus, Moldova and the countries of the Baltic Sea. Also rescued Europeans from influence of fascism. A main goal of this article is to show heroism of the Kazakhstan soldiers in liberation of Belarus from fascist aggressors, and also their courage and firmness during operations on release of their territory.

Key words: war, general, officer, fighter, order, the hero, kazakh.

Сайлан Б.
**Подвиг и героизм
казахстанцев в борьбе
за освобождение Белоруссии**

В 1941-1945 гг. на войну между Советским Союзом и немецким фашизмом было отправлено четверть населения Казахстана. В ходе войны они показали большую отвагу в борьбе за победу. Их военный путь начался в 1941 году под Москвой, а закончился весной 1945 года в Берлине. Они защищали Ленинград, воевали под Сталинградом и Курской дугой. Освободили Белоруссию, Молдову и страны Балтийского моря. Кроме этого, спасли европейцев от влияния фашизма. Главной целью данной статьи является показать героизм казахстанских солдат в освобождении Белоруссии от фашистских захватчиков, а также их мужество и стойкость в ходе боевых операций.

Ключевое слова: война, полководец, офицер, боец, орден, герой, казах.

**ЖЕҢІСКЕ 70 ЖЫЛ.
ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАР-
ДЫҢ БЕЛОРУССИЯНЫ
АЗАТ ЕТУ
ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСІ
МЕН ЕРАІКТЕРІ**

Биыл Ұлы Отан соғысы Жеңісіне 70 жыл толды. Ұлы Отан соғысында қазақстандықтар майданның барлық шебінде алдыңғы қатарда соғысты. Сол майдандардың бірі Белоруссияны фашист басқыншыларынан азат ету еді. Бұл майданда да қазақстандықтар өз өжеттіліктерін танытты.

1944 жылдың 23 маусымы – белорус халқының өміріндегі есте қаларлық күн болды. Өйткені, дәл осы күні Кеңестік Армияның үлкен күштері фашизмге қарсы азаттық шабуылға көшті [1, 382-б.].

Белорусия жерін азат ету операциясы – Ұлы Отан соғысында 1944 жылы 23 маусымнан 29 тамызға дейін Кеңес қарулы Күштері жүргізген аса ірі стратегиялық шабуыл операцияларының бірі. Беларусь операциясының мақсаты жаудың «Орталық» армиясы тобын құртып, Белоруссияны азат ету болды. Белоруссияны фашистік басқыншылардан босатқан Кеңестік Армияның қатарында Қазақстандық әскери құрамаларда болды. Олар: 88-ші атқыштар дивизиясы, 209-шы атқыштар және 173-ші ауыр артиллерия мен 129-шы миномет полктері еді [2, 254 б.].

23 маусым күні 8 сағат 40 минутта кеңестік әскерлер шабуылы басталар алдында кеңестік авиация мен артиллерияның алғашқы соққысы жаудың қорғанысын толық талқандап, көптеген әскерлер мен офицерлерді жауынгерлік саптан шығарып тастады. 88-дивизия екінші күннен бастап, екі атқыштар полктарының көмегімен, атап айтқанда 161-ші подполковник И.В.Садковский мен солтүстік-шығыстағы подполковник П.Д. Юзваканың 426-шы атқыштар полкының жәрдемімен Неман өзенінен өтуге кірісті. Ол үшін, балықшы қайықтары мен сал, шатыршалар мен атқыштар бөлімшелері қарсыластардың отынан өтіп, өзен арқылы плацдармдарға жетіп, оларды басып алды. Кейінірек дивизия көршілерінің көмегімен Шығыс Пруссияға аймағындағы Гольдап қаласына жол тартты (Голдап, Польша). Шабуыл кезінен бастап плацдармдарға дейін олар шамамен 600 км жерді басып өтті. Оларға ерекше мадақпен «Витебскілік» деген атақ берілді, ал 426-шы атқыштар полкі «Минскілік» болып, Қызыл Ту орденімен марапатталды [2, 255 б.].

Белорус жерін жау қолынан азат етуде қазақстандықтар арасында көптеген майдангерлер ерліктің ерен үлгісін көрсетті. Бар мәліметтер бойынша шамамен 78 қазақстандық әскерлер

Кеңес Батыры атағына ие болды. Қысқаша келесі қазақстандық белорус жерлерін азат еткені үшін Кеңестік батыр атағына ие болған кейбір қазақстандық батырлар мен офицерлерді айтып өткен жөн.

Суханбаев Ақаділ – Кеңес Одағының батыры. Белоруссияны басқыншылардан тазарту барысында Гродно қаласын жаудан азат ету үшін болған шайқаста асқан өжеттілік танытқан алаш перзенті. 1944 жылы 16 шілдеде Кеңес әскерлері Гродно қаласына қарай қызыл жебедей атылды. Солардың бірінің ұшы 628-ші Қызылтулы қаланы алғанмен кейін Гродно аты берілген атқыштар полкы болатын. Оның құрамындағы Ақаділдің автоматшылар бөлімшесі 16 шілденің кешіне қарай қала сызығын бірінші болып аттады. Ұрыс барысында жаудың екі зеңбірегін тартып алып, расчетті жер жастандырды, Неман өзені көпіріндегі бірнеше атыс ұяларын жойды. Фашистерден азаттық алған гроднолықтардың алғаш құшақтап сүйгендері де солар болды. Бірақ, ол сол сағаттарда жауға деген өшпенділікке ғана емес, күллі жарық дүниеге деген жүрегінің соңғы рет соғуына дәл екі-ақ апта қалғанын білмеді.

А. Суханбаев ротасы 1944 жылы 31 шілде күні Стежельцовизне деревнясына жақын жерде кезекті бір жан-алысып жан-беріскен шайқаста бақилық болады [3]. 1945 жылғы 28 наурызда КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының жарлығымен А.Суханбаевқа Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Ал туған халқы өз перзентінің ерлігін мемлекеттің ең жоғарғы органынан да бұрын бағалаған-ды. «Қарасу» колхозы мен батырдың оқыған мектебін Суханбаев атымен атап қойған. Одан біраз кейінірек Гроднодағы негізгі көшелердің біріне аты беріліп, Друскинкайда шағын мұражайы ашылды. Жамбылда, Алматыда Суханбаев көшелері пайда болды [3].

Масин Темір Жантекеұлы – Кеңес Одағының батыры. Ол Батыс Қазақстан облысының Орда ауылының тумасы, Минсктің шығыс жағында болған ұрыста ерекше батылдық танытып көзге түсті. Майданға ол алдымен мұғалім одан кейін партия жұмысшысы болған қатардағы жауынгер ретінде қатысты. Ал 1944 жылдың маусым айына қарай 250-ші атқыштар дивизиясының 922 атқыштар полкінің рота командиріне дейін көтерілді. Старо-Мартьяновка ауылында ол өз ротасымен Могилев-Минск жолын жауып, қарсыластарының батысқа жылжуына жол бермеді. 350-ге жуық қарсыластар әскері осы шайқас барысында қаза тапты, бірақ фашист басқыншыларынан ешкім рота қоршауын бұзып шыға алмады. Қазақ жігітінің осындай ерен ерліктері

Жоғары қолбасшылықтың назарына алынып, ол батыр атағына ұсынылды. Дегенмен, қазақ батыры өз ерлігін соғыстан кейінгі тыныш күндері өткізген болатын. 1947 жылдың жаз айының бір күнінде орманда өрт басталды, Тайпақ аудандық партия комитетінің хатшысы запастағы майор Темір Масин осы өртті өшіруді ұйымдастырды. Өртті сөндіргенімен, батырдың бойындағы өрт шарпыған жаралары жазылмай, артынан осы күйік салдарынан көз жұмды [4].

Шығыс Қазақстан облысы, Мұрат ауылының тұрғыны офицер **Балтабек Жетпісбаев** Каунас қаласының іргесінде ерен ерлік жасаған [5, 109 б.]. 1931-1937 жж. қазақ ұлттық атты полкінде қызмет еткен, басмашылармен ұрысқа бірінші рет қатысқан. Соғыс алдындағы жылдарда ҚазССР Осоавиахимнің Орталық Кеңесінің әскери дайындық бөлімі басшысының орынбасары болып жұмыс істеген. Соғыс кезінде Б.Жетпісбаев Панфилов дивизиясында қызмет еткен, алдында полк комсоргы, одан кейін батарея мен атқыштар батальонының комиссары болған. Ол жау танкін алғаш рет атып түсірген жауынгерлердің бірі болған, саптан шыққан офицерлердің орнына бөлімшелерді басқарған, барлау тобының басында жау тылына еніп, ротаны қоршаудан шығарған. 1943 ж. жарақат салдарынан емделуден кейін Б.Жетпісбаев 3-ші гвардиялық артиллериялық дивизияға дивизион командирінің орынбасары ретінде келген және де Белоруссияны фашист басқыншыларынан азат етуге қатысқан. Литва жеріне ол майор және дивизион командирі ретінде кірген [5, 113 б.].

Белоруссияны азат етуде әуе шабуылында да ұшқыш-қазақстандықтардың көбі соғысты. Жамбыл облысы, Михайлов мектебінің түлегі лейтенант **Шикінбаев Әбіке Медеуұлы** өз жауынгерлік жолын Белоруссия жерінде бастаған [6, 98 б.]. 1944 жылдың 17 маусымында ол Могилев бағытында соғыс жүргізген 220-шы шабуыл авиадивизиясының 7-ші гвардиялық шабуыл авиаполкіне келген. Тәжірибесі мен шеберлігіне қарамастан әуе жауынгерінің алғашқы соғыс қимылы оңайға соқпады. «Багратион» аталатын соғыс операциясының үшінші күнінде А.М.Шикінбаев ұшқан «ил» төрттігіне жаудың 8 әуе жойғышы шабуыл жасаған. Олардың барлығына қиын болды, әсіресе – жаңа ұшқышқа. Тек өз-өзін ұстау, шебер әрекет жасау және достардың қолдауы оған фашистер отынан шығуға көмектескен. Бір айдан кейін 24 шілде күні Супрасль өзенінен батысқа қарай (Польшаның Белосток территориясында) оның ұшағын жау зенитшілері атып түсірген. Шикінбаев бұл өлім қаупі бар

жағдайда сасқалақтамай, әуе бомбаларын белгіленген нысанаға дәл түсіріп, ұшақ кабинасынан секіріп, парашютпен астық алқабына қонған. Қараңғы түскенде, ұшқыш шығысқа қарай жүріп отырып, төртінші күні ол бөлімге оралған. Ал 1944 ж. қазан айының аяғында А.М. Шикінбаевтың 30 рет жауынгерлік тапсырмамен әуеге көтерілген. Әуеден бомба тастау және пулеметпен атқылау арқылы екі өткелді, оқ-дәрі қоймасын, паровозды, 2 бронды транспортерді, шамамен 30 автомашинаны және 200-ге дейін жау әскерінің көзін жойған. Осы ерліктері үшін А.М. Шикінбаев Қызыл Жұлдыз және Қызыл Ту ордендерімен марапатталды [6, 98 б.]. Өкінішке қарай атамызға батыр атағы бұйырмады.

Белоруссия жерінде көптеген қазақстандықтар басқа ұлт жауынгерлерімен бауырласып кетті. Носовичи деревнясы үшін болған ұрыста атқыштар ротасының парторгы аға сержант **Ж. Исбасов** жараланған взвод командирін алмастырып, жауынгерлерді шабуылға бастады да жауынгерлік тапсырманың орындалуын қамтамасыз етті. Оның омыруында III дәрежелі Даңқ ордені мен американдық «Күміс жұлдыз» медалі тағылды [6, 97 б.]. Барлаушы **К. Бекішев** шабуыл қарсаңында төрт тыңшыны тұтқындады, олар өздерінің қорғаныс шебі туралы құнды мәліметтер берді. Ер жүрек жауынгер III дәрежелі Даңқ орденіне қоса осы құрметті солдат награда-сының II дәрежесін де алды [6, 97 б.].

Белоруссия мен Балтық бойы жерлерін әуе шабуылы арқылы азат еткен қазақстандықтар арасында Кеңес Одағы Батыры атағын екі рет иеленгендер бар. Олар жойғыш-ұшқыштар Л.И.Беда мен И.Ф.Павлов.

23 маусым күні Л.И.Беда өз тобындағы әскерлермен бірге шығыс Орша аумағындағы қарсыластардың орын тепкен жеріне 2 рет ұшады. Бір күннен кейін, анықталған жерлерге бомба түсіріп, 8 от ошақтарын тудырып, 20 вагоны бар паровозды жояды. Әрбір ұшақпен көтерілген кезде Беданың әскери санаттары мен марапаттары өсе бастады. 8 шілдеде ол Александр Невский орденімен, 24 қазанда Прибалтикалық операциялар жүзеге асқан уақытта 3-ші рет Қызыл Ту орденімен, ал 1945 жылдың 29 маусым айында ол екінші рет Кеңес Одағы батыры атағын иеленген. Соғыстан кейінгі уақыттарда ол полкті, дивизияны және Белорус аумағындағы Әскери-әуе күштерін басқарды. Осы қызметінде жүрген генерал-лейтенант Л.И. Беда 1976 жылдың желтоқсан айында қаза табады [7, 17 б.].

Л.И. Беданың өмір жолымен ұқсас өмір кешкен тағы бірбатыр Иван Фомич Павлов еді, ол да

Қостанай жерінен шыққан Борисово-Романовка елді-мекенінің тумасы болатын және дәл бір сол Орынборлық авиаучилищесінің түлегі еді. Белорустік операциялардың бастамасында 6-шы гвардиялық Суворов орденді Мәскеулік Қызылтулы шабуылдаушы авиациялық полк командирі И.В. Павлов әуеде 130-дан астам рет жауынгерлік тапсырманы орындау үшін аспанға көтерілді. 2 рет Ленин, 2 мәрте Қызыл Ту, Александр Невский, 2-дәрежелі Отан соғысы ордендерімен және медальдармен марапатталған. 1945 жылы 23 ақпанда КСРО Жоғары Кеңесі Президиумы коммунист И.Ф. Павловты екінші «Алтын Жұлдыз» медалімен марапаттады [7, 75 б.]. Соғыстан кейін И.Ф. Павлов М.В. Фрунзе атындағы әскери әуе академиясына жіберіліп, 1949 жылы аяқтайды.

Белоруссияны азат ету соғысына ерлермен бірдей қазақстандық әйелдер мен қыздар өжеттілік танытты. Барлық дерлік қауіпке ең алдымен дәрігерлер мен медбикелер ұшырады және де сол жердегі жауынгерлердің өмірі мен денсаулығына жауапты болды.

Ғабитова Мая Ғабитқызы соғыстың бірінші күндерінде-ақ медбике мамандығын оқып бітірді. Тек Гомелдегі шайқаста ол ұрыс алаңынан жарақат алған 57 жауынгерді шығарған және өзі үш рет жарақаттанған. Үйге мүгедек болып оралады, жазылғаннан кейін Арыс қаласындағы теміржол ауруханасына жұмысқа тұрды [6, 94 б.].

Алматылық Майра Мухамеджанова 1944 жылдың маусым айында Борисов қаласында Березина арқылы қысқа мерзімді паром өткелін бағыттау бұйырылған 90-шы көпір құрылыс батальонына қызмет көрсетті. Өткел көптеген қуатты жаудың әуе шабуылына ұшырап және медбике жараланғандарға дереу көмек көрсетіп, қауіпсіз жерге тасымалдады. Бірақ әуе бомбаның жарықшақтары оның өзін де аяған жоқ, екі жеңіл және бір ауыр жарақат алған оны көпір құрылысшылары дереу ауруханаға жеткізді [6, 317-319 б.].

Зениттік артиллериялық полктің бірінде Астрахань, содан соң Гомел аспандарын Қызылордалық Сара Мунтаева, Полина Кузнецова, Зоя Соловьева күзеткен. Сара Мунтаева жеңіс күнін көре алған жоқ, ол босатылған Гомельге бомбамен қаруланған немістердің шабуылы кезінде қаза тапты [8].

Шыңғыстаулық Баян Байгожинада Белоруссияда жаумен алысқан қазақ қыздарының бірі. Бірінші марапаты – Қызыл жұлдыз ордені – оны 1944 жылдың басында Батыс Двинасы арқылы өтетін көпірді қорғаған кездегі жітілік пен батылдығы үшін алған. Қарауылда тұрған ме-

зетте өткелден өткен екі шаруаның шанасында, олар апара жатқан сабанның жоқтығын байқады. «Токта» деген бұйрыққа көңіл бөлмей, қадамдарын жеделдетті. Сонда Баян біреуін атып, жаракаттады, екіншісі екі қолын көтеріп тұра қалды. Екеуі де диверсант болып шықты. Кейіннен осы оқиғадан кейін, Б. Байгожина өзінің дегеніне жетіп, атқыштар бөлімшесіне ауыстырылып, мерген болып қызметін жалғастырды. Соғыстың соңғы шайқастарында Байгожина 15 фашисті атып, тағы да 2 орден иеленді – III дәрежелі Даңк ордені және II дәрежелі Ұлы Отан Соғысы ордендерімен марапатталды [9].

Белорус жерінде мерген болып Қарсақбайдан құрбылар А.В. Ефимова мен З.Н. Трубина, Жамбыл облысындағы Буденновка ауылынан А.А. Кошева, Орал жерінен М.Г. Тохтамышева шайқасты. Олардың барлығы орталық әйелдердің мергендер мектебін бітіріп, 1944 жылдың наурыз айынан бастап Оршанск бағытында соғысты.

Ефрейтор Малика Гумарқызы Тохтамышева 1944 жылдың 14 маусымына қарай 31 басқыншыны атып, бірақ соңында өзі басында өлімдік жаракат алып, ауруханада қаза болды. Қалғандары Жеңіс күніне дейін майдангер қатарында қалды. Олардың жауынгерлік еңбегін Отан медаль және ордендермен бағалады. Қазақстаннан майданға барған бұл қыздар өздерін нағыз патриот және отаншыл екендігін көрсетті. Республикадан тыс құрылған құрамалар мен бөлімдердегі жауынгер-қазақстандықтардың белорус жерін босату кезінде жасаған жауынгерлік істері көп [10].

3 шілде де Минскіде күні бойы ұрыс жүрді. Тек кешке қарай ғана ол жаудан түгелдей тазартылды. Белоруссия астанасы шаттыққа бөленді. Тұрғындар өзінің азат етушілерінің алдынан гүлдер алып шығып, қарсы алды. Бүкіл қала жаракаттанып, көптеген үйлер құлап, үйінді болып немесе жалын алып, лаулап жатса да, Минск тұрғындарының жүздерінен бақыт оты жайнады. Жұрт қуаныштан көздеріне жас алды.

Шабуыл жасаушы әскерлерге белорус халқы, ең алдымен партизандар баға жеткісіз көмек көрсетіп отырды. Партизандар темір жолдардың 40 мыңнан атсам рельсін қиратып, жаудың 147 эшелонын құлатты, дұшпанның тәртіппен шегінуіне бөгет жасады. Олар өзендерді, өткелдерді ұстап тұрды, елді мекендерді азат етті, Кеңес қолбасшылығы бағалы барлау ақпарларын жеткізді. Операцияға 142 партизан бригадасы, 38 отряды (барлығы 143 мың адам) қатысты. Олардың қатарында көптеген қазақстандықтар ерлікпен шайқасты.

Белоруссия территориясын жаудан азат етуге де қазақстандық партизандар үлкен үлес қосты. Тек 1941 жылы Брест облысындағы Старосельск орманында 9 қазақстандық партизан жаумен шайқасты. Белоруссия территориясында ерлікпен шайқасқан отандас партизандар: Ф. Озмитель, Ф. Омаров, Н. Қайсеитова, Н. Салықов, Х. Исмағұлов, Н. Сыдыкова, М. Стрельников, И.А. Булаев, И. Данияров, И.А. Ерещенко, К. Темирханов, Е. Балабеков, Т. Жұмабаева және т.б. Смоленск облысында құрылған партизан бірлестіктерінің құрамы 45 ұлт өкілінен тұрды. Соның ішінде 2-Кляжнянск партизан бригадасында 19, С. Лазо атындағы партизан полкінде 40, ерекше партизан бірлестігі «Тринадцать» құрамында 48 қазақстандық болды. Смоленск облысында қазақстандық партизандар А. Шарипов, Ж. Агадилов, И. Өтебаев, М. Мұқанов, А. Төлегенов, Қ. Ахметов және т.б ерлікпен көзге түсті [11].

Белорус операциясының барысында Белорус толық, Латвия, Литваның біраз бөлігі және Польшаның шығыс аудандары азат етілді. Жаудың ең күшті тобы – «Орталық» армиясы талқандалды. Жаудың 17 дивизиясы мен 3 бригадасы толық жойылды, Белорус операциясындағы Кеңес әскерлерінің тамаша жеңісі жауынгерлердің отанға шексіз берілгендігін және рухани-моральдық бейнесінің артықшылығын көрсетті. 402 мыңнан астам жауынгер, офицерлер мен генералдар орден және медальдармен марапатталды. Белоруссияны азат етуге қазақстандық 8, 30-гвардиялық, 391-ші және 310-атқыштар дивизиялары қатысты. 8-гвардия атқыштар дивизиясы Риганы азат еткені үшін Суворов орденімен марапатталды. Белорус операциясында ерлікпен шайқасқан І. Айтықов, А. Жанұзақов, Ж. Асаналиев, С. Әбдіжапаров, С. Әшіров, М. Қайырбаев сияқты қаһарман қазақ жауынгерлеріне Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

Дәл осы күндерде кеңестік әскери қарауылшылар Белоруссияда қолға түскен 57 600 тұтқын фашист солдаттары мен офицерлерін Москва-ның кең көшелерімен айдап өтті [1, 389-б.].

Белоруссиядағы 23 маусымда басталған аса зор шабуыл 1944 жылғы 29 тамызда аяқталды. Бұл Кеңес Қарулы Күштерінің Ұлы Отан соғысындағы ең ірі операцияларының бірі болды. Шабуыл жасаушы кеңес әскерлерінің құрамында, ұрыстардың барысында келген резервтерді, сондай-ақ оның тылындағы бөлімдерді қоса алғанда, 2 500 мыңнан астам адам, барлық калибрдегі 45 мыңнан аса зеңбірек пен миномет, 6 мыңнан аса танк пен өздігінен жүретін қондырғысы, 5 мыңдай соғыс ұшақтары болды. Белоруссияда,

Литвада және Польшада ойдағыдай шабуыл жасаған төрт майданның құрметіне КСРО 36 рет отшашу берді [1, 399-б.].

Қорыта келгенде, қазақстандықтар Белоруссия жерін фашист басқыншыларынан азат ету жолындағы күресте ерліктің ерен үлгісін көрсетті. Әрбір қазақстандықтардың ерлігін шағын мақалаға сыйдыру мүмкін болмады. Басқа марапаттауларды айтпағанда 78 қазақстандық ең жоғарғы марапат Кеңес Одағының батыры атағын иеленді. Өкінішке қарай қаншама аталарымыз жан алысып, жан беріскен бұл соғыста шейіт

кетті. Аман қалғандары бүгінгі бейбіт күннің құрметіне бөленді. Қазіргі бейбіт күнде Белоруссиядағы қырғынға қатысқан ардагерлеріміз тек өз еліміздің ғана емес тағдырлас Белорус елінің де құрметіне бөленіп отыр. Ұлы жеңістің 65 және 70 жылдығы қарсаңында «Беларус Республикасының фашист басқыншыларынан азат болғанына 65, 70 жыл» мерекелік медалімен Белоруссияны азат етуге қатысқан қазақстандық көзі тірі барлық ардагерлер марапатталды [12]. Ардагерлеріміздің көретін күні көп болса мұндай құрмет әлі де көп болары сөзсіз.

Әдебиеттер

- 1 Совет Одағының Ұлы Отан соғысы. – Алматы, 1985. – 687 б.
- 2 Белан П.С. На всех фронтах: казахстанцы в сражениях Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Алматы, 1995. – 336 с.
- 3 Бекбосын А. Оққа тосылған отжүрек // Егемен Қазақстан. – 2015. – 6 ақпан.
- 4 Тілеков Ж. Темір Самин. – Алматы, 1966. – 40 б.
- 5 Джетписбаев Б. Путь солдата. – Алматы, 1972. – 109-113 с.
- 6 Белан П.С. Казахстанцы в боях за освобождение Белоруссии и Советской Прибалтики (1941-1945 гг.). – Алматы, 1988. – 176 с.
- 7 Герой Советского Союза – казахстанцы. – Алматы, 1980.
- 8 Мунтаева С. // Путь Ленина. – 1968. – 8 март.
- 9 Байғожина Б. // Социалистік Қазақстан. – 1975. – 26 сәуір.
- 10 Тохтамьшева М. // Джезказганская правда. – 1975. – 28 наурыз.
- 11 Шәріпов Ә. Кек жолында // Социалистік Қазақстан. – 1985. – 8 мамыр.
- 12 Нұғманбекова Р. Медальдар табыс етілді // Егемен Қазақстан. – 2014. – 04 қазан.

References

- 1 Magni amans patriae Bellum Victoria in Fontes iuris Germanici antiqui. – Almaty, 1985. – 685 p.
- 2 Belan P.S. In omnesfrontes: Kazakhstan sane in proeliis pericula Magniamanspatriae Bellum of 1941-1945. – Almaty. 1995. – 336 p.
- 3 Bekbosin A. de medioignis Bullets // Kazakhstan veritatis. -2015. – 6 February.
- 4 Tilekov J. Railways Simin. – Almaty, 1966. – 40 p.
- 5 Dzhetsypysbaev B. Semita militis officia praestabat. – Almaty, 1972. – 109-113 cum.
- 6 Belan PS Kazakhs in proeliis pro liberatione Belarus et Balticum Fontes iuris Germanici antiqui (1941-1945 gg). – Almaty, 1988. – 176 p.
- 7 Cum Muntaeva // Lenina Put. – 1968. – 8 March.
- 8 Baygozhina B. // Socialist Qazakctan. – 1975. – 26 April.
- 9 Tuktamysheva M. // Zhezkazgan verum. – 1975. – 28 March.
- 10 Sharipov A. Kek jolinda. – Socialist. – 1985. – 8 May.
- 11 Facta in fronte populi Kazakhstan // [http:// e- history.kz/kz/contents/view/847](http://e-history.kz/kz/contents/view/847)
- 12 Nuğmanbekova R. Gestet insignia erant Table // Egemen Kazakhstan. – 2014. – 04 Octobris.

Кундакбаева Ж.Б.,
Бейсегулова А.К.

**Советский проект
эмансипации женщины
как разрушение традиционного
гендерного порядка
в казахском обществе
1920-1930 гг.**

Kundakbayeva Zh.B.,
Beisegulova A.K.

**The Soviet project of women
emancipation as destruction of
the Kazakh Society traditional
gender order, 1920-1930**

Құндақбаева Ж.Б.,
Бейсегулова А.К.

**1920-1930 жж. Кеңестік
жобадағы әйел теңдігі, қазақ
қоғамындағы дәстүрлі
гендерлік тәртіптің жойылуы**

В статье утверждается, что советский проект эмансипации женщины был системным вмешательством в традиционный гендерный порядок казахского общества. В его основе лежало стремление большевиков переопределить традиционные роли, которые играла казахская женщина, и таким образом, установить государственный контроль над ней. Для реализации этой задачи большевики вводят новые законы, регулирующие семейно-брачные отношения в казахском обществе, вовлекают женщину в общественное производство, вводят новые практики материнства, где прерогативу воспитания детей берут на себя общественные учреждения – ясли. В статье сделан вывод, что формирование новой женской идентичности было частью цельной советской политики социального моделирования.

Ключевые слова: конструирование советской женщины, слом традиционных форм семейно-брачных отношений, работающие матери, политизация материнства, новые практики гигиены и чистоты.

This paper asserts that the Soviet women emancipation project was system interference into the Kazakh society traditional gender order. Its target was the Bolshevik's intention redefines the Kazakh women roles traditionally played and at the end to establish the State control over her. For the implementation of this target Bolsheviks have enacted laws regulating the Kazakhs family-marriage system; involved women in public production, put into new motherhood practices. It was concluded that formation of women new identity was a part of holistic social constructing soviet policy.

Key words: construction of soviet women, destruction of traditional forms of family-marriage relations, working mothers, the motherhood politization, new hygiene and cleanness practices.

Мақалада Кеңестік жобадағы әйел теңсіздігі, қазақ қоғамындағы дәстүрлі гендерлік тәртіптің жойылуының жүйелі болғандығы жөнінде баяндалады. Бұл қазақ әйелінің дәстүрлі рөлін айқындау үшін және оған мемлекеттік бақылауды күшейту үшін большевиктердің ұмтылысы негізінде құрылған. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін большевиктер қазақ қоғамындағы отбасылық қатынастар, некеге, қоғамдық өндіріске әйелдерді тартуға, баланы қоғамдық балабақшада тәрбиелеуде, ана мен балаға байланысты заңдар шығарған. Сонымен қатар, мақалада әйелдерді жаңа тұлға ретінде қалыптастыру кеңестік саясаттың әлеуметтік үлгісі ретінде қалыптасқанын кеңінен баяндалады.

Түйін сөздер: Кеңестік кезеңнің әйел бейнесі құрылуы, дәстүрлі отбасылық қарым-қатынастардың бұзылуы, еңбектегі аналар, әйелдерді саясатқа бұру, денсаулық пен тазалықтың жаңа бағыттары.

**СОВЕТСКИЙ ПРОЕКТ
ЭМАНСИПАЦИИ
ЖЕНЩИНЫ
КАК РАЗРУШЕНИЕ
ТРАДИЦИОННОГО
ГЕНДЕРНОГО
ПОРЯДКА
В КАЗАХСКОМ
ОБЩЕСТВЕ
1920-1930 ГГ.**

Сразу же после революции большевики приступили к реализации проекта «создание нового советского человека». Важной частью данного проекта было конструирование новой советской женщины. Новую женскую идентичность строили в том виде, как ее понимали партийные и государственные деятели. В основе социального конструкта «обычная советская женщина» лежали радикальные марксистские и традиционные российские ценности [1].

Большевики объявили о равенстве женщин в общественно-политической и социально-экономической жизни. Женское освобождение должно было начаться с семьи. До середины 1920-х г. образ новой женщины строился на отрицании семейных ролей. Семья рассматривалась как помеха в работе. Считалось, что женщина окунается в домашние заботы, начинает плохо работать и отвлекается от общественной жизни. Женщина представлялась только в роли общественницы, работницы и коммунистки. Динамичный образ рисовал женщину, включенную в захватывающий производственный процесс и вносящую ежедневную лепту в коммунистическое строительство. Во второй половине 1930-х гг. происходит смена дискурса. Семья и брак начинают занимать важное место в иерархии и среди ценностей. Поэтому в новом образе женщины совмещаются общественно-политический и семейно-бытовой статусы, перестают критиковаться роли матери, жены, хозяйки дома [2].

В соответствии с данным проектом началась трансформация семейных отношений и изменение социального статуса женщин в Казахстане. К этому времени проблемы семьи, брака, а также социальный статус женщины регулировались в основном нормами обычного права. Большевики объявили старые традиции вредными и запретили их на государственном уровне. Так, в декрете от 28 декабря 1920 года, принятом в г. Оренбург, об отмене калыма у киргиз было отмечено, что, «приступая к строительству Киргизской советской социалистической республики на новых началах, Киргизский Центральный Исполнительный Комитет и Совет Народных Комиссаров считают необходимым самым решительным образом бороться с вредными пережитками казахского быта. К числу таких пережитков относятся калым, унижающий честь и достоинство киргизской женщины,

и превращающий ее в рабыню. Калым способствует закреплению власти богатеев, ставя вопрос о браке в зависимость от материальных» [ЦГОР. Ф.1235.Оп.63.Д.451.1919-1920.Л.133]. Киргизский Центральный Исполнительный Комитет и Совет Народных Комиссаров постановили:

Калым – выкуп за невесту, вносимый по обычаям киргизского народа женихом, его родичами и свойственниками родителям, родичам и свойственникам невесты – деньгами, а равно и всяким другим имуществом, в силу особого соглашения сторон, устанавливающего обязательство выдать невесту за этого жениха ОТМЕНИТЬ, признать недействительными сделки, договоры и соглашения о калыме¹. В декрете были определены меры наказания за нарушения данного декрета – конфискация калымного скота и прочего калымного имущества в двойном размере у лиц, его получивших, и лишение свободы для обеих сторон не свыше одного года [ЦГОР. Ф. 1235. Оп. 63. Д. 451. 1919-1920. Л. 133].

Согласно декрету в Казахстане теперь легитимным считался «только гражданский советский брак, установленным порядком зарегистрированный в отделе записей актов гражданского состояния». При этом отмечалось, что совершение религиозного обряда при вступлении в брак предоставляется на волю брачующихся, но подчеркивалось, что предварительно самый брак должен быть зарегистрирован в отделе записей актов гражданского [ЦГОР. Ф. 1235. Оп. 63. Д. 451. 1919-1920. Л. 129.]. Одновременно декрет регулировал новый порядок развода – легитимным признавалось только расторжение брака, зафиксированное в отделе записей ЗАГС. [ЦГОР. Ф. 1235. Оп. 63. Д. 451. 1919-1920. Л. 132.].

Весьма важной частью декрета о брачном, семейном и опекуном праве у киргизов был пункт о том, что в брак могут вступать лица, свободные от всяких других брачных союзов, то есть не состоящие в другом зарегистрированном

¹ Так, в проекте Декрета об отмене калыма у казахов (ЦГОР. Ф.1235.Оп.63.Д.451.1919-1920.Л.132) было указано, что «калым есть выкуп или цена за невесту, вносимый по обычаям киргизского народа женихом, его родичами и свойственниками родителям, родичам и свойственникам невесты – деньгами, а равно и всяким другим имуществом, в силу особого соглашения сторон, устанавливающего обязательство выдать невесту за этого жениха». В проекте Декрета было указано, что «с обнаружением настоящего декрета уплата калыма, как безнравственная по своей побудительной цели и как один из факторов многоженства, запрещается». (*Центральный государственный архив Октябрьской революции, высших органов государственной власти и органов государственного управления СССР (ЦГАОР СССР)*).

или не имеющем силу зарегистрированного брака. В данном декрете многоженство было запрещено, «как обычай, глубоко унижительный для нравственного и человеческого достоинства киргизской женщины и создающий порабощения и эксплуатацию ее личности» [ЦГОР. Ф. 1235. Оп. 63. Д. 451. 1919-1920. Л. 132.]. Кроме того, большевики запретили браки несовершеннолетних, установив брачный возраст: для девушек – 16 лет, для юношей – не менее 18 лет [ЦГОР. Ф. 1235. Оп. 63. Д. 451. 1919-1920. Л. 129.].

Большевики сочли нужным вмешиваться также в условия заключения брака. Так, в пункте 7 было отмечено, что не могут вступать в брак лица, состоящие в родстве – по прямой-восходящей линиям без ограничения степеней, а в боковых линиях – до четвертого колена включительно /немельтай/ без различия мужских и женских линий. При этом, в примечании было отмечено, что неполнородные братья и сестры (единокровные и единоутробные) приравниваются к полнородным [См.: Декрет (копия проекта о брачном, семейном и опекуном праве у киргизов // Архив Института истории партии при ЦК КП Казахстана. Ф. 811. Оп. 20. Д. 463].

Но советский проект эмансипации женщин был намного шире, чем просто предоставление равных прав женщинам и мужчинам. По сути, эмансипация женщин была только видимой частью проекта создания новой советской женщины. Советская власть хотела переопределить те роли, которая женщина играла в обществе. Так, женщина виделась как мать и как работающий член общества. То есть, вовлекая женщину в общественное производство, советская власть решала сразу две задачи. С одной стороны, прагматическую – обеспечить индустриализацию рабочей силой в лице женщин. С другой стороны, государство хотело вывести женщину из-под контроля семьи и мужа и подчинить женщину политическому контролю со стороны государства. Как показывает советская история, первая задача была успешно выполнена. Уже накануне Великой Отечественной войны тысячи женщин стали участвовать в общественном производстве и заниматься социально-политической деятельностью [3, с. 100]. Но выполнить вторую задачу было не просто. Как писала И. Тартаковская, «традиционно углубленные в частную жизнь и мир личных взаимоотношений, они были не столь проницаемы для идеологических манипуляций правящей элиты» [4]. Сначала пытались втянуть женщину в сферу политики через женотделы. Но как показала практика, это ока-

залось неэффективным средством. Тогда упор сделали на участие женщины в общественном производстве. Предполагалась, что работа сможет изменить сознание женщин и сделать их более доступными государственному контролю. Именно трудовые коллективы считались важнейшими агентами социализации и для мужчин, и для женщин, а работа – главным содержанием жизни [4].

Прежде всего, происходит массивная репрезентация новой свободной женщины на фоне задавленной бытом, несущей на себе неподъемный груз хозяйственной жизни и совершенно бесправной женщины дореволюционного периода. Через такие образы большевики старались поломать традиционные ценностные характеристики. Ведь у казахов критерием настоящей женщины было умение вести хозяйство и организовать быт семьи. Женщина пользовалась уважением в обществе только тогда, когда выполняла свое предназначение быть женой, матерью сыновей, хорошей хозяйкой. Материнство было, безусловно, абсолютной ценностью в культуре казахов. Казахи не признавали за женщиной никаких других ролей, кроме материнства. Ведь основной функцией женщины брачного возраста считалось деторождение и воспитание детей. Что касается распределения хозяйственных обязанностей, то в четком разделении мужских и женских обязанностей в кочевом хозяйстве казахов, действительно основной груз домашних забот ложился на плечи женщины. И в европейском понимании это выглядит как дискриминация женщин. Но в понимании самих казахских женщин – это нормальная практика. К тому же в сфере домашнего хозяйства полномочия женщины были практически не ограничены. Как при жизни, так и после смерти своих мужей женщины могли управлять целыми селениями и вести отдельное самостоятельное хозяйство. Замужняя женщина, не имея юридически зафиксированных прав собственности, нередко фактически являлась хозяином в семье. Такая женщина принимала активное участие в решении всех семейных дел, а на время отсутствия мужа во время длительных сезонных перекочевков была главой семьи. При решении некоторых вопросов, связанных с воспитанием детей и ведением хозяйства, мнение женщины имело преимущество перед мнением мужчин. Также необходимо отметить, что жены были обычно намного моложе своих мужей и часто становились полноправными хозяйками в семье еще при жизни престарелого мужа [3, с. 63]. К тому же многие дорево-

люционные авторы отмечали, что по сравнению с женщинами с нормативной исламской культурой казахские женщины обладали значительной свободой. В повседневной жизни они не закрывали лицо, не находились в затворничестве, узаконенном нормами шариата, и юридически не были лишены права общения с членами других семей без разрешения мужа. Эти положения были закреплены адатом [3, с. 90].

Другой областью традиционной культуры, куда вторглись большевики, были символика и обрядность брака и семьи. К этому времени все стороны жизни казахов, включая обрядовую сторону брака, регулировались адатом – обычным правом и шариатом. Обычной формой вступления в брак было официальное сватовство и свадьба, с выплатой калыма или путем умыкания невесты. К традиционным казахским обычаям, имеющим явное доисламское происхождение, относятся браки по праву левирата (эменгерлік) и сорората (балдыз алу). Ключевое значение в свадебном обряде казахов для казахов имели два момента: сватовство – обещание родителей, подтверждаемое молитвой-бата, а также уплата большей части калыма. Так или иначе, с принятием кочевниками ислама законность брака закреплялась совершением мусульманского ритуала соединения жениха и невесты (неке кию), хотя сам свадебный обряд на этом не заканчивался, а продолжался уже в доме родителей жениха, куда молодую перевозили через несколько дней после совершения неке кию. В этот период советская власть на уровне законодательного оформления запрещает такие традиционные институты брака у казахов, как калым, левиратный и сороратный брак, полигамия, брак умыканием. Параллельно происходит насильственное внедрение модернизированных советским образом обрядов. Уже начиная с 1920-х гг. стали практиковаться «красные свадьбы». Они рассматриваются не как семейное, а как общественно-политическое событие, как повод для антирелигиозной агитации. В целом происходит упрощение и унификация обрядового оформления брака.

Вмешательство большевиков в сферу семейно-брачных отношений не ограничивалось обрядовой стороной брака и изменением его легитимности. Большевики стараются установить контроль над рождаемостью, то есть хотели поменять репродуктивное поведение женщин. Согласно нормам обычного права право собственности на фертильный потенциал жены имела семейно-родственная группа мужа. К тому же

это противоречило традиционным ценностям установкам казахов, так как многодетность была безусловным мерилем счастья и благополучия. В шкале оценивания женщин у казахов на первом месте стояли способность к деторождению и плодовитость. В большевистский проект советизации входили также новые практики материнства. Новые практики материнства поддерживались через дискурс гигиены, культурности и государственной заботы о материнстве. Согласно государственному дискурсу заботы о материнстве повсеместно стали создаваться такие учреждения, как родильные дома, ясли, дома младенцев, дома матери и ребенка.

Здесь следует отметить, что в традиционной казахской культуре беременность, материнство, роды, воспитание детей занимали весьма важное место. Как уже отмечалось, успешное материнство было самым важным критерием идеальной женщины. Много нормативных стандартов касательно поведения и отношения окружающих сопутствовали беременности в традиционной культуре казахов. Для традиционной казахской культуры характерно бережное отношение к беременным: им разрешалось не соблюдать религиозный пост (ораз), окружающие потакали их прихотям в еде (жерік), считая, что желание беременной женщины – это желание будущего ребенка. С другой стороны, беременные женщины продолжали трудиться по хозяйству, нередко выполняя тяжелую работу, которая негативно могла сказаться на беременности. Только на поздних сроках беременности, обычно за 40 дней до предполагаемых родов, женщину освобождали от домашней работы. Но все, что относилось к патологии беременных, а также болезни младенцев, рассматривалось казахами как отклонения от нормы и приписывались проискам вредоносных сверхъестественных существ: албасты, марту или жалмауыз кемпір. Детская смертность была достаточно высокой, выживали далеко не все дети. Да и сами роженицы часто умирали от неблагоприятных родов. В этом смысле государственная забота о материнстве была положительным моментом. В целом, «переопределение материнства» было направлено на установление государственного контроля над приватной сферой семьи. Для решения этой задачи стали создаваться учреждения для общественного воспитания детей. Ю. Градскова рассматривает ясли – новые учреждения по охране материнства и младенчества как агент культуры. Ясли – это было не просто место, где присматривали и кормили детей, когда женщина была на работе,

но и пространство, где женщин обучали гигиене и осуществляли общественный контроль над ней. Ясли, очевидно, должны были освободить свободное время для учебы и работы матери на производстве. Однако не менее важной представлялась задача вовлечения матери в общественную работу и воспитания ее в качестве воспитательницы своего ребенка, которая обладала бы необходимыми знаниями и умениями [1]. Воспитание детей в яслях было отступлением от традиционной казахской культуры, где семья была местом, где происходила основная социализация детей – приобщение к нормам хозяйственной и общественной жизни, основным ценностям ориентирам общества. Формы воспитания детей, привитие необходимых жизненных навыков были различными: от наблюдения и участия за повседневной жизнью семьи, трудовыми процессами до фольклора как формы передачи традиционного знания. В целом, казахи уделяли много внимания воспитанию своих детей, которое заключалось в привитии ребенку норм поведения в семье и обществе, а также знакомство с основными принципами ведения хозяйства. Исследователи казахского быта XIX века отмечали, что казахи – заботливые и нежные родители, а казахские дети сильны, выносливы и проворны. Уход за ребенком в первые годы его жизни целиком лежал на матери: она кормила его, ухаживала, следила за соблюдением элементарных гигиенических норм, шила ему одежду, перевозила во время перекочевков. Большое значение в воспитании детей играло старшее поколение – бабушка (эже) и дедушка (ата) со стороны отца. Именно старики являлись хранителями традиций семьи, они старались передать их молодому поколению. Старшие женщины семьи (бабушка, пожилые родственницы, чаще – вдова умершего брата или дяди главы семьи), уже не принимавшие активного участия в хозяйственных работах, отдавали все свое свободное время подрастающим детям. В казахской традиционной культуре существовали разные системы воспитания для мальчиков и девочек. Так, воспитание девочки изначально было ориентировано на привитие ей семейных ценностей. Главной задачей матери было подготовить свою дочь к предстоящей семейной жизни. Мальчику же, как полагали родители, образование больше пригодится в будущей жизни: ведь ему предстоит стать главой своей семьи, вести хозяйство, заключать сделки, решать семейные споры. К новым практикам материнства относились также дискурсы гигиены и культурности. Большевики считали

отсталость и косность быта основной причиной как для низкой вовлеченности женщин в общественное производство, так и высокого уровня материнской и детской смертности. Центральным понятием в данном дискурсе является понятие «культурность». Известный историк социальной истории сталинизма Ш. Фицпатрик в своей книге о повседневности сталинизма выделяет «несколько уровней культуры, которые предстояло освоить людям в СССР». Так, на первый уровень ею помещается «культура личной гигиены – привычка мыться с мылом, чистить зубы и не плевать на пол – и элементарная грамотность»; на втором – «правила поведения за столом, в общественных местах, обращение с женщиной и основы коммунистической идеологии»; на третьем – культура этикета – «хорошие манеры, правильная речь, опрятная, соответствующая случаю одежда... способность разбираться в таких... предметах, как литература, музыка и балет» [5, с. 99]. Данная модель отражает большевистское понимание культурности. Большевики предполагали, что повышение общей культуры произойдет в результате посещения лекций, участия в курсах ликвидации неграмотности, клубной деятельности и делегатских собраниях. В результате женщины должны были приобщиться к новой советской ментальности и, как одно из следствий этого, изменить, практики ухода за детьми. Советы матерям чаще всего касались гигиенического ухода за собственным телом во время беременности и за ребенком и не включали рекомендации по развитию и воспитанию ребенка.

Особенно критичны были большевики к отсталым практикам материнства в национальных районах, в том числе и в Казахстане. Но дело в том, что у казахов были свои нормы культурности и гигиены, основанные на кочевых традициях и нормативной исламской культуре. Знания об этнографических чертах казахов мы черпаем из записок путешественников, участников академических экспедиций, чиновников колониального аппарата. Практически все они единодушны в том, что санитарно-гигиенические нормы у казахов были достаточно высоки. Можно оспаривать степень внедренности нормативного ислама в повседневную жизнь казахов. Но одно не подлежит сомнению – в повседневных бытовых практиках казахи руководствовались требованиями к соблюдению чистоты нормам ислама. Как писал известный тюрколог В.В. Радлов, «несомненно, именно благодаря влиянию мусульманской религии киргизам присущ большой порядок в

одежде и устройстве жилища, чистота, упорядоченные семейные отношения и более совершенные этические принципы» [6]. С ранних лет казахам прививалась мысль о том, что Создатель любит только чистых и опрятных людей. Знание правил гигиены, а также соблюдение правил личной гигиены было символом поклонения и залогом получения награды Всевышнего. С ранних лет казахи усваивали санитарные нормы исламской культуры и знали правила, как следует очищать тело, волосы, уши, нос, горло, зубы, ухаживать за бородой, ногтями в повседневной жизни и перед намазом. К обязательной гигиене относилось сбривания волос на теле, обрезание пуповины и крайней плоти, запрет содержания животных в одном помещении с людьми. К нормам исламской гигиены, которые неукоснительно соблюдались казахами, относился список скверны – плохих, негодных вещей, которые загрязняют своим прикосновением человека. К скверне относились: моча, кал, сперма, рвотные массы, кровь, мертвечина, свинина, слюна собаки, алкогольные напитки, пот верблюдов и других животных, питающихся скверной.

Таким образом, в ранний советский период большевики предприняли шаги, направленные на утверждение советского образа жизни, поведения и норм. Для этого они стали претворять в жизнь проект модернизации, в основе которого лежала борьба с обычаями и традициями, а также с ценностями и стереотипами поведения дореволюционного времени. Женские журналы играли двоякую роль. С одной стороны, они помогали адаптироваться к эмансипационным процессам и разрушению традиций. С другой стороны, они были оружием внедрения новой идеологии в массовое сознание. Мы рассматривали внедрение новой идеологии на примере разрушения традиционной системы гендерных отношений в казахском обществе через женский журнал. Большевики вторглись во все области традиционной культуры, которая регулировала гендерные отношения в казахском обществе. Так, журнал ломал стереотипный образ женщины у казахов – матери многочисленного семейства, хозяйством которого она умело управляла, показывая ее униженной, бесправной, задавленной бытом и противопоставлял ей образ новой свободной, раскрепощенной, работающей, образованной женщины. Ломая символику и обрядность брака и семьи, которая регулировалась обычным правом и нормами ислама, советская власть насильственно насаждала советские обряды, которые она использовала как повод для

пропаганды новой идеологии. Меняя репродуктивное поведение женщины, большевики старались установить свое право на контроль над фертильным потенциалом женщин. Используя дискурсы гигиены и культурности, а также дискурс государственной заботы о материнстве, советская власть внедряла коллективные идеалы новой жизни, использовала данный дискурс как приобщение матери к «советскому» взгляду на мир. Вводя новые институты социализации детей, кроме семьи, большевики преобразовали ценности и образ жизни значительной группы

населения, а не только матерей. Таким образом, успешная реализация данного проекта была обусловлена тем, что у большевиков была цельная политика социального моделирования, частью которой было формирование новой женской идентичности через женские издания. Казахские женщины приняли новую модель существования, поведенческие стратегии, иерархию ценностей, бытовые практики, которые им были навязаны. Но жизнь показывает, что большинство традиций выжили и продолжают существовать, правда в измененном виде.

Литература

- 1 Градскова Ю. «Обычная» советская женщина – обзор описаний идентичности. – М., 1999.
- 2 Шабатура, Е. А. Образ «новой женщины» в советской культуре 1917-1929 гг.: дис. ... канд. ист. наук. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.disscat.com/content/obraz-novoi-zhenshchiny-v-sovetskoi-kulture-1917-1929-gg>. – Дата доступа: 20.08.2018
- 3 Стасевич И.В. Социальный статус женщин у казахов: традиции и современность. – СПб., 2011. – Режим доступа: http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_03/978-5-02-038260-2/. – Дата доступа: 20.08.2015.
- 4 Тартаковская И. становление современной российской гендерной системы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://genderpage.ru/?p=744/>. – Дата доступа: 20.11.2015.
- 5 Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм: социальная история советской России в 30-ые годы: город. – М., 2008.
- 6 Радлов В.В. Из Сибири: страницы с дневника. – М., 1989.

References

- 1 Gradszkova Yu. «Obychnaya» sovetskaya zhenshchina – obzor opisaniy identichnosti. – M., 1999.
- 2 Shabatura, E. A. Obraz «novoy zhenshchiny» v sovetskoy kulture 1917-1929 gg.: dis. ... kand. ist. nauk. [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.disscat.com/content/obraz-novoi-zhenshchiny-v-sovetskoi-kulture-1917-1929-gg>. – Data dostupa: 20.08.2018
- 3 Stasevich I.V. Sotsialnyy status zhenshin u kazahov: traditsii i sovremennost. – SPb., 2011. – Rezhim dostupa: http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_03/978-5-02-038260-2/. – Data dostupa: 20.08.2015.
- 4 Tartakovskaya I. Stanovlenie sovremennoy rossiyskoy gendernoy sistemyi. [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://genderpage.ru/?p=744/>. – Data dostupa: 20.11.2015.
- 5 Fitzpatrick Sh. Povsednevnyy stalinizm: sotsialnaya istoriya sovetskoy Rossii v 30-yie godyi: gorod. – M., 2008.
- 6 Radlov V.V. Iz Sibiri: stranitsyi s dnevnika. – M., 1989.

Алтаев А.Ш.
Седентаризация в земельной политике советского правительства в Казахстане

Основным приоритетом советского земельного законодательства был тезис о национализации, которая рассматривалась большевиками как единственно верная форма землевладения на огромной территории всего Советского государства, в том числе и Казахстана. При этом большевистская концепция опиралась на проведение седентаризации, то есть перевода кочевых хозяйств на оседлость. Именно седентаризация стала основным принципом реализации земельной политики в Казахстане. При этом не были приняты во внимание идеи о целесообразности местного решения земельного вопроса (казахские органы власти имели свои, более соответствующие естественно-историческим и природным условиям взгляды), сделав ставку на централизацию земельного дела и выдвижения в качестве ключевого приоритета перевод кочевого способа хозяйства на оседлые рельсы.

Ключевые слова: перспективный план землеустройства, перевод на оседлость, седентаризационная политика, национализация, коллективизация, коллективное хозяйство (колхоз), социалистическое хозяйство (совхоз).

Altayev A.Sh.
Sedentarization in the land policy of the Soviet government in Kazakhstan

The main priority of the Soviet land legislation was the thesis on the nationalization, which was considered by the Bolsheviks as the only correct form of land tenure in the vast territory of the entire Soviet state, including Kazakhstan. Herein, the concept of Bolsheviks was based on the carrying of sedentarization, i.e. the transfer of nomadic households to settlement. Sedentarization, in particular, was the basic principle of the implementation of land policy in Kazakhstan. At the same time, the idea of feasibility of the local solution to land question was not taken into account (the Kazakh authorities had their own, more relevant views to the intrinsic historical and natural conditions) betting on the centralization of land affairs and promoting a key priority the transfer from nomadic form of economy to the sedentary rails.

Key words: long-term plan of land management, transfer to a sedentary life, sedentarization policy, nationalization, collectivization, the collective farm (kolkhoz), socialist economy (state farm).

Алтаев А.Ш.
Қазақстандағы кеңес үкіметінің жер саясатындағы сендеретаризациясы

Кеңестік кезеңдегі жер туралы заңының негізгі бағыты ұлттандыру туралы тезис, яғни бүкіл кеңестік мемлекетте, соның ішінде Қазақстандағы алып территорияны біртұтас иелену. Сонымен бірге большевиктік тұжырымдама сендетаризация жүргізуге бағытталды, көшпелі шаруашылықты отырықшыландыруға айналдырды. Сондықтан, тап осы сендетаризация Қазақстандағы жер шаруашылығын игерудің басты қағидасына айналды. Сонымен, жергілікті жер мәселесін шешу үшін осындай идеямен қабылданған топ болды. Қазақтың билік мекемесі өздерінің талаптарына тарихи жаратылыс және табиғи жағдайына байланысты көзқарастары бойынша, жер ісін ортальқандыру мәселесіндегі басты назар аударған жағдай көшпенді шаруашылықты отырықшылыққа айналдыру.

Түйін сөздер: жер шаруашылық жоспарлау, отырықшылыққа көшу, сендетаризациялық саясат, ұлттандыру, ұйымдастыру, ұтымды шаруашылық (колхоз), социалистік шаруашылық (совхоз).

СЕНДЕНТАРИЗАЦИЯ В ЗЕМЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ СОВЕТСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ

В 1925 году был принят перспективный план землеустройства в КАССР. Практически он представлял собой компиляцию всех основных форм проведения предыдущего землеустройства. Однако, в этом плане более четко прослеживалась идея синхронности процесса землеустройства и перевода казахского населения на оседлость. Методы и формы осуществления сентентаризационной политики прямо вытекали из ее основных задач, которые заключались, во-первых, в изыскании свободных земель для увеличения емкости колонизационного фонда, во-вторых, в освобождении казахского населения из-под влияния баев-полуфеодалов. Таким образом, установка Советской власти на оседание преследовала больше политические, нежели экономические цели.

По перспективному плану сплошного землеустройства в Казахстане были установлены сроки окончательного завершения землеустроительных работ по Семипалатинской, Уральской, Актюбинской губерниям – 10 лет, по Акмолинской, Кустанайской – 5 лет. Думается, что сроки эти были нереальны.

Национальное размежевание бывшей Туркестанской АССР в определенной степени осложнило землеустроительную работу в Казахстане, так как площадь земель, подлежащих обязательному государственному землеустройству, увеличилась. Для проведения землеустроительных работ в южных районах Казахстана была создана Особая Комиссия ВЦИК. Ею был издан циркуляр, определяющий основные положения землеустройства в этом регионе. По этому циркуляру все трудовое земледельческое население, проживавшее до 1 декабря 1924 года в Джетысуйской и Сырдарьинской губерниях, имело право на получение земельного надела по месту своего жительства и на землеустройство. Установление очередей наделения земель категорически воспрещалось и при землеустройстве всех имевших права на получение земельного надела необходимо было устраивать одновременно. Факт создания этой Комиссии при наличии КазНКЗ можно рассматривать как недоверие со стороны Центра казахстанским земельным органам, могущим необъективно отнестись к русскому населению в ходе земельной реформы.

Согласно решениям 5 Партконференции 20 мая 1926 года был издан декрет о переделе сенокосных и пахотных угодий [1]. Эта реформа была принята как мера временного характера, имевшая целью разжигание классовой борьбы в казахском ауле, борьбу против баев и патриархально-родовых отношений посредством уравнивания прав на землю. Советские органы не удовлетворяла длительность проводимого сплошного землеустройства, предполагавшего лишь межаульное землеустройство, при котором сохранялись земельные отношения внутри аула в первоначальном виде. Посредством передела земли Советская власть решила осуществить на практике уравнивательное землепользование в целях установления предела росту зажиточных хозяйств и ограничению хозяйственной дифференциации аула, являющейся вектором развития экономики. Причем передел рассматривался как уравнивание земельных наделов, а не прав на землепользование.

В целом, уравнивательный передел сенокосных и пахотных угодий преследовал разрешение двух задач – уничтожения всякой земельной собственности и фактической национализации земли с неизбежным перевесом трудовых хозяйств в общей экономике аула. Ф. Голощекин отмечал по этому поводу, что «25 ноября мы провозгласили не национализацию, а эсеровскую социализацию земли. ...Сейчас имеется директива ЦК по переработке земельного законодательства, которая усиливает вопрос национализации» [2].

До провозглашения декрета о переделе сенокосных и пахотных угодий в земельном законодательстве существовала идея о свободе выбора форм землепользования населением. По вышеозначенному декрету вся общинная земля делилась между отдельными хозяйствами. Этот декрет противоречил идее, проводимой до его принятия о зависимости форм и типов хозяйствования от природно-климатических факторов. Игнорировался тот факт, что казахское население освоило земли так, как это подсказывали и позволяли ему естественно-исторические условия. Землепользование аула исконно было общинное, и формальное дробление его на мелкие участки не оказывало существенного влияния на формы землепользования казахского населения. Каждый из членов общины понимал, что отдельное хозяйство не в состоянии рационально освоить данную ему землю. Там, где естественно-исторические условия позволяли вести единоличное хозяйство, путем эволюции была

установлена подворно-участковая форма землепользования.

С 1927 года местные советские и землеустроительные органы начинают терять свои и без того небольшие полномочия, и землеустройство в Казахстане рассматривается лишь с позиции выгоды СССР в целом. С этого времени еще более нарастает конфликт между местными органами и Центром, который чуть позже разрешается не в интересах Казахстана.

В 1927-28 гг. произошел перелом во всей землеустроительной политике. В целом, начиная с этого периода была установлена очередность землеустройства не по национальному признаку и срокам прибытия в Казахстан, а применительно к хозяйственному и экономическому значению землеустраиваемых районов для Казахстана, так и для всего Союза. При установлении очередности землеустройства также учитывались следующие признаки: степень подготовленности районов к сплошной коллективизации и к разветвлению совхозного строительства.

Кроме вышеозначенных изменений в курсе землеустроительной политики, 6 Партконференция (ноябрь 1927 года) и 2 Сессия КЦИК выдвинули и другие установки, разнящиеся с предыдущим подходом к землеустройству. Новые установки сводились к усилению классового подхода при землеустройстве (особенно при переселении и расселении), к сочетанию межселенного землеустройства, внутриселенного и хозяйственного, усилению социалистического сектора, к единообразию подхода к наделению землей всех национальностей по одинаковым нормам для аналогичных типов хозяйства. Акцентирование внимания землеустроительных органов на внутриселенном землеустройстве было вызвано тем, что опыт работ до 1928 года показал, что цели, которые преследовались при проведении работ сплошного землеустройства, сводившиеся к устранению неравномерного землепользования в различных национальных группах населения и категориях землепользователей, к урегулированию внутриаульного землепользования, его бедняцко-средняцкой части, перевод его на оседлое положение, не получили своего осуществления.

До 1928 года было произведено отграничение и оформление землепользования казахского населения на основе разработанных норм земельного наделения и оно не разрешало вопросов хозяйственного устройства этих объединений, так как землеустройство было сведено к механическому наделению землей населения.

Так как межселенное землеустройство не затрагивало классовых отношений в ауле и не содействовало переходу казахского населения на оседлость, то Советские органы поставили в центр землеустроительной политики именно внутриаульное землеустройство, при котором хозяйственное регулирование землепользования должно было привести к развитию и закреплению тех форм и систем хозяйств, которые содействовали бы реконструкции сельского хозяйства и его обобществлению. В связи с этим, основное внимание было сосредоточено на товарищеских формах хозяйства. Именно в это время Ф. Голощекин говорил, что «мы подошли к положению, когда классовый момент выпирает больше, чем национальный» [3]. Думается, что в данной ситуации установка на внутриаульное землеустройство была не совсем верна, так как при отсутствии мероприятий сопроводительного характера о рациональном освоении земель казахским населением не могло быть и речи.

В 1929 году были впервые применены утвержденные ориентировочно нормы земельного наделения, что дало возможность поставить вопрос о выделении земельного фонда для организации совхозов и под переселение. Официальная установка вновь свела на нет решения 5 Партконференции о необходимости развития скотоводческого (оседлого и кочевого) хозяйства, выдвинув на первый план решение задачи по укреплению зернового баланса Казахстана как составной части СССР.

В предыдущие периоды не было твердой установки на обязательное создание социалистических форм хозяйствования. Так, к 1927 году около 90% колхозов не было землеустроено, часть из них вело хозяйство на арендованной земле. «Великий» перелом в сторону проведения сплошной коллективизации поставил на повестку дня использование землеустроительного процесса как фактор, усиливающий рост колхозного движения. В связи с этим Совнарком предложил Наркомзему пересмотреть как формы, так и методы дальнейшего землеустройства.

Начиная с 1929 года землеустройство стало рассматриваться как процесс организации исключительно социалистической формы хозяйства (совхозов и колхозов), не допуская землеустройства индивидуальных хозяйств. Таковую постановку вопроса можно объяснить тем, что индивидуальные формы хозяйствования оказались несовместимы с административным централизмом и не вписывались в огосударвленную систему аграрных отношений. Мелкая земельная

собственность оказалась препятствием на пути к отчуждению крестьян от земли, являющаяся основной целью колхозно-совхозной системы. По новой установке байская часть аула и кулацкая часть деревни не подвергались землеустройству.

Таким образом, на решение проблемы землеустройства большую роль оказала политика «Малого» Октября, проводившаяся Ф. Голощекиным. Земельное нормирование также получило принципиальное изменение. Вместо норм земельного наделения, ориентированных на индивидуальное хозяйство, был установлен принцип трудопроизводственного нормирования для обобществленного товарного хозяйства и со строгим учетом народнохозяйственных требований по специализации сельского хозяйства в устраиваемых районах. Оптимальными участками при коллективизации были признаны участки в 50 га земли.

Новый подход в землеустроительной политике включал в себя, кроме изменений в содержании, еще и усиление темпов по сравнению с прошлыми периодами. Было принято решение о том, что весь землеустроительный процесс необходимо закончить в один год. Как видим, процентомания колхозного строительства, искусственного наращивания темпов сплошной коллективизации не обошли вниманием и землеустроительный процесс. Так как казахский аул не был подготовлен к социалистической реконструкции в силу традиционности экономических и социальных институтов, а кочевой способ хозяйствования был краеугольным камнем установившегося этносоциального организма, то данная форма экономической деятельности была признана отсталой и архаичной, препятствующей установлению социалистической модели отношений. В связи с этим суждения о возможности существования кочевой формы хозяйствования были практически под запретом. Так, на основе «Положения о сплошном обязательном землеустройстве кочевого, полукочевого и переходящего к оседлому хозяйству населения КазАССР», в 1929 году были разработаны меры, предусматривающие массовый перевод казахского населения на оседлость [4].

В связи с такой установкой на пленуме Казкрайкома в качестве лозунга выдвигалось, что через пятилетку 9/10 всех казахов будут жить оседло. Коллективизация и оседание казахского населения рассматривались Советской властью как бинарный процесс, поэтому 1929 год прошел как первый год оседания. В связи с переводом казахского населения на оседлость, процесс зем-

леустройства был сведен к организации в увязке с формами колхозов. Таким образом, землеустройство этого периода можно рассматривать как политическое средство для осуществления перевода казахского населения – кочевого и полукочевого – на основе сплошной коллективизации на оседлость. В свою очередь, оседание рассматривалось как средство достижения рационального использования территории и возможного выявления земельных фондов для совхозного строительства и для целей переселения.

На 7 Всеказахстанском съезде Советов отмечалось, что до 1928 года казахское правительство недооценивало возможности развития зернового хозяйства Казахстана. А в резолюции по докладу Наркомата земледелия констатировалось, что недооценка возможностей Казахской республики в отношении развития зернового земледелия была результатом влияния буржуазно-националистического уклона. Характерными признаками этого уклона были обозначены оценка Казахстана как страны исключительно скотоводческой, стремление к сохранению существующих форм кочевого и полукочевого хозяйства и связанных с ними условий быта, противодействие какому бы то ни было доприселению новых хозяйств извне Казахстана. Таким образом, если ранее Казахстанские партийные и государственные органы составляли практически одно крыло, противодействующее политике Центра в вопросе решения земельной проблематики, то во 2 половине 1920-х годов внутривнутрипартийная рознь в Казахстанской организации воздействовала устремлениям Москвы проводить землеустроительную политику не в интересах казахского населения.

В 1929 году был издан Закон «Общие начала землепользования и землеустройства СССР», по которому к компетенции СССР было отне-

сено наблюдение за проведением в жизнь общесоюзного земельного закона и распоряжение землями общесоюзного значения, отводимых учреждениям. Союзным республикам предоставлялось право распоряжаться всеми остальными землями и регулировать землеустройство и землепользование в соответствии с принципами, установленными в союзном законе.

В 1929 году под влиянием Центра КазЦИК принял следующие земельные нормы: в зависимости от типов хозяйств: от 5,9 до 8,07 десятин на хозяйство. Как видим, нормы были невелики. КазНХЗ до последнего пытался сохранить казахские земли от вселения. Несмотря на установку об одинаковых нормах для казахского и русского населения, КазНХЗ для одних и тех же природных и хозяйственных экономических условий допускал две нормы: одну для казахского населения, другую – для неказахского населения. Такой подход был в штыки принят Центром, который посчитал, что он закрепляет две различные системы хозяйства на одной территории, а также тормозит подтягивание казахского хозяйства на уровень русского, подрывает товарно-зерновое значение территории Казахстана. В своей политике Центр исходил из того, что при районировании преследовалась цель создания общности направления хозяйственных форм округов и районов, то есть типизации хозяйств.

Анализ основных положений государственной-партийной концепции проблемы землеустройства казахского населения показал, что в целом эта проблема начиная с 1925 года рассматривалась не как сложный процесс, который обуславливался целой совокупностью условий природно-климатического и экономического плана, а как административное воздействие государственной власти на земельные отношения коренного населения окраин.

Литература

- 1 АП РК, ф.141, оп.1, д. 756, л. 72 об.
- 2 АП РК, ф.141, оп. 1, д. 38, л. 283, об. 444.
- 3 Голошкеин Ф. Казахстан в полосе социалистической реконструкции. – Алма-Ата: Госиздат, 1930. – 84 с. – С. 22.
- 4 Свод законов КазССР (1920-1936). – Алма-Ата, 1969. – С. 119.

References

- 1 AP RK, f.141, op.1, d. 756, l. 72 ob.
- 2 AP RK, f.141, op. 1, d. 38, l. 283, ob. 444.
- 3 Goloshhekin F. Kazakhstan v polose socialisticheskoy rekonstrukcii. – Alma-Ata: Gosizdat, 1930. – 84 s. – S. 22.
- 4 Svod zakonov KazSSR (1920-1936). – Alma-Ata, 1969. – S. 119.

Назарбек Ж.А.
**Қазақстанда дәстүрлі емес
діни ұйымдардың
таралуының әлеуметтік-
психологиялық аспектілері**

Мақалада Қазақстанның егемендік алған кезден бастап бүгінгі күнге дейінгі дәстүрлі емес діни ұйымдардың таралуы әлеуметтік-психологиялық тұрғыда талданады және ерекшеліктері зерделенеді. Аталған мәселенің өзектілігі, ең алдымен, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қоғам тұтастығын сақтау, жастардың сыни ойын, жастар ортасында діни толеранттылық сананы қалыптастыру мақсатында дәстүрлі емес діни ұйымдардың идеологиясы мен қоғамға әсер ету тетіктерін зерттеудің объективті қажеттілігінен туындайды.

Бүгінгі күні дәстүрлі емес діни ұйым өкілдері кез келген адамға оның еркінен тыс әрекет жасатып, қолшоқпарға айналдыруға болады. Діни жаңа ұйымдар тоталитарлық, деструктивті культ немесе секта бола отырып, жеке тұлғаға және қоғамға, ұлттық қауіпсіздікке, оның әртүрлі салаларына қауіп-қатер төндіреді деген тұжырым беріледі.

Түйін сөздер: әлеуметтік-психология, дәстүрлі емес діни ұйымдар, дін, діни бірлестік, деструктивті, экстремизм, идеология, конфессия, миссионер, ұлттық қауіпсіздік.

Nazarbek Zh.A.
**The social –psychology aspects
of spreading non-traditional
religious in Kazakhstan**

The article analyze in the context of social –psychology and peculiarities the spreading of non – traditional religious organizations after gaining independence of Kazakhstan to the present. The actuality of this problem is, at first, to ensure the national security, to save the integrity of the society, critical thinking of the young people and the formation of tolerance among the youth.

Today, the members of non-traditional religious organizations make beyond the control to the people. The religious organizations totalitarian, destructive cult or being sect give conclusion that rose threat to the individual person or to the society and to the national security.

Key words: social-psychology, non-traditional religious organizations, religi, religious communities, destructive, extremism, ideology, confessions, missionary, national security.

Назарбек Ж.А.
**Социально-психологические
аспекты распространения
нетрадиционных религиозных
организаций в Казахстане**

В статье в социально-психологическом аспекте рассматриваются вопросы распространения и особенности нетрадиционных религиозных организаций в Казахстане. Актуальность данной проблемы, в первую очередь, исходит из объективной необходимости исследования механизмов и идеологии нетрадиционных религиозных организаций в целях формирования религиозно-толерантного мышления среди молодежи, обеспечения национальной безопасности и сохранения целостности общества.

На сегодняшний день представители нетрадиционных религиозных организаций влияют на любого человека вне его контроля. Новые религиозные организации формируются в виде тоталитарного, деструктивного культа и секты, но представляют опасность личности и обществу, национальной безопасности и ее разным отраслям.

Ключевые слова: социальная психология, нетрадиционные религиозные организации, религия, религиозное общество, деструктивный, экстремизм, идеология, конфессия, миссионер, национальная безопасность.

**ҚАЗАҚСТАНДА
ДӘСТҮРЛІ ЕМЕС ДІНИ
ҰЙЫМДАРДЫҢ
ТАРАЛУЫНЫҢ
ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХО-
ЛОГИЯЛЫҚ
АСПЕКТІЛЕРІ**

Дін қазіргі таңда рухани жаңғырудың өзегі ретінде өте маңызды әлеуметтік институт. Ол қоғамдағы әртүрлі әлеуметтік топтардың мүдделерін білдіретін саяси күштермен ықпалдаса отырып, бүгінгі қоғамдық дамудың барысына барынша әсер етіп келеді.

Қазақстан Республикасында тәуелсіздіктің бірінші күнінен бастап, демократиялық қоғамның басты құндылығы адам құқықтары мен бостандықтары қамтамасыз ету іске асырыла бастады, соның ішінде әрбір адамның дін таңдауда еркіндігі жарияланды, әртүрлі діндерге қатысты мемлекет бейтарап саясат жүргізіп отырды. Қоғамның демократиялануы, мемлекет пен діни қауымдастықтар арасындағы жаңа қарым-қатынастар діни саладағы елеулі өзгерістерге алып келді. Нәтижесінде халықтың дінге деген жалпы қызығушылығы арта бастады, елдегі діни ұйымдар белсенді іс-әрекетке көшті, көптеген жаңа қозғалыстар, соның ішінде Қазақстан үшін дәстүрлі емес діни бірлестіктер пайда болды.

Еліміздегі дәстүрлі діндер – ислам және православие өз қызметін белсенді жүргізіп келеді. Сонымен бірге басым көпшілігі батыстан келген дәстүрлі емес діни ұйымдар да Қазақстан аумағында өздерінің діни ілімдерін кеңінен тарату және бекіту жолында белсенді қызмет жүргізе бастады. Дәстүрлі емес діни ұйымдардың қызметіне баға беру өте күрделі. Дегенмен, әлемдік тәжірибе бойынша көптеген елдерде дәстүрлі емес діни ұйымдардың тіркелуіне уақытша шектеулер енгізіліп отырғанын атап өтуге болады. Сонымен қатар дәстүрлі емес діни ұйымдардың бірқатары өздері орналасқан елдің Конституциясы мен заңдарына қайшы келетін қызметі үшін мемлекеттік органдардың да, қауымдастықтың да тарапынан қатты сынға алынып отырғандығы, тіпті тыйым салынатыны белгілі.

Дәстүрлі емес діни ұйымдардың идеологиялық және басқа да жұмыстарының нысанына жастар алынатындығы жиі кездесетін жағдай. Жастар әлеуметтік-демографиялық топ ретінде өзіндік, соның ішінде рухани сипаттағы ерекшеліктерге ие. Көпшілік өмірдің рухани негіздерін іздеу, өмір сүрудің мән-мағынасы туралы сұрақтарға жауап іздеу жолында дінге келеді. «Соңғы кездері біз қандай да бір діннің тереңіне бойламай, діндердің ізгілігіне, шынайылығы мен жалпыға ортақ басқа да

қырларына дендеп енбей жатып діндарлықтың сәнге айналғанын көріп отырмыз. Адамдарды қандай да бір дінді қабылдауға мәжбүрлеуге болмайды. Сондықтан жастарға ерекше назар аудару қажет», – деп Елбасы Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқы Ассамблеясында сөйлеген сөзінде айтып өтті [1, 2 б.].

Жекелеген дәстүрлі емес діни бірлестіктер мен олардың тарапынан жүргізілетін құқыққа қайшы іс-әрекеттердің ерекшеліктері туралы сөз қозғаудан бұрын «діни бірлестік» деген ұғымға және олардың түрлеріне қатысты сипаттамасын берген дұрыс.

Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңына сәйкес, *діни бірлестік* – Қазақстан Республикасы азаматтарының өз мүдделерінің ортақтығы негізінде рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде белгіленген тәртіпте біріккен ерікті бірлестік [2].

Әлемдік діндер бейбітшілікке және зорлықтан бас тартуға шақырады деген тұжырымды ұстанғанымызбен барлық конфессияларда секталық және қауіпті экстремистік топтар пайда болатынын ескергеніміз жөн.

Дәстүрлі емес діндерге салыстырмалы түрде жаңадан пайда болған (XIX немесе XX ғғ.), ешқандай этносқа қатысы жоқ ағымдар жатқызылады. Олардың діни ілімі нақты мемлекет немесе халық тарихымен терең байланыспайды. Кейбір діни ағымдар өздерін саналы түрде мемлекет пен қоғамда басым діндерге қарсы қояды. Көп тараған пікірлер бойынша, дәстүрлі емес культтердің догматтары канондық догматтарға қайшы болып келеді. Еліміздегі дәстүрлі емес ағымдардың пайда болуын ғалымдар шартты түрде екі кезеңге бөледі.

Бірінші кезең, XX ғ. 30-50 жылдары. Осы кездері Қазақстан территориясына дін ұстанушылар қоныстандырылды, олардың ішінде «Иегова Куәгерлері», «Жетінші күн адвентистері», елуіншілердің түрлі бағыттары және өзге конфессиялар өкілдері болды. Осы кезден Кеңес үкіметінің ыдырауына дейін атеисттік идеология жетекшілерінің түрлі қуғындарына қарамастан, олар өз діни сенімдерін жоғалтпады.

Екінші кезең, 1980 жыдардың соңынан қазіргі кезге дейін жалғасуда. Кеңестік идеологияның орнына түрлі ағымдар келіп, олардың кейбіреулерін ұстану (мәселен, оккультизм) сәнге де айналған кездер болды. Осы тұста діни ағымдардың ең көп шоғырланған жерлері үлкен қалалар болды.

«Кришна санасы қоғамы», «Виссарион шіркеуі», «Трансценденталді медитация», «Бірігу шіркеуі» секілді ұйымдар өздері туралы белсенді түрде жариялай бастады. Баспа беттеріндегі жарияланымдар арқасында сатаналықтар мен неoitлдік ағымдар кеңінен танымал бола бастады.

1990 ж. басында Батыста кең таралған бірақ қазақ жерінде бұрын болмаған протестанттық шіркеулердің саны күрт көбейді. Олардың белсенді миссионерлік қызметтері өз діни сенімдерінің (ең алдымен харизматтық, пресвитериандық, методисттік, евангельдік) арттарынан ерушілер санын көбейтті.

Ал, жаңа дәстүрлі емес діндерге келетін болсақ, олар да экстремизмнен сақтандырылмаған. Оларды өзгеше айтқанда деструктивті деп атауы бекер емес, өйткені оларда конструктивті, позитивті, гуманистік бастама жоқ. Бұл культтық құрылымдар діни мақсаттарды жариялай отырып өздерін дәстүрлі конфессиялардан ажыратады. Олар Шығыс пен Батыстың діни дәстүрлерінен синтез жасайды.

Қазақстанға соңғы жиырма жыл ішінде исламдық сипаттағы экстремистік ағымдармен қатар, әртүрлі конфессионалды бағыттағы жаңа дәстүрлі емес діни қозғалыстар (деструктивті, тоталитарлы культтер) көптеп еніп кетті. Олардың өздерін ерекше көрсеткен кезі XX ғ. 90 жылдардан бастап шетелдік миссионерлердің белсенді қызметтерінің арқасында ориенталистік бағыттағы (кришнаиттер, бахаи қауымы, «Трансцендентальная медитация», т.б.) ілімдер мен протестанттықтың харизматтық тармақтары, «Иегова Куәгерлері», «Саентология» және басқаларының әсерлері байқала бастады.

Отандық ғалым Г.Ж. Жұманованың пікірінше «коммунистік идеологияның күйреуінен кейін орын алған діни қайта өрлеудің, жаңа діни немесе жалған діни қозғалыстардың пайда болуына әкелгенін естен шығармауымыз қажет. Себебі, осы дәстүрлі емес діни қозғалыстардың негізінде жалған пайғамбарлар және жаңа шыққан мессиялардың діни білім беруді және оқуды, жаңа ақиқат пен шындықты насихаттайтын, өзгертетін, сақтап қалуға тырысатын т.б. жалған ілім жатыр. Жаңа діни қозғалыстар, әдетте, әртүрлі қоғамдық бірлестіктердің, қауымдас-тықтардың, қайырымдылық қорларының, университеттердің, ағылшын тілі курстарының, психологиялық тренингілер мен сауықтыру орталықтарының атын жамылып әрекет жасайды. Олар өздерінің іс-әрекетін бүркемелеп, алдына қойған шынайы мақсаттарын жасырады» [3, 32-34 б.].

Қазақстанда және бүкіл кеңестік кезеңнен кейінгі кеңістікте тоталитарлық режим кезінде репрессияға ұшыраған діндер құқығын қайта қалпына келтіру үрдісі кеңінен таралғандығын ескерген жөн. Қазіргі кездегі тоталитарлық секталар – адамзат жанын құтқаруға мүдделі емес авторитарлық ұйымдар. Оларды біздің еліміздегі діни экстремизм мәселелеріне тікелей байланысты деуге негіз бар.

Себебі, экстремистік идеялардың пайда болуына алып келетін ортаның бірі ауыл халқының өмір сүру деңгейінің төмендігі болып табылады, осыған байланысты табыс көзін іздеу үшін көбісінің қалаға қоныс аударуы, белгілі мамандық иесі және білімі болмай, тұрмыстық жағынан теңсіздікке ұшырап, нәтижесінде діни экстремизмді насихаттаушылардың объектісіне айналады. Құрастырылған идеологиялық жұмыс әсер етудің мақсаттық топтарын жіктеу бойынша жүргізіледі, болып жатқан оқиғаларға дұрыс әрекет етуге және сәйкесінше әлеуметтік жүріс-тұрыс түрін қолдануға жол бермейтін әлеуметтік әдепсіздік пайдаланылады.

Сонымен қатар, әлеуметтік әдепсіздік жекелеген жағдайларда зұлматқа, алдамшылыққа алып келетін жақсы реттелген механизм көмегімен қасақана қолданылады (біздің қоғамда ата-анасы діни фанатиктер болып табылатын өз балаларына жедел медициналық көмек көрсетуден бас тартып, балалары қайтыс болған оқиғалар кездеседі).

Қазіргі таңда діни экстремизмді дамыту факторларының бірі – бұл діни сауатсыздық. Ал, сауатсыздық заманауи адамға діни дүние-мүлікті сауатты ажырата білу үшін маңызды.

М.Я. Яхьяев экстремизмнің әлеуметтік-экономикалық тамырының негізгі дереккөздері ретінде келесілерді атап көрсетеді: қоғамды дамыту негізінің құндылықтарын ауыстыру; идеологияны бірлестірудің болмауы; дағдарыспен күшейтілген қиын шешілетін әлеуметтік мәселелер; жемқорлық – өкіметке қарсы бағытталған кез келген әрекеттерді туындататын және растайтын негізгі факторы ретінде; халықтың жалпы мәдени деңгейінің төмендеуі, сансыз «фобиялар»: исламдық фобия және басқа болып табылады; қоғамның байлар және кедейлер болып әлеуметтік бөлінуінің артуы, халықты рухани бағыттан адастыру, діндер мен конфессиялар арасындағы бітпес қарама-қайшылықтар [4].

Бүгінгі күні Қазақстанда дәстүрлі емес исламдық бағыттағы әртүрлі ағымдар, салынып отырған тыйымдарға қарамастан өз жұмысын жалғастырып келеді. Дәстүрлі ислам концеп-

циясын қалыптастыру барысында бұл ағымдардың кері және деструктивті әсері тиетіні анық. Солардың ішінде елімізде таралып, өз жақтас-тарын тауып, кейін әрекеттеріне шектеу қойылған «Хизб-ут Тахрир», «Таблиғи Жамағат» және «ат-Такфир уәл-Хиджра» ұйымдары. Белгілі уақытқа дейін бұл ұйымдар мұсылман қауымының сыртында көпшілікке беймәлім болды. Оның себебі бұл ұйымдар өздерінің нақты сипатын жасырын түрде ұстанып келді.

Діни қозғалыстардың адам денсаулығына келтіретін қаупі оның адам психикасына жасайтын ықпалынан көрінеді. Адам психикалық дабылдардың әсерінен өз көзқарастарын, пікірлерін, сезімдері мен мақсаттарын басқаша түрде қайтадан құрады.

Психологтардың пайымдауынша, жалған діни қауымның шырмауына түсіп, ықпалына ерген адам өзін кінәлі сезініп, әлденеге мазасызданған, топқа тәуелді, жапанда жалғыз қалғандай кейіпте болады. Сондай-ақ, қоғамда өзін-өзі орнықтырудан, өзін-өзі тұрақтандырудан, қажеттілік алдындағы қорқыныштар, қандай-да бір өзгерістерден, өзіне сенбеуден туындайды.

Дәстүрлі емес діни ағымды жақтаушылар өз бетінше шешім қабылдау және сыни пікірлер айтып, өз көзқарасын білдіру қабілетін мүлдем жоғалтады. Оның соңы өзіне-өзі қол жұмсап, зорлық жасауға бейімділік сияқты қасиеттерге әкеліп соғуы мүмкін. Мұндай психикалық әсер ету немесе адамды мәңгіртке айналдыру, бағдарлау, адамдардың «миын айналдыру», қоғамдық сананы басқарып, жетекшілік ету жаңа діни ұйымды басқарудың әдісі және ұйымға билікті жүзеге асырудың тәсілі болып саналады. Түңілгендік, шарасыздық, мазасыздықты басынан кешірген кез келген адам дәстүрлі емес діни ағымдардың потенциалды құрбаны болуы мүмкін.

Діни қозғалыстар іс-әрекетінің адамның өміріне, денсаулығына келтіретін қаупі жалған сауықтыру, жалған медициналық ілімдер арқылы, оккультті, эзотерикалық жолдар арқылы жүзеге асырылады. Атап айтсақ, күн сәулесімен емдеуді насихаттайтын «Аллы-аят», сонымен қатар рұқсат қағазы немесе тиісті медициналық білімі жоқ болса да емшілікпен айналысатын «Ата жолы», «Ақ жол», «Иегова куәгерлерінің» сенушілері қан құйғызудан, отанды қорғаудан бас тартса, «сатанистер» ритуалдық өлтіру тәжірибесін қолданады.

Осы орайда Қазақстан аумағында дәстүрлі емес діни ұйымдардың таралуының келесі себептерін көрсетуге болады. Сенім мен сенімсіздік аралығында күмәнданушы «дін төңірегінде-

гі» тұрғындар санының едәуір көп болуы. Ондай адамдар дәстүрлі емес діндердің миссионерлері үшін қолайлы жағдай тудырады. Сонымен қатар, бұқаралық діни сауатсыздық, дәстүрлі діни сенімінің немесе білімнің жоқтығы. Бұл қазіргі діни жағдайда адамдардың бағыт-бағдарын бұрмалауға және оларды діни насихат жүргізуде ыңғайлы нысанаға алуға мүмкіндіктер тудырып береді. Күйзеліске түскен адамдардың, мәселесін шеше алмай жүрген жандардың жанынан жылдам табылатын дәстүрлі емес жаңа діни ағымдар жеңіл жол көрсетіп, жауабын өзі көрсеткен діннен іздеуді ұсынуден ерекшеленеді.

Дәстүрлі емес діндерді ұстанушылар өз миссионерлік қызметін белсенді атқарады. Олар түрлі жағдайларға икемделіп, елдегі әртүрлі топтардың психологиялық ерекшеліктерін ескере әрекет ете алады. Олар жастарға, олардың ауыспалы талаптары мен талғамдарына баса назар аударылды. Осы мәселе төңірегінде отандық ғалымдардың ғылыми-зерттеулеріне көз жүгіртсек «дәстүрлі емес діндер тарапынан жастарды өздеріне тарту үшін қазіргі психологиялық технологиялар қолданылатынын, діни ағымдардың уағыздаушыларының психологиялық дайындығы жоғары екендігін атап көрсетеді» [5, 30 б.].

Қазақстан Республикасында конфессияаралық байланыстар бір мағыналы сипатта әсер етуде. Бір мезгілде дифференциацияның кері үдерісі байқалады: әрбір дін өзінің ерекшелігін, қайталанбауын сақтап қалуға тырысып, өз ізбасарларының санын көбейту үшін жұмысын белсенді жүргізе бастады, кейбір жағдайда бұл үдерістер діндер арасындағы өз табынушылары үшін бәсекелестікке, тіптен қарама-қайшылыққа да алып келу қауіптері аңғарыла бастады. Осы орайда мемлекеттің дін саласындағы байыпты саясаты, мәселенің өршіп кетуіне тосқауыл бо-

лып отырды. Дегенмен діни саладағы орын алған үрдістерінің кейбір жақтары, жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің тұрақты дамуына кері әсер ету көріністері айқындала бастады.

Қазіргі таңда, дәстүрлі емес діни ұйымдардың қайырымдылық қызметтері келесі формаларда жүзеге асырылуда: жағдайлары нашар отбасыларға киім және азық-түлік беру, әлеуметтік қамтамасыз етілмеген қоғам мүшелеріне әсіресе қараусыз қалған балалар мен қарттарға әртүрлі көмек көрсету, емдеу орталықтарының медициналық құрал-жабдықтармен және дәрі-дәрмектермен қамтамасыз ету, сонымен қатар мүгедек жандарға арналған арнайы интернат үйлерін жабдықтау, әртүрлі жағдайларда зардап шеккен жергілікті тұрғындарға көмек жасау. Осы жерде ескере кететін мәселе, еліміздегі батыстан келген шетелдік діни ағымдардың біразы АҚШ, Канада, Оңтүстік Корея сияқты елдерден тікелей қаржыландырады.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, келесідей қорытынды шығаруға болады. Әртүрлі дәстүрлі емес діни ұйымдарға күштеп тартудың психологиялық әдістерін қолданатын қауіпті тренингтер, семинарлар, біліктілікті арттыру курстары және т.б. көптеген әлеуметтік-психологиялық қатерлер бүгінгі қоғамның жаппай көрінісіне айналып отыр. Қоғам деңгейіндегі психологиялық қауіпсіздік ұлттық қауіпсіздіктің басты сипаты. Сондықтан, жас ұрпақтың өнегелілік тәрбиесіне басты назар аудару; ғаламтор арналарында дәстүрлі емес діни ағымдарды масқаралайтын, олардың беделін түсіретін жағымсыз айғақтарды кеңінен тарату; дәстүрлі емес діни ағымдардың жетегінде кетпеуді жете түсіндіре алатын білікті психолог және дінтану саласындағы (әсіресе қазақ тілді) мамандарды көптеп дайындау қажет.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халқы Ассамблеясының XV сессиясында сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан, – 27.10.2009. – 2 б.
- 2 «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазанындағы №483-IV Заңы // Егемен Қазақстан, – №497-500 (26892). – 15.10.2011
- 3 Жұманова Г.Ж. Жаңа діни ұйымдардың деструктивті мәні // Ақиқат. – 2010. – №6. – 32-34 б.
- 4 Яхъяев М.Я. Социально-экономические корни экстремизма // <http://www.ekstremizm.ru/biblioteka/>
- 5 Курганская В.Д., Дунаев В.Ю., Косиченко А.Г., Подопривога Р.А., Садовская Е.Ю., Чупрынина И.Ю. Влияние религиозных организаций на молодежь в Казахстане (Научно-исследовательский отчет). – Алматы: Центр гуманитарных исследований, 2003. – 30 с.

References

- 1 Nazarbaev N.A. Qazaqstan halqi Assambleyasynyn XV sessiyasinda soilegen sozi // Egemen Qazaqstan, – 27.10.2009. – 2 b.
- 2 «Dini qyzmet jane lini birlestikter turaly» Qazaqstan Respublikasynyn 2011 jylgy 11 qazanyndagy №483-IV zany // Egemen Qazaqstan, – №497-500 (26892). – 15.10.2011
- 3 Zhumanova G.Zh. Zhana dini uiymdardyn destruktivti mani // Aqiqat. – 2010. – №6. – 32-34 b.
- 4 Yahyaev M.Ya. Sochialno-economicheskie korni ekstremizma // <http://www.ekstremizm.ru/biblioteka/>
- 5 Kurganskaya V.D., Dunaev V.U., Kosichenko A.G., Podoprighora R.A., Sadovskaya E.U., Chuprynina I.U. Vliyanie religioznyhorganizachii na molodej v Qazaqstane (Nauchno-issledovatel'skii otchet). – Almaty: Chentr gumanitarnyh issledovaniy, 2003. – 30 s.

Ахметжанова А.Т.,
Сарыбаев М.С.

**Вопросы модернизации
обучения педагогических
работников в Казахстане**

В статье авторы попытались рассмотреть позицию видного государственного и общественного деятеля, великого учителя казахского народа Ахмета Байтурсынова о роли педагогов в решении проблем обучения и воспитания казахского населения в начале XX века и верность его суждений в настоящее время.

В работе подчеркивается, что организация обучения педагогических работников – веление времени, ибо в решении вопросов модернизации образования в нашей стране значительная роль принадлежит педагогам, которым необходимы инновационные знания, умения и навыки.

Ключевые слова: модернизация, педагогические работники, Ахмет Байтурсынов, послание, обучение, воспитание, инновации.

Ahmetzhanova A.T.,
Sarybaev M.S.

**Questions of modernization
of training of educators in
Kazakhstan**

The authors tried to consider the position of a prominent public figure, a great teacher of the Kazakh people Akhmet Baitursynov the role of teachers in solving the problems of training and education of the Kazakh population in the early XXth century, his judgment and loyalty today.

The paper emphasizes that the organization of training of teachers – the imperative of our time, for issues of modernization of education in our country a significant role belongs to teachers who need innovative knowledge and skills.

Key words: modernization, pedagogical workers, Ahmet Baytursynov, message, training, education, innovations.

Ахметжанова А.Т.,
Сарыбаев М.С.

**Қазақстанда педагогикалық
қызметкерлерді оқыту ісіндегі
модернизациялау мәселелері**

Мақалада авторлар көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, Қазақтың Ұлы Ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының XX ғасырдың басында қазақ халқының оқу мен тәрбие мәселелерін шешуде педагогтардың рөлін және оның ой-пікірінің қазіргі таңда өзекті екенін қарастыруға тырысты.

Еңбекте педагогикалық қызметкерлерді оқытуды ұйымдастыру – уақыт талабы екендігі, өйткені біздің елімізде білім беруді модернизациялау мәселелері жөніндегі маңызды рөл педагогтарға тиесілі, сол себепті оларға инновациялық білім, іскерлік пен икемділік қажет екеніне назар аударылады.

Түйін сөздер: модернизация, педагогикалық қызметкерлер, Ахмет Байтұрсынұлы, жолдау, оқыту, тәрбие, инновация.

**ВОПРОСЫ
МОДЕРНИЗАЦИИ
ОБУЧЕНИЯ
ПЕДАГОГИЧЕСКИХ
РАБОТНИКОВ
В КАЗАХСТАНЕ**

Один из замечательных представителей алашской интеллигенции, Ахмет Байтурсынов, оставил нам огромное и необъятное наследие. Многие его труды посвящены вопросам обучения, воспитания и подъему культурного состояния родного народа. Он был уверен в том, что для благополучия и процветания казахов необходимо улучшить учебную и воспитательную работу молодежи. «Жастардың оқу-тәрбие жұмысы түзелмей, жұрт ісі түзелмейді» [1, с. 335]. Ахмету Байтурсынову принадлежат также статьи: «Оқу жайы», «Орысша оқушылар», «Қазақша оқу жайынын», «Мектеп керектері», «Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізу керек» и др. Главная мысль в этих трудах, на наш взгляд, ярко высказана великим учителем следующим образом: «Балам» деген жұрт болмаса, «Жұртым» дейтін бала қайдан шықсын? «Балам» деп бағып оқытып, адам қылғаннан кейін «Жұртым» деп танымаса, сонда өкпелеу жөн ғой». Далее, он продолжает: «Баланы ұлша тәрбиелесең, ұл болмақшы, құлша тәрбиелесең, құл болмақшы» [2, с. 60]. Будущее за молодым поколением, поэтому А. Байтурсынов считал, что обучение желающих учиться с целью стать интеллектуальными личностями и одаренных способностью трудиться на благо своего народа, необходимо всячески поддерживать. Материально и морально. Это касалось всех, и тех, кто учил, и кого тех, обучали.

Видный деятель Алаша является автором термина «Ана тілі» («Родной язык» – Материнский язык) [3, с. 6], поэтому понятно его беспокойство и кропотливая работа по созданию условий для обучения на родном языке. Он является автором «Әліппе» («Букварь») и первых учебников на казахском языке. Так, увидевший свет в 1914, 1915, 1925 годах учебник «Тіл-құрал» состоит из трех частей, что соответствовало трехгодичной системе обучения. В первые годы независимости нашей страны «Тіл-құрал» был снова издан [4] с комментариями известного ученого, академика Р. Сыздыковой, что подтверждает значимость учебника в то время и сейчас.

Все мы знаем, что Ахмет Байтурсынов в качестве ученого и педагога писал учебно-методические пособия для педагогических работников: «Баяншы. Қазақ мұғалімдері үшін», «Тіл жұмсар. Сөйлеу, оқу, жазу тілін жұмыс тәжірибесі арқылы танытатын I-кітап.», «Қай әдіс жақсы?», «Жалқылау (айырыңқы)

әдіс», «Жалқылаулы-жалпылау әдіс», «Дыбыстарды жіктеу туралы» [5, с. 251] и др. По названиям видно, что А. Байтұрсынов много сил, знаний и энергии использовал для совершенствования и повышения квалификации учителей казахских школ. Он верил, что наступит время, когда будут востребованы высококвалифицированные специалисты, в обучении и воспитании которых велика роль педагога. Поэтому часто поднимал вопросы повышения культурного уровня учителей, о необходимости разработки методики обучения и воспитания гармоничной, всесторонне развитой личности [6, с. 18].

Ахмета Байтұрсынова заслуженно называют Ұлттың Ұлы Ұстазы. И как очень верно сказал выдающийся деятель Алаша Смагул Садвокасов, его нельзя ставить в один ряд с другими соотечественниками, ибо он автор казахского алфавита, автор учебников, просветитель и учитель всего казахского народа. Поэтому мы должны принимать его как Учителя, стоящего намного выше всех нас и научиться уважать и почитать его. Поэтому каждый педагогический работник нашей страны должен изучать его труды, пытаться понять его оригинальные мысли по вопросам воспитания, обучения и культурного роста граждан независимого Казахстана.

Во всех своих трудах, освещающих вопросы образования населения, известный педагог и просветитель, призывает стремиться к учебе, овладевать знаниями, искусством. Объясняет необходимость духовного развития личности, пропагандирует нравственность, честность, благородство и указывает перспективы развития культуры как залога благосостояния и будущности Казахстана. Он горячо любил свой родной народ и верил в его незаурядные природные способности, мечтал увидеть свою страну в числе цивилизованных государств мира. Планы и надежды Ахмета Байтұрсынова претворяются в независимом Казахстане.

В начале XX века руководитель пролетарской революции В.И. Ленин (Ульянов) говорил о том, что учитель в социалистическом государстве будет стоять на такой высоте, на которой он никогда не стоял и не будет стоять в буржуазном обществе. На самом деле, педагогических работников в Советском Союзе любили и деятельность их была престижной. Многие молодые люди мечтали стать учителем в школе, преподавателем в вузе, медицинским работником, космонавтом. Иначе, трудится на благо простых людей: учить, лечить и летать. Что может быть прекраснее? Стране нужны были интеллектуалы.

Поэтому в республике грамотно, плодотворно и с пользой для государства и отдельной личности работали Институты повышения квалификации преподавателей и учителей школ. Обучались в основном молодые, с малым опытом работы педагогические работники высших, средних и среднетехнических учебных заведений. В ИПК российских вузов учились заведующие отделами, кафедрами, руководители факультетов и вузов, т.е. кадры высшей квалификации. Обучение как в нашей стране, так и в Союзе проходило в течение шести месяцев. Завершалась учеба сдачей зачетов и экзаменов и получением диплома. Педагогические работники учились упорно, добросовестно и с удовольствием, так как познавали новое по своей специальности и по методике обучения дисциплин. Обучающимся педагогам на время учебы сохранялась заработная плата и место работы. Возвращался он вооруженный знаниями, умениями и навыками и с еще большим усердием трудился в своем педагогическом коллективе.

Наступил XXI век, с новыми вызовами и возможностями. Время, требующее от всех всеохватывающих знаний, желания учиться и мыслить по-новому, также кропотливого и добросовестного исследования по всем отраслям науки. Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев, понимая роль исторических знаний в цивилизационном развитии нашего государства, инициировал государственные программы «Культурное наследие», «Народ в потоке истории», стратегический план развития нашей страны «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства». Принятая в 1997 году программа развития нашей страны до 2030 года по многим направлениям выполнена. Это – модернизация в области экономики, политики, образования, здравоохранения и социального обеспечения населения. Особое внимание глава государства обратил на вопросы качественного обучения и патриотического воспитания подрастающего поколения [7]. Перспектива развития нашей страны невозможна без обучающейся молодежи – ученика и студента и, соответственно учителя и преподавателя. Всем казахстанцам ясна главная цель: к 2050 году войти в число 30 самых развитых государств мира. Каждый из нас может внести свою лепту в инновационное развитие нашей любимой Родины – Республики Казахстан. Для этого необходимо упорно трудиться. Стране нужны честные, добросовестные и трудолюбивые педагоги, чтобы сеять разумное, доброе, вечное. Позиции их по вопросам

образования и воспитания молодого поколения могут быть разными. Но все, преданные своему благородному делу, педагогические работники желают обучать и воспитывать интеллектуалов. Как верно говорили знающие люди, «хорош тот учитель, чьи ученики превзошли его».

В Казахстане созданы все условия для повышения квалификации не только в республике, но и в дальнем и ближнем зарубежье. При анализе деятельности обучающих организаций возникает мысль о необходимости как альтернативных, так и традиционных форм обучения педагогов [8]. Для педагогических работников вузов наиболее приемлемы, на наш взгляд, научно-педагогические, инновационные и самостоятельные курсы, научные и научно-образовательные стажировки, учеба в Институтах повышения квалификации, посещение и анализ лекции и семинаров имиджевых ученых и педагогов. Также поиск и исследование новых архивных документов в фондах нашей страны и за рубежом, участие в работе международных научных и научно-практических конференций, выполнение грантовых научных проектов, научное сотрудничество с известными исследователями. Высшие учебные заведения в РК предоставляет всем преподавателям возможность для обучения, становления и развития их как личности.

Для учителей школ открыты двери в педагогических университетах и институтах, Домах учителя, доступны совершенные формы обучения по новым методикам образовательного, культурного и воспитательного процессов. Выпускаются журналы по педагогике, психологии, методике преподавания по специальностям. Или же, курсы повышения квалификации педагогических работников Казахстана по программе новой технологии кембриджского подхода к преподаванию, которые организовываются АО «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу». Обучающиеся сдают квалификационный экзамен, получают сертификат, надбавку к заработной плате и, самое главное – блестящие знания и прекрасную возможность применять их на практике. На сегодняшний день вся программа и 7 модулей технологии обучения актуальны и мы уверены в том, что они реализуются всеми педагогами, которые творчески и плодотворно работают в своих школах. До обучения на курсах учителя школ, лицеев, гимназий все элементы технологии использовали, но в основном это были традиционные уроки, с активными формами работы. Тем более, что учитель не всегда может предугадать ожидаемый результат. Но в процессе

активной, заинтересованной и углубленной учебы, позиции обучающих тренеров о различных методах обучения, в частности о среднесрочном планировании, цель обучения становится понятной для учителя. Она позволяет ему предусмотреть максимальные методы и приемы обучения, возрастные особенности учащихся, проявлять гибкость в достижении поставленных задач. Самое главное, составляя серии последовательных уроков, педагог учится планировать результат, и то, чему хочет научить своих учеников. Школьники ведь разные, но большинство из них готовы к восприятию инновации, творческой работе и к всестороннему сотрудничеству с учителем. При творческом подходе к подготовке уроков можно добиться многого. Например, применять на уроках истории элементы критического мышления: «фишбоун», «бортовой журнал», «двухчастный дневник», прием «толстых и тонких» вопросов. Также стратегию «ЗХУ» (знаем, хотим узнать, узнал). Учащимся интересно рефлексировать на уроке: что мне больше всего удалось? меня удивило? для меня было открытием? Ученикам нравится оценивать друг друга. При выставлении оценок любят комментировать. Самостоятельно делают интересные и содержательные презентации [9]. Просто надо любить молодежь, верить и помогать им в формировании взглядов, отношений к своей учебе и здоровью, к труду взрослых. Воспитывать патриотические чувства к семье, Родине, главе государства, государственным символам, анализировать богатства и многообразие мировой культуры. Надо любить свою работу, совершенствовать свои знания, упорно овладевать инновационными технологиями обучения, воспитывать для нашей Родины активных и смелых личностей, стараясь не устать сеять разумное, доброе, вечное.

Отрадно, что в настоящее время наша республика заинтересована в повышении места и роли педагогических работников в образовательном процессе, считая их одними из важных фигур в обновлении содержания образования, инновационного подхода в подготовке качественных специалистов для нашей прекрасной страны. Словом, в модернизации образования в независимом государстве. Одним из решаемых вопросов является воспитание личностей, думающих о процветании и благополучии своей семьи, школы и вуза, родного государства, также – всего мирового сообщества. Поэтому необходимо учиться самому и учить молодежь, не забывая опыт старшего поколения и инновации нынешнего. Жизнь не стоит на месте. Каждый

день, минуту, секунду происходят изменения, которые могут существенно повлиять на наше мировоззрение, подходы и действия. Мы должны быть готовы к переменам, чтобы быть в числе конкурентоспособных интеллектуалов.

Организация обучения педагогических работников на разных уровнях – необходимый процесс, результатом которого является подготовка инновационно мыслящих и созидających личностей, воспитание желания поделиться новыми знаниями со своими коллегами и изменение отношения к традиционному преподаванию. Не бояться нового, учиться творить. На наш взгляд, для того чтобы добиться успехов в деятельности педагогов школы и вуза, необходимо обучать их вместе, возродить взаимообогащающее сотрудничество учителя и преподавателя, воспитывать в обществе уважительное отношение к созидательной профессии педагогических работников, создавать суперсовременную материально-техническую базу. Педагогическое партнерство возможно и необходимо не только в совместном повышении квалификации, но и в форме встреч, проведении классных и эдвайзерских часов, организации научных конференций, публикации научных, познавательных и публицистических статей. Обучение и воспитание должно быть непрерывным и взаимосвязанным, тогда творческая работа учителя в школе непременно найдет продолжение инновационной деятельностью преподавателя в вузе. Все понимают, что нашей

стране нужна интеллектуальная нация, создание которой без педагогов школы и вуза практически невозможно. Придет время, когда каждого казахстанца будет беспокоить судьба педагогических работников – сеятелей разумного, доброго и вечного. В подтверждение вышесказанному можно привести слова Главы государства Н.А. Назарбаева из очередного Послания народу Казахстана: «Государственная поддержка тем, кто может трудиться, должна предоставляться только на основе их участия в переобучении или программах занятости. Поручаю Правительству внедрить такие виды социальной помощи, начиная с 2017 года. Приоритетом государства в социальной политике должны быть масштабные инвестиции в развитие человеческого капитала. Мы должны продолжать модернизацию сфер образования и здравоохранения, согласно ранее принятым программам. Я объявляю, что с 2017 года будет дан старт новому проекту – «Бесплатное профессионально-техническое образование для всех». Правительству поручаю приступить к его разработке». Также «будут снова организованы масштабная краткосрочная переподготовка кадров и повышение квалификации» [10]. Речь идет о качественной и непрерывной модернизации всех сфер общества. Значительная роль в выполнении главных задач государства будет возложена на педагогических работников, обеспечивающих модернизацию одного из важных звеньев жизнедеятельности казахстанского общества.

Литература

- 1 Алаштың тілдік мұрасы: Мақалалар жинағы. – Алматы: «КИЕ лингвоелтану инновациялық орталығы», 2009.
- 2 Қазақ газеті. Алаш азаматтарының рухына бағышталады. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998.
- 3 Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 3 том. Тіл – құралы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері) – Алматы: «Алаш», 2005.
- 4 Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: «Ана тілі», 1992.
- 5 Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 2 том. – Алматы: «Алаш», 2004.
- 6 Нурғали Р. Вершины возвращенной казахской литературы. – Алматы: Қазақ университеті, 1998.
- 7 Стратегия «Казахстан – 2050»: Новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева народу Казахстана от 14 декабря 2012 года. – Алматы: Изд-во «Lem», 2013.
- 8 Мынбаева А.К., Садвакасова З.М. Инновационные методы обучения или как интересно преподавать. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.
- 9 Казахстанская правда, 6 июля, 2013.
- 10 Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Казахстан в новой глобальной реальности: рост, реформы, развитие». 30 ноября 2015 года. <http://24.kz/ru/tv-projects/spetsvypusk/item/94277-poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstana>

References

- 1 Alashtyn tildik murasy: Makalalar zhinagy. – Almaty: «KIE lingvoeltanu innovatsiyalyk ortalygy», 2009.
- 2 Kazak gazetі. Alash azamattarynyң rukhyna bagyshtalady. – Almaty: «Kazak entsiklopediyasy» Bas redaksiyası, 1998.
- 3 Baytursynuly A. Bes tomdyk shygarmalar zhinagy. 3 tom. Til –kuraly (kazak tili men oku-agartuga katysty enbekteri) – Almaty: «Alash», 2005.
- 4 Til tagylymy (kazak tili men oku-agartuga katysty enbekteri). – Almaty: «Ana tili», 1992.
- 5 Baytursynuly A. Bes tomdyk shygarmalar zhinagy. 2 tom. – Almaty: «Alash», 2004.
- 6 Nurgali R. Vershiny vozvrashchennoy kazakhskoy literatury. – Almaty: Kazak universiteti, 1998.
- 7 Strategiya «Kazakhstan – 2050»: Novyy politicheskiy kurs sostoyavshegosya gosudarstva. Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan Nursultana Nazarbaeva narodu Kazakhstana ot 14 dekabrya 2012 goda.
- 8 Mynbaeva A.K., Sadvakasova Z.M. Innovatsionnye metody obucheniya ili kak interesno prepodavat'. – Almaty: Kazak universiteti, 2011.
- 9 Kazakhstanskaya pravda, 6 iyulya, 2013.
- 10 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan N.A. Nazarbaeva narodu Kazakhstana «Kazakhstan v novoy global'noy real'nosti: rost, reformy, razvitie». 30 noyabrya 2015 goda. <http://24.kz/ru/tv-projects/spetsvypusk/item/94277-poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstana>.

4-бөлім
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ

Раздел 4
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ

Section 4
ARCHEOLOGY AND ETHNOLOGY

Раймбекова М.Т.
**Қазақстандағы қырғыз
халқының этнотілдік
ерекшеліктері**

Қазақстан этникалық жағынан көптілді ел, онда тегі мен құрылымы әртүрлі топтардың тілдерінде сөйлейтін халықтар тұрады. Соның бірі – қырғыз диаспорасы. Мақалада Қазақстандағы қырғыздардың этнотілдік ерекшеліктері қарастырылады. Еліміздегі этнос өкілдерінің этномәдени дамуын көрсетуде және отбасылық қарым-қатынасындағы этнотілдік деңгейі зерделенеді. Аумақтық қоныстануына қарай, жалпы Қазақстан сонымен қатар Жамбыл облысы және Алматы, Астана қалаларындағы қырғыздардың ұлттық тілі, мемлекеттік тіл, орыс және ағылшын тілдерін меңгеру ерекшеліктері жеке-жеке талданып, айқындалады. Елімізде әрбір ұлт өкілдері өз тілдерін, салт-дәстүрін сақтап қалуы үшін барлық жағдай жасалған. Бұған дәлел ретінде шағын этностардың ұлттық-мәдени орталықтарының ашылуы және Қазақстан халықтарының Ассамблеясының құрылуының тарихи маңыздылығы да баяндалады. Қырғыз халқының материалдық, рухани құндылығы өзіндік ұлттық ерекшелігімен дара дей тұра, ол сол ұлттың тілі арқылы жасалғандығының маңыздылығы қарастырылған. Зерттеп отырған этностың тілдік ерекшеліктері Қазақстан Республикасы халқының Ұлттық санағының статистикалық мәліметтері мен этнографиялық мәліметтерге негізделген.

Түйін сөздер: этнотіл, тілдер гармониясы, тілдік көрсеткіштер.

Raymbekova M.T.
**Ethno-linguistic features of
Kyrgyz in Kazakhstan**

Kazakhstan ethnic parties of multilingual country, and here live a lot of different nationalities which speaking on their own languages. One of them – Kyrgyz diaspora. From the article will be considered ethno-linguistic features of Kirghiz. It will address issues like the development of ethnic culture and ethnic group level of representatives of ethno-linguistic relationships in families in our state. Regarding the geographical location, in general Kazakhstan, Zhambyl and Almaty region is the native language of the Kirghiz in Astana, the national language, especially the assimilation of Russian and English will be discussed separately. In our country all the conditions provided to each nation that they could speak their native languages, and to adhere to its own traditions. Proof of this can be said, the opening of national-cultural centers in every ethnic group, and the importance of the historical formation of the Assemblies of people of Kazakhstan. Innermost Kyrgyz people as material and spiritual use different, and considered that it was all with the help of their national language. Test ethno-linguistic features of the Republic of Kazakhstan, were based on statistics of the population census and ethnographic materials.

Key words: ethnic language, harmony of language, language indicators.

Раймбекова М.Т.
**Этно-лингвистические
особенности кыргызов
в Казахстане**

Казахстан – этнически многоязычная страна, здесь живут народы, говорящие на языках групп, различных по происхождению и структуре. Одна из них – киргизская диаспора. В статье рассматриваются этноязыковые особенности киргизов в Казахстане. Исследуются этнокультурное развитие представителей этноса в нашей стране и этноязыковой уровень в семейных взаимоотношениях. Отдельно разбираются и определяются особенности усвоения киргизами национального языка, государственного, русского и английского языков в зависимости от территориального размещения: в общем по Казахстану, а также по Жамбылской области, городов Алматы и Астана. В нашей стране созданы все условия, чтобы представитель любой национальности сохранил свой язык, свои традиции. Доказательством тому служит открытие национально-культурных центров малых этносов и излагается историческая важность создания Ассамблеи народов Казахстана. Вместе с утверждением, что материальная, духовная ценность киргизского народа индивидуальна своеобразной национальной особенностью, рассмотрена и важность того, что это достигается через язык этого народа. Языковые особенности изучаемого языка обоснованы статистическими данными Национальной переписи населения Республики Казахстан и этнографическими сведениями.

Ключевые слова: этноязык, гармония языков, языковые показатели.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚЫРҒЫЗ ХАЛҚЫНЫҢ ЭТНОТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазақстан көп этностық мемлекетке жатады, оның аумағында 130-дан аса халық бірлік пен татулықта өмір сүріп жатыр.

Әрбір ұлт өкілдері өз тілдерін, салт-дәстүрін сақтап қалуы үшін барлық жағдай жасалуда. Бұған сөзсіз шағын этностардың ұлттық-мәдени орталықтары мен Қазақстан халықтарының Ассамблеясының құрылуы және қызметі септігін тигізуде.

Тілі жоқ ұлт тарихта болмаған. Тіл – қастерлі де, қасиетті ұғым. Ұлт болып қалудың бірнеше шарттары бар болса, оның бастысы ұлттық тілдің тұғырында нық орнығуы болып отыр. Тіл арқылы халық өзге халықтардан ерекшеленеді. Қай ұлт болсын тілі арқылы ғана халықтың өзге туыс және туыс емес халықтардан ерекше болмысы мен табиғи қалпын, өзіндік дәстүрін көрсете алады. Тіл – адам баласының қарым-қатынас құралы ретінде маңызды.

Қазақстан Республикасы көп ұлтты мемлекет екендігі баршамызға аян. Көп ұлтты мемлекетке тән құбылыс тілдер гармониясы. Тілдер гармониясы дегеніміз – тілдердің үйлесімде бірлесіп өмір сүруі. Ұлттардың бір-бірінен тілдік айырмашылығы олардың кеңістіктегі гармониялық бірлігін де қамтамасыз етеді. Дүниенің сұлулығы, табиғаттың кереметі – ондағы сан алуан түстердің гармониясы болуымен құнды десек, адамзаттың рухани әлемнің байлығы – әртүрлі ұлт мәдениеті мен ұлт тілдерінің гармониялы дамуымен де ерекше құбылыс.

Еліміздің президенті Н.Ә.Назарбаев атап көрсеткендей «Ұлтты күшейтудің негізгі тетігі, әрине, тіл. Өйткені, толыққанды тілсіз толыққанды ұлт болуы мүмкін емес» [1, 102 б.].

Бүгінгі Қазақстанда – этникалық жағынан көптілді ел, яғни, онда тегі мен құрылымы әртүрлі топтардың тілдерінде сөйлейтін халықтар тұрады. Қазіргі кездегі Қазақстанның этнотілдік жағдайындағы әртүрліліктің жоғары дәрежесімен, екінші жағынан екі этностың (қазақ және орыстардың) қалған барлық этностармен қарым-қатынас мөлшерінде биік тұруымен, тілдік әркелкіліктің күшеюімен сипатталады.

Еліміздегі әр этностың өз тарихы, мәдениеті мен рухани болмысы бар. Олардың Қазақстан жеріндегі заңға сәйкес ойдағыдай жағдайда өмір сүруіне, өз ана тілін толық пайдалануына, сол тілде балаларын оқытып тәрбиелеуіне, басқа да қоныс аударылған халықтармен бірге тату өмір сүруіне толық мүмкіндігі бар.

Көпұлтты мемлекетімізде этностардың қалыптасуы өмір сүруі, тұрақты әрі бейбіт қарым-қатынас жасауы ең алдымен тіл саясатына байланысты екені белгілі. Осыған байланысты Президентіміз атап көрсеткендей: «Этникалық тұтастықтың түп негізі тіл болса, ондай тілсіз ұлттық тұтастықтың да болуы мүмкін емес» [1, 121 б.].

Қарастырылып отырған мәселеге сәйкесінше, этникалық топтардың тілін дамыту мақсатына жету үшін мынадай мәселелерді: этникалық диаспора өкілдерінің ана тілінде оқуына мемлекет тарапынан қолдау көрсетілуі қажет; этникалық ортақ тілде жұмыс істеу үшін жаппай бұқаралық ақпарат құралдары жағдайын құруды қолға алу керек [2, 61 б.].

Кез-келген этностың тілі – оның мәдениеті мен салт-дәстүрін сақтаудың негізі болып табылады. Сондықтан әр ұлттың материалдық, рухани құндылығы өзіндік ұлттық ерекшелігімен дараланатын болса, ол сол ұлттың тілі арқылы жасалып, нығая түспек. Қазақстанда ұлттар теңдігіне үлкен көңіл аударады. Ал оның бастамасы біздің елімізде тұратын әр халықтың әдебиеті мен тілін дамытудан басталады.

Жалпы елімізде 2009 жылғы Ұлттық санақ қорытындысы бойынша, қазақ тілін меңгерген 15 және одан жоғары жастағы халықтың саны 8 992,2 мың адамды (74,0%) құрады, олардың ішінде еркектер – 4 320,2 мың адам немесе еркектердің жалпы санының 75,3%-ы және әйелдер – 4 672,0 мың адам немесе жалпы әйелдер санының 72,8%-ы. 15 және одан жоғары жас категориясындағы қазақтар (7 320 418 адам) қазақ тілін меңгеру дәрежесін былайша көрсетті: ауызша түсінетіндер – 7 198 880 адам (98,3%), еркін оқитындар – 6 986 634 адам (95,4%) және еркін жазатындар – 6 819 898 адам (93,2%) [3, 307-323 бб.].

Жалпы 2009 жылғы Халық санағының нәтижелері бойынша ана тілі ретінде өз ұлтының тілдерін 14965,6 мың адам (93,5%), басқа ұлттардың тілін – 1044,0 мың адам (6,5%) көрсеткен [3, 307-323 бб.].

Республикамыздағы жеке этностардың ана тілі деп өз ұлтының тілін пайыз есебімен көрсеткіштері төмендегіше баяндалады. Ана тілі деп өз ұлтының тілін 98,9% қазақтар, 98,8% орыстар, 96,3% дүнгендер, 95,4% өзбектер, 92,8% түріктер, 92,4% тәжіктер, 85,0% ұйғырлар, 77,8% шешендер, 73,7% қырғыздар және 73,4% әзірбайжандар иемденген. Бұдан шығатын қорытынды: ана тілі деп өз ұлтының тілі бойынша еліміздегі қырғыз этносы тоғызыншы орынды иеленуде. Халық санағын жүргізу кезінде осы тілдердің әрқайсысын меңгеру дәрежесін анықтау үшін қазақ, орыс және ағылшын тілдерін білу мәселелеріне ерекше назар аударылған.

Қырғыздардың ана тілін меңгеру барысында республикалық және аймақтық, сонымен қатар басқа этностардың тілдерімен сөйлеу бағытындағы бір-бірімен өзара байланысы айтарлықтай қызығушылық тудырады. Бұл жөнінде қырғыз тілі, өзге тілдер сияқты, басқа этностарға ең алдымен этнодифференциалды фактормен байланысқа шыға алады. Соған сәйкес, этникалық өзіндік үлгісін көрсете отырып, құрылымы мен қолданыс аясы арқылы ұлттық мәдениетте жетекші рөл атқарады. Айтылғандардың қорытындысына келетін болсақ, қырғыз тілі этникалық үрдістердің ерекше белгісі болып табылады.

Қырғыздардың сөйлеу әрекеттеріне ауданның, елді мекеннің аймақтың не болмаса облыстың халқының ұлттық құрамы маңызды әсерін тигізеді.

Республика көлемінде тұтастай алатын болсақ, онда біз зерттеп отырған этностың ана тілінде сөйлеу көрсеткіші төмендегі кесте-1 бойынша мынадай үлгіде көрінеді.

1-кесте

	Осы ұлтқа жататын адамдар саны	Солардың ішінде ана тілін ағағандар:			
		Өз ұлтының тілдері		Басқа ұлт тілдері	
		Адам	% есебімен	адам	% есебімен
Жалпы қырғыздар	23274	17164	73,7	6110	26,3
оның ішінде ерлер	10967	8150	74,3	2817	25,7
оның ішінде әйелдер	12307	9014	73,2	3293	26,8

Кестедегі мәліметтер 2009 жылы айтарлықтай өзгерістер болғандығын көрсетеді. Біріншіден, өз ана тілін білудің жоғары көрсеткіштеріне тән сипат алады, шамамен 73,7%. Мұның барысында бұл мәліметтер әйелдерге қарағанда ерлердің деңгейі 1,1% жоғары екендігін дәлелдейді. Ал, басқа ұлт тілдерін білу көрсеткіші 26,3%, жынысына қарай талдау көрсеткіші бойынша ерлердің деңгейі әйелдерге қарағанда 1,1%-ға төмендігін көрсетеді.

Келесі 2-кесте бойынша 2009 жылғы Қазақстан қырғыздарының мемлекеттік қазақ тілінде сөйлеу көрсеткіші, (15 және одан үлкен жастағылар) пайыз есебімен қарастырылады [3, 315-323 бб.].

Жалпы қырғыздардың мемлекеттік қазақ тілінде сөйлеу көрсеткіштерінің нәтижесі бойынша ауызша түсінетіндер жоғары көрсеткішке –

92,7%-ға, ал аймақтық ерекшеліктеріне қарай 2,8 пайыз ауыл тұрғындары қалаға қарағанда жоғары екендігін байқаймыз. Сонымен қатар мемлекеттік қазақ тілін еркін оқитындар тағы да қалаға қарағанда, ауыл бойынша 8,6 пайыздық жоғары көрсеткішке жетіп отыр. Ал, еркін жазатындар көрсеткішінің нәтижесі де ауыл тұрғындары бойынша 11 пайызға жоғары. Оны мына анықтама бойынша түсіндіруге болады, біріншіден: ауылды жерлерде тек бір тілді ортаның болуы. Сондықтан да онда мемлекеттік тілде дұрыс сөйлеу бет алысының көршілерімен және басқа да отандастарымен қарым-қатынас жасау мүмкіндігінің болуы. Екіншіден: қала, өзінің көп ұлтты құрамымен ерекшеленеді, ондағы тұрып жатқан жекеленген топтардың, яғни, шағын этностардың тілдерінің көп түрлілігімен және орыс тілінің басымдылығынан көрінеді.

2-кесте

		Мемлекеттік тілде сөйлеу көрсеткіші,					
	Барлығы	ауызша түсінетіндер	%	еркін оқитындар	%	еркін жазатындар	%
Барлығы							
Қырғыздар	17605	16303	92,7	12455	70,7	11021	62,6
Қала бойынша							
Қырғыздар	12028	11036	91,8	8185	68	7114	59,1
Ауыл бойынша							
Қырғыздар	5577	5277	94,6	4270	76,6	3907	70,1

Егер қырғыз халқына көңіл аударатын болсақ, онда олар мемлекеттік қазақ тілінде жоғары көрсеткіште сөйлейтін, бірінші кезектегі бес этностың қатарына кіреді. Салыстырмалы түрде келтірсек, Қазақстандағы 2009 жылғы санақта осындай қазақ тілін ең жақсы білетін туысқан түркітілді халықтардың ішінде, каракалпақтар, қырғыздар, ұйғырлар, өзбектер және түріктер.

Мемлекеттік тілмен қатар орыс тілі де кеңінен пайдаланылады, ол туралы мына деректер дәлел болады: 15 және одан жоғары жас категориясында 11 471,0 мың адам (94,4%) – ауызша түсінетіндер, 10 724,9 мың адам (88,2%) – еркін оқитындар және 10 309,5 мың адам (84,8%) – еркін жазатындар. Қалалық жерлерде ауылдық жерлермен салыстырғанда орыс тілін меңгерудің деңгейі жоғары [4, 24 бб.]. Қазақстанда корейлердің, қазақтардың, ұйғырлардың, татарлардың, орыстардың және қырғыздардың арасында

ағылшын тілін білетіндер үлесі біршама жоғары (12,6-24,2%). Ағылшын тілін меңгеру деңгейі ауылдық жермен салыстырғанда қалалық жерде айтарлықтай жоғары.

Төмендегі 3-кесте бойынша қырғыз этносының басқа ұлт тілдерін, яғни орыс және ағылшын тілдерін меңгеру ерекшеліктері қарастырылады.

3-кесте 2009 жылғы Қазақстан қырғыздарының орыс және ағылшын тілдерін меңгеру дәрежесі (15 және одан үлкен жастағылар) пайыз есебімен алынды [3, 315-323 бб.].

3-кесте нәтижесі бойынша қарастыратын болсақ, жалпы қырғыздардың орыс тіліне деген көрсеткіш деңгейі, оның ішінде ауызша түсінетіндер өте жоғары деңгей – 92,5 пайызға дейін көтерілген. Жалпы еркін оқитындардың пайыздық көрсеткіші – 77,2-ні көрсетсе, ал еркін жазатындар – 71,3 пайызға ие. Қала тұрғындарының орыс тілін меңгеруі ауыл тұрғындарына қара-

ғанда – 7 пайызға жоғары; ал еркін оқитындар бойынша да ауыл тұрғындарына қарағанда, қала тұрғындары – 7,9 пайызға әлдеқайда жоғары;

орыс тілін еркін жазатындар ретінде де қала қырғыздары – 5,8 пайызға жоғары екендігін байқаймыз.

3-кесте

Барлығы	Тілдерді меңгерудің дәрежесі											
	Орыс тілі						Ағылшын тілі					
	Ауызша түсінетіндер		Еркін оқитындар		Еркін жазатындар		Ауызша түсінетіндер		Еркін оқитындар		Еркін жазатындар	
	адам	%	адам	%	адам	%	адам	%	адам	%	адам	%
	Барлығы											
17605	16284	92,5	13587	77,2	12545	71,3	2222	12,6	1374	7,8	1028	5,8
	Қала											
12028	11394	94,7	9581	79,7	8790	73,1	1770	14,7	1112	9,2	842	7,0
	Ауыл											
5577	4890	87,7	4006	71,8	3755	67,3	452	8,1	262	4,7	188	3,3

Мұндай жағдай, көп ұлтты Қазақстан жағдайында қазақ тілінің мемлекеттік тіл және орыс тілінің ұлтаралық қарым-қатынас құралы ретінде рөлінің одан әрі нығаяуымен байқалады. Осының барысында шағын этностардың тілдері, қырғыздардың деңгейі қандай болса, таралу өрісінің шектеулілігімен сипатталады.

Енді, кестеде қырғыз халқының үшінші тіл – ағылшын тілін дұрыс меңгеруін болжай аламыз. Жалпы қырғыздар ағылшын тілін 12,6 % ауызша түсінетіндер ал еркін оқитындарға қарағанда, еркін жазатындар 2 пайызға төмен. Қала тұрғындарының көрсеткіші ауыл тұрғындарына қарағанда ауызша түсінетіндер 6,6 пайызға жоғары. Ағылшын тілін еркін оқитындар да салыстырмалы түрде қала тұрғындары ауыл тұрғындарынан жоғары – 4,5 пайызға ие болып отыр. Үшінші тіл – ағылшын тілін еркін жазу көрсеткіштерінің нәтижесінде де қала тұрғындары ауыл тұрғындарынан 4,3 жоғары пайызға ие.

Сонымен қатар республикада қолданылатын тілдер арасында қазақ тілімен қатар орыс тілі және ағылшын тілі үлкен орын алады. Қазақ тілі мемлекеттік тіл болғанына қарамастан, бұрынғы кеңестік дәуірден қалған дағды бойынша орыс тілі өмірдің көптеген саласында басымдық бағытқа ие. Бұл екі тілдің арасындағы бәсекелестік жағдай көптеген пікірталастардың объектісіне айналып отыр.

ҚР Президенті Н.Назарбаев Қазақстан халқына жолдауында «Қазақстандықтар құрметпен және лайықты түрде мемлекеттік қазақ тілін үйрене бастады. Орыс тілін және басқа да қазақстандық этностардың тілдерін дамытамыз. Бүгінгі заманғы қазақстандық үшін үш тілді меңгеру-оның сәттілігінің міндетті шарты. Сондықтан, 2020 жылға қарай ағылшын тілін меңгерген халықтың үлесі, ең кемі 20%-ды құрауы тиіс деп есептеймін» – деп атап көрсетті.

Сонымен қатар Президент Н.Назарбаев өзінің Қазақстан халқына жолдауында атап өткендей, қазақстандықтардың кем дегенде үш тілді – мемлекеттік, орыс және ағылшын тілдерін білуі қажет. «Үш тілді білу – біздің болашағымыз. Әлем барған сайын жаһандана түсуде, сондықтан болашақ ұрпақтарға аралас тілдегі ортаға бағдарлана білуі маңызды» – деп атап көрсетті Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстанның жетекші БАҚ журналистерімен кездесуде.

Қорытындылай келе, еліміздегі этнотілдік жағдай ондағы барлық халықтың жағдайымен санасады, сондықтан ұлттық тілді дамытудағы іс-әрекет бірден-бір мемлекеттік саясат дәрежесіне көтерілген.

Тіл – ұлттың мәдениеті мен салт-санасының, рухани болмысының тірегі. Ұлттың сақталуы да, жоғалуы да тілге байланысты.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. – Алматы: Өнер. – 1998. – 288 б. Концепция развития науки в вузах Республики Казахстан // Высшая школа Казахстана. – 1999. № 1. – 156-158 с.
- 2 Примин В.В. Государственная программа функционирования, развития и изучения родных языков на 2001-2010 годы // Материалы Республиканской конференции по вопросам развития и изучения родных языков в национальных и воскресных школах. – Астана, 2001. – 102-106 с.
- 3 Қазақстан Республикасындағы ұлттық құрам, діни наным және тілдерді меңгеру. 2009 жылғы Қазақстан Республикасы халқының Ұлттық санағының қорытындылары. Статистикалық жинақ. – Астана, 2011. – 307-323 бб.
- 4 Қазақстан Республикасының 2009 жылғы Ұлттық халық санағының қорытындылары., Талдамалы есеп / Ред. басқарған Смайылов Ә.А. – Астана, 2011. – 65 б.

References

- 1 Nazarbaev N.A. Gasirlar togisinda. – Almati: Oner, 1998. – 288 b. Konsepsia razbitia nayki b byzax Respybliki Kazakstana//Bisshai shkola Kazakstana. – 1999. №1. -156-158 p.
- 2 Primin B.B. Gosydarstbennai programma fynksionirovani, razbitia i izyshenia rodnix iazikov na 2001-2010 godi // Materiali Respyblikanskoi konferensii po boprosam razbitia i izyshenia rodnix iazikov b nasionalnix i boskresnix shkolax. – Astana, 2001. – 102-106 p.
- 3 Kazakstan Respyblikasindari ylittik kyrami, dini nanim jane tilderdi mengery. 2009 jilri Kazakstan Respyblikasi kalkinin Ylittik sanarinin koritindilari. Statistikalik jinak. – Astana, 2011. – 307-323 p.
- 4 Kazakstan Respyblikasinin 2009 jilri Ylittik kalik sanarinin koritindilari., Taldamali esep / Red. baskargan Smailov A.A. – Astana, 2011. – 65 p.

Егізбаева М.Қ.
**Қазақ халқындағы дәстүрлі
аңшылықтың дамуына
қатысты кейбір мәселелер**

Ауылшаруашылығы мен өндірістің барынша дамыған біздің қазіргі кезеңімізде «жабайы» жануарлардың азық пен шикізат көзі ретінде маңыздылығы азайғанмен, елдің экономикалық өмірінде өзіндік орны да бар. Адамдар табиғатты қазіргідей игермеген ерте замандарда аңшылық өмір сүрудің басты көзі болып табылды.

Аңшылық қазақтар үшін ертеден негізгі қосалқы кәсіптердің бірі болды. Қоғамның дамуымен қатар аңшылықтың тәсілдері мен мақсаты да өзгеріп, аңшылық өнердің әртүрлі түрлері дамыды, аңшылық көңіл көтерумен қатар, шаруашылықтағы қосалқы кәсіптің біріне айналды. Кәсіби аңшылық жануарлардан алынатын азық-түлікті (ет, май, жүн, тері, сүйек, мамық, қауырсын және т.б.) пайдалану үшін қолданылды. Оның мақсаты қауіпті, зиянды немесе саны шектен тыс көбейіп кеткен аңдарды жою да болып табылды. Қазақтардың келейленген бөлігі үшін аңшылық негізгі кәсіп болды. Халықтың үлкен бөлігі аңшылықпен сирек айналысты. Ауқатты қазақтар үшін аң аулау көңіл көтеру түрі болды.

Түйін сөздер: Этнос, ұлт, этнография, аңшылық, салт-дәстүр, баспана, киім, тағам.

Egizbaeva M.K.
**Some of the problems associated
with the development of
traditional hunting Kazakhs**

In this age of powerful development of agriculture and industry «wild» animals as providers of food and industrial raw materials have played a smaller, though not unimportant role in the economic life of the country. In the distant days when people still did not have that power over nature, which has modern humanity, hunting is the main source of livelihood.

Since ancient times, hunting was one of the main lessons for the Kazakhs. With the development of society is changing the way and the purpose of hunting, have developed various types of hunting fun, hunting has become entertainment, as well as a type of fishing in the economy. Commercial hunting is to use animal products (meat, fat, fur, leather, bone, horn, down, pen and so on.). Its purpose may be the destruction of dangerous, harmful or excessive bred animals. For the few impoverished Kazakhs hunting became the main occupation.

Key words: Ethnicity, Nation, ethnography, hunting, customs, rituals, housing, clothing, food.

Егізбаева М.Қ.
**Некоторые проблемы,
связанные с развитием
традиционной охоты у казахов**

В наш век мощного развития сельского хозяйства и промышленности «дикие» животные как поставщики продовольствия и промышленного сырья играют уже меньшую, хотя далеко немаловажную роль в экономической жизни страны. В далекие же времена, когда люди еще не имели той власти над природой, которой обладает современное человечество, охота являлась главнейшим источником существования.

Издревле охота была одним из основных занятий для казахов. С развитием общества менялись способы и цели охоты, развились различные виды охотничьих забав, охота стала развлечением, а также одним из видов промысла в хозяйстве. Промысловая охота служит для того, чтобы воспользоваться продуктами животного происхождения (мясом, жиром, мехом, кожей, костью, рогом, пухом, пером и проч.). Её целью может быть также уничтожение опасных, вредных либо чрезмерно расплодившихся животных. Для немногих обедневших казахов охота стала основным занятием. Большинство же населения занималось ею от случая к случаю. У баев охота была забавой.

Ключевые слова: этнос, нация, этнография, охота, обычай, обряд, жилище, одежда, пища.

**ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНДАҒЫ
ДӘСТҮРЛІ
АҢШЫЛЫҚТЫҢ
ДАМУЫНА ҚАТЫСТЫ
КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР**

Мақалада қарастырылып отырған қазақ халқының дәстүрлі аңшылығы этнология ғылымында аз зерттелген мәселелер қатарына жатады. Аңшылық – бүкіл адамзат, соның ішінде көшпелі қазақ шаруашылығындағы ең көне кәсіп түрлерінің бірі. Қазақтар аң аулаумен ертеден айналысты, әсіресе түлкі мен қарсақ аулаудан көп кіріс түсті. Аң терісі қазақтардың тек өз мұқтаждығына ғана жұмсалып қоймай, сонымен бірге едәуір мөлшерде сатуға да түсіп тұрған. Орыс көпестеріне өткізілетін тауарлардың арасында қасқыр, түлкі, қарсақ және басқа да аңдардың терілері болды [1, 64 б.].

Мәселен, 1852-1853 жылдары Ірбітке барған Г. Колмогоров: «Петропавлдық, семейлік, өскемендік және троицкілік көпестер 25 мыңнан 30 мыңға дейінгі түлкі, қасқыр терілерін әр теріні 3 сомнан 6 сомға дейінгі бағада, 50 мың қоянды әр жүз теріні 12 сомнан 15 сомға дейінгі бағада сатты», – дейді [2, 27 б.]. Бұдан аңшылықтың қазақ шаруашылығында алған орнының маңызы зор болғанын көреміз. Шығыс Қазақстан қазақтары негізінен қасқыр, түлкі, қоян, суыр, борсық, қарсақ, арқар, саршұнақ, күзен сияқты аңдарды аулаған. Суырдың майынан сабын жасап, ал терісін сатқан [3, 26 б.].

Аңшылыққа қолданылған басты қарулар: тас, таяқ, найза, садақ, тор, қақпан, тұзақ, мылтық т.б. Аң аулаудың негізгі бір тәсілі ол – аңды атпен қуып, ит жүгірту, аңға қақпан, тор құру. Аңшылықпен айналысатындарды аңшыдан басқа мылтықшы, қақпаншы, баспашы, құсшы деп атады [4, 26 б.].

1909 жылы Зайсан уезінде 200 отбасы аңшылықпен айналысып, одан 4051 сом таза пайда көрген. Бұл уезде негізінен қасқыр, түлкі, аю, қабан аулайды [5, 2-84 бб.]. Осы жылы Өскемен уезінде 506 қазақ отбасы аңшылықпен айналысып, ауланған аң терілерін 5147 сомға сатқан [5, 3-70 бб.]. Уезде аю, қоян, қасқыр, борсық, тиін, суыр, құндыз, сілеусін т.б. аңдар аулайды. Өңір бойынша аңдар Алтай, Тарбағатай, Сауыр, Өкпеті, Қалба тауларында, Қара бұйрық, Күлт төбе, Тас төбе, Күрку Тірек сияқты шатқалдарда ауланды.

XIX ғ. орта кезінде, аң аулау кезіндегі адамдар арасында қарым-қатынасты реттейтін аңшылық ережелері болды. Бұл ережелерді 1846 жылы, әдет-ғұрыптық құқық (обычное право) жинауға шыққан экспедиция уақытында, әскери чиновник

Д. Андре жинаған. Онда «егер, бірнеше адам қапқан, тор, көмегімен аңды ауласа, онда түскен аң алдын ала келісілген шарт бойынша бөлінді» – делінген [6, 134 бб.].

Егер қапқаннан босап шығып кеткен жаралы аңды жақын ауылдың иттері ұстаса, бөтен адам атпен қуып жетсе немесе атса, онда аң соңғы адамның қанжығасына байланды.

Егер осы жаралы аңды тірідей немесе атсыз, иттің көмегінсіз жаяу бөтен адамдар ұстап алса, онда аң аңшының өзіне тиесілі болды. Егер аңшы атқан аңды атпен жүрген бөтен адам ұстап алса, онда аң сол адамға тиесілі болды [6, 134-134 бб.].

Тағы бір мынадай салт түрі болған: егер түлкі немесе қарсақтың інін қазу кезінде, оған көмектесуге бір адам келсе, онда, аң ұрғашы немесе аңның күшігі болса, онда аң аңшыға бұйырады, егер еркек аң ұсталса, онда ол келген адамға бұйырады. Егер де адамның орнына көмектесуге бірнеше адам келсе, онда аң жынысын қарамастан, олардың ішіндегі ең сыйлы немесе жасы үлкен адамға берілді [6, 134 б.].

Бұндай аңшылыққа байланысты әдет-ғұрыптар аңшылықпен айналысатын басқа да халықтарда кездесетін. Мәселен, эвенкілерде қазақтардыкіне ұқсас екі түрлі әдет-ғұрып болған. Біріншісі, «нимат». Мұнда аңшы өлтірген аңын тұраққа алып келіп, басқа «рудың» адамына берді. Егерде тұрақта тек қана туыстар болса, онда аңды ең алыс туыс алды. Ал аңды алған адам теріні өзіне қалдырып, етін тұрақтағы басқа семьялардың арасына бөліп берді.

Екінші әдет-ғұрып түрі, ол – аң терісіне байланысты болды. Тері сатылатын немесе айырбасталатын тауар өнімі болғандықтан аң әрқашан аңшының меншігі болып есептелді. Бұл дәстүр бойынша, егер аңшы аңды атқан уақытта, қасында бөтен адам болса, онда аңшы аң терісін сол адамға беруге міндетті болды [7, 30-31 бб.]. Тура осыған ұқсас дәстүр Тарбағатай өңірі қазақтарында да бар. Егер аңшы аңды атып немесе ұстап алған жағдайда, қасында басқа адам болса немесе жасы үлкен қарт адам кездесіп қалса, онда сол аңды ұстау оңайға түспегеніне қарамастан, аңды сол адамға береді. Ең қызығы осы дәстүр бүгінгі күнге дейін сақталған. Бұл әдет-ғұрып қалмақтарда, моңғолдарда, сойоттарда бар [8, 37 б.]. Ол туралы Урянхай өлкесінде болған Ф. Кон өзінің есебінде жазып кеткен. Бұл ғұрыпты сойоттарда «уджа» деп атаған, яғни бөлісу деген мағынаны білдірген [9, 151 б.]. Бұл алтайлықтар мен тувалықтарда кездескен [8, 24 б.].

Қарастырылған барлық аңшылық әдет-ғұрыптарға ортақ белгі – аңшы ұсталған аңды қасындағы басқа адамға беруі. Келген адамға тек еркек аңды және ең үлкен адамға беруінің себебі, еркек аң көптеген халықтарда күштің, шыдамдылықтың, ептіліктің бейнесі болғандықтан, еркек аңды беруі – сол адамға тек осындай қасиеттерді тілеу болған сияқты. Ал екінші жағдайда, қазақтарда ертеден қалыптасқан жасы үлкен адамға деген құрмет белгісі. Барлық жағдайда да, басты мақсат территориялық шекаралар жиі өзгеріске түсіп отырған жағдайдағы, көшпелі рулар арасындағы бейбіт қатынасты сақтау болған сияқты. Бұған дәлел ретінде тағы да Д. Андrenің жазып кеткенін келтіруге болады. Онда: «әрбір қазақ аңшылық кәсіппен айналысуға немесе руына қарамастан қай жерде аңшылықпен айналысқысы келсе, сол жерде айналысуға құқығы бар». Бір сөзбен айтқанда, дала ортақ жер болғандықтан, ондағы аңдар мен құстар да ортақ» – дейді [10, 147-148 бб.].

Дерек берушілердің айтуы бойынша, негізгі аңға қосатын өте жүйрік итті «құмай тазы» деп атайтын. Аңыз бойынша, құмай тазыны сары ала қаздың жұмыртқасынан пайда болған дейді. Сары ала қаздың өзі адамнан азып шыққан, ертеде адам болған, ол зиратқа ұя салады. Аңшылар ешқашан сарыала қазды атпайды, оған әйел адамға сияқты айлығы келеді екен (I, II).

Сондай-ақ аңшылар аққу сияқты киелі аңқұсты, бір жерден екінші жерге қоныс аударып бара жатқан аңдарды, ұйықтап жатқан аңды, шағылыстағы аңды, буаз аңды ешқашан атпайды. «Иттің де иесі бар, қасқырдың да киесі бар» деген мақал осыған байланысты шықса керек (III).

Шілікті (Зайсан) өңірінде өмір сүрген Қалибай деген аңшы ақсақал ешуақытта итінің көзінше түлкісін ешкімге бермеген, тек иті жоқта ғана берген. Себебі, «ит иесі үшін аулайды» деген мақал бар (IV, V).

Ең алғаш атқан аңның қанына мылтықтың ауызын қандайды. Бұл аңшылық жақсы жүруі үшін жасалатын ырым. Ең алғаш атып алынған аңды ешкімге бермейді (VI, VII).

«Басын аңшылықтан бастап байып кеткендер әр жерде кезігеді. Соның бірі Шығыс Қазақстандағы Көкпекті өзенінен өтіп Қалба өзенін жайлайтын Жанан ұлы Бұланның дәулеті аса жүйрік, көзіне көрінгенді жібермейтін Құмай атты қызыл тазысы алған түлкіден құралыпты. Аңнан түскен малды саудаға сап, сол арқылы ақырында керемет байыған. Саудасын Сыбан руынан шыққан Жұрынбайұлы Қуаныш деген жас жігітке басқартқан. Оған Ханыша деген қызын берген.

Қуаныш өзі де байып, қажыға да барған», – дейді Семейде тұратын Бұланның ұрпағы 63 жастағы Молдаханов Сайлау (VIII).

Бұланның жылқысының көптігі сонша Көкпекті өзеніне түскенде, аяғындағы ол су ала алмай қалады екен деп аңыз қылады осы күнге дейін ауыл адамдары.

Шығыс Қазақстан облысы Тарбағатай ауданының Қызылкесік ауылында тұратын 65 жастағы Нұрғазин Ғазез бен 73 жастағы Хасенов Асқарғалидың (IX, X) айтуы бойынша 1920 жылдары руы қыржы Саянұлы Шөшекбай ақсақалдың Көк итінің даңқы шықты. Қияқ бітімді арлан көк тазы көзіне көрінген түлкіні жіберген емес, қасқыр да алған. Көк иттің даңқын естіген алыс-жақын жерлерден, тіпті Қытайдан (Шәуешектен) «сат» деп, қолқа салып келгендер де көп болыпты. Бір жылы таудағы Қарғыба жақтың бір топ аңшылары сәлем айтып, «бір түлкі қыс бойы бірде-бір итімізге алдырмайды. Түнде кеп бір қараған шұбарға түнейді. Сол түлкіге көк ит қана жетуі мүмкін келсін», – депті. Шөшекбай барған соң аңшылар алакеуімде жиылып, түлкі түнейтін дағдылы жерге келеді. Қараған шұбардың ішінен қаша жөнелген түлкіні көк ит көп ұзатпай қуып жетіп бір-ақ басыпты.

Зайсанға таяу Шорғада Сарымбай ұлы Жігітек өзі әнші, ақын, сері жігіт болған. Қыран бүркіт, қаршыға, жүйрік тазы ұстап аңшылықпен де, саятшылықпен де шұғылданыпты. Жігітектің туған қызы, Өскеменнен 14 шақырым жерде Горняк ауылында тұратын 64 жастағы Кәметайдың (XI) айтуы бойынша, ол кісінің Аққұс атты иті жылына 70-80 нен кем түлкі алмаған, аңсырағанда өз бетімен кетіп, түлкіні өлтіріп тастап келіп отырады екен. Аққұс үйіне жетпей (жасқа толмай) арқар алыпты. Бір күні Жігітек мылтық алып құс атпақ болып шығады. Сайда бір арқардың ешкісін көріпті де, арқарды бір кезеңнен аса бере, қуып жеткен Аққұс бір тірсегінен ала түседі де бірге асып кетеді. Шауып шыға келсе, еркін жетіп алған ит тауды бөктерлетіп жарысып барады, өрлеу жер келсе, бағана таудан асарда алған қылтадан алып сүйретіп жатып алады да, өрден шыққан соң келесі өрге шейін жарысып, өрге қарай әлгіні тағы қайталайды. Үздіксіз осыны қайталаған соң 3-4 шақырымнан кейін арқардың бір аяғы мүлдем салбырап қалады. Тағы да бір өрде бір үлкен тастың аттай берген арқардың жаралы аяғынан алып екі аяғын тасқа тіреп тартқанда, арқар тырп ете алмай бықылдап тұрып қапты. Әкем аттан түсе сап, арқарды түрегеп тұрған беті бауыздапты. Әкемнен естіген ел күшік ит-

тің ақылды айлалығына таңғалыпты» – дейді Кәметей Жігітекқызы.

Аң аулаудың тағы бір түрі – аңға құс салу. Аңға бүркіт, қаршыға, сұңқар сияқты құстарды салды. Кезінде бұл құстардың бағасы да жоғары болған. Мысалы, үйретілген бүркітке 200-300 рубль ақша төлесе, ал сұңқар, лашын үшін 100-150 рубль төлейтін [11, 46 б.] немесе жақсы бүркіт 5-6 түйенің құнына тұратын болған екен [12, 21 б.].

Дерек берушілердің айтуы бойынша, бүркітті ұстау үшін бұрын қытай жақтан әкелінген өте жарық жанатын шам болған екен. Сол шамды бүркітке тура түсіргенде қатты жарықтан бүркіттің көзі көрмей қалады екен. Сол кезде ақ боз аттың қылынан жасалған, аппақ жінішке арқанды бүркітке тастап ұстайды. Ақ арқан да жарықпен бірге шағылысып бүркітке көрінбейді екен (XII, XIII).

Бүркітті ұстаудың тағы бір түрі – тор құру. Төрт жағынан тартылған тордың ортасына коян немесе құс салынып қойылады. Оған түскен бүркіт торға оралып қалады [3, 26 б.].

Шығыс Қазақстандағы Тарбағатай елінде Тінейдің Сарықұсы туралы аңыз бар. Ойшілік ауылында тұратын Нұрыш ұлы Кеңесжан (XIV) былай дейді: «Тінейдің Сарықұсы аң атаулыдан дым қоймаса керек. Әбден аңсыраған Сарықұс аспанға көтерілгенде көзіне түк көрінбеген соң, айналып кеп Тінейдің өзіне түсіпті. «Ит иесі үшін, бүркіт тамағы үшін» деген мақал осындайдан шықса керек. Ойшілік ауылының батысқа қарай бір шақырымдай жердегі төбенің үстіндегі жалғыз ескі зиратты жергілікті тұрғындар сол аңыздағы Тінейдің зираты дейтін көрінеді. Тіпті Тіней мен оның Сарықұсы туралы Жетісу қазақтарына белгілі болған, олардың арасынан «Тінейдегі қасиет ұялас екен Сарықұспен, Шорадағы қасиет тілдес екен бар құспен» деген мақалды жиі естуге болады [13, 86 б.].

Ақжар жақта Қыдырмолда деген болыс болған. Ол салбурынға шығып тұрған. Салбурын дегеніміз – арнайы көшіп барып, аң қызығына түсу. Салбурын қыстың алғашқы айларында, қаңтардың аяғына дейін созылған (XV).

Бүркіт, қаршыға, сұңқарларды суда жүзетін үйрек, қаз сияқты құстарға сирек салатын, себебі, құстарға түсіп үйренген бүркіт, қаршыға, сұңқарлар аңға түсуді қойып кетеді деп есептелді.

Шығыс Қазақстандағы Үржар өңірінің дерек берушілері де аңшылықтың да ежелден келе жатқан кәсіп екенін айтты. Үржар ауданындағы Көкталда Тумадан тараған Арынғазы деген мерген кісі болған, тазы ұстап, аңшылықпен айна-

лысқан. Тарбағатай тауындағы қасқыр, түлкіні көп аулаған. Мақаншы жерінде белгілі Ахмер деген аңшы болған. Құмай тазылармен талай аңдарды ұстаған (XVI).

Ахмер аңшы туралы оның баласы: «Әкем Ахмер Ахметбекұлы керемет аңшы болған. Серілік құрып, аңшылыққа шығып, салт атпен түлкі аулаған. Анам таңғы сағат төртте тұрып әкемді аңға шығуға дайындайтын. Осы жердегі ең жүйрік ат сол кісінікі болды, атын бәйгеге қосатын. Аңшылықты жас кезінен кәсіп қылған. Бірнеше ат арбалары болған, саудамен айналысқан. Аягөзбен Мақаншы аудандарының ортасында екі аралықта темір-тесек апарып, ол жақтан тәтті, қант-шай алып келеді екен. Жылқыда маңқа деген ауру болады. Сонымен қатар, сол ауруларды да емдейтін (XVII)».

Ол кісі аңшылыққа шыққанда аңды қазақтың дәстүрлі тазыларымен, қақпан құрып, мылтықпен және сойылмен ұрып алатын. Қақпан құрғанда міндетті түрде қасқыр, түлкі түсетін кейде мылтықпен атып ұстайтын. Мылтықтың оғын дайындайтын, аңдардың терісін бүлдірмей аяғын ғана жарақаттайтын. Астындағы жүйрік атымен сойылмен ұрып, бір күнде бес қасқырға дейін соғып алатын. Тазыларына өте ұқыпты қарады, тазылары бұрынғы құмай тазылар. Ахмер аңшының тазыларын басқа аудандарға да сұрап алып жүрді.

Бұрын ертеректе Ұшар деген тазысы болды. Жүні қара тықыр, екі құлағы шашақты жібектей, бойшаң еді. Аңға кейде аңшының өзі шықпаса, тазының өзі шығып кететін. Бір күні иттің өзі барып түлкі алып келе жатқан жерінен біреу атып жіберіпті, содан әкем қатты ызаланып ренжіген еді. Үйге келіп тазысы екеуі бір-бірімен қоштасып жылап, иті ұлыған болатын. Қазір осы ауданның аңға шығатын иттерінің бәрі тіркеуде тұрады.

Иттің бір жақсы жерлері иелеріне өте адал болып келеді. Тағы бір «Сарықұс» деген сары тазысы болды. Тегі таза, Элба деген тазысы болды. Аяғы бұйра жүнді, өте сұлу еді, екі құлағы ұзын салбырап тұратын. Оны бір орыстың офицері тарту еткен. Өте шапшаң еді. Санынан тартып Эльба екеуі бірге Сілеусін ұстаған, бірақ өлтіруге болмайтын аң болғандықтан жаралы күйінде тастап кеткен.

Аңшылыққа қансонарда таңғы бестерде шығады, ауылдың аңшылықпен шұғылданатын басқа да жігіттер қосылады, атты ерттеп жатқанда, әкемнің кететін біліп сары ит те шығады, жүні тақыр, сосын ит өзін-өзі дайындайды, ары-бері жү-

гіреді, қардың астына кіріп, секіріп денесін қыздырады. Оған майсыз ашты құртты езіп береді. Шикі тамақ берген емес, әрқашанда итке арнап тамақ пісіріледі. Қара көжеге дайындап құрт қосады. Итке майлы тамақ бермейтін. «Иттің ішіне сары май жақпайды» деген содан қалған шығар. Содан кешкі сағат төрт-бес шамасында 4 шақырым бұрын иті көрініп, үйге иті бұрын келеді. Иттің аяғына мұз қатып қалады, соны жалап мұзын ерітеді, үйге кіреді. Енді бір қызығы тазымыз қасқыр ауласа, үйге кіре сала жылы пештің артына барып жататын, ал түлкі т.б. аңды алса, үйге кіріп бұрышқа барып жатады. Содан әкеміздің не ұстаған білетінбіз. Итті қоянға салмайды «жол болмайды» деп. Қақпан құрып күзен ұстайтын. Сасық күзен көктемде иіс шығарады. Ит соның иісін сезіп тұмсығын жоғары көтеріп жатып алады. Иттер өте иісшіл болады, қасқырдың, түлкінің іздерін қайда кетіп бара жатқанын иіскеп, сезіп артына түседі. Оны иті болмаса, аңшы білмейді. Әкеміз қасқыр қуғанды жақсы көруші еді. Сойылмен ұрарда аттардың да аңшылыққа жарайтыны болады. Себебі, қасқырға жақындағанда ат қасқырдан қорқып жақындамайды екен. Ал мылтықты көздеп атпайтын, шауып келе жатып қолын кеудесіне таман апарып қатарластырып ата беретін. Шабатын, қарғитын аттар да болу керек. Қазақтарда қасқырлардың көбеюін «қыналай» дейді. Әкем 75 жасқа келгенде қайтыс болды, сол уақытқа дейін аңшылықпен айналысты. Бесатар мылтығымен таудан аюды да ұстаған. Тарбағатайда аю, сілеусін аулаған. Бірақ елікті атпайтын. Ол кісі ешқашан ас қып жейтін аңдарды ауламайтын. Тек қана жыртқыштарды ғана ұстаған. Эльба тазысы әбден қартайып өлді. Қартайғанда аңның артына түсе алмады, үйде қалатын. Бірақ қыстың суығында ауыл маңына тамақ іздеп келген қасқыр, түлкіні ұстап әкелетін. Негізі иттер аңдарды жарып жемейді, мылжалап қоя салады, «Ит иесі үшін, бүркіт өзі үшін» деген мақал содан шыққан. Ертеде терілерден ішіктер тігіп, саудада айырбастаса, кейін үкіметке өткізіп отырған. Тазының ең көп өмір сүргені он бес жыл. Тазылары өлгенде оларды кәдімгідей жерлеп, қайғырып жүреді. Тазыларды ауылдағы кішкентай кәнден иттермен қосып, көбейтіп отырған. Иттер де қожайындарына өте берік. Әкем өлгенде сары тазысы әкемді жоқтап, табалдырыққа жатып алып кетпей қойды.

Қытайдан келген Дана деген ақсақал бүркіт ұстаған. Қақпан салып аңға шыққан. Аңшының құралдарына шоқпар жатады, ол қысқа, басы домалақ, ауырлау болып келеді. Сойыл ұзындау

келеді, екеуі де мықты ағаштан жасалады. Аттың тұяғының ортасына тұяқ өсіп кетеді, соны тазалап отырады (XVIII).

Арынғазы аңшы туралы оның қарында-сы Күлпән былай дейді: «Арынғазы аға денелі, ұзын бойлы, екі иығына екі кісі отырғандай кесек еді. Өзі аңшы, балықшы болған кісі. Домбырада керемет ойнаған. Сері деп те айтуға болады, астындағы сұлу ат, ерткені құмай тазылар болған. Атқа қонғанда «Қабанбайдың аруағы қолдай гөр» – деп мінетін. Көңілді, әңгімешіл адам болатын. Әрбір аңға барып келгені бір әңгіме болатын, аңшылардың аздап өтірік қосып сөйлейтіні де болған. Арынғазы аға құжаты бар кәсіпқой аңшы. Тазылардың да куәлігі бар болған. Лашын, Құмарлан атты тазыларының кәдімгі құжаттары бар болған. Олардың аңшылық еңбегі арқылы тұрмысымыз да жаман болған жоқ. Әрине тазылардың арқасында. Тазыларды кереметтей баптаушы еді, өздерімен аң аулағанда ғана емес, жолаушы жүрсе де ертіп жүреді. Тазы атаулы үйшіктен гөрі иесімен бірге баруды қалаған. Олардың бұл қасиетін түсінген иелері тазыны көбіне үйде ұстаған. Біздің тазылар да сондай еді. Өзіміздің үй тұрмақ жолаушы барып түстенген немесе қонған үйлер Арынғазы ағаны құрметтеп жатқанын байқаса, сол үйге қоса кіріп ағанын артына жатып алатын, тырналап тамақ сұрайтын, «иесін сыйласаң итіне тамақ сал» деген сөз осындайдан шыққан. Тазылар өте таза еді. Олардың жүні тақыр болғандықтан болар, құлағымен құйрығының жүндері мап-майда болып салбырап тұратын. Тазылар далаға өздері шығады және үйде үнемі жатпайды, кәдімгі отбасының бір мүшесі сияқты кіріп-шығып жүреді. Көрпе салған сырмақтың үстіне жатады.

Арынғазы ағамның арнайы қақпандары болды, көлемі шәй кесенің мөлшеріндей. Бір күні барып қақпанды құрып келеді. Келесі күні қақпанға түскен ондатраларды жинайды. Өлмей аяғынан түсіп қалып, тірі тұрғандарын өлтіру өте аянышты деп келетін. Ұрып өлтірерде алдыңғы аяқтарымен бетін басып, шыңғырғанда жаның түршігеді дейді. Шешелеріміз көмектесіп, олар-

ды жабылып сояды. Терісін арнаулы кергішке кереді. Түлкілердің кергіші бөлек. Ондатраның терісін сыпырып жатқанда тері мен еттің арасында бір күлімсі исі болады. Базар атамның Сырттан деген тазысы болды, талай қабандар, түлкі, қасқыр, қояндар алды. Сонымен қатар, аталарымыздың тамаша аттары мен биелері болды. Базар атамның биелері, бұрын қара, Арынғазы ағаның аттары күрең, жирен болып келетін. Бірақ құс ұстаған емес. «Тұйғынды салмай, тазы сал, тазыны салған тапқан мал» – деген қазақ мақалын шындап ұстаса керек. Тазылары арқылы мал тапқаны да рас. Олардың аңшылық еңбегі арқылы тұрмысымыз да жаман болған жоқ. Арынғазы тазыларын өте жақсы көретін, баласындай мәпелеп, басынан құс ұшырмайтын, әсіресе Лашын мен Құмарлан деген иттерін ерекше көретін. Ол кісінің Лашын, Құмарланмен аулаған түлкілеріне сан жоқ. Аға аңға аттанар күні тазыларына сойылған түлкінің етін асып жегізетін. Таңғы алғашқы тауық шақырғанда, тазыларымен аңға кететін, кешке міндетті түрде олжамен оралатын. Қараша, желтоқсанда алғашқы қар жауғандағы «Қансонарда түлкі аулауға шығады. Ол кісі бүркітпен аулаған жоқ. Бүркітті Тарбағатай тауының маңындағылар ұстады. Алакөлдің маңайында борсық аулайтын. Біз жақта қыс өте суық, сондықтан борсықтың терісін ұқыпты етіп алып, терісін кептіріп, ішіндегі майын шыжғырып қояды. Борсық майының күлімсі исі болады, алайда көп ауруға бірден-бір ем. Әсіресе, жөтелге өте жақсы ем. Ауылдағы ер адамдарға көбінесе иленген түлкі терісінен тымақ тігетін. Түлкінің пұшпағын жинап, жас балаларға ішік тігетін (XVII).

Сонымен аңшылықтың қазақтар үшін көңіл көтерумен қатар бірнеше пайдалы жақтары болды. Біріншіден, осы кәсіп арқылы қазақтар етін тағамға пайдаланып, терісін алды; екіншіден, малға зиян келтіретін жыртқыш аңдардың көзін жойса; үшіншіден, аңшылық арқылы келген аң терілері, орыс-қазақ саудасының бас кезінен-ақ, сауда саттық тауарына айналды. Сондықтан да аңшылық негізгі қосалқы кәсіптің біріне жатады.

Әдебиеттер

- 1 Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғ. 20-40 жылдарында. – Алматы: Санат, 1994. – 416 б.
- 2 Колмогоров Г. О промышленности и торговле в киргизских степях Сибирского ведомства // Записки ИРГО. – СПб., 1895. – Т.3. – С. 20-27.
- 3 Руденко С.И. Очерк быта северо-восточных казаков // Казаки: Сборник статей. – Л., 1930. – Вып. XV. – С. 1-62.
- 4 Фиельструп Ф.А. Молочные продукты питания турков-кочевников // Казаки: Сборник статей. – Л., 1930. – Вып. XV. – С.71-85.
- 5 ҚР ОММ. 460-қор, I-тізбе, 10-іс, 25 п.

- 6 ҚР ОММ. 4-қор, I-тізбе, 2380-іс, 32-41 пп.
- 7 Карлов В.В. Эвенки в XVIII-нач. XX в. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 160 с.
- 8 Токарев С.А. Докапиталистические пережитки в Ойротии. – М.-Л.: ОГИЗ Соцэргиз, 1936. – 155 с.
- 9 Кон Ф. Предварительный отчет по экспедиции в Урянхайскую землю // Известия Восточно Сибирского отдела ИРГО. – 1903. – №1. – С. 56-64.
- 10 Материалы по казахскому обычному праву. – Алматы: Жеті жарғы, 1996. – 208 с.
- 11 Потанин Г. О рукописи капитана Андреева о средней киргизской орде, писанный 1775 г // Географические известия. – СПб., 1875. – Т.11. – С. 45-47.
- 12 Подворков А. Народы России. Образ жизни, праздники и обряды. – СПб., 1894. – 233 б.
- 13 Байгабатова Н.К. Казахи Жетысу во второй половине XIX – начале XX вв. (историко-этнографическое исследование): Дис. канд. ист. наук. – Алматы, 2004. – 164 с.

References

- 1 Bekmahanov E. Kazakhstan XIX Ghayn. 20-40 zhyldarynda. – Almaty: Sanat, 1994. – 416 b.
- 2 Kolmogorov, On the trade and industry in the Kirghiz steppes Siberian vedomostva // Notes IRGO. – SPb., 1895. – Vol.3. – S. 20-27.
- 3 SI Rudenko Essay life northeastern // Cossacks Cossacks: Proc. – L., 1930. – Vol. XV. – P. 1-62.
- 4 FA Fielstrup Dairy foods Turkish nomads // Cossacks: Proc. – L., 1930. – Vol. XV. – S.71-85.
- 5 ҚР ГММ. Қор 460, I-тізбе, іс 10, 25 н.
- 6 ҚР ГММ. 4 қор, I-тізбе, 2380, іс, pp 32-41.
- 7 Charles V. Evenki in XVIII-beg. The twentieth century. – М.: MGU, 1982. – 160 p.
- 8 SA Tokarev Pre-capitalist survivals in Oirots. – М. – L. : OGIZ Sotsekiz, 1936. – 155 p.
- 9 Cohn F. Preliminary report on the expedition to the land Uryankhay // Proceedings of the East Siberian department IRGO. – 1903. – №1. – S. 56-64.
- 10 Proceedings of the Kazakh customary law. – Almaty: Zheti Zhargy, 1996. – 208 p.
- 11 Potanin, On manuscript Captain Andreev on the average Kyrgyz horde, painted 1775 // Geographic News. – SPb., 1875. – Т.11. – S. 45-47.
- 12 Podvorkov A. Peoples of Russia. Lifestyle, holidays and obryady.- SPb., 1894. – 233 b.
- 13 Baygabatova NK Kazakhs Zhetisu in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. (Historical and ethnographic research): Dis. cand. ist. Sciences. – Almaty, 2004. – 164 b.

Айтбаева А.Е.

История и материальная культура усуньских племен в работах А.Н. Бернштама

В данной статье рассматриваются вопросы истории и материальной культуры одного из значительных этнополитических объединений в Центральной Азии в древности усуней. Автор отмечает, что научные исследования проведенные А.Н. Бернштамом в Семиречье, фактически открыли новую страницу в источниковедении Центральной Азии – археологию усуней. Полученные археологические материалы имеют важное значение для характеристики хозяйства, быта, мировоззрения, искусства и других сфер жизни усуньского общества. Многие положения, выдвинутые А.Н. Бернштамом, сохраняют актуальность до сих пор. Комплексно исследуя археологические и письменные источники, Бернштам рассмотрел развитие экономической основы, общественных отношений и социальной структуры усуньского племени.

Автор этой статьи также рассматривает различные идеи, которые существуют в современной науке. Все научное мышление, сделанное Бернштамом в прошлом веке, по-прежнему актуально и до сих пор используются и сегодня.

Ключевые слова: Уйсун, Этногенез, Бериккара, Тамды, Каргалы.

Aitbayeva A.E.

History and Material Culture Usun tribes in the works of A.N. Bernshtam

A short analysis of research of the history and culture of Usuns is given in this article. The important stage in the study of archeology Usuns, associated with the name of the outstanding scientist A. N. Bernshtam. By complex research of archaeological and written sources A. N. Bernshtam has considered progressing of an economic basis, public relations and social structure Usun tribes society of company, seeing in her of the precondition for appearance of the state. Archaeologists of Kazakhstan for nowadays were collected and researched the significant archeological material from settlements of epoch of Early Iron age of Semirechie.

The author of this article is also considering different ideas that exist in science today. All scientific thought AN Bernshtam made them in the past century are still relevant and are still used today. As well as leading his scientific views.

Key words: Uisun, etnogenez, Berikkara, Tamdy, Kargaly.

Айтбаева А.Е.

Үйсін тайпаларының тарихы мен заттай мәдениеті А.Н. Бернштам еңбектерінде

Мақалада автор Қазақстан тарихында ерекше рөлге ие үйсін тайпаларының тарихы, материалдық мәдениеті туралы көрнекті археолог ғалым А.Н. Бернштам Іле, Шу, Талас өзендері аңғарларында орналасқан археологиялық ескерткіштерге жүргізген зерттеулері және осы зерттеулер нәтижелерінде қол жеткен тұжырымдары жайлы кеңінен тоқталады. Автор ғалым ой толғаған мәселелерді кеңестік және тәуелсіздік кезеңдерінде зерттеген өзге де ғалымдардың тұжырымдарына тоқталып, ғылымда орын алған идеялар мен ұстанымдарға шолу жасай отырып, А.Н. Бернштам жүргізген зерттеулердің өміршеңдігін көрсетуге тырысты. А.Н. Бернштам археологиялық және жазба деректерді кешенді түрде зерттеп, үйсін қоғамының экономикалық негізінің дамуын, қоғамдық қатынастар мен әлеуметтік құрамын қарастырды. Ғалымның сол уақыттағы тұжырымдары Жетісудың ежелгі тарихын зерттеуде әлі де айрықша орын алатыны көрсетілді.

Түйін сөздер: Уйсун, Этногенез, Берікқара, Тамды, Қарғалы.

**ИСТОРИЯ
И МАТЕРИАЛЬНАЯ
КУЛЬТУРА УСУНЬСКИХ
ПЛЕМЕН В РАБОТАХ
А.Н. БЕРНШТАМА**

Усуни создали одно из ранних государств на территории Казахстана и считаются одним из значительных этнополитических объединений в Центральной Азии в древности. Восточные пределы усуней проходили через район Бешбалыка в Восточном Туркестане. На западе границы усуньских владений проходили по рр. Чу и Талас, вплоть до восточных склонов Каратау. Центром усуньских владений была Илийская долина. Памятники усуньской культуры распространены на территории Жетысу, Ферганы (частично) и, северной части Восточного Туркестана.

Китайские источники об усунях и в целом по древней истории Казахстана введены в науку благодаря работам И.Я. Бичурина. Крупным синологическим трудом ученого стало «Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена» [1]. Оно является и самой большой по объёму его работой, причём как по количеству использованных документальных источников, так и по масштабу освещения исторических проблем и по полноте переводов китайских текстов. В данном труде собраны многие повествования китайских ученых об усунях по расположению, по государственному и общественному строях, по внешней и внутренней политике усуньских племен. Как повествуют китайские хроники: «Усунь лежит почти в 2000 ли от Давани (около 1000 км от Ферганы) на северо-восток. Это кочевое владение, коего жители переходят за скотом с места на место, в обыкновениях сходствуют с хуннами. Усуни имеют несколько десятков тысяч войск, отважных в сражениях. Усуньцы прежде были под зависимостью хуннов, но когда усилились, то собрали своих вассалов и отказались от поездок в орду хуннов» [1, с. 150].

О становлении государственности у усуней свидетельствуют китайские хроники следующим образом: «Правление усуньского Большого гуньмо в городе Чигу... народонаселение состоит из 120 000 кибиток, 630000 душ; оевого войска 183 000 человек. Земли ровные и травянистые; страна слишком дождливая и холодная. На горах много хвойного леса... усунь считается одним из сильнейших владетелей. Владение его на востоке смежны с хуннами, на северо-западе с кангюем, на западе с Даваню, на юге с разными оседлыми владениями. Первоначально сия страна принадлежала народу Сэ» [1, с. 190].

Впервые, раньше известных по письменным источникам, усуней с конкретными археологическими памятниками связали в 30-х гг. прошлого века советские исследователи М. В. Воеводский и М. П. Грязнов. Это было проведено ими на основании раскопок в Семиречье и Северной Киргизии [2]. В результате проведенных исследований эти ученые на основе раскопанных в захоронениях обугленных зерен, шелухи проса и каменной зернотеркой опровергли утверждения древних источников о чисто кочевническом направлении хозяйства и быта усуней.

Следующий важный этап изучения археологии усуней связан с именем видного ученого Александра Натановича Бернштама. С 1930-х годов на территории Семиречья под его руководством ведутся экспедиционные исследования ИИМК АН СССР совместно с Казахским филиалом АН СССР [3]. Экспедиции А. Н. Бернштама изучали памятники культуры эпохи бронзы, древних саков, усуней и кангюй, ранние оседло-земледельческие поселения Западно-тюркского каганата, средневековые города, расположенные в бассейнах рек Сырдарья, Талас, Чу и Или.

В 1938–1939 гг. А.Н. Бернштам проводил исследования и раскопал более 40 могил в могильнике Берккара. Могильник расположен на северо-восточных склонах хребта Каратау. Насыпи часто сопровождаются выкладками из камней в виде колец, полумесяца или дорожек. Могилы выбиты в твердом каменном грунте. Они вытянуты с запада на восток. Погребенные положены на спину, головой на запад, иногда с отклонением к северу. Разнообразен погребальный инвентарь: лепные глиняные сосуды, железные ножи, предметы вооружения и украшения. Выделены две хронологические группы погребений: более ранняя (I) – IV–III вв. до н. э. и более поздняя (II) – II в. до н. э. – I в. н. э., к которой относится большая часть исследованных курганов. Ранняя группа выделена главным образом по типам глиняной посуды, среди которой преобладают круглодонные чаши, кружки с ручкой и чайникообразные сосуды с носиком. Дата, предложенная для этой группы могил, опиралась в основном на находку бронзовой пряжки с изображением льва, держащего в пасти птицу. Ученым обращено углубленное внимание на эту пряжку [4, 10].

Материалы III–I вв. до н.э. ученым были обнаружены и исследованы в могильнике Тамды на северном склоне Каратау. Курганы выделяются каменной выкладкой – «усами». Захоро-

нения совершены в больших грунтовых ямах, перекрытых деревянным накатом. В некоторых могилах оказалось до четырех погребенных, положенных головами на северо-запад. В мужских захоронениях Тамды найдены железные акинаки в обломках, набор железных черешковых трехперых наконечников стрел с опущенными жальцами, железный втульчатый наконечник копья листовидной формы, предмет неизвестного назначения и крючок от колчана. Лепной круглодонный горшок с двумя ручками и чайникообразный кувшин с носиком сходны с сосудами Берккары. В рассмотренных памятниках заметны традиции погребального обряда сакских племен предшествующего времени. По материалам Берккары и Тамды подтверждается установленное для Семиречья положение о сходстве погребальных сооружений, обряда и основных видов инвентаря сакского времени и части памятников последующего, усуньского периода.

Для могильников усуньского времени характерна стабильная ориентировка могильной ямы с востока на запад, обряд погребения – трупоположение вытянутое, на спине, головой на запад. Инвентарь погребений очень беден. Обычно скелет сопровождается одним глиняным сосудом. В ранних могилах обязательно встречаются позвонки овец, в поздних – гораздо реже. В погребениях находили также железные ножи, шпильки, бусы, серьги, зеркала, различного рода поделки из кости, керамики, напярса, грузила и т. п.

В мужских погребениях, как правило, всегда находят сосуды и ножи, а в женских – сосуды и бронзовые или железные шпильки, бусины, серьги и другие женские украшения [5, с. 256].

Усунская керамика представлена открытыми шаровидными формами. Благодаря постоянному совершенствованию, вызванному изменениями в хозяйстве, она имеет законченные формы, качество ее хорошее. В технике производства сосудов особых изменений не произошло. Если для сакской керамики характерна ручная лепка, а тесто с отощителем дресвой (крупнозернистый песок), то и усуньская керамика той же лепки, но с применением матерчатого шаблона для формовки дна, который придает ей симметричность, а в качестве отощителя использовали мелкозернистый песок, позволяющий улучшить качество сосуда. Керамику позднего периода, т. е. начала нашей эры, внешнюю поверхность покрывают светло-коричневой и бледно-красной краской, иногда встречаются сосуды с грубым лощением и изготовленные на ручном гончарном круге [5, с. 265].

Материалы, найденные А. Н. Бернштамом в Берккаринском и Тамдинском могильниках, помогли выявить своеобразие сако-усуньской культуры, ее отличие от культуры древних кангюйцев и связь их с Китаем и Средней Азией. Благодаря его исследованиям была сформулирована концепция о сако-усуньской преемственности. Он считал, что усуньская культура развивается на местных элементах и является наследницей сакской культуры [7, с. 112].

Важной заслугой А. Н. Бернштама в изучении усуней является периодизация памятников сако-усуньской культуры на основе выявления закономерных особенностей надмогильных памятников [6]. Раскопанные А.Н. Бернштамом в разных районах Жетысу от Таласа до Или памятники эпохи саков и усуней были подразделены ученым на несколько хронологических групп: 1. Карачако (р. Или) и Чуйские курганы V-IV вв. до н.э. Датируются стрелами скифского типа и наременными бляхами; 2. Берккара-1 (хребет Каратау) и Нарынские курганы IV-III вв. до н.э. Датируются бронзовой пряжкой с изображением льва, глотающего птицу (гуся), а также пряжками без язычка; 3. Берккара-2 и усуньские курганы, раскопанные М.Воеводским и М.П.Грязновым в долине рек Чу и Каракола (Иссык-Куль) – II в. до н.э. – I в. до н.э. Датируются инвентарем сарматского типа, в частности ажурными серьгами с зернью и бусами. 4. Карачоко-2, Каргалы-2 (р. Или) – I в. до н.э. – II в. н.э. К этому времени относится выдающееся произведение искусства Жетысу – золотая диадема из Каргалинского ущелья [7, с. 112].

Общезвестный Каргалинский могильник был найден в 1939 году. В погребении было обнаружено свыше 300 золотых изделий: диадема, два перстня со скульптурными изображениями двухгорбого верблюда, десять бляшек в виде горных козлов, серьга с изображениями мыши и человека, листовидные пластинки, две круглые бляшки.

Диадема детально проанализирована А.Н. Бернштамом. Ученый полагал, что в семантике изображений нашли отражение культовые влияния Ирана и Китая; датировал диадему I в. до н.э. – II в. н.э. Позже исследователи уточнили датировку каргалинского захоронения отнеся ее ко II в. до н.э. При этом удалось сопоставить каргалинскую диадему с коронами из Тилля-тепе в Бактрии, из сарматского захоронения в кургане Хохлач, из сакского Иссыкского кургана в Семиречье, из Уландрыка в Горном Алтае. Но еще А.Н. Бернштам предположил, что это украше-

ние принадлежало шаманке. Им выяснен основной сюжет, изучена техника изготовления и т.д. [8, с. 29].

Новые данные, указывающие на развитие земледелия и оседлости у древних усуней Семиречья, были получены при раскопе поселения Луговое, расположенного в долине реки Талас. Вывод А.Н. Бернштама о существовании оседлости и земледелия на территории Семиречья еще в первых вв. н.э. был основан также на находках каменных зернотерок и остатков глинобитных стен строений, обнаруженных в нижних слоях стратиграфического шурфа, заложенного на холме поселения [9, с. 70].

По мнению ученого, в Семиречье комплексность хозяйства, полукочевой и полуседлый образ жизни у древних усуней доказывается появлением и распространением на территории Жетысу особых типов памятников: в усуньское время – зимовок-поселений, а позднее – укрепленных поселений, городов убежищ с крепостными стенами, огораживающими большие площади пространства, свободные или почти свободные от построек [10, с. 128].

Позднее Е.И. Агеева, изучая материалы 1956 г. из восточной половины Илийской долины, пришла к тому же мнению, что и А.Н. Бернштам [11].

А. Н.Бернштам пытался раскрыть содержание и реальное звучание некоторых этнонимов. Изучая памятники усуней А.Н. Бернштам изучал и возникновение термина уйсун. В своей работе «Археологический очерк Северной Киргизии» он рассматривал исторический термин «исседон-усунь» [12]. Многие казахстанские исследователи (Агеева, Пацевич и др.) в свое время поддерживали концепцию А.Н. Бернштама о том, что исседоны являются усунями.

Возможность миграции усуней из Восточного Туркестана как утверждает китайские источники, А.Н. Бернштам опровергает, опираясь на то, что мало сходств культуры Семиречья с культурой Восточного Туркестана [13, с. 356-357]. Но защитником данной идеи явился видный советский востоковед Ю.А. Зуев. В своей статье, посвященной этнической принадлежности усуней, ученый рассмотрел причины возникновения политической организации, её место и структуру в усуньском обществе, иерархию и значения должностных лиц в государстве Усунь, а также указал причины миграции усуней [14, с. 5]. Вопрос о происхождении усуней ученый тесно связывает не восточноиранскими племенами а с гуннскими, т.е. тюркоязычными пле-

менами. Ю.А. Зуев также не соглашается с теорией А.Н. Бернштама об автохтонности усуней, считая эту теорию неподкрепленной никакими историческими фактами и логически неоправданной. Автор считает, что коренным местом жительства усуней является Восточный Туркестан, и усуньи были оттуда вытеснены племенами юедей или юечжи. Эта миграция, по мнению автора, продолжалась в течение 200 лет [14, 16-17].

В монографии видных казахстанских архологов Акишева К.А. и Кушаева Г.К., посвященной древней культуре саков и усуней долины реки Или, в результате анализа археологических материалов, собранных за 5 лет (1954, 1957–1960 гг.), авторы постарались проследить динамику развития культуры усуней, основное направление их хозяйства и соответствующие ему общественные отношения и религиозные представления, а также классифицировать памятники по трем хронологическим периодам: раннему – III–II в. до н. э.; переходному – I в. до н. э. – I в. н. э.; позднему – II–III в. н. э. [4, с. 139].

Акишев К.А. и Кушаев Г. в своей монографии полностью согласны с точкой зрения А.Н. Бернштама об объединении саков и усуней в понятие «сако-усуньская культура», рассматривая историю саков и усуней как две стадии единого историко-культурного процесса [4, с. 143].

Экономическая основа, общественные отношения социального строя древних усуней стала важной и неотъемлемой частью исследования великого археолога, ученого К.А. Акишева. В ходе рассмотрения данных вопросов ученым был привлечен комплекс археологических и письменных источников. Материалы раскопок подкреплялись свидетельствами китайских источников. Это позволило ученому сделать выводы о развитии в усуньском обществе экономики, основанной на двух направлениях хозяйствования (скотоводства и земледелия), зарождения классовых отношений и сложения ранней государственности с определяющими ее элементами. Рассмотрение политического устройства на основе источников выявило, что у усуней существовала развитая социально-иерархизированная государственно-административная система. К тому же К.А. Акишевым были открыты зимовки-поселения усуней, указывавшие на оседло-земледельческий характер хозяйства усуней и многочисленные курганные могильники [15].

С середины 90-х гг. XX в. усуньской археологией занимается А.М. Досымбаева. Ее работы в

основном опираются на концепцию о генетической связи усуньских памятников с тюркскими [16].

Она считает необходимым разграничивать сакские и усуньские погребения, опираясь на организацию курганных сооружений в пространстве, считая что, сакские курганы располагались цепочкой, а усуньские – хаотично [17, с. 29-31].

Сходство в оформлении погребальных конструкций она объясняет не генетическим единством памятников сакского и усуньского периодов, а самим процессом взаимодействия и взаимовлияния двух совершенно самостоятельных этнокультурных образований на территории Семиречья [17, с. 31].

Видный казахстанский археолог, академик НАН РК К.М. Байпаков тоже долгие годы занимается этим вопросом [18].

На основе подробного анализа большого количества поселений рубежа эр, открытых за последние десятилетия на территории Семиречья, К. М. Байпаков приходит к выводу о многообразии поселенческих систем в регионе. Помимо выделенной ранее К. А. Акишевым категории «зимовка-поселение», автор употребляет понятия «стационарные поселения» и «крупные поселения с развитым ремеслом» [19].

Подводя итог, отметим, что научные исследования проведенные А.Н. Бернштамом в Семиречье, фактически открыли новую страницу в источниковедении Центральной Азии – археологию усуней. Полученные археологические материалы имеют важное значение для характеристики хозяйства, быта, мировоззрения, искусства и других сфер жизни усуньского общества. Полученные в ходе работ экспедиции артефакты имеют непреходящее значение для историко-культурного наследия Казахстана и мировой культуры. Многие положения, выдвинутые А.Н. Бернштамом, сохраняют актуальность до сих пор. Интересные его разработки по этимологии и генезису усуней.

А.Н. Бернштам, являясь одним из выдающихся исследователей истории и археологии Казахстана, за короткий период исследований оставил после себя огромный научный материал, создал фундаментальные основы разработки этногенетических и историко-культурных процессов древней и средневековой истории и археологии Южного Казахстана, Семиречья и Средней Азии. В данное время все заслуги А.Н. Бернштама достойно оцениваются казахстанскими археологами.

Литература

- 1 Бичурин Н. Я. [Иакинф]. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Т. II. – 1950. – 334 с.
- 2 Воеводский М.В., Грязнов М.П. Усунские могильники на территории Киргизской ССР/ВДИ. – 1938. – №3-4. – С. 162–179.
- 3 Бернштам А. Н. Памятники старины Алма-Атинской области // Известия АН КазССР, серия археологическая. – 1948. – Вып. 1. – С. 79–91.
- 4 Бернштам А.Н. Берккаринская пряжка// КСИИМК. – 1947. – Вып. XVII. – С. 9-11
- 5 Акишев К.А., Кушаев Г.К. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алматы, 1963.
- 6 Бернштам А. Н. Памятники старины Таласской долины. – Алма-Ата, 1941.
- 7 Бернштам А.Н. Некоторые итоги археологических работ в Семиречье // КСИИМК, 1946. – Вып XIII. – С. 112.
- 8 Бернштам А.Н. Золотая диадема из шаманского погребения на р. Каргалинке// КСИИМК. – 1940. – С. 23-31.
- 9 Бернштам А.Н. Чуйская долина // МИА. – №14. – 1950. – С. 58-83.
- 10 Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана. Книга 1. – Алматы, 2012. – 390 с.
- 11 Агеева Е. И. Новые данные по археологии Семиречья // КСИИМК, 1961. – Вып. 80. – С. 66.
- 12 Бернштам А.Н. Археологический очерк Северной Киргизии. – Фрунзе, 1941. – 321 с.
- 13 Бернштам А.Н. Основные этапы истории и культуры Семиречья и Тянь-Шаня // СА, 1949. – Т.11. – С. 356-357
- 14 Зуев Ю.А. К этнической истории усуней // Труды Института истории, археологии и этнографии Ан КазССР. – Том. 8. – Алма-Ата, 1960. – С. 5-15.
- 15 Акишев К. А. Древние и средневековые государства на территории Казахстана. – Алматы, 2013. – 188 с.
- 16 Досымбаева А. М. Погребальные сооружения населения Семиречья в период со II в. до н. э. до середины I тысячелетия н. э. // Изв. Мин. науки, АН РК. Серия общественных наук. 1996. – № 2. – С. 25–31.
- 17 Досымбаева А. М. Культурный комплекс тюркских кочевников Жетысу. II в. до н. э. – V в. н. э. – Алматы: Тюркское наследие, 2007. – 216 с.
- 18 Байпаков К.М. Оседлость, земледелие и городская жизнь у саков и усуней Жетысу (VII в. до н. э. – IV в. н. э.) // Феномен кочевничества в истории Евразии. Номадизм и развитие государства: Сб. материалов Междунар. науч. конф. – Алматы, 2007. – С. 62–66.
- 19 Байпаков К. М. Город и степь в древности: оседлость и земледелие у саков и усуней Жетысу // Изв. НАН РК. Серия общественных наук. 2008. – № 1 (254). – С. 3–25.
- 20 Максимова А. Г. Усунские курганы левобережья р. Или // ИАН КазССР. Серия ист., археол. и этногр., 1959. – Вып. 1. – С. 79-85.

References

- 1 Bichurin N. Ja. [Iakinf]. Sbranie svedenij o narodah, obitavshih v Srednej Azii v drevnie vremena. – Т. II. – 1950. – 334 s.
- 2 Voevodskij M.V., Grjaznov M.P. Usun'skie mogil'niki na territorii Kirgizskoj SSR/VDI. – 1938. – №3-4. – S. 162–179.
- 3 Bernshtam A. N. Pamjatniki stariny Alma-Atinskoy oblasti // Izvestija AN KazSSR, serija arheologicheskaja. – 1948. – Vyp. 1. – S. 79–91.
- 4 Bernshtam A.N. Berkkarinskaja prjzhka// KSIIMK. – 1947. – Vyp. XVII. – S. 9-11
- 5 Akishev K.A., Kusaev G.K. Drevnjaja kul'tura sakov i usunej doliny reki Ili. – Almaty, 1963.
- 6 Bernshtam A. N. Pamjatniki stariny Talasskoj doliny. – Alma-Ata, 1941.
- 7 Bernshtam A.N. Nekotorye itogi arheologicheskix rabot v Semirech'e // KSIIMK, 1946. – Vyp XIII. – С. 112.
- 8 Bernshtam A.N. Zolotaja diadema iz shamanskogo pogrebenija na r. Kargalinke// KSIIMK. – 1940. – S. 23-31.
- 9 Bernshtam A.N. Chujskaja dolina // MIA. – №14. – 1950. – S. 58-83.
- 10 Bajpakov K.M. Drevnjaja i srednevekovaja urbanizacija Kazahstana. Kniga 1. – Almaty, 2012. – 390 s.
- 11 Ageeva E. I. Novye dannye po arheologii Semirech'ja // KSIIMK, 1961. – Vyp. 80. – S. 66.
- 12 Bernshtam A.N. Arheologicheskij ocherk Severnoj Kirgizii. – Frunze, 1941. – 321 s.
- 13 Bernshtam A.N. Osnovnye jetapy istorii i kul'tury Semirech'ja i Tjan'-Shanja // SA, 1949. – Т.11. – S. 356-357
- 14 Zuev Ju.A. K jetnicheskoi istorii usunej // Trudy Instituta istorii, arheologii i jetnografii An KazSSR. – Tom. 8. – Alma-Ata, 1960. – S. 5-15.
- 15 Akishev K. A. Drevnie i srednevekovye gosudarstva na territorii Kazahstana. – Almaty, 2013. – 188 s.
- 16 Dosymbaeva A. M. Pogrebal'nye sooruzhenija naselenija Semirech'ja v period so II v. do n. je. do serediny I tysjacheletija n. je. // Izv. Min. nauki, AN RK. Serija obshhestvennyh nauk. 1996. – № 2. – S. 25–31.
- 17 Dosymbaeva A. M. Kul'turnyj kompleks tjurkskix kochevnikov Zhetysu. II v. do n. je. – V v. n. je. – Almaty: Tjurkskoe nasledie, 2007. – 216 s.
- 18 Bajpakov K.M. Osedlost', zemledelie i gorodskaja zhizn' u sakov i usunej Zhetysu (VII v. do n. je. – IV v. n. je.) // Fenomen kochevnichestva v istorii Evrazii. Nomadizm i razvitie gosudarstva: Sb. materialov Mezhdunar. nauch. konf. – Almaty, 2007. – S. 62–66.
- 19 Bajpakov K. M. Gorod i step' v drevnosti: osedlost' i zemledelie u sakov i usunej Zhetysu // Izv. NAN RK. Serija obshhestvennyh nauk. 2008. – № 1 (254). – S. 3–25.
- 20 Maksimova A. G. Usun'skie kurgany levoberezh'ja r. Ili // IAN KazSSR. Serija ist., arheol. i jetnogr., 1959. – Vyp. 1. – S. 79-85.

5-бөлім
ЖАЛПЫ ТАРИХ

Раздел 5
ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Section 5
HISTORY OF WORLD

Мырзабеков М.С.,
Мырзабекова Р.С.

**АҚШ-тың сыртқы саясаты
және «Үлкен Орталық Азия»
жобасының мақсаты мен
міндеттері**

Мақалада «Үлкен Орталық Азия» (ҮОА) құру жобасы талқыланған. Авторлар Вашингтон бақылауындағы орталық-азия мемлекеттері мен Ауғанстанды біріктіретін Үлкен Орталық Азияның ынтымақтастығы мен дамуының мәні ашып көрсетілген. Мақалада авторлар аталған жобаның әртүрлі аспектілеріне көңіл бөлген. Аталған жоба американдық сарапшылық қауымдастықта кеңінен талқыланған. Бірақ аталған тақырып өзінің өзектілігі мен маңыздылығына қарамастан, «Үлкен Орталық Азияны» құру идеясын даярлау іс жүзінде зерттелмеген. Аталған мәселеге арналған американдық зерттеулер өте аз, ал, отандық зерттеушілер бұл тақырыпты арнайы қарастырмаған. Осыған байланысты аталған мақаланың мақсаты американдық саяси және сарапшылық қауымдастықта «Үлкен Орталық Азия» идеясы үдерісін зерттеу болып табылады.

Түйін сөздер: Үлкен Орталық Азия, АҚШ геосаясаты, бәсекелестік, қауіпсіздік, аймақ, геосаяси мүдделер, экономикалық мүдделер.

Myrzabekov M.S.,
Myrzabekova R.S.

**US Foreign Policy and the goal
and objectives of the project
«Greater Central Asia»**

In article analyzed the project of creation so-called «Big Central Asia» (BCA). Authors open an essence of the project, on cooperation and development of Big Central Asia (BCA), uniting the Central Asian states and Afghanistan under control of Washington.

In article authors paid attention to various aspects of the project. This project was widely discussed in the American expert community. However, despite the relevance and importance, a question of development of idea of creation of «Big Central Asia» not studied fully. American works devoted to this matter isn't enough, and it is specially not considered by domestic researchers. Thereof, the purpose of article is studying of process of formation of idea of «Big Central Asia» in American political and expert community.

Key words: Large Central Asia, geopolitics of the USA, rivalry, safety, region, geopolitical interests, economic interests.

Мырзабеков М.С.,
Мырзабекова Р.С.

**Внешняя политика США и цель
и задачи проекта «Большой
Центральной Азии»**

В статье анализируется проект создания так называемой «Большой Центральной Азии» (БЦА). Авторами раскрывается суть проекта по сотрудничеству и развитию Большой Центральной Азии (ПБЦА), объединяющего центральноазиатские государства и Афганистан под контролем Вашингтона. В статье авторами уделено внимание различным аспектам проекта. Этот проект широко обсуждался в американском экспертном сообществе. Однако, несмотря на свою актуальность и важность, вопрос разработки идеи создания «Большой Центральной Азии» практически не изучен. Американских работ, посвященных данному вопросу, крайне мало, а отечественными исследователями он специально не рассматривался. Вследствие этого целью статьи является изучение процесса формирования идеи «Большой Центральной Азии» в американском политическом и экспертном сообществе.

Ключевые слова: Большая Центральная Азия, геополитика США, соперничество, безопасность, регион, геополитические интересы, экономические интересы.

**АҚШ-ТЫҢ СЫРТҚЫ
САЯСАТЫ ЖӘНЕ
«ҮЛКЕН ОРТАЛЫҚ
АЗИЯ» ЖОБАСЫНЫҢ
МАҚСАТЫ МЕН
МІНДЕТТЕРІ**

XIX ғасырдағы Британ және Ресей отарлық империяларының Орталық Азияға енуі және олардың мүдделерінің қақтығысын «Great Game» («Үлкен ойын») деп атайды. Бұл аймақты бағындыру империялардың кез-келгенін алпауыт мемлекетке айналдыра алады, бірақ, оны өзге әлемге де қарсы қоятын еді. Нәтижесінде, Британия мен Ресей ымыраға келді. Сөйтіп, географиялық, тарихи, мәдени жағынан біртекті болған аймақ, ықпал ету аймағына бөлініп, бір ғасырға өзінің геосаяси маңызынан айырылып қалды.

КСРО ыдырағаннан кейін, сыртқы ықпалға жабық болған аймақ қайтадан ұлы державалар мүддесінің қақтығыс аренасына айналды. Орталық Азия халықаралық қауымдастықты тек бай шикізат көздерімен ғана емес, географиялық орналасуымен де қызықтырады. Бұндай орналасу Батыс-Шығыс, Солтүстік-Оңтүстік сияқты жаңа трансұрылықтық транспорт дәлізін қалыптастыруға ыңғайлы. Бұл ұмтылыс – ХХІ ғасырдың жаңа геосаяси шындығы [1, с. 6-8].

АҚШ-тың Орталық Азияға қатысты сыртқы саясаты салыстырмалы түрде алғанда таяуда пайда болды. Дегенмен, АҚШ деректерінде Орталық Азия туралы мәлімет XIX ғасырдан бастап орын алған. Орталық Азия туралы америка деректерінің ішіндегі көрнектісі «Түрікстан» деген еңбек. Оның авторы америка ғалымы және дипломаты Юджин Скайлер (1840-1890). Ол бір-біріне ұқсамайтын екі қоғамдағы қоғамдық-саяси дамудың салыстырмалы талдауын жасады [2, с. 89].

Британ географы және геосаясатшысы Х.Маккиндер 1904 жылы мемлекет саяси жүйесінің солтүстік және оңтүстік тобына бөлінетінін жазды. Еуразия құрылығының географиясын сипаттай келе, Х. Маккиндер оны қоныстанушы халықтардың әртүрлілігін, өркениеттік даму деңгейін қарастырады. Ұлыбритания, Канада, АҚШ, Оңтүстік Африка, Австралия, Жапония сыртқы аралдық теңіз және сауда державалары, су жолдары жоқ Еуразия мемлекеті үшін қолжетімсіз деп көрсетеді.

Америка саясаткері Н.Спайкмен екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында-ақ АҚШ-тың ғаламдық сыртқы стратегиясының «геосаясаттың гуманистік түрін» ойлап тауып қойған. Х.Маккиндер концепциясына сүйене отырып, ол «Кім жағалауды (римленд) бақыласа, сол Еуразияны бақылайды, ал кім Еура-

зияны бақыласа, ол әлемнің тағдырын бақылайды» деген жаңа анықтама берді [3, с. 14]. Келесі американдық саясаттанушысы Г.Уайджер «соғыстан кейінгі кезеңде Америка Еуразияның империализмнің барлық формаларынан азат болуына үлес қосып, ол жерде еркіндік, демократия, американдық өмір сүру үлгісін бекіту керек», - деген [4, с. 301].

1997 жылғы АҚШ ұлттық қауіпсіздігінің стратегиясы Орталық Азия аймағы туралы былай деп жазған: «Орталық Азия мемлекеттері тұрақты және гүлденген. Жерорта теңізі мен Қытайға дейін тұрақтылық пен қауіпсіздіктің орнауына көмектесіп, халықаралық нарыққа Каспий мұнайы мен газын АҚШ-тың коммерциялық араласуымен тасымалдауға қолдау көрсетеді» [5].

Қазіргі кезде геосаяси жағдайлардың маңыздылығы – Орталық Азиядағы шикізат қоры мен транспорттық әлеуетіне байланысты АҚШ пен ЕО бұл аймақтан орын алуға белсене ұмтылып отыр. Орталық Азия Закавказьемен бірге «АҚШ-тың өмірлік маңызды» аймақтарының бірі ретінде жарияланған. АҚШ-тың, ЕО-ның, НАТО-ның энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін географиялық кеңістік қатарына Парсы шығанағы бассейнімен қатар, Орталық Азия мен Закавказье де кіргізілген [6, с. 34-35]. Яғни, Орталық Азия аймағының тарих пен қазіргі әлемде алып отырған сипаттамасы америка сарапшыларына АҚШ сияқты жетекші державаға бүкіл әлемге бақылау жасауға мүмкіндік беретін географиялық кеңістік керек деп пайымдауға болады. Осы бағытта алғанда еуразиялық құрылым дүниенің орталығы – «әлем жүрегі» болып табылады.

1990 жылдардың басында Г.Фуллер Орталық Азиядағы болашақ америка саясаты туралы мазмұнды болжау жасады. АҚШ-тың аймақтағы мүдделері туралы айта келе, автор аймақтағы кейбір қауіптің ушығуы АҚШ мүддесіне қалай әсер етеді деген мәселені қозғады [7, с. 77]. Збигнев Бжезинский пікірі бойынша, Орталық Азия елдері Ауғанстан сияқты алпауыт мемлекеттер – АҚШ, Ресей, Қытайдың геосаяси ойындары өтіп жатқан «шахмет тақтасы» болып табылады. Осыған орай аталған бәсекелестік АҚШ пен Ресей арасында Орталық Азия үшін ашық түрдегі карама-қайшылыққа алып келмейді ме? - деген сұраққа жауап іздеді.

КСРО ыдырағаннан кейінгі алғашқы жылдарда Ресей елдің ішіндегі ұлтшыл-империяшыл күштердің қысымымен посткеңестік кеңістікте пайда болған тәуелсіз мемлекеттердегі саяси оқиғаларды жіті бақылауына алды. Себебі бұл елдер тәуелсіздіктерінің алғашқы жылдарында

АҚШ-пен тығыз қарым-қатынас орната бастаған болатын. Бұл жағдай Ресейдің мазасын алды. Ресейлік тарихшы әрі саясаттанушы А. Уткин осыған қатысты «американдар Орталық Азияға Ресейдің ықпалынан көрі, аймаққа Қытайдың баса-көктеп кіруінен және исламдық фундаментализмінен қауіптенеді. Аталған екі фактор АҚШ-тың Орталық Азиядағы мүдделеріне сай келмейді» деген болатын [8, с.84].

Ал ресейлік зерттеуші А. Казанцев: «Орталық Азияның «орталықтығының» геосаясаты және аймақ мемлекеттерінің сыртқы көмекке зәрулігі алып мемлекеттердің (ҚХР, Ресей, АҚШ, ЕО елдерінің, Үндістанның және т.б. елдердің) олардың істеріне белсенді араласуларына түрткі болуда». Аталмыш үдеріс келешекте де өз жалғасын табуы мүмкін және бұндай жағдайда, аталған үдеріс алып мемлекеттердің («жаңа Үлкен ойын») аймақтағы бәсекелестігі формасына ұласуы міндетті емес. Бұл жерде әңгіме алып мемлекеттер аймақтағы маңызды мәселелерді (мысалы, терроризм, есірткі мен қару-жарак саудасы және т.б.) шешу барысында бір-бірімен ынтымақтастығы жөнінде болып отыр. Аймаққа қатысты қызығушылық энергетикалық шикізаттардың болу факторына және оны әлемдік нарыққа тасымалдаудағы маңызды транзиттік маршрутқа, сондай-ақ, Еуразияның Батыс-Шығыс, Солтүстік-Оңтүстік жаңа сауда жолына айналу мүмкіндігіне байланысты арта түсуде» деген пікірді ұстанады [9]. Сондықтан, аймақта қалыптасқан тежеуші факторлардың арқасында таяу арадағы мерзімде Орталық Азия үшін ойын жүргізуші жетекші елдердің арасында бәсекелестікке жол жоқ деген көзқарасты қолдайтын зерттеушілер де баршылық. Көптеген сарапшылар, Орталық Азияға қатысты АҚШ-тың саясаты жаһандық геосаясатпен, ең алдымен, Қытайдың Ресейдің және Иранның аймақтағы ықпалын тежеуге байланысты туындауда деген пікірде.

2001 жылдың 11 қыркүйек оқиғасы және антитеррористік операция АҚШ үшін бұрын жабық болған Орталық Азияда бекініп, аймақта өз әскери базаларын орналастыруға мүмкіндік берді. КСРО күйреген сәттен бастап, Вашингтон әрқашан посткеңестік кеңістікте өзінің толық үстемдігін орнату стратегиясын, демократияны қолдау, тиімді нарықтық экономика құру, Орталық Азия елдерінің аймақтық ынтымақтастығы мен олардың әлемдік қауымдастыққа интеграциялануына қолғабыс жасау болды. Орталық Азия Америка Құрама Штаттары үшін Ресей Федерациясы мен Қытай Халық Республикасының мүдделерін тежеп ұстау қауіпсіздік стратегиясы элементтерінің

біріне айналды. АҚШ саясаткерлері Каспийде үстемдік жағдайды иемденуге тырыспайды, бірақ осы аумақтың энергия ресурстарына еркін қол жеткізуді жақтайды деген позицияны үнемі алға тартуда. Басқаша айтқанда, АҚШ үшін идеал «қандай да бір еркін сауда федерациясын» құру, немесе Орталық Азия мен Каспий аумағының «ортақ нарығын» құру және американдар белгілеген ойын ережесімен әрекет ететін трансұлттық мұнайгаз концерндерінің үстемдігі болып табылады. АҚШ-тың осы ұстанымын талдаған зерттеушілер, АҚШ жетекші алпауыт мемлекет ретінде Орталық Азия аймағында геосаяси үстемдікке ұмтылуда деген пікірге келуде. Аталған жағдай АҚШ-тың осы кездегі «Үлкен Орталық Азия» концепциясында жалғасын табуда.

Алғаш рет Орталық Азия аймағының жаңа геосаяси конфигурациясын қалыптастырған жүйе құраушы дінгегі Джон Хопкинс университетінің Пол нитце атындағы Халықаралық қатынастарды зерттеу жоғары мектебі жанындағы Орталық Азия және Кавказ Институтының сарапшылары болды. Ал аталмыш жоба Орталық Азия және Кавказ Институтының директоры Ф. Старрдың ғылыми мақаласында көпшілікке ұсынылды [10]. Аталмыш жобаға автор шартты түрде – «Үлкен Орталық Азия» құру жобасы деген атау берді. Авторлардың көзқарастары бойынша «Ауғанстан, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан және Өзбекстан біртұтас аймақ екендігін ұғынуға АҚШ-тың осы аймаққа қатысты географиялық бөлініс туралы ұстанымы кедергі келтіруде». Бұл өз кезегінде АҚШ-тың Орталық Азияға қатысты ішкі үйлесімгі берік саясат қалыптастыруына кедергі келтіруде. Мысалы, АҚШ-тың Мемлекеттік Департаменті Орталық Азияның бес мемлекетін Ресеймен бір топқа біріктіріп, Ауғанстанды Оңтүстік Азияның бір бөлігі ретінде қарастырса, Қорғаныс министрлігінің Орталық Қолбасшылығы аталған алты елді бір аймаққа кіргізеді. Мұндай алауыздық АҚШ-тың Ауғанстанда қол жеткізген табыстарын аймақтық деңгейде дамыту қабілетін төмендетуде. АҚШ Орталық Азия аймағының бұрынғы кеңестік бес мемлекетімен Сауда және инвестициялар туралы ауқымды құжатқа қол қойғандығы болмаса, оның осы уақытқа дейін аталған аймақтағы іске асырған барлық шаралары тек екі тарапты деңгейде іске асырылды. Сонымен қатар, Үлкен Орталық Азияның қауіпсіздігі мен оны дамытудың ортақ аймақтық құрылымдары жоқ. Аталған контекстте автор «...АҚШ даярлаған бірқатар бағдарламаларды жобалау, үйлестіру және іске асыру үшін Үлкен

Орталық Азиядағы ынтымақтастық пен даму бойынша аймақтық ынтымақтастық форумын құруды» ұсынды [11, с.127].

АҚШ Орталық Азияда бірқатар стратегиялық мақсатты көздейді:

Біріншіден, терроризмге қарсы шабуыл соғыстарын жүргізу және АҚШ-та шоғырланған қауіпсіздік инфрақұрылымдарды қалыптастыру;

Екіншіден, Ауғанстан мен оның көршілеріне өздерін радикалды ислам мен есірткі саудасынан қорғау үшін мүмкіндіктер беру;

Үшіншіден, аймақтың Таяу Шығыс пен Оңтүстік-Шығыс Азия арасында экономикалық және саяси көпір міндетін атқару деңгейіне жеткенге дейін аймақтың экономикасы мен мейлінше маңызды мемлекеттік институттарын нығайту;

Төртіншіден, аймақтың сауда байланыстары мен осыған сәйкес транспорттық инфрақұрылымды нығайту;

Бесіншіден, мұсылман халқы көп өзге де мемлекеттерге үлгі боларлық саяси жүйелерді ынталандыру. Аталған мақсаттарға жетудің шыннайы жолы – ол аймақтың қауіпсіздігі мен экономикалық өсімін қамтамасыз ете отырып, демократиялық құндылықтарды орнықтыру және оларды дамыту.

Осы орайда американдық сарапшылар Орталық Азияны «...ортақ мүдделер мен қажеттіліктер негізінде бірлескен біртұтас аймақ ретінде қарастырады...аймақ деңгейінде іске асырылатын сауда, Орталық Азия елдерінің аймақтан оңтүстікте орналасқан мемлекеттермен қатынастарын ұлғайта түседі...бұл Ресейдің аймақтағы көмірсутегі, электр энергиясы мен мақта экспортына деген монополиясына альтернатива қалыптастырады және сонымен бір мезетте аймақ елдерінің Қытаймен жақындасуына себін тигізеді» [12].

АҚШ-тың Орталық Азиядағы саясатта «геосаяси плюрализмнің» болуын да жоққа шығармайды. Ресми Вашингтон Москва мен Пекинді Орталық Азиядағы модернизация үдерісіне жай қатысып қана қоймай, оларды аймақтың осы үдерістің кепілі мен донорлары болуға шақыруда. Жобаның саяси бөлімінде АҚШ Ресей мен Қытайдың Орталық Азиядағы позицияларын әлсіретуге ұмтылмайтындығы және осы жөнінде аталған елдердің көздерін жеткізу міндеті қойылған. Бұдан өзге АҚШ-тың жоспарында:

– Ресей мен Қытайды Орталық Азиядағы модернизация үдерісінің кепілі ретінде қатысуға шақыру;

– Ресей мен Қытайды бейтараптандыра отырып, Иранды американдық саясаттың тікелей нысанына айналдыру;

– Пакистан, Сауд Арабиясы, Түркия сияқты одақтастарының Орталық Азиядағы мүдделерін ескеру;

– Үндістанның Орталық Азиядағы мүдделерін ескере отырып, бұл елді жоғарыда аталған АҚШ-тың одақтас мемлекеттері қатарына қосу [13, с. 11].

Үлкен Орталық Азия Жоспары (ҰОАЖ) Ресей мен Қытайға Орталық Азияда бірқатар тиімділіктерге қол жеткізуге мүмкіндіктер береді. АҚШ-тың қазіргі таңдағы дипломатиясы Ресей мен Қытайдың ҰОАЖ ауқымында оларға ұсынылған тиімді жағдайларды дұрыс бағалай білуге әрекеттенуде. Атап айтқанда, АҚШ Орталық Азиядағы кедейшілікті жою, экстремистік қозғалыстардың пайда болуына жол бермейді және иммигранттардың Ресейге ағынын тежейді деген ұстанымда болса, шекаралық тәртіпті нығайту, Шыңжаңдағы сепартисттердің белсенділігін төмендетеді деген сенімде. Аймақтың көліктік инфрақұрылымын жетілдіру Батыс Сібір мен Орал үшін Азияға жаңа экспорттық жолдар ашады, ал Қытайдың ШУАР-ы оңтүстікке шығу мүмкіндігіне ие болады.

Дегенмен, «геосаяси плюрализмді» іске асыру ауқымында пайда болатын келесідей мәселелерді атап өтуге болады:

Біріншіден, аталған үш ойыншының бірдебіреуі аймаққа қатысты не саяси, не экономикалық, не энергетикалық даму моделін даярлап қабылдаған жоқ. Аталған үш бәсекелестің Орталық Азияда бірқатар мүдделері, ресурстары және аймақта бекіну концепциялары болды. Мысалы, Қытай өзінің аймақтағы саясатының басты бағыты ретінде – аймақтағы мемлекеттердің экономикалық дамуына қолғабыс жасауды белгілесе, Ресей саясаты аймақтағы тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталды, ал АҚШ саясаты аймақта демократияны орнатып оны дамытуды көздеді.

Бірақ іс жүзінде, не АҚШ, не Ресей, не Қытай декларацияланған мүдделер балансын сақтаған емес. Олардың Орталық Азиядағы қимылдары қалыптасқан жағдайға байланысты бей-берекет түрде жүзеге асырылды. Ендігі жердегі ҰОАЖ осы хаостық қозғалысты «геосаяси плюрализм» ауқымында үйлесімді түрде өзара әрекеттестікке шақыруға қабілетті ме деген мәселеге тірелуде.

Екіншіден, АҚШ-тың принциптері мен шарттары негізінде даярланған аталмыш идея, Ресей мен Қытайдың Орталық Азиядағы басты мүдделерімен қайшылыққа келеді. Себебі, аталған елдердің Орталық Азияның жетекші мемлекеттерімен анағұрлым берік байланыстар орнат-

қан және аймақта жүріп жатқан әскери, саяси және экономикалық үдерістерге белгілі бір деңгейде ықпал ету мүмкіндігі бар. Бұның салдары ретінде АҚШ аталмыш идеяны жүзеге асыру барысында Ресей мен Қытайдың белсенді әрі өзара үлестірілген қарсылығына тап болуы мүмкін.

ҰОА жобасына сәйкес АҚШ-тың жоспарында Түркия мен Үндістан сияқты мемлекеттерді Орталық Азиядағы модернизациялық үдеріске кепіл ретінде шақыру көзделген. Оларға Ресей мен Қытайға берілген өкілеттіктер беріледі. Бұндай жағдайда Үндістан мен Түркияның аймақтағы беделі артып, олар Ресей мен Қытайдың Орталық Азиядағы экономикалық және саяси мүдделерін барынша шектеуі мүмкін. Әрине не Қытай, не Ресей бұндай жағдаймен келісе алмайтындығы белгілі. Бұндай сценарий Ресей мен Қытайға «қарапайым бақылаушы» мәртебесін береді. Сөйтіп АҚШ, Орталық Азиядағы жаңа жағдайға байланысты өзінің «жаңа геосаясатын» іске асыру мүмкіндігіне ие болады.

Орталық Азияда жағдайдың осы сарында дамуы Қытай мен Ресейдің мазаларын кетіруде. Атап айтқанда, Қытай ҰОАЖ-на күдікпен қарайды. Себебі, Қытайдың пікірі бойынша ҰОАЖ Орталық Азия мен Ауғанстанды қамтып қоймайды, қытайлық ШУАР-ды да қамтып, ҚХР-ның территориялық тұтастығына нұқсан келтіруі мүмкін. Бұдан өзге АҚШ өзінің ҰОАЖ іске асырған жағдайда, Қытайдың аймақтағы сауда, энергетика, газ салаларындағы орта және ұзақ мерзімді жоспарларына кедергі келтіреді.

Ресейдің Орталық Азияға қатысты түсінігі мүлдем басқа. Ресей Орталық Азия елдерімен тарихи, әскери-саяси және мәдени-экономикалық байланыстарын ескере отырып, «аталған аймақтағы ықпалын нығайтуға тиімді мүмкіндіктерім бар», – деп санайды.

АҚШ-тың ҰОАЖ жүзеге асыру барысында Ресей мен Қытайдың мазасын алатын ортақ мәселе ол – Кавказдан Памирге дейінгі аралықта антиресейлік және антиқытайлық сипаттағы коммуникациялық жобалардың іске асырылуы. Сондықтан, Орталық Азияда пайда болған мәселелерді Ресей Қытаймен бірлесе отырып шешуі мүмкін. Осы орайда қазақстандық сарапшылар «Ресейдің Орталық Азиядағы өзінің геосаяси ықпалын сақтап қалуға қажетті жеткілікті экономикалық ресурстары болмауы себепті бұл елдің, аймақтық тұрақтылық үшін жауапкершілікті Қытаймен бөлісуіне тура келеді», – деп көрсетеді [14, с. 15-16].

Үлкен Орталық Азия бойынша ынтымақтас-тық пен дамыту әріптестігі Ресей мен Қытайдың

аймақтағы мүдделеріне тікелей қатер төндірмеуі мүмкін. Бірақ, Москва мен Пекин ҰОАЖ іске асыруға қарсылық білдіретіндігі түсінікті. Олар ҰОАЖ-ды АҚШ-тың Орталық Азиядағы ұзақ мерзімді мүдделері мен аймаққа тұрақтап қалуының символы және өздерінің аталған аймақтағы жоспарларына кедергі ретінде қабылдайды. Сонымен қатар, Ресей мен Қытай ҰОАЖ іске асырылуы Орталық Азия елдерінің егемендігі мен тәуелсіздігіне әсер ету факторларына да көңіл бөледі. Олар үшін ең басты қауіп АҚШ-тың ҰОАЖ негізінде Орталық Азия елдерінің бір-бірімен етене жақын араласуы мен интеграциясы болып табылады. Ресей мен Қытай саясаткерлерінің пікірінше Орталық Азия мемлекеттерінің интеграциялануы тек сыртқы күштер, яғни АҚШ пен ЕО атсалысулары арқылы жүзеге асатындықтан, аймақ елдері біржола АҚШ пен Батыс Еуропаның ықпалында кетеді деген мәселе олар үшін өзекті болып табылады.

Американдық зерттеуші-ғалым Ш. Хантердің пікіріне сәйкес «геосаяси плюрализмді» іске асыруда АҚШ-қа кедергі келтіретін төрт фактор бар:

– АҚШ пен Орталық Азия елдері арасында, ең алдымен Қазақстанмен қауіпсіздік саласындағы ұстанатын позициялар сай келмейді. Мысалы, Қазақстан Орталық Азияның қауіпсіздігі мәселесінде Ресей мен Қытайдың рөлі мен орнына тиісті мән беруді қолдаса, АҚШ бұл елдердің аталған мәселедегі маңызына жете мән бергісі келмейді. Бұдан өзге АҚШ-тың Иран мен аймақтың өзге елдеріне қатысты ұстанған позициясы Қазақстанның позициясымен сай келмейді.

– АҚШ-тың Орталық Азия аймағы елдерімен жақындасуына бұл елдің аймақтан географиялық шалғай орналасуы кедергі келтіруде. Есесіне, аймаққа іргелес орналасқан Ресейдің АҚШ-пен салыстырғанда Орталық Азия елдерімен тығыз қатынастар орнатуына барлық қолайлы мүмкіндіктері бар.

– АҚШ-тың Орталық Азия елдерінің инфрақұрылымын қайтадан толығымен құрылымдауға қажетті ресурстармен жеткілікті түрде қамтамасыз ету мүмкіндігі шектелген. АҚШ-тың бұл жоспары жүзеге асқан жағдайда, Ресейдің Орталық Азиядағы ықпалы төмендейтін еді.

– АҚШ пен Орталық Азия елдері арасында бұл елдің Иранға қатысты саясатында алшақтық, тіпті мүдделер қайшылықтары бар. АҚШ-тың Иранға қарсы енгізген санкцияларының салдарынан Орталық Азия елдері Иран арқылы әлемдік мұнай мен газ нарығына шығу үшін қажетті құбырлар, көліктік тасымал және коммуника-

циялық байланыстардан қағылды. Бұндай жағдай Орталық Азия аймағы елдерінің аталған мәселелер бойынша Ресейден тәуелділігін арттыра түсті. АҚШ-тың Орталық Азиядағы «геосаяси плюрализм» стратегиясы реформалар арқылы іске асырылуы тиіс қауіпсіздік, энергетика және адам құқықтары салаларындағы аймақтық ынтымақтастық балансын да қарастырады. АҚШ аталған мақсаттарға жасалатын қадамдарды аймақтық негізде іске асыру тиімді деп санайды [15, с. 12]. Аталмыш жоба өзінің батылдығымен, прагматтық сипатымен, көлемдігімен, превентивті талдануымен ерекшеленеді. Бірақ Орталық Азиядағы жаңа геосаяси жағдайдың пайда болуы барысында АҚШ көптеген экономикалық, қауіпсіздік және саяси-әлеуметтік мәселелердің байыбына бара алмады. Осы себептер АҚШ-тың ҰОАЖ іске асыруда кедергі келтіруде.

Орталық Азия мен Ауғанстанға қатысты АҚШ-тың жаңа көзқарасы ресми деңгейде алғаш рет 2005 жылдың қазанында жарияланып кейіннен, Америка Құрама Штаттары Мемлекеттік департаментінің мәлімдемелерінде қайталанды. Аталмыш жаңа позиция АҚШ президенті Дж. Буштың 2006 жылдың наурыз айының бас кезінде Пакистанға жасаған сапарының нәтижелері жөніндегі Ақ үйдің пресс-релизі мен 2006 жылдың наурыз айының орта шенінде жарияланған ұлттық қауіпсіздік стратегиясында көрініс тапты.

Жаңа тәсілге сәйкес, АҚШ-тың Мемлекеттік департаментінде құрылымдық реформалар жүзеге асырылды және «Орталық Азияда инфрақұрылымдарды интеграциялау бойынша бастама» деп аталатын жаңа бағдарламаны іске асыру қолға алынды. Аталмыш жаңа бағдарламаны жүзеге асыру АҚШ-тың сауда және даму Агенттігіне жүктелді. Аталған бағдарламаның міндеттері ретінде Ауғанстанды Оңтүстік Азия және Орталық Азия елдерімен байланыстыратын жеткіші орынды Кабул иемденетін көліктік-транспорттық инфрақұрылымдық жобаларды іске асыруды атауға болады.

Сонымен қатар, АҚШ-тың Орталық Азияға қатысты ұстанған ресми аймақтық саясаты жоғарыда аталған ғылыми-зерттеу институт ұсынған жобадан концептуальды айрмашылығы бар екендігін атап өту қажет. Атап айтқанда, Институт ұсынған жобада құрамына Ауғанстан кірістірілген Үлкен Орталық Азияны құру, сондай-ақ аталған географиялық бірлік Ауғанстан есебінен Оңтүстік Азия елдерімен (Пакистан, Үндістан, Бирма, Бангладеш, Бутан, Мальдив, Непал, Шри-Ланкамен) тығыз байланыстар орнату көзделді. Өз кезегінде, АҚШ-тың ресми саясаты

Оңтүстік және Орталық Азияны біріктіру арқылы біртұтас аймақ құруды, ал Ауғанстан бұл аймақта тек жалғастырушы буын ретінде қарастырылған концепцияға негізделді.

Аталған мәселенің жалпы контекстінде АҚШ-тың Мемлекеттік департаментінде 2006 жылдың бас кезінде реформалар іске асырылды. Осы орайда, аталған реформалардың мәнін түсіндіре келе (2006 жылдың 5 қаңтарында), сол кездегі Мемлекеттік хатшы К. Райс: «Мемлекеттік департаменттегі реформалар барысында біз іске асырған жұмыстың маңыздыларының бірі – ол Орталық Азияның республикаларын Еуропалық бюродан (бұл республикалардың кезінде КСРО құрамында болуы себепті), Ауғанстан, Пакистан және Үндістандағы істерге жауапты Оңтүстік Азия бюросына көшіру болды» деген мәлімдеме жасады [16, с.129-130].

Дегенмен, АҚШ-тың аталмыш жобаны іске асыруда басты әрі маңызды екі мәселені еңсеруі тиіс екендігін атап өткен жөн. Оның біріншісі, АҚШ аталған концепция бойынша Үлкен Орталық Азия жобасын жүзеге асырған жағдайда, Каспийлік-Орталық Азия аймағын модернизациялау ісінің қарқыны бәсеңдеуі, тіпті мүлдем тоқтап қалуы мүмкін. Ал бұл дегеніміз АҚШ-тың жалпы Үлкен Орталық Азия мен Кавказ құру жобасынан өз еркінен бас тарту дегенді білдіреді. Ал екінші кедергі – ол Ауғанстанда осы кезге дейін түпкілікті бейбіт жағдай мен тұрақтылықтың орнамауы.

Нәтижесінде, жоғарыда жасалған сараптаудан, АҚШ-тың қазіргі кездегі геосаяси амалдары мен мақсаттары аймақтың инфрақұрылымдарын қалыптастыру тек оңтүстік бағытта бағытталған. Бұндағы басымдылық энергиялық дәліздерді қалыптастыру, Ауғанстанның компаниялары мен АҚШ-тың геосаяси табыстарын қысқа және орта мерзімде Каспий аймағында қамтамасыз ету. Бұл жерде ең басты міндет АҚШ өзінің жеке геосаяси мүдделерін сақтауға және нығайтуға, сондай-ақ, аймақ елдерінің сыртқы саяси бағдарларының Вашингтонға тиімді контексте дамуын және трансформациялануын қамтамасыз етуі тиіс. Бұдан өзге, институт даярлаған жобаның алғашқы нұсқасынан ресми Вашингтон аймақта қалыптасқан күрделі жаңа жағдайларға байланысты бас тартуға мәжбүр болғандығын атап өту қажет.

Жалпы, американдық сарапшылар Барак Обамаға Дж. Буш әкімшілігінен мұраға қалған «Үлкен Орталық Азия» (ҮОА) концепциясын жүзеге асыру болашағына скептикалық баға беруде. Бірақ Б. Обаманың кеңесшілері аймақ

елдері арасындағы берік байланыстар мен мәдени қатынастардың болмауына және әлемдік жаһандану үдерісінің қарқынды жүруі аймақтағы тұрақсыздыққа ұрындыру ықтималдылығын ескерместен аталмыш концепцияны жүзеге асыруға кіріскен сыңайлы.

ҮОА жобасын іске асыруда АҚШ бетпе-бет келіп отырған бүгінгі мәселелер, бұл концепцияны іске асыруды біржола күн тәртібінен алынып тасталды дегенді білдірмейді. Себебі, ҮОА жобасында белгіленген мақсаттар орта және ұзақ мерзімді уақытқа есептелген. Қазіргі таңда АҚШ-тың аймақтағы бастамалары ҮОА жобасы ауқымынан тыс шығып отырған жоқ. Сондықтан аталған мақсаттар Орталық Азия мемлекеттерімен екі тарапты келісімдер негізінде жүзеге асырылуы әбден мүмкін. Мәселе тек, аймақ елдеріне билікке қандай күштер келеді және қашан келеді дегенге саяды.

«Үлкен Таяу Шығыс» және «Үлкен Орталық Азия» жобаларының өзара байланысы туралы айтар болсақ, онда олардың жүзеге асырылуы, Вашингтонның Таяу Шығыстағы саясаты қаншалықты деңгейде сәтті жүзеге асатындығымен Ауғанстандағы жағдайдың оңды дамуына байланысты болмақ. Таяу Шығыстағы соңғы оқиғаларды есепке ала отырып, АҚШ-тың орта мерзімде аталған «мегажобаларды» іске асыруда райынан қайта қоймағандығын көруге болады [17]. Ал Орталық Азияны біртұтас аймақ ретінде Еуро-Атланттық кеңістікке интеграциялау мәселесі американдық стратегияның ұзақ мерзімді күн тәртібінде тұрғандығын байқауға болады.

Қорыта айтқанда, ҮОА – құрамына Каспий, Орталық Азия, Орта Шығыс пен Оңтүстік Азия кірістірілетін бүкіл Еуразияны Вашингтонның көлемді бақылауындағы геэкономикалық кеңістікке айналдыру стратегиясының бір бөлігі ретінде қарастыруға болады. Сонымен, АҚШ-тың стратегиялық жоспарлау ауқымында теориялық тұрғыдан оңтүстікте Ресей мен Қытай шекарасының периметрлері бойынша «санитарлық дәліз» мүмкіндіктері де қарастырылған. Ал, геосаяси ойын алаңының аймақтық бәсекелестігінің қатысушыларының ауқымы Ақ үйдің мүддесіне сай кеңейтілген.

Билікке Б. Обама бастаған әкімшіліктің келуін көптеген сарапшылар Вашингтон Орталық Азияға қатысты өзінің сыртқы саяси стратегиясын белсенді түрде қайта қарайды, атап айтқанда, «Үлкен Орталық Азия» құру концепциясынан бас тартады деген үмітте болды. Алайда үміт ақталмады. Ауғанстанда әскери опера-

цияның жалғаса беруі, Орталық Азия арқылы өтетін көлік жолдарын пайдалануға жол ашып берді. Бұл әрине, Ресей мен Қытайдың мазасын алып отыр. Вашингтонның қазіргі кездегі саясатында геостратегиялық сипат басым. Ал бұндай жағдай 2001 жылдың 11 қыркүйегіндегі оқиғадан соң АҚШ ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз

ету үшін аймаққа жаңа көзқараспен қарауға мәжбүр болды. Бұдан өзге, Пакистандағы саяси жағдайдың тұрақсыздығы мен Исламабад пен Дели арасындағы қатынастардың ушыға түсуі, Ауғанстандағы әскери топты қамтамасыз ету үшін АҚШ-қа ТМД территориясы арқылы өтетін сенімді тасымалдау маршруты қажет болды.

Әдебиеттер

- 1 Мюллер Ф. Надежность снабжения. Риски международного энергоснабжения // *Internationale politik*. – 2003. – №2. – С. 6-8.
- 2 Кыдырбекулы Д.Б. Геостратегия США в Казахстане: от глобального к малому измерению. – Алматы: «МерСал», 2003. – С. 89.
- 3 Кыдырбекулы Д.Б. Роль США в мировой политике: влияние на Казахстан. – Алматы: ТОО «Комплекс», 1999. – 122 с.
- 4 Гаджиев К.С. Введение в политическую науку. – М.: Институт «Открытое общество», 1997. – 541 с.
- 5 A National Security Strategy for a New Century. Washington, D.C.: The White House, May 1997 // <http://history.defense.gov/resources/nss1997.pdf>
- 6 Прокофьев И. О балансе геополитических интересов в Центральной Азии // *Сотрудничества стран Центральной Азии и США по обеспечению безопасности в регионе. Материалы международной конференции/под ред. М.С. Ашимбаева и Дж. Меннуги*. – Алматы: ИМЭП, 2005. – С.34-36.
- 7 Ferguson N. *Colossus: The Price of America's Empire*. – New York: Penguin Press, 2004. – 400 p.
- 8 Fuller G.E. *Central Asia. The New Geopolitics*. Prepared for the Under Secretary of Defense for Policy. – Santa Monica: Rand Corporation, 1992. – 86 p.
- 9 Казанцев А.А. Пять сценариев будущих границ Центральной Азии // http://russiancouncil.ru/inner/?id_4
- 10 Старр Ф. Партнерство для Центральной Азии // http://www.globalaffairs.ru/number/n_5459
- 11 Hill F. The United States and Russia in Central Asia: Uzbekistan, Tajikistan, Afganistan, Pakistan, and Iran // <http://www.brookings.edu/research/speeches/2002/08/15russia-hill>
- 12 Rasizade A. Entering the old «Great Game» in Central Asia // *Orbis (Philadelphia)*. – 2003. – Vol. 47, № 1. – P. 41-58.
- 13 Коэн Ф. США, страны Центральной Азии и Кавказа: проблемы и перспективы взаимоотношений // *Центральная Азия и Кавказ*. – 2000. № 2 (8). – С. 29-50.
- 14 Чжао Хуашэн. Китай, Россия, США: интересы, позиции, взаимоотношения в Центральной Азии // *Центральная Азия и Кавказ*. – 2004. – № 5 (35). – С. 131-140.
- 15 Кукеева Ф.Т. Проект «Большая Центральная Азия»: оценка идеи // *Стратегическое партнерство США и Казахстана в XXI веке: состояние, проблемы, перспективы: Материалы «круглого стола» / под ред. М.Е. Шайхутдинова*. – Алматы: ИМЭП, 2008. – С. 11-16.
- 16 Hunter Sh.T. *Central Asia since Independence*. The Center for Strategic and International Studies. – Washington D.C., London: Westport; Connecticut, 1996. – 240 p.
- 17 Лаумулин М.Т., Кукеева Ф.Т. Внешнеполитическая стратегия администрации Б. Обамы и политика США на постсоветском пространстве. Учеб. пособие. – Алматы: КазНУ, 2012. – 122 с.

References

- 1 Myuller F. Nadezhnost snabzhebiya. Riski mezhdunarodnogo energosnabzheniya. // *Internationale politik*. – 2003. – № 2. – S. 6-8.
- 2 Kydyrbekuly D.B. Geostrategiya SShA v Kazakhstane: ot globalnogo k malomu izmereniyu. – Almaty: «MerSal», 2003. – S. 89.
- 3 Kydyrbekuly D.B. Rol SShA v mirovoi politike: vliyanie na Kazakhstan. – Almaty: TOO «Kompleks», 1999. – 122 s.
- 4 Gadzhiev K.S. Vvedenie v politicheskuyu nauku. M.: Institut «Otkrytoe obshchestvo», 1997. – 541 s.
- 5 A National Security Strategy for a New Century. Washington, D.C.: The White House, May 1997 // <http://history.defense.gov/resources/nss1997.pdf>
- 6 Prokophev I.O. O balance geopoliticheskikh interesov v Tsentralnoi Asiyi // *Sotrudnichestva stran Tsentralnoi Asiyi i SShA po obespecheniyu besopasnosti v regione. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii/ pod red. M.S. Ashimbayeva i Dzh. Mennuti*. – Almaty: IMEP, 2005. – S.34-36.
- 7 Ferguson N. *Colossus: The Price of America's Empire*. – New York: Penguin Press, 2004. – 400 p.
- 8 Fuller G.E. *Central Asia. The New Geopolitics*. Prepared for the Under Secretary of Defense for Policy. – Santa Monica: Rand Corporation, 1992. – 86 p.
- 9 Kazantsev A.A. Pyut sstenariyev budustikh granits Tsentralnoi Asiyi // http://russiancouncil.ru/inner/?id_4

- 10 Starr F. Partnerstvo dlya Tsentralnoi Asyi // http://www.globalaffairs.ru/number/n_5459
- 11 Hill F. The United States and Russia in Central Asia: Uzbekistan, Tajikistan, Afganistan, Pakistan, and Iran // <http://www.brookings.edu/research/speeches/2002/08/15russia-hill>
- 12 Rasizade A. Entering the old «Great Game» in Central Asia // Orbis (Philadelphia). – 2003. – Vol. 47, № 1. – P. 41-58.
- 13 Koen F. SSha, strany Tsentralnoi Asiyi I Kavkaza: problemy I perspektivy vzaimootnoshenii // Tsentralnaya Asiya i Kavkaz. – 2000. № 2 (8). – S. 29-50.
- 14 Chzhao Khuashen. Kitai, Rossiya SSha: interesy, postsii, vzaimootnosheniya v Tsentralnoi Asiyi I Kavkaz // Tsentralnaya Asiya I Kavkaz. – 2004. – № 5 (35). – S. 131-140.
- 15 Kukeeva F.T. Proekt «Bolshaya Tsentralnaya Asiya»: otsenka ideii // Strategicheskoe partnerstvo SSha i Kazakhstana v XXI veke: sostoyanie, problemy, perspektivy: Materialy «kruglogo stola» / pod red. M.E. Shaikhutdinova. – Almaty: IMEP, 2008. – S. 11-16.
- 16 Hunter Sh.T. Central Asia since Independence. The Center for Strategic and International Studies. – Washington D.C., London: Westport; Connecticut, 1996. – 240 p.
- 21 Laumulin M.T., Kukeeva F.T. Vnesnepoliticheskaya strategiya administratsii B. Obamy i politika SSha na postsovetskom prostranstve. Ucheb. posobie. – Almaty: KazNU, 2012. – 122 s.

Мухажанова Т.Н.,
Түктібаева М.Е.

**Әлем тарихындағы
Халықтардың Ұлы Қоныс
аудару процесінің
маңызы мен барысы**

Мақалада біріншіден, Халықтардың Ұлы Қоныс аудару процесінің әлем тарихындағы маңыздылығы; екіншіден, ғұндардың Батыс Еуропаға жылжу барысында халықтардың географиялық орналасуы өзгеріп, этникалық тарихына да өз әсерін тигізуі; үшіншіден, ғұн патшасы Аттианың жүргізген ішкі және сыртқы саясаттары, әсіресе Рим империясымен дипломатиялық қатынастары; төртіншіден, Халықтардың Ұлы Қоныс аудару процесінің барысында Батыс пен Шығыс әлемінің арасында саяси – географиялық, этнографиялық және мәдени симбиоздың болуы үлкен өзгерістерге алып келгендігі қарастырылды. Сонымен қатар Батыс Еуропалық хронистердің жазба деректері мен археологиялық мәліметтеріне салыстырмалы түрде талдаулар жүргізілді, әсіресе Приск, Иордан, Марцеллин басқа да жылнамашылардың еңбектері басты назарға алынды.

Бір сөзбен айтқанда, Батыс ғұн империясының жалпы Еуропаны Рим үстемдігінен азат етуші, фармациялық кезеңдегі құлиеленушілердің орнына жаңа феодалдық қатынастардың қалыптасып, дамуына себепкер болғанына ғылыми ізденістер жасалынды.

Түйін сөздер: Халықтардың Ұлы Қоныс аударуы, ғұн, дүниежүзілік тарих, Батыс Еуропа, Аттила.

Muhazhanova T.N.,
Tuktibaeva M.E.

**The importance and significance
of the great migration of peoples
in world history**

In the article were considered in the first place, the importance of the peace process in the history of the Great Migration, and secondly, changes in the geographical situation of the people during the relocation of the Huns in Western Europe, the impact on ethnic history; third, internal and foreign policy of the king of the Huns of Attila, especially diplomatic relations with the Roman Empire; Fourth, wide changes in the Great Migration between the world of the East and West in the process of political, geographical, ethnic and cultural symbiosis. In addition, it was carried to comparative analysis the West-European and the archaeological records of chroniclers, there were noted works of Priscus, Jordan Marsellinus and other chroniclers.

In other words, were made research that contributed to the development of the West Hun Empire, that the liberation of Europe from the domination of Rome and the rise of a new pharmaceutical period of slavery instead of feudal relations.

Key words: The great migration of peoples, the Huns, the history of the world, Western Europe, Attila.

Мухажанова Т.Н.,
Түктібаева М.Е.

**Важность и значимость
великого переселения народов
в всемирной истории**

В статье были рассмотрены роль в истории мира процесса Великого переселения народов, изменения географического положения народов в период передвижения гуннов в Западной Европе, влияние на этническую историю; проведенная внутренняя и внешняя политика король гуннов Аттилы, особенно дипломатические отношения с Римской империей; большие изменения Великой миграции между миром Востока и Запада в процессе политического, географического, этнического и культурного симбиоза. Помимо этого, был использован сравнительный анализ к Западно-европейским записям хронистов и археологическим записям, были приняты к сведению особенно работы Приска, Иордана, Марцелина и других летописцев работы.

Другими словами, были сделаны научные исследования, которые внесли свой вклад в развитие Западной империи гуннов, освобождение Европы от господства Рима и рост нового периода феодальных отношений.

Ключевые слова: Великое переселение народов, гунны, история мира, Западная Европа, Аттила.

**ӘЛЕМ ТАРИХЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚТАРДЫҢ
ҰЛЫ ҚОНЫС
АУДАРУ ПРОЦЕСІНІҢ
МАҢЫЗЫ
МЕН БАРЫСЫ**

Халықтардың Ұлы Қоныс аудару процесі еуразиялық тарихта өзіндік орны бар, күрделі, ауқымды мәселе. Тіпті әлем тарихын кезеңделуіне бірқатар жаңалықтарды алып келген ұлы қоныс аудару, әрқашан ұлы ойшылдар мен тарихшылардың назарынан тыс қалмаған. Мәселен Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев әр жылдағы жолдауында, тіпті Ұлытаудағы жиында және Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған ғылыми конференцияда «Мәңгілік ел» идеясының маңызын ашу барысында қазақтардың арғы тарихы сақ пен ғұндардан басталатынын айырықша атады. Тарихшы Сатай Сыздықов Елбасының «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты 2015 жылға арналған Қазақстан халқына Жолдауында: «Мәңгілік ел» идеясының бастауы тым тереңде жатыр. Осыдан 13 ғасыр бұрын Тоныкөк абыз «Түркі жұртының мұраты – Мәңгілік ел» деп өсиет қалдырған. Бұл біздің жалпыұлттық идеямыз мемлекеттігіміздің тамыры сияқты көне тарихтан бастау алатынын көрсетеді» деп өз мақаласын жариялаған болатын [1]. Сонымен қатар «Мәңгілік Ел» идеясына байланысты елімізде түрлі конференциялар болып жатыр. Солардың бірі 2014 жылдың 17 сәуірінде Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты мен тарихшылардың Ұлттық Конгресі ұйымдастыруымен Алматы қаласында «Қазақстан және әлемдік тарих кеңістігі: жалпы мен ерекшенің «Мәңгілік Ел» ұлттық идея арқылы көрінісі» тақырыбында халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция болып өткен. Осы жиында өз ойын ортаға салған әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің профессоры, тарих ғылымдарының докторы Қ.Т. Жұмағұлов өз сөзін былайша қорытындылады «Дәстүрлі 3-ші рет өткізіліп отырған конференцияның кезекті жұмысында Қазақстан тарихын әлемдік кеңістік аясында қарастыру қажеттілігінің көтерілуі өте өзекті. Бұның дәлелі ретінде ғұн-аварлар тарихы, қазақ-түркі тайпаларының тарихымен тығыз байланысты зерттелуде. Бұл мәселе осы уақытқа дейін негізінен Батыс еуропалық ғылымда еуроцентристік түсінікте жазылып келеді. Түркі даласынан шыққан ғұн-аварларлардың VI-VIII ғ.ғ. тарихы туралы латын-грек тілдеріндегі деректер, әулиелер тарихы туралы жазбалардан кездестіруге болады деп, ғұн-аварлардың Еуропаға

келуі ықпалдастықтың айғағы, нақты көрінісі деп тұжырымдаған» [2]. Қ.Т. Жұмағұлов қазіргі таңда елімізде Батыс ғұн тарихын зерттеумен айналысатын бірден – бір тарихшы екені белгілі. Профессордың сөзінен ғұндардың Еуропа тарихындағы алатын орнының орасан зор екенін аңғарамыз.

Дүниежүзілік тарихта «Халықтардың Ұлы Қоныс аудару процесі» маңызды орын иеленетін оқиға. Міне осы тарихи оқиғаның жүзеге асуына себеп болған бірден-бір тайпалық одақ, біздің арғы ата-бабамыз – ғұндар болғанын білеміз. Барлық Еуропа, Еуразия континентін іс жүзінде қамтыған және оның саяси, этникалық, мәдени тұлғасын түбегейлі өзгерткен қоныс аудару процестері IV-VII ғасырларға дәл келеді.

«Жоғарыда зеңгір көк, төменде қара жер жаралғанда, олардың екеуінің арасында адам баласы жаралған. Адам баласына менің ата-бабаларым үстемдік құрған дүниенің төрт бұрышы оларға дұшпан болған. Әскер құрып, жорыққа аттанып, олар дүниенің төрт бұрышын түгел бағындырған. Олар кемеңгер де ержүрек қағандар болған. Олардың қызметіндегілер де білгір, ержүрек болса, балалары да халықпен ынтымақты болған. Олар мемлекетті ұзақ басқарып тұрғандығы да содан». Дана Тоныкөктің ескерткішінен (716 жыл). Көшпелілердің негізгі мекені солтүстікте Сібірдің қалың ормандарынан оңтүстікте биік тау жоталарына дейін, шығысында Хинган тау шоқыларынан батысында Орал тауы, Жайық, Сырдария өзенімен шектеседі. Дегенмен, көшпелілер иелігінің Солтүстік батысы Дунайдан да ары асып, Оңтүстік батыста Амударья өзенінен әрі өтіп, оңтүстікте қазіргі Қытай кең даланы иемденген. Ал, негізгі шекара Орал, Жайық, Сырдария шегі мыңдаған жылдар бойы көшпелілер мен отырықшылар өркениетінің басты шекарасы болып, осы шекараның шығыс беті Ұлы Дала деп аталды [3].

Жоғарыдағы сөзімізді ары қарай өрбітетін болсам Ұлы Даланың негізгі иесі түріктер десек, түрік әлемінің алтын бесігі атанған Алтайды жан-жақты зерттеген академик А.П.Окладников бастаған ғалымдар Алтай тұрғындары жасап, пайдаланған тас құралдардың жасын екі жүз мың жыл деп анықтапты. Осы екі жүз мың жыл ішінде Ұлы Дала перзенттері ақыл-ой, қабілеті дамуымен қатар, сан жағынан да өсіп-өніп, көбеюде. Ұлы Дала өркениетінің жасампаздары, түркі халықтарының арғы ата тегі болып саналатын ғұн тайпалар одағы бүгінгі таңдағы адамзат тарихының сахнасында өзіндік өшпес

ізін қалдырған ірі құбылысқа айналып отыр. Ата-бабамыз жүріп өткен көне тарих беттерін парақтаған сайын көшпелілер мәдениетінің өркениетті жолын, сол жолдан қалған ізін көреміз.

Ғұндардың өзіне тән ерекшелігі бар, Түркітанушы энциклопедист ғалым Л.Н. Гумилевтың теориясы негізінде супер этнос деп те айтуға болады. Олардың ерекше жауынгер, әскери өнері жетілген, өзіндік соғыс тактикасы болған. Соның нәтижесінде кез – келген жауын жайратып салып, жеңіске жетіп отырған, тіпті дүниежүзілік тарихтан орын алып, Батыс Еуропаға жорық жасап, Халықтардың Ұлы Қоныс аударуына себепші болған. Б.з.д. IV ғ. Қытайлықтар оларды өздерінің қауіпті қарсыласы ретінде көрсетеді. Ғұндардың әскери көсемдері – Хань империясымен соғыста бірталай жетістіктерге жетті. Бірнеше ғұн – қытай соғысының барысында ғұн тайпаларының одақтары цин императорлары жаулап алған жайылымдық жерлерді қайтарып, Қытайдан тұрақты түрде мата мен астықтың келіп тұруына қол жеткізді. Қытайлар өз күштерімен ғұндарды бағындыра алмағандықтан, оларға өзге көшпелі халықтардың көмегімен соққы берген [4]. Қытай жылнамашысы Цзя-и-дың «Синь-шу» атты еңбегінде «ғұндардың әрбір үш адамының бірі сарбаз, тіпті, адамы да, ат-көлігі де «сауытты» деген дерек бар.

Хуань Куаньның «Темір мен тұз туралы ой» атты еңбегінде б.з.д. 81 жылы Қытай ханының ордасында Ғұн мен Қытай арасындағы саудасаттық, темір, тұз сияқты шикізатты қалай тасымалдау жайы талас болғанын айтады.

Болаттан қару-жарақ, тұрмыстық заттар көшпелілерге басқа халықтар алдында көптеген артықшылықтар берді.

Болаттан ат әбзелдері соның ішінде ауыздық, даланың қайсар тағысы жылқыны қолға үйретуге мүмкіндік берсе, темір үзеңгі түрік жауынгерлеріне ат үстінде ұршықша үйірілуіне мүмкіндік берді. Табиғаттың тұнығын кешіп өскен ғұн жауынгерінің күші, ақылы, болаттан құйылған қару-жарақ, астындағы желдей жүйрік тұлпар ғұн әскерін өз заманында теңдесі жоқ күшке айналдырды.

Олардан қорғану үшін қытайлар сан мыңдаған адамның өмірін азапқа сала отырып, мыңдаған шақырымға созылған «Ұлы Қытай қорғаны» салды, ал шығыс Рим империясы Константинопольді айналдыра жаңа Феодосия қорғанын соқты. Яғни ғұндардың әскери жағынан мықты ұйымдасқан жауынгерлерінің арқасында әлемдегі кереметтердің салынуына себепкер болды [3].

Ғұн державасы ыдырағанда халқы төртке бөлінді. Бір бөлігі сәнбилерге бағынып, қазіргі Моңғолия даласында қалды. Шығыс бөлігі қытайларға кірме болып кетті. Үшінші бір бөлімі Хазар (Каспий) теңізіне дейін шегініп, Арал мен Каспий аралығын мекендеп қалды. Төртінші тобы Алтайдан шығып, батысқа бет бұрады. Жолында көлденең тұрған жауларына дес бермей соғыса жүріп Еділ, Жайыққа келіп тұрақтайды. Аттила – осы топтан шыққан әйгілі тұлға. Еділге жетіп тұрақтаған бұл топ 200 жыл емін-еркін өмір сүрген. Аттила – 360 жылдары аландармен болған шайқастарда ерлігімен танылған Баламир ханның бесінші ұрпағы. Баламир ханның ұлы Жұлдыз хан, одан Қаратон хан, одан Мәншүк хан. Аттила 410 жылы дүниеге келген Мәншүк ханның бес ұлының бірі [5].

Осы 40-шы жылдары жағдай біршама өзгерді. Осы кезеңде дүниежүзілік тарихта әлем таныған, Еуропада сіңірген еңбегі қолбасшылық өнеріне байланысты «magistr militum» («әскердің жоғарғы қолбасшысы») құрметті атағын алған ғұн билеушісі Аттила (Еділ) Батыс рим империясына байланысты тәуелсіз саясат жүргізген. Аты Еділ дариясымен байланысты. Аттила заманы тарихшыларының жазуы бойынша – ол орта бойлы, шымыр денелі, отты көзді, қайсар мінезді, көреген, батыр адам болған. Аттила 434 жылы хан тағына отырады. Ол билеген уақыт еуропалық ғұн мемлекетінің шарықтау кезеңі болды. Қазіргі заманның ғылымдарында Атилла есімінің этимологиясы туралы бірнеше болжам бар. Еділді Еуропа тарихшылары «Атыра», «Аттила», «Атыл», «Аттылы», «Этцель», «Этли» деп те атайды. Аттила (Этцель) есімі уақыт өте келе пайда болған лингвистикалық өзгерістерге қарамастан орта ғасырлардан бері Германия топонимикасында сақталған. Мысалы, «Hetzelistal» («Hetzelinstall») атауының сөзбе-сөз аудармасы «Этцел даласы», бұл Оффенбург жерінде, сонымен қатар «Hetzelhof» («Etzelhof»), «Atzelhof» («Этцел ауласы»), Гейдельбергте, Atzelbach («Этцель бұлағы») Оттенхенде, «Attlisberg» («Аттли тауы»).

Ғұндар туралы сол кезеңдегі батыстық хронистердің қалдырған естеліктеріне тоқталып кетсем. Батыс ғұндар туралы алғашқы дерек 160 жылы жазылған. Дионис Перигет «Ғұндар Каспий теңізінің айналасындағы скифтердің жерін қоныстанған, Арал теңізінің маңында көшіп жүреді», – деп жазады. Ал Птоломей (175-182 жылдар арасында) «Ғұндар – Қара теңіздің жағалауындағы бастарнамдер мен роксолондар арасында тұрады», – деп жазады.

Осы кезде ғұндар жергілікті халықтармен (әсіресе, угрлармен) араласқа түсті, угрларға кең тараған сармат мәдениетін қабылдады, сөйтіп болгарлар мен хазарлардың ата-бабасының тілі қалыптасты.

А. Марцеллин ғұндардың жауынгерлік қасиетіне ерекше тоқталды. «Ертелі-кеш ат үстінен түспейді. Маңызды істер туралы кеңесетін болса, кеңесті де ат үстінде отырып өткізеді. Олар өздеріне төніп тұрған патшаның қатал әмірін сезбейді, ал егер тайпа ақсақалдарының біреуі басшылық жасаса, жолында кездескеннің бәрін жайпап өтеді» [6].

Византия елшісі Приск ғұндар туралы біраз дерек қалдырған. «Олар соғыстан кейін тыныш әрі қамсыз тіршілік етеді, әркім қолында барымен қанағат етеді». Келесі бір дерегінде: «әсіресе жақындарын өздерінің мейірімді әрі жылы ілтипатымен және сүйіспеншілігімен бауырына тартады» деген. 448 жылы Атилланың сарайында болып қайтқан Приск оның келбетін сипаттап жазған: «Бір көрген адам оның нағыз азиялық екенін бірден айтады. Басы үлкен, орта бойлы, мығым денелі. Қараған жерін тесіп өтетіндей, көзқарасы сұсты. Қозғалысы шапшаң, сенімді. Дауысы күмістей сыңғырлайды әрі құлаққа жағымды» [7].

Батыс ғұн тайпалық одағының батысқа қоныс аудару барысында жүріп өткен жолы мен шабуылдаған елдерге келетін болсам. Б. з. II ғ. бірінші жартысында ғұн тайпаларының Шығыс Қазақстанға және Жетісуға кейін Батыс Сібірдің угор тайпаларымен бірге Орал, Каспий жағалауларына және Еділдің арғы жағындағы далаларға көшіп-қонуы басталады. Бұл аймақтарда ғұндардың жергілікті тайпа ұйымдарымен ассимиляция процесі жүреді. Содан кейін IV ғ. ортасында олар волга мен Дон аймағына енді. Азов аймағы және Солтүстік Кавказдағы аландарды, Боспор патшалығын жаулап алып, ғұндар Доннан өтіп, Оңтүстік-Шығыс Еуропадағы остгот патшасы Эрманарихтың көп тайпалы державасын 375 жылы талқандады. Міне, осы 375 жыл халықтардың ұлы қоныс аударуына алып келген бастама болды. Яғни бұл оқиғаларды орта ғасырлар тарихы дәуірі мен өркениетінің бастамасы ретінде қарастыруға болады. Осы уақыттардан кейін ғұндар Шығыс Рим империясының Балқандық шеткері аймақтарына бірнеше мәрте тұтқиылдан бас салып отырды. Алғашында ғұндар мен Батыс Рим империясының қарым-қатынасы бейбіт негізде құрылды, себебі ғұндардың жалдамалы жауынгерлері әсіресе 20-жылдары Рим әскерлерінің белгілі бір бөлігін

құрады. V ғ. ғұндар Панонияға орналасты. Бұл Римнің шеткері аймағы, қазіргі Венгрияның батыс Югославияның солтүстік және Австрияның шығыс бөлігі еді. Осылайша Панония ғұн державасының орталығына айналды [8].

Ал VI ғасырда осы Панония аймағында Батыс түркі қағанаты ыдырағаннан кейін түркі тілдес аварлар келіп қоныстанады. Панония жері германдықтар, славяндар және аварлар арасындағы күреске толы болады. Түбінде аварлар басымдыққа ие болғаннан кейін осы жерде Авар қағанаты құрылады [9].

«Халықтардың Ұлы Қоныс аудару» мәселесі әлі күнге дейін ашылмаған сыры көп мәселе. Еуропалықтар ғұндардың батысқа жылжуын, дүниежүзілік тарихи процеске ықпал еткенін, әлем картасын өзгертіп, батыс қоғамын Рим империясынан азат етуші болғанын мойындамай, осы кезге дейін еуроцентристік көзқараста болып келді. Еуропалықтар ғұндарды варварлар, Еуропаның сол кездегі жетістігін, гүлденген мәдениетін талқандаушылар деп бағалаған болатын. Қуанышқа орай зерттеу нәтижесінде тарихи шындық Еуропалық тарихта өзіндік орнын иеленіп, қазіргі таңда олардың көзқарасы өзгеріс тауып отыр. Осының бір дәлелі 2014 жылдың

9 – 11 желтоқсанында Гранада қаласында (Испания) Қазақстан Үкіметінің ұйытқы болуымен ҚР Сыртқы Істер министрлігі, Қазақстанның Испаниядағы Елшілігі, «Мәдениет» қоры сонымен қатар Гранада университеті ЮНЕСКО – ның қамқорлығымен «Халықтардың ұлы қоныс аударуы: Еуропаның орнығуы» атты IV халықаралық конференция өткізілді. Жиын қорытындысында Декларация қабылданды. Онда қатысушылар ғылыми орта мен халықаралық ұйымдар адамзаттың қоныстану мәселесін қарастыратын және мәдениетаралық диалог орнатып, мәдениеттерді жақындастыратын «Ұлы қоныс аудару» жобасына ерекше назар аударатынына сенім білдірді [10].

Халықтардың ұлы қоныс аударуы Қазақстанның, Орта Азияның және Алдыңғы Азияның, сондай-ақ Еуропаның этникалық және саяси картасын едәуір дәрежеде өзгертті.

Ғұн империясы Еуропаны Рим үстемдігінен азат етті. Құл иеленушіліктің жойылуына ықпал етті, халықтардың этникалық тарихына, антропологиялық бет-бейнесіне, әскери құрылымдарына тіпті мәдениетіне де өз ықпалдарын тигізді. Бір сөзбен айтқан кезде батыс пен шығыс әлемінің арасында ғұн заманында мәдени ықпалдастық, мәдени синтез болды.

Әдебиеттер

- 1 Сатай Сыздықов. «Бағзыдан бастау алған мәңгілік ел» // Астана ақшамы. 22.10.2015 жыл.
- 2 Қазақстан тарихы. Халықаралық ғылыми – танымдық тарихи журнал. «Қазақстан және әлемдік тарих кеңістігі: жалпы мен ерекшенің «Мәңгілік Ел» ұлттық идея арқылы көрінісі» тақырыбында конференция өтті 14.04.2014 жыл. <http://e-history.kz/kz/publications/view/560>. © e-history.kz.
- 3 Бекжан Бейсенбай, Қазақ елі – мәңгілік! 20.04.2012 жыл.
- 4 Жұмағұлов Қ.Т. Евразиядағы IV ғ. Халықтардың ұлы қоныс аудару процесінің басталуы // ҚазҰУ хабаршысы, Тарих сериясы. – 2002.1. – 13-15 бб.
- 5 Зардыхан Қинаятұлы. 16 ғасыр өтсе де Агтила туралы ақиқат толық ашылған жоқ.
- 6 Аммиан Марцеллин. История // перевод Ю.А. Кулаковского, А.И. Сон. – Киев, 1906-1908. – Вып I-III.
- 7 Приск Панийский. Восточная литература. Средневековые исторические источники востока и запада. Сказания Приска Панийского // Ученые записки второго отделения императорской академии наук, Книга VIII. – Вып. 1. – СПб., 1861.
- 8 Жұмағұлов Қ.Т. Ғұндардың Еуразия тарихындағы орнына жаңа көзқарас // Ғылым көкжиегінде: Ғылыми – көпшілік жинақ. – Алматы, 2006. – 95-108 бб.
- 9 Иордан. О происхождении и деяниях гетов GETICA / Вступительная статья, перевод, комментарий Е.Ч. Скрижинской. М.: Издательство восточной литературы, 1960.
- 10 <http://nationalmuseum.kz> «Халықтардың ұлы қоныс аударуы: Еуропаның орнығуы» IV халықаралық конференция.

References

- 1 Satai Syzdykov. Bagzydan bastau alghan mangilik el // Astana akshamy. 22.10.2015.
- 2 Kazakhstan tarihy. Halykaralyk gylmy tanymdyk tarihi zhurnal. «Kazakhstan shane alemdik tarih kenistigi: shalpy men erekshenin «Mangilik el» ulttyk ideia arkuly korinisi » takyrybynda konferensia otti. 14.04.2014. <http://e-history.kz/kz/publications/view/560>. © e-history.kz.
- 3 Bekzhan Beiseinba. Kazak eli – mangilik! 20.04.2012.
- 4 Zhumagulov K.T. Evraziadagy IVg. Halyktardyn uly konus aydary prosesinin bastaluy // KazYU habarshysy, Tarih seriasy. 2002.1; 13-15b.b.

- 5 Zardyhan Kinaiatuly. 16 gasyr otse de Attila turaly akikat tolyk achylgan zhok.
- 6 Ammian Marsellin. Istorია. Perevod U.A.Kulakovskogo, A.I.Son. //Kiev, 1906-1908. Vyp I-III.
- 7 Prisk Paniiskii. Vostoshnaia literatura. Srednevekovaia istorisheskie istoshniki vostoka i zapada. Skazania Priska Paniiskogo // Ushenye zapiski vtorogo otdelenie imperatorskoi akademii nauk, Kniga VIII. Vyp. 1. SPb. 1861.
- 8 Zhumagulov K.T. Gyndardun Eyrizia tarihyndagu ornuna zhana kozkaras// Gylym kokzhienginde: Gylymi – kopshilik zhinak. – Almaty., 2006.-95-108b.b.
- 9 Iordan. O proishozhdenie i deianiah getov GETIKA Vstupitelnaia statia, perevod, kommentarii E.SH.Skrizhinskoi. Izdatelstvo vostoshnoi literatury Moskva, 1960.
- 10 <http://nationalmuseum.kz/> Halyktardyn uly konys audary: «Еуропанyn орныгуу» IV halykaralyk konferensia.

Ашинова Ж.Е.
**Қазіргі жапон мәдени
дипломатиясының
ерекшеліктері**

Қазіргі кезеңдегі мәдени дипломатияның мақсаты – мемлекеттің халықаралық сахнада позициясын бекіту, сонымен бірге мемлекеттің сыртқы саясаты мен экономикасына қатысты мәселелердің шешімін табу. Жапония болса, осы мәдени дипломатия майданында көптеген нәтижелі жұмыс атқарып, лайықты табыстарына ие болып отыр. Берілген мақалада халықаралық саясат жүйесінде жаңа заман жаңалығы болып табылатын мәдени дипломатия, оның ішінде Жапонияның мәдени дипломатиясы мен оның ерекшеліктері ашылып қарастырылған. Сонымен қатар, Жапонияның мәдени дипломатиясының ерекшеліктері қорытындылана келе, оның тиімді жақтары мен тәжірибесі сараланады. Біздің еліміз сияқты көптеген дамушы мемлекеттер үшін мәдени дипломатия – сыртқы саясатта әлі жетік игеріле қоймаған сала. Жетістіктер ғана емес, қателесулерге де толы жапон мәдени дипломатиясының тәжірибесі Қазақстан сияқты жас мемлекеттерге үлгі-нұсқа бола алады деп ойлаймыз.

Түйін сөздер: мәдени дипломатия, Жапония, ерекшелігі, тиімді жақтары, тәжірибесі.

Ashinova Zh.Y.
**Features of cultural diplomacy
of modern Japan**

The purpose of cultural diplomacy in modern times is to strengthen the state's position in the international arena, as well as the decision of foreign policy and economic problems of the country. And Japan is one of the countries that successfully carries out the task of cultural diplomacy and has achieved considerable success in this field. In the present article deals with the attention of cultural diplomacy, namely, Japan's cultural diplomacy and its features. The winning party and its experience identifies and analyzes by revealing characteristics of Japan's cultural diplomacy. It is known that in many developing countries, including our country, cultural diplomacy has not reached the proper level. In connection with this fact, we believe that the experience of cultural diplomacy of Japan, which has experienced both successes and failures, is beneficial to our state.

Key words: Japan, cultural diplomacy, features, the positive side, the experience.

Ашинова Ж.Е.
**Особенности культурной
дипломатии современной
Японии**

Целью культурной дипломатии современности является укрепление позиции государства на международной арене, а также решение внешнеполитических и экономических проблем страны. И Япония одна из стран, которая успешно осуществляет задачи культурной дипломатии и добилась немалых успехов на этом поприще. В предлагаемой вниманию статье рассматриваются вопросы культурной дипломатии, а именно, культурная дипломатия Японии и ее особенности. Путем выявления особенностей культурной дипломатии Японии определяются и анализируются ее выигрышные стороны и опыт. Известно, что во многих развивающихся странах, в том числе и в нашей, культурная дипломатия не достигла должных высот. В связи с данным обстоятельством мы считаем, что опыт культурной дипломатии Японии, который пережил и успехи, и неудачи, является полезным для нашего государства.

Ключевые слова: культурная дипломатия, особенности, положительные стороны, опыт.

ҚАЗІРГІ ЖАПОН МӘДЕНИ ДИПЛОМАТИЯСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мәдени дипломатия терминінің өзі тек XX ғасырдың соңында ғана пайда болғанына қарамастан, адам баласының ежелден келе жатқан ұйымдасқан әрекеттерінің бір бағыты болып табылады. Қазіргі заманда көптеген мемлекеттер бұған ерекше мән береді, ал Жапония болса сол мәдени дипломатияны әлем бойынша белсенді және табысты түрде іске асырып жатқан мемлекеттердің қатарына кіреді. Жапон мәдени дипломатиясының тарихы өте бай. Ол XIX ғ. соңындағы Мэйдзи Реставрациясынан бастау алып қазіргі күнге дейін түрлі оқиғалар мен өзгерістерді басынан кешті.

Жапониядағы мәдени дипломатия дегеніміз сыртқы істер министрлігінің ерекше ақпараттық түсіндіру жұмысы. Ол шетелдік азаматтардың Жапонияға деген көзқарасы мен сенімін дамытуға, Жапонияның сыртқы саясатына қолайлы жағдай туғызуға, сонымен қатар әлемдік қауымдастықта мемлекеттің жағымды бейнесін орнатуға бағытталған.

XXI ғасырда Жапония барша әлемге танымал, әрі мықты образын орната алды, бұл – дәстүрлерді құрмет тұтатын тыныштық пен бейбітшілік елі, озық технологиялық және экономикалық алып мемлекетінің образы. Әлемнің қай түкпірі болсын Жапония деген мемлекетті білмейтін адам жоқ десе де болады. Әрине, Жапония бірден осындай имиджге қол жеткізді деу қате болар. Мәдени дипломатия жолы өте күрделі, және ол табанды шыдамдылық, уақыт пен көп еңбекті қажет етеді. Жапон мәдени дипломатиясы Жапонияның Сыртқы Істер Министрлігінің шебер атқарып жатқан қызметінің арқасында көптеген нәтижелерге жетіп отыр. Соңғы жүзжылдық барысында Жапонияның мәдени дипломатиясы басынан түрлі қиын кезеңдер, гүлдену шақтары, мен өзгерістерді кешті. Жапония осы уақыт аралығында алуан түрлі мемлекет образын киіп көрді десе де болады.

Жапонияның экономикалық, технологиялық, және саяси жетістіктері бәріне мәлім. Алайда, Жапонияның мәдени дипломатия майданындағы қызметі мен оның ерекшеліктері соңғы кездері ғана жіті зерттеле басталды. Сол себепті, жапон мәдени дипломатиясы мен оның ерекшеліктерін ашып көрсету ұсынылып отырған мақалаға арқау болды.

Қазіргі таңда Жапонияда мәдени дипломатия мәселелерімен ресми түрде 600 мыңға жуық адам айналысып жатыр. Ал

Жапон Фонды байланыс орнатқан мемлекет саны мен фонд үлесін қосып жатқан бағдарламалар күннен күнге ұлғайып барады. Енді жапон мәдени дипломатиясы тек қана мәдени-интеллектуалды алмасулармен ғана айналысып қоймай, басқа мемлекеттердің мәдени мұралары мен құндылықтарын сақтап қалу үшін барынша көмек көрсетіп жатыр. Бұдан былай Жапония образына тағы бір қасиетті қосуымызға болады, бұл – «әлемдік өркениетке салмақты үлес қосатын ұлт» образы.

Жаһандану үрдісі әлем тұрғындарының талғамын өзгертті, көпшілік мемлекеттердің тұтынушылары америкалық көпшілік мәдениеттің құрамдастары болып табылатын қазіргі заманға сайлылық, демократияшылдық, әмбебаптылық пен жаңа технологияларға мұқтаж болды. Осы орайда Жапония «жапон брендын» қалыптастыру қажеттілігімен бетпе-бет келді. Жапония осы салада да жетістіктерге жетіп, аниме мен манга, Sony, Nintendo, Pokemon сияқты брендтер жапон образының ажырамас бөлшегіне айналып үлгірді. Жапон поп-мәдениетінің табысы 90 жж. дағдарыстан кейінгі жапон экономикасына қосымша дем беретін мүмкіндік ретінде қарастырылуы мүмкін. ХХІ ғасырда Жапонияның алдында мәдени өнімін «ұлттық» және «жаһандық» деп бөлу мәселесі жоқ. Сол себепті Жапония үшін өз мәдениетінің бірегейлігін сақтап қалу өте қиын. Қазіргі кезде Жапония ғасырлар бойында жиып терген дәстүрлерін тарата отырып адамзатты ағартушылықпен айналысып жатыр десе де болады. Алайда, мәдениет – имидждың бөлшегі ғана емес, ол адамзат мұрасын байытуға, жаһандық әлемді қолдауға, және мәдени әртүрлілікті сақтауға қосылатын үлес болуы тиіс.

Америкалық социолог-политолог Хантингтон С.Ф. «Өркениеттер қақтығысы» атты әйгілі тарихи-философиялық трактатында былай деген: «Бүгінгі заманғы әлемде «дау-жанжалдардың негізгі көзі енді идеология да, экономика да болмайды... Адамзатты бөлетін аса маңызды межелер мен дау-жанжалдардың төркіндері енді мәдениет арқылы белгіленетін болады» [1, 18 б.].

Қазіргі таңдағы Жапонияда соңғы жылдары «жұмсақ күш» деп белгіленген мәдени дипломатияның мәні баршаға түсінікті. Бұл түсінік қайдан келген? 1990 жылы АҚШ-тың мемлекеттік хатшысының көмекшісі, кейінірек барлау бойынша Ұлттық Коммитеттің төрағасы Джозефф Най алғаш рет «жұмсақ күш» (soft power) түсінігін енгізген «Көсемдікке мәжбүр» (Bound to Lead) кітабын жарыққа шығарады. Оның ойынша, қазіргі заманның сыртқы саясаты тек мемлекеттің экономикалық және әскери қуатына негізделіп қана қоймай, автор «қажетті нәрсеге соғыс арқылы емес, ықылас арқылы қол жеткізу мүмкіндігі» деп сипаттаған үшінші құрамдасы да болуы керек. Найдың пайымдауынша, мақсатқа жетудің 3 түрлі амалы бар: «таяқ», «тәтті тоқаш» және аса шығынды қажет етпейтін, бірақ небәрі нәтижелі «ынтымақтастық». «Жұмсақ күш» экономикалық жәрдем көрсету, басқа мемлекеттердегі демократиялық институттарға демеу беру, және де америкалық мәдениетті, оның ішінде ең алдымен барлық шетелдіктер жеңіл қол жеткізе алатын көпшілік мәдениетін өрістету арқылы таратылуы тиіс. Қазіргі кезде АҚШ «жұмсақ күшті» аса шектеулі қолдануда. «Жұмсақ күштің» шығыны «қатты күшпен» салыстырғанда 400 есе аз [2, 5-8 б.].

«Жұмсақ күш» ұғымы тек 1990-шы жж. пайда болғанымен, осыған дейін көп уақыт бұрын қырғи қабақ соғыс кезінде Вашингтон поп-мәдениетті мемлекеттердің райына әсер ететін құрал ретінде қарастырған. Жапония болса халықаралық саясаттағы «жұмсақ күш» ұғымын кешірек түсінді, сол себепті пайдалана алмай қалған мүмкіндіктерінің есесін ерекше шапшандықпен толтыруға кірісті. Мәдени саясаттың тұжырымдамалық негізін дайындау мақсатымен 2004 жылы профессор Тамоцу Аокидың басшылығымен мәдени саясатқа жәрдем беретін Кеңес құрылды. Әлемдегі Жапонияның имиджін жақсарту – Кеңестің бір мақсаты болып табылады. Кеңес жетекшілері америкалық мамандардан кеңес сұрағаннан кейін мемлекеттің негізгі жігерін жапон мәдениетінің жаһандандырылуына арнауды шешті. Жапония үшін ел мен мәдениетті түсініп қабылдау мәселесі басқа мемлекеттермен салыстырғанда бөгде қағидаларға негізделген. Ұлттық мәдени құндылықтардың басымдылығы даусыз, және сол құндылықтардың өзі үкімет көңіл аударатын ең маңызды «мәдени экспорттық тауар» болып табылады. Оларды әлемге таныту ең алдымен Жапонияның тарихи мәнділігі мен жаһандық мұраға арналған көп ғасырлық мәдениетін көрсетуі тиіс.

Бұл жерде логика анық түрде байқалады. Қазіргі мәдени қабат – бұл түрлі сыртқы факторларға (идеологиялық та, коммерциялық та) ұшыраған кішкене ғана бөлік. Алайда осының өзі ғана жапон тарихы мен мәдениетінің ең терең түкпіріне жеткізетін қысқа жол болып табылады. Сол себепті Консультациялық кеңес ұсынған мәдени дипломатияны тудыратын концепция, ең алдымен, мемлекетті жалпы танып түсінудегі бастапқы позиция болып табылатын жапон көп-

шілік мәдениетін насихаттауға сүйенеді. Манга (комикс) және аниме (анимациялық фильмдер) сияқты мәдени өнімдердің мазмұны эстетикалық сезім мен дәстүрлі көркемөнер шеберлігін қамтиды. Концепцияны жасаушылар бұл өнімдерді «елдің мәдени дәстүрлерінің жаңа әлпеті» деп сипаттайды. «Қарапайым адамдар әлемдік нарықты бақылап саяси, экономикалық және әлеуметтік мәселелерге деген ықпалы күннен күнге күшейіп бара жатқан мына заманда, оларға жапон мәдениетіне кірудің ең қарапайым амалын ұсыну аса маңызды болып табылады. Олар оның ішіне кірген сәтте оларды күтіп тұрған басқа да терең текшелерді табады». Концепцияның ең басты құрастырушысының сөздері бойынша, «жаңа анимэ-генерацияны (ұрпақ)» тәрбиелеу мәселесі тұр. Оның үстіне осы анимэ және манганың жанкүйерлері («отаку» атымен белгілі) өз елдеріндегі жапон мәдениетінің жолсерігіне айналады [3, 47-65 б.]. Мәдени дипломатияның жаңа концепциясы бойынша шығармашылыққа жақын тұлғаларға (ең алдымен жастарға) арнап жапон мәдениетімен жақынырақ танысу үшін Жапонияға келу мүмкіндігін жасау амалы міндетті түрде нәтижесін алып келеді.

Жапон сарапшылары келесі пікірге сүйенеді: шынайы мәдени алмасуларды жасап, жапондық емес азаматтардың Жапонияның тек мықты жақтарын байқау үшін тек қана жапон көркем өнерінің көрмелері, дәстүрлі драмалық қойылымдар мен жапондық емес тыңдаушыларға арналған дәрістерді ұйымдастырумен ғана шектеліп қоймау керек. Жапонияның алдында тұрған тағы бір жаһандық мәселе – «Бүткіл әлемге үндестік рухы («ва») мен бірлесе қатар өмір сүруді («кэсэй») нығайту қажеттілігі. Басқа адамдардың күйзелісін түсіну мен табиғатпен үндестік – жапон философиясы мен жапондықтардың өмір жолының негізі. Бұл қағидалар драмалық өнерден бастап қолөнерге дейінгі барлық өрісті қамтып жатыр». Консультативтік кеңес осы құндылықтарды «міндетті түрде сақталуы тиіс ұлттық рухани мұра» ретінде қарастырып, барлығын осы құндылықтарды насихаттап, дамытуға шақырады.

2008 жылы жапон мәдениетін шетелде тарату бағдарламасы бойынша бөлінген мемлекеттік бюджетте манга мен аниме алдыңғы орынды алады. Ұлттық мәдениетті әлемге әйгілі етудің түрлі жолдарын іздеген Жапонияның Сыртқы Істер Министрлігі үлгі боларлық емес, алайда болжауға болатын қадамға бел буды. Көпшілік мәдениеттің мәдени дипломатияда қолданылуына қатысты ұйымдастырылатын іс-шараларға бай-

ланысты және манга авторларын ынталандыру мақсатымен халықаралық манга-жүлдесі жарияланды. Бұл өнер түрінің басты қолдаушысы мен насихаттаушысы – 2008-2009 жылдар аралығында жапон премьер-министр қызметін атқарған Таро Асо болды. Ол сыртқы істер министрінің қызметін атқарып жүрген кезде Халықаралық манга-жүлдесінің бастамашысы болды, және де осы ойын 2006 жылы жұрт алдында сөз сөйлеген кезде бірнеше рет қайталаған болатын. Оның ішінде министрдің 2006 жылы 8 сәуірде сөйлеген «Мәдени дипломатияға жаңа көзқарас» деген атақты сөзі де бар. Жапонияның СІМ хабарламасы бойынша осы жүлдеменің орнатылуы шетелдік манга авторларына жапон мәдениеті жайлы білімін тереңдетуге көмектеседі. Дәл осы мақсатты тағы бір мәдени акция – 2008 жылы Киотода өткізілген ел тарихындағы алғашқы манга-саммит көздеген болатын.

Әрине, жапон мәдени дипломатиясының стратегиясы аниме мен манганы әйгілеумен ғана шектеліп қоймайды. Оның басқа бір бағыты – осы бағдарламаларға жапон бизнесінің ірі өкілдерін тарту. Осы мақсатпен кейінгі жылдары елде «Жапония брендин» жасап, оны кең тарату идеясы ілгерілеп келеді, және де мемлекеттің жоғарғы басшылығының қолдауына ие болды. Жапонияда ұлттық мәдениетті таратудағы «ұлттық брендтың» маңыздылығы бәріне мәлім. Көп жағдайда брендтер тұтынушылардың белгілі бір мемлекет жайлы ойын қалыптастыратын құралдын ролін атқара бастайды. Тұтынушылардың аға буыны Жапонияны самурайлар, гейшалар, Фудзи тауымен ассоциацияласа, жас буын үшін Жапония образы Sony, Nintendo, Pokemon және т. б. брендтермен байланысты болуы мүмкін. Әйткенмен қазірге таңда Жапония жапон тағамдары мен сән үлгісінің насихатына ерекше екіпін қояды [4].

2004 жылдың 24 қарашасында «Майнити» газеті Министрлер кабинетінің интеллектуалдық меншігінің стратегия Штабының құрылуы жайлы жариялады. Штаб жапон сән үлгісі мен жапон ұлттық тағамдарының экспортына арналған «Жапония брендинің» жасалу жоспарын жария етті. Ең бірінші мәселе ретінде экспорттық сауда таңбасының тиімді үлгісін дайындау жарияланды. Осы мақсаттың орындалуы үшін жетекші дизайнерлер, сәнгерлер мен аспаздар күні-түні дамылсыз жұмыс жасауға дайын. Жұмыс тобының құрамына академиялық эксперттерден басқа «Аоги» ұлттық тағамдар ресторанының иесі Хирохиса Кояма, «Hotel de Mikuni» ресторанының иесі және шеф-повар Киёми Ми-

қун, «Issey Miyake» сән үйінің салон жетекшісі Нобуюки Ота, суретші-сәнгер Юмико Хара, дизайнер Акира Минагава кіреді. Сонымен қатар үкімет премьер-министрдің «үздік аспазға» арналған жүлдесін енгізу жоспарын қарастырып жатыр.

Ал ұлттық тағамдар мәселесі бойынша жапон бизнесін іске асыратын кеңістік сән саласына қарағанда біршама кеңірек сияқты. Жапондық әйгілі тағамдар қазіргі кездегі әр мемлекетке еніп болған. Жапон аналитиктерінің болжамдары да шындыққа жақын: олар жапон тағамдарын сыйлы үшінші орынға жылжытуды мақсат етуде. Жетекші үштіктің құрамына еруге тырысса да, жапондықтар Франция мен Қытайдың бірнеше онжылдықтар бойында осы саладағы тұрақты монополияны сақтап отырғанын өте жақсы түсінеді. Суши сәнді әрі денсаулыққа пайдалы деп саналатын Европа мен Америкадағы Жапон тағамдарының әйгілілігінің өскені сонша, Жапониядан тыс ұлттық тағамдардың 20 мыңға жуық барлары мен ресторандардың ашылуына әкеліп соқты. Ұлыбританияның өзінде ғана соңғы 8-9 жыл ішінде олардың саны 400-ден асты. Алайда, жапон экзотикасының қымбаттылығы мен ұсынылатын тағамдардың ассортиментінің тапшылығы Жапонияның кеудемсоқ жоспарын орындалмаған арманға айналдырады.

Қазіргі таңдағы жапон мәдени индустрия өнімдерін басқа мемлекеттерге ендіру әдістері ірі бизнестің маркетингтік стратегиясынан еш айырмашылығы жоқ. Жапон мәдени экспорты психологиялық тарапынан мақсаттық маркетингтің концепциясына бағытталған. Бұл концепция тұтынушылардың айтарлықтай бөлігін, ұсынылған өнімді ұзақ уақыт аралығында тұтынып, оның үздіксіз жаңарып отыруына дайын болатындай қылып тез, әрі нәтижелі түрде баурап алуға негізделеді. Сонымен қоса, сол өнімнің айналасында түрлі әлеуметтік феномендердің пайда болуы да концепцияның мақсаты болып табылады.

Мысалы, манга мен анименің басқа мемлекеттердегі ұсынылу науқаны бірқатар объективтік күрделіліктермен ұштастырылған. Ең алдымен, бұл басқа ұлттардың көркемдік дәстүрлерінен едәуір ерекше жапондық ұлттық бейнелік ойлау өзгешелігімен байланысты. Бұл өзгешелік көп жағдайда жапондық манга-мәдениетінің ерекше көркем сөзіне негізделген. Манга мәдениетінің негізін қалаушылардың бірі Осаму Тэдзуканың өзі манганы мысырлық иероглифтермен теңестірген. Мысырлық иероглифтерді білмеген жағдайда, ежелгі мануск-

риптарды оқу мүмкін емес. Сол сияқты символиканы білмей, визуалдық сөздік пен манганы оқу негіздерін игермей, ерекше ұлттық мәдени код пен ассоциациялық образдар жайлы айқын түсінікке ие болмай отырып көптеген манга мен анименің көркемдік құндылығы мен кей кезде мазмұнының тереңділігін түсіну қиын. Сол себепті көп жағдайда жапондық манга-мәдениетін басқа елдерде кең мөлшерде тарату үшін орасан зор адаптациялық жұмыстарды қажет етеді.

Мәселенің тағы бір қыры – өндіруші-ел имиджінде жатқан құндылық көрсеткіші. Мысалы, McDonalds ресторандары мен олардың атақты гамбургер тағамы Азияда үлкен сұранысқа ие. Бұндағы құпия осы өнімді шығарушы елдің түп тұрғымен ойластырылып, өте жақсы жасалған образында, нақтырақ айтсақ – америкалық тұрмыс стилінің тартымды имиджі. Ал жапон тауарларының жағдайы біршама күрделі. Кейбір жұрт үшін «Жапонияда жасалған» деген қысқа қосымша сөз бірден тауарды көп ғасырлық мәдениет, озық технологиялар мен әлемдік экономика жетістіктерімен орайластырып, оны ерекше тартымды қылып көрсетеді. Ал басқалар үшін бұл бірден көз алдыға Жапонияның отарлық және милитаристік өткенін, немесе оның жақындағы «экономикалық хайуан» имиджін (Азия мемлекеттеріндегі жапон экономикалық экспансиясының нәтижесі) келтіреді. Екі жағдайда да мемлекет образынан пайда болатын эмоциялар мемлекетте жасалған өнімге көшіріледі.

Қазіргі Жапонияның алдында мәдени өнімін «ұлттық» және «жаһандық» деп бөлу мәселесі жоқ. Күннен күнге белсенділігі ұлғайып бара жатқан мәдени саясаты арқылы Жапония өзінің ұлттық дүниетанымын негіз ете отырып, жаһандық мәдени феномендерді қалыптастыратын жаһандық тапқыр күш ретінде алға шығады. ХХІ ғасыр технологиялары кез-келген ұлттық өнімнің кез-келген жергілікті жағдайларға шапшаң түрде бейімделуіне мүмкіндік береді, әрі шынында «жапондық бастамасы» қысқа уақыт аралығында өзінің бастапқы мағынасынан айырылып қалуы мүмкін [5]. Бірақ, өнімнің нақ жапондық екенін көрсететін ақырғы сәйкестендірудің түгелдей бір жүйесі қаланды. Сонымен бірге Жапонияның мәдени жаһанданудағы табысының себебі – оның түрлі брендтерді жасаушылары ұлттық аспекті екінші орынға жылжыта білгендерінде. Осылайша олар тек жақын азиялық әлем ғана емес, жалпылай жаңа ұрпаққа сүйене алады. Олардың мәдени құндылықтар мен рухани қызығушылығының қалыптасуында теледидар мен компьютер айқындаушы қай-

нар көз болып табылады. Қазіргі Жапония, шын мәнісінде, тұтынушының ұлты ешқандай рөл ойнамайтын жаңа ортаны идеологиялық, коммерциялық, және технологиялық тұрғысынан қалыптастыра бастауда.

Алайда жапон пост-модерн мәдениетінің өнімдері бір жағынан үкімет демеушілік жасайтын шаралардың барлығына сай келмейді, кейбір жағдайда олардың әлеуметке қарсы элементтері бар. Сол себепті Жапонияның «ультра-жаңашыл тартымдылығы» барша әлемге таралып жатқанда, жапон басшылары үшін осындай элементтерді мәдени дипломатияның құралы ретінде мобилизациялау оңай шаруа емес.

Сонымен, Жапонияның мәдени дипломатиясының ерекшеліктерін қорытындылай келе, оның келесі тиімді жақтарын атап өтуге болады:

- Мәдени дипломатия мемлекеттік маңыздылыққа ие сала, демек Сыртқы Істер және Қаржы министрліктерінің тарапынан осы салаға бөлінетін қаржының көлемі де зор;

- Халықаралық мәдени алмасулармен айналысатын үкіметтік емес ұйымдар мен бағдарламаларының көптігі;

- Шетелде ұлттық құндылықтар мен мәдениетті әйгілі ететін іс-шаралар, көрмелер, концерттер, спорт шараларын барынша жиірек өткізілуі;

- Шетел баспасөзі мен БҰҚ-мен небәрі тығыз байланыс орнатып, олармен жұмыс істей білуі;

- Шетелдік азаматтарды жапон мәдениетімен таныстырып, жапон тілін оқытуға арналған мәдениет орталықтарын ашуы;

- Мемлекетті ассоциациялайтын белгілі бір мәдениет элементтерін, ұлттық брендты жасай білуі;

- Үшінші әлем елдері, саяси тұрақсыздықты басынан кешіп жатқан мемлекеттерге тек қана қаржылай-экономикалық жәрдем емес, мәдени-интеллектуалдық көмек көрсетуі.

Қорыта келгенде, жоғарыда талданған халықаралық саясат жүйесінде жаңа заман жаңалығы болып табылатын мәдени дипломатия, оның ішінде Жапонияның мәдени дипломатиясының тәжірибесі мен оның тиімді жақтары біздің еліміз сияқты көптеген дамушы мемлекеттер үшін үлгі-нұсқа бола алады деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

- 1 Huntington S.F. Clash of Civilizations and the Remaking of World Order, 1996.
- 2 Joseph S. Nye Jr. Soft Power: The Means to Success In World Politics. pp. 5-8, April 26, 2005.
- 3 Катасанова Е.Л. ассовая культура – японское прочтение // Азия и Африка сегодня. – 2007. – № 7.
- 4 Pop Culture Diplomacy by Kenjiro Monji: (<http://publicdiplomacymagazine.com/pop-culture-diplomacy/>)
- 5 Гелезняк О.Н. «Вхождение во внешний мир». Деятельность японского фонда за рубежом. – Япония 1999-2000. Ежегодник. – М., 2000. – С. 180.

References

- 1 Huntington S.F. Clash of Civilizations and the Remaking of World Order, 1996.
- 2 Joseph S. Nye Jr. Soft Power: The Means to Success In World Politics. pp. 5-8, April 26, 2005.
- 3 Katasonova E.L. Massovaya kultura – yaponskoe prochтение // Azia I Afrika segodnya. – 2007. – № 7.
- 4 Pop Culture Diplomacy by Kenjiro Monji: (<http://publicdiplomacymagazine.com/pop-culture-diplomacy/>)
- 5 Geleznyak O. N. «Vhozhdenie vo vneshnii mir». Deyatelnost Yaponskogo Fonda za rubezhom. – Yaponiya 1999-2000. Ezhegodnik. – M., 2000. – S. 180.

Ашинова Ж.Е.

**Японская идентичность
в исторической ретроспективе**

Япония всегда выделялась среди других стран умением сохранить свое традиционное во всех сферах, вопреки внешним вызовам, в том числе и глобализации. Несмотря на влияние западных стран, практика показывает, насколько прочно у них в самосознании устоялось понятие о собственном «Я». Понятие идентичности имеет несколько определений, но самое подходящее для данной работы – это осознание своей принадлежности к какой-либо культуре или культурной группе. Традиционная японская идентичность развивалась под влиянием внутренних и внешних факторов и прошла несколько исторических временных отрезков в своем развитии. История показывает, что японцы, по крайней мере, три раза оказывались перед необходимостью уточнять свою самоидентификацию. В данной работе анализируются исторические события, оказавшие непосредственное влияние на процесс самоидентификации, и раскрываются специфика и характер этапов развития японской идентичности.

Ключевые слова: японская идентичность, этапы развития, интернационализация, нихондзинрон.

Ashinova Zh.Y., Dautbaeva N.S.

**Japanese identity in historical
retrospective**

Japan has always stood out among the other countries of the ability to maintain their traditional in all aspects, despite the external challenges, including globalization. Despite the influence of the western countries, the practice shows how firmly they settled in the consciousness of his own concept of «I». Traditional Japanese identity developed under the influence of internal and external factors and has passed through several historical time periods in its development. History shows that the Japanese, at least three times to have to clarify their identity. This paper analyzes the historical events that have had a direct impact on the process of self-identification, and disclosed the specifics and nature of the stages of development of Japanese identity.

Key words: Japanese identity, stages of development, internationalization, nihondzinron.

Ашинова Ж.Е., Даутбаева Н.С.

**Тарихи ретроспективадағы
жапон бірегейлігі**

Жаһандану үрдістеріне және сыртқы сынақтарға қарамастан Жапония барлық салаларда өз дәстүрлілігін сақтау қабілеті жағынан басқа елдерден ерекшеленіп келеді. Батыс елдерінің ықпалына қарамастан, олар өзіндік «мен» деген ұғымның өз сана-сезімдерінде өте терең орын алғанын іс жүзінде дәлелдеп келе жатыр. Бірегейлік тұжырымдамасының бірнеше анықтамалары бар, бірақ осы жұмыс үшін ең қолайлысы – өзінің кез келген нақты мәдениет немесе мәдени топқа тиесілі екендігін түсіну немесе сезіну. Дәстүрлі жапон бірегейлігі ішкі және сыртқы факторлардың әсерімен дамып келді және өз дамуында бірнеше тарихи уақыт кезеңінен өтті. Тарихи даму жолы көрсеткендей, жапондықтар өз бірегейлігін нақтылау қажеттілігі мәселесін кем дегенде үш рет қарастыруға мәжбүр болған еді. Ұсынылып отырған мақалада жапон өзін-өзі бірегейлендіру процесіне тікелей әсерін тигізген тарихи оқиғалар талданған, және жапон бірегейлігінің дамуы кезеңдерінің сипаты мен ерекшеліктері ашып көрсетіледі.

Түйін сөздер: жапон бірегейлігі, даму кезеңдері, интернационализациялау, нихондзинрон.

ЯПОНСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕТРОСПЕКТИВЕ

Три периода интернационализации в Японии – это поистине три периода защиты своих национальных ценностей. Под давлением «чужих», а именно Европы и Америки, и их вмешательства во внутренние дела государства японцы как нация имела определенные порывы упрочить свою идентичность.

«Первая интернационализация» эпохи Мэйдзи пришлась на вторую половину XIX века, когда кардинально изменилась политическая система страны. Многочисленные события во внешней политике оказали влияние на дальнейшее развитие страны: прибытие в 1853 г. «черных кораблей» коммодора Перри, в 1854 г. был заключен договор с США о мире и дружбе, ставший первым в цепи неравноправных договоров. Затем похожие договоры были заключены с рядом европейских стран. Официальное открытие японских портов (Нагасаки, Иокогама, Хакодате) для свободной торговли в июле 1859 г. сопровождалось возникновением новых проблем. В 1866 г. Конвенция о тарифах устранила все ограничения на торговлю в открытых портах и прием иностранных судов. Цепь неравноправных Ансэйских договоров (Ансэй – 1854-1859 гг.), заключенных бакуфу (правительством сёгунов), не только подтолкнул к глубоким переменам в политической системе страны, но и вскоре стал предметом глубокой озабоченности в реформирующейся Японии [1, с. 131] После реставрации Мэйдзи было создано специальное Бюро иностранных дел (гайкоку кан). В 1860 г. правительство Токугава направило первую миссию на Запад. В ее составе были как официальные представители, так и люди, целью которых было изучение культуры и государственного устройства западного мира. Другое немаловажное событие – это изменение взглядов японцев на собственное место в мире. Они начали понимать, что страна оказалась слабой по отношению к Европе. Это привело к вмешательству запада в дела Японии. Поиски собственной новой идентичности стали реакцией Японии на внешнеполитическое давление. Уже в эпоху Мэйдзи начала складываться модель, в которой Япония играет подчиненную роль по отношению к мировому лидеру и в то же время стремится установить гегемонию в северо-западной части Тихого океана. Впоследствии натиска западных держав Япония имела такие внешнеполитические доктрины, как дзёи («изгна-

ние варваров»), «сакоку» («закрытие страны»), «кайкоку» («открытие страны»). Но стоит отметить, что это лишь было стремлением стать равноправным членом международного общества, а не попытками изоляции. Япония на протяжении всей своей истории развивалась во взаимодействии с другими культурами. Именно их толерантность и умение приспосабливаться к элементам других культур привели к модернизации страны. Логично отметить, что цивилизационное развитие страны неизбежно без культурного взаимодействия. Вестернизация оказала влияние и на все японское общество, но японцам удалось сохранить традиционную идентичность.

«Вторая интернационализация», или по-другому идентичность, в послевоенный период датируется с 1945 по 1952 годы. Хотя даты определяются началом капитуляции Японии до прекращения оккупационного периода, развитие социокультурного аспекта имело интенсивность именно в период американской оккупации. Жесткий контроль со стороны США и кардинальные реформы по смене государственной системы повлекли за собой и внедрение американских стандартов и ценностей. Японские консерваторы объясняют это тем, что Америка не очень понимала японское общество. Поражение в войне привело к глубочайшему кризису идентичности. Довоенная уверенность в их превосходстве и в воинствующем национализме угасла на глазах. Но несмотря на это были предприняты меры по «возрождению японского духа». Несмотря на многие перемены, самым значимым было принятие конституции 1947 года. Общеизвестный факт того, что документ был полностью подготовлен США не достаточно верен. Задачей кабинета Ёсиды была подготовка Конституции, которая максимально оказалась бы выгодной для самой Японии. И один из главных элементов этого документа, который показывает попытку сохранить свою идентичность и традиционные ценности, это закрепление института императорской власти. Несмотря на требования США полностью ликвидировать систему Императора, многие американские политики были против такого радикального изменения. В конечном итоге император стал «символом единства наций». Для народа это было очень сложным для восприятия изменениям. После поражения в войне это было не единственным изменением в сознании. Население страны того времени можно разделить на несколько групп.

1. Жертвы войны. Формально, такое самосознание жертвы произошло потому, что Япония

стала первой мишенью атомной бомбардировки. У молодого поколения выработался психологический комплекс осуждения государственного режима, заставившего принести в жертву военной машине и националистическим ценностям лучшие годы жизни во имя упомянутых ценностей. Все это препятствовало складыванию психологии покаяния [2, с. 56].

2. Новые интернационалисты. Мысль о развитии и сотрудничестве Японии с другими странами в областях культуры, экономики и мира заменяло сотрудничество в военных действиях. Новая «открытость миру» подразумевала цель развить страну в экономическом плане и стать конкурентоспособной державой.

3. Левые и критики США. Американизация общества, в особенности молодежи, вызвала отрицательную реакцию у некоторой части населения. Левые силы устраивали митинги по разному рода визитам Американских властей в Японию.

4. Прагматики. Несмотря на протесты критиков и левых сил, в стране имелось мнение о положительном влиянии запада. И та часть общества, которая была не против изменений, толерантно принимала все нововведения в стране.

5. Новые националисты. Именно эта группа показывает то, что японскую идентичность и их традиционные устои не сломить никакими изменениями извне, и американизация в том числе не сможет искоренить мысль о собственной исключительности японской нации из самосознания. Они отрицали американский образ жизни, отвергали марксизм и коммунизм.

В послевоенный период с развитием экономики и культуры в активных межкультурных отношениях наряду с японским менталитетом часто стала упоминаться теория об исключительности японской нации, а точнее термин «нихондзин рон». Для того чтобы правильно раскрыть особенности межкультурного общения японцев с другими, прежде всего азиатскими народами, необходимо помнить, что мир, а особенно Восточная Азия, воспринимал «теорию о японцах» как провозглашение уникальности японской нации, по-другому – претензии на превосходство. Сейчас многие постулаты «теорий о японцах» подверглись переинтерпретации, что заложило основы для равноправного межкультурного общения. О «нихондзин рон» написано сотни книг и десятки тысяч статей. В 1977 г. вышло в шесть раз больше книг о японской уникальности, чем в 1960 г. Это стало своего рода научно-популярной литературой о японской исключительности, бо-

лее того – частью поп-культуры. По свидетельству Кэрл Глюк, для японской публицистики стало стандартом изображать Японию как в высшей степени специфичную, даже уникальную страну. Можно во многом согласиться с мнением американской исследовательницы и журналистки. Навязчивая мысль в духе «теорий о японцах» не исчезла (правда, в небольшой мере) в японском самовосприятии. По инерции средства массовой информации США и других стран продолжают делать акцент на «уникальности» Японии, и симптом «особости» постепенно прочно закрепился и в Японии, и во многих зарубежных странах. (Как известно, каждая нация по-своему уникальна.) В Японии эта «особость» постоянно акцентируется, «вплоть до того, что многие публикации дают полностью искаженное представление о японцах, если не сказать, что представляют их диковинными. Таким образом, резерв невежества порождает стереотипы, повторяемые в прессе и подстегиваемые японской риторикой об особости... «Японцы подчеркивают свое отличие вплоть до «самоэкзотизации». Такое утверждение представляется все же некоторым преувеличением, хотя стремление к интенсивному осмыслению своей самобытности очень характерно для нации, желающей подкрепить свою идентичность. То есть популярность «нихондзин рон» отражает остроту переживания национального чувства, стремления нации найти и четко обозначить свою идентичность». Как пишут современные японские критики «нихондзин рон», были в этих теориях и элементы восточного расизма: западное общество объявлялось пропитанным самовлюбленным индивидуализмом.

В немалой степени подъему «нихондзин рон» способствовал запад. Один из замечательных примеров – исследование Рут Бенедикт «Хризантема и меч», вышедшее в свет сразу после окончания Второй мировой войны (1946 г.). И американцы, и японцы испытали сильное потрясение от этого произведения. Именно Бенедикт обратила внимание на парадоксальность японской идентичности: «Японцы одновременно агрессивны и неагрессивны, милитаристски и эстетски настроены, одновременно нахальны и вежливы, жестки и уступчивы, они могут подчиняться и дать отпор, способны быть лояльными и предавать, они храбры и застенчивы, консервативны и восприимчивы к новому». Такие характеристики до сих пор оказывают влияние на суждения о японцах как на западе, так и в самой Японии. Именно в книге Бенедикт японцы нашли мощную поддержку тезиса о своей уникаль-

ности. Политическая подноготная «нихондзин рон» обозначилась более явно в 1950-х годах, когда американцы фактически объявили Японию образцом модернизации в противовес Китаю и другим социалистическим странам. Именно тогда традиционные ценности «японской модели» – группизм, система «пожизненного найма», повышение зарплаты в зависимости от возраста, «фирменные профсоюзы и т.д. получили на Западе положительную оценку. «Теории о японцах» чрезвычайно быстро вестернизировались, порой удивительным образом. Причем японские исследователи всячески подыгрывали этой идеологии, не чураясь мистификации. Например, не всем известно, что имя автора нашумевшей книги «Японцы и евреи» Исаии Бен-Дасана – это псевдоним японского исследователя Ямамото Ситихэя. Японцы поддерживали экзотический имидж, основанный на западных стереотипных представлениях об их стране. Мода на «нихондзин рон» на Западе выразилась, например, в голливудской продукции – в парадоксальном сочетании атрибутов японского традиционализма (гейши, самураи, каратэ, ниндзя) с достижениями в сфере высоких технологий в фильмах «Bladerunner» («Бегущий по лезвию бритвы»), «Black Rain» («Черный дождь»), «То Kill Bill» («Убить Билла») и множестве других. Таким образом, «нихондзин рон» – это и явление межкультурной коммуникации. Поток книг о «нихондзин рон» стал иссякать лишь в 1980-х годах. Во-первых, позиции Японии в мире укрепились, и ей уже не надо было постоянно и навязчиво напоминать о своей уникальности. Во-вторых, эстафету перехватило правительство, во многом переориентировав эту отныне официальную идеологию на экспорт. Здесь мы явственно видим, как идеология переплетается с политикой. «Теории о японцах» получила правительственную поддержку. Власти открыли несколько исследовательских центров, чтобы дозированно распространять в мире «правильный имидж» страны. Например, в 1979 г. премьер-министр Охира Масаёси дал старт программе «Буи-кано дзидай» («Эпоха культуры»), целью которой была поддержка традиционных ценностей, оказавшихся путь ли не на грани размывания из-за ускоренной модернизации. В тех же целях проникновения в тайны «японской сущности» Накасонэ Ясухиро основал в 1986 г. в Киото Международный центр японских исследований. На Западе получили распространение призывы заимствовать японский опыт («Japan as Number One» Эзры Вогела). Хотя порой те-

ории японской исключительности получали отпор, вызванный опасениями безудержного экономического наступления Страны восходящего солнца. В это же время власти США стали все более настойчиво обвинять Японию в том, что она оправдывает своей уникальностью «нечестные методы» ведения торговли. Относительно безобидная реакция Запада материализовалась в названии «Japan, Incorporated.» (термин Германа Кана). Парадоксально, что имидж Японии на Западе опирался в значительной мере на гипертрофированные представления японцев о себе. Хотя верно и то, что японский автостереотип («самоимидж») формировался не без влияния западного этноцентризма [2, с. 62-64].

«Третья интернационализация» характеризуется кризисом идентичности в условиях глобализации. Судя по многочисленным опросам общественного мнения, среди стран, которые представляют собой «зеркало» для Японии, наиболее видное место занимают Соединенные Штаты, затем следуют азиатские соседи, прежде всего Китай, Россия и Корея, потом Европа и, наконец, остальные регионы мира. Такого рода система отношения долгое время остается стабильной. Однако в условиях глобализации весь мир становится психологически близким. На переосмысление японской идентичности оказывает влияние «слоистая» структура нескольких геополитических конфигураций Азиатско-тихоокеанского региона. Во-первых, – это военно-политический союз с США. Во-вторых, – это соперничество США, России и Китая в регионе. В-третьих, – это «четырёхугольник» интеграционных устремлений старых и новых экономических лидеров – Японии, США, НИС-АСЕАН, а также Китая. Уже

по причине весьма существенных различий в самоидентификациях и социально-политических целях стран, входящих в эти геополитические фигуры, японская картина мира испытывает разноректорное давление. Некоторые авторы говорят и о том, что присутствует некая «японская скрытая ксенофобия в межкультурных контактах». В целом, в различной степени японцы не доверяют всем своим соседям [3]. Проблема идентичности в условиях глобализации имеется у всех наций без исключения. Глобализация сдвигает акцент с политической идентичности национального государства к неким межгосударственным и внетерриториальным формам идентичности. Пока ответ Японии на глобализацию – это все то же стремление не отстать от Запада. Глобализация, по мнению обществоведов, не эквивалентна американизации, поэтому воспринимать ее как причину ослабления понятия традиционной идентичности не стоит. Япония не имеет тенденцию противостоять условиям глобализации, а наоборот, выбирает путь приспособления к ней. Японская элита намерена искать свой собственный путь в глобализацию, не копирующий полностью западный [4, с. 83].

Поэтому наглядно видно, что Япония отвечает на глобализационные процессы теми же действиями, что и происходили в период интернационализации – они носят реактивный характер, и в них имеет место большое стремление не отстать от стран Запада. Показательно, что глобализация первоначально воспринималась как продолжение интернационализации. И история показывает, насколько плавно Япония смогла пройти через эти процессы и повторно уточнить свою идентичность.

Литература

- 1 Япония 2004-2005. Ежегодник. – М.: «АИРО-XXI», 2005. – 312 с.
- 2 Чугров С.В. Япония в поисках новой идентичности. – М.: Вост. литер., 2010
- 3 Япония уточняет свою идентичность перед вызовами глобализации: Восток встречается с западом <http://uchebnik-online.com/131/2377.html>
- 4 Чугров С.В. Японцы: гибридизация и гармонизация http://www.perspektivy.info/misl/cenn/japoncy_gibridizacija_i_garmonizacija_2014-05-30.htm

References

- 1 Yaponia 2004-2005. Ezhegodnik. – M.: «АИРО-XXI», 2005. – 312 s.
- 2 Chugrov S.V. Yaponia v poiskah novoi identichnosti. – M.: Vost. liter., 2010
- 3 Yaponia utochnyaet svoyu identichnost' pered vyzovami globalizatsii: Vostok vstrechaetsia s zapadom <http://uchebnik-online.com/131/2377.html>
- 4 Chugrov S.V. Yapontsy: gibridizatsia i garmonizatsia http://www.perspektivy.info/misl/cenn/japoncy_gibridizacija_i_garmonizacija_2014-05-30.htm

Мовкебаева Г., Айдарханова Э.

**ШЫҰ және Орталық Азия
елдерінің энергетикалық
серіктестігі**

Мақалада Орталық Азия елдері мен Шанхай ынтымақтастық ұйымы арасындағы энергетикалық серіктестіктің ерекшеліктері қарастырылады. Автор Орталық Азия аймағындағы энергоресурстар мен геосаяси қауіптерге байланысты негізгі қызығушылықтарға қысқаша талдау жасайды. Күшті спецификаға ие Орталық Азия энергетикалық потенциалына назар аударылады. ШЫҰ-ның энергетика саласындағы серіктестігін атай келе, автор мемлекеттер арасындағы екіжақты серіктестік факторына назар аударады. Сондай-ақ мақалада Қытай Стратегиясының көмір-су өнімдерінің, сонымен қатар Қытай шекарасымен көршілестігінің және мұнай мен газ тасымалының оңтайлылығының есебінен Қазақстанмен де, Ресеймен де энергетикалық серіктестігінің кеңеюіне бағытталғандығы атап өтіледі.

Сондай-ақ, автордың пікірінше, ШЫҰ үшін энергетика саласында келешек үшін тиімді дипломатиялық контекстті қамтамасыз ететін Энергетикалық клубтың құрылуы мәселесіне көңіл бөлінеді.

Түйін сөздер: ШЫҰ, Орталық Азия, энергия, энергетикалық қауіпсіздік, мұнай, газ.

Movkebayeva G.,
Aidarkhanova E.

**SCO and energy cooperation in
Central Asia**

The article discusses the features of energy cooperation between the countries of Central Asia and the Shanghai Cooperation Organization. The author provides a brief analysis of the main actors in the interests of the global struggle for energy resources and geopolitical risks in the region of Central Asia. He drew attention to the potential energy Central Asia, which has its own characteristics. Considering the SCO cooperation in the energy sphere, the author draws attention to the fact that it is necessary to note the factor of bilateral cooperation between the states. Also in the article said that China's strategy, aimed primarily at expanding energy cooperation, both from Kazakhstan and from Russia due to significant hydrocarbon reserves in these countries, as well as close proximity to the borders of China and ease the transportation of oil and gas.

And also, special attention is paid to the creation of an energy club, which, according to the author, the SCO provides a convenient diplomatic context for future cooperation in the energy sector.

Key words: SCO, Central Asia, energy, energy security, oil, gas.

Мовкебаева Г., Айдарханова Э.

**ШОС и энергетическое
сотрудничество стран
Центральной Азии**

В статье рассматриваются особенности энергетического сотрудничества между странами Центральной Азии и Шанхайской организацией сотрудничества. Авторы делают краткий анализ основным интересам мировых акторов в борьбе за энергоресурсы и геополитические риски в регионе Центральной Азии. Обращают внимание на энергетический потенциал Центральной Азии, которая обладает своей спецификой. Рассматривая сотрудничество ШОС в сфере энергетики, авторы считают необходимым отметить фактор двустороннего партнерства между государствами. Так же в статье говорится о том, что Стратегия Китая нацелена, прежде всего, на расширение энергетического сотрудничества как с Казахстаном, так и с Россией из-за значительных запасов углеводородов этих стран, а так же близким соседством с границами Китая и удобством транспортировки нефти и газа.

А так же особое внимание уделяется созданию Энергетического клуба, который, по мнению авторов, обеспечивает ШОС выгодный дипломатический контекст для будущего сотрудничества в энергетической сфере.

Ключевые слова: ШОС, Центральная Азия, энергетика, энергетическая безопасность, нефть, газ.

**ШЫҰ ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ
АЗИЯ ЕЛДЕРІНІҢ
ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ
СЕРІКТЕСТІГІ**

Энергетикалық фактор мемлекеттердің экономикалық, әлеуметтік, саяси саладағы, сондай-ақ экономикалық және ұлттық қауіпсіздік саласындағы даму деңгейін қалыптастыратын орталық компоненттердің бірі болып табылады.

Қазіргі таңда біз локалды мұнай мен табиғи газдың есебінен аймақтық және жаһандық нарықтағы энергошикізаттардың трансформациялануының куәгері болып отырмыз. Таяу Шығыстағы тарихи оқиғалардың ықпалымен Орталық Азия аймағы энергошикізаттардың аймақтық, тіпті жаһандық нарығына айналып келеді. Мұнай мен газдың үлкен қорына ие болып отырған Орталық Азия аймағы бүгінгі таңда геосаяси және транспорт тұрғысынан үлкен артықшылыққа қол жеткізіп отыр, сондай-ақ еуропалық және азиялық нарықта Таяу Шығыстың бәсекелесі атанып отыр, бұл оның шикізат көздерінің белсенді тасымалдаушысына айналуына мүмкіндік береді.

Энергошикізаттар үшін орын алып жатқан әлемдік акторлардың қақтығысы аймақтағы геосаяси қауіптерді көбейтіп, ортаазиялық елдердің неғұрлым тығыз интеграциясының куәгері атануына себепкер болып отыр. Бірақ елдер арасындағы дәл су-энергетикалық мәселелердің шиеленісуі аймақтағы интеграциялық үдерістердің кеңеюіне кедергі келтіруде. Ресейлік коммуникацияға (темір және автокөлік жолдары, құбыр желілері) тәуелділіктің молдығы геосаяси және экономикалық қауіптердің есебінен Орталық Азия экономикасының негізгі көздерін қанағаттандырмады.

Орталық Азияның энергетикалық потенциалы өзіндік ерекшелікке ие. Қазақстан, Түркіменстан және Өзбекстан – едәуір көп мұнай-газ потенциалына ие. Қырғызстан мен Тәжікстан – мұнай мен газдың импорттаушысы ролін атқарады, дей тұрғанмен олар аймақтағы су ресурстарының 90 пайызын реттеп отырады.

2001 жылы өз құрамына Ресей, Қазақстан, Қытай мемлекеттерін біріктірген Шанхай ынтымақтастық ұйымы (ШЫҰ) құрылды. Оның қызметінің ең маңызды бағытына энергетикалық серіктестік жатты.

ШЫҰ аймағында (Ресей, Қазақстан, Өзбекстан) мұнай мен газдың едәуір бөлігі және суэнергетикалық ресурстар (Қырғызстан және Тәжікстан) шоғырланды. Қытай – «шикізаттық

араны» кең тез дамушы экономикасы бар алпауыт мемлекет.

ШЫҰ – аймақтағы бейбітшілік пен тұрақтылықты қамтамасыз ету факторларының бірі болып табылады. ШЫҰ-ның ортаазиялық мүшелері (Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан) аймақтың әлемдік және аймақтық күрес аренасына айналуына мүдделі емес, әрі ШЫҰ-ның қауіпсіздік пен экономикалық дамуын қамтамасыз етумен байланысты көмегіне мұқтаж.

Кейінгі жылдары Шанхай ынтымақтастық ұйымы біріккен экономикалық жобаларға ерекше назар аударып келеді. Серіктестіктің формалары мен механизмдерін анықтау үлгісіне ШЫҰ-ның біртұтас энергетикалық нарығын құру жобасы жатады. ШЫҰ кеңістігіндегі Ресей, Орталық Азия елдерін және Қытайды біріктіруші құбыр желісінің жүйесі ШЫҰ-ның біртұтас энергетикалық нарығын құруға негіз жасайды.

Еліміздің Президенті Н.Ә.Назарбаев 2007 жылы БҰҰ-ның алпыс екінші Бас Ассамблеясында сөйлеген сөзінде энергетикалық сұраныстың тұрақтылығы туралы Еуразиялық Пактті қабылдаудың маңыздылығын атап көрсетті. Сонымен қатар Елбасымыз БҰҰ шеңберінде Жандық энергоэкологиялық стратегияны өңдеу туралы мәлімдеме жасады.

ШЫҰ шеңберіндегі серіктестікке келер болсақ, 2006 жылы В.В.Путиннің ұсынысымен ШЫҰ шеңберінде энергетикалық ресурстардың транзиттері мен тұтынушыларының, тапсырыс берушілерінің мүдделерін қамтамасыз ету және энергетикалық серіктестік координациялары мен болашағы мәселелері бойынша кеңейтілген диалог қалыптастыру үшін Энергетикалық клуб құру туралы ұсыныс жасалды. Ұйымның мүшелдерінің бірқатары бұл ұсынысты қолдады.

Қазақстан, өз кезегінде, Азиялық энергетикалық стратегия деп аталатын идеяны дамытты. Бұлардың негізінде аймақты энергетикалық қамтамасыз ету, сонымен қатар энергетикалық саясат есебінде ішкі және сыртқы энергошикізаттардың сұранысын қамтамасыз ететін оңтайлы жағдай идеясы жатыр.

ШЫҰ Орталық Азия елдерінің ҚХР мен Ресей арасындағы, әсіресе, энергетика саласында тактикалық және стратегиялық саясатты реттеу мен координациялау құралы қызметін атқара алады.

Қытай Ресеймен, Орталық Азия елдерімен, ең алдымен, Қазақстанмен энергетикалық серіктестікті тереңдетуге мүдделі. Бұл серіктестік Қытайдың Еуразияға бағытталған геосаяси стратегиясының жаңа бөлігі болып отыр. Қытай

үшін өз бастауын 2009 жылдан алған Туркменстан-Сынцзянь газқұбыры үлкен маңызға ие. Бұл газқұбыры қытайлық торға 8000 км қосылғанға дейін Туркменстанда 188 км, Өзбекстанда 530 км және Қазақстанда 1300 км көлемінде жүргізіледі.

«Орталық Азия-Қытай» газқұбырының төртінші тізбегі туралы Келісімге Қытай үкіметінің және Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан басшылары арқылы 2013 жылы қол қойылды. Жаңа «D» жібін Туркменстан-Өзбекстан-Тәжікстан-Қырғызстан-Қытай маршруттары бойынша құру жоспарлануда.

Жаңа газқұбыры газдың жыл сайынғы транпортын 25 млрд. куб метрге дейін ұлғайтуға көмек береді.

Қазіргі таңда Қытайдағы газ тасымалы Туркменстан-Өзбекстан-Қазақстан-Қытай газқұбырының «А» және «В» («В» – латын әріпі) тізбектері бойынша жүргізіледі. Бұлар 2009-2010 жылдары сәйкесінше эксплуатацияға берілген болатын. 2013 жылдың қараша айының басындағы есеппен екі тізбек бойынша Қытайға тасымалданған табиғи газ 69 млрд куб метрге жетті.

Сонымен қатар, «А» және «В» тізбектерінің бойымен 2012 жылдың қыркүйек айынан бастап 1840 км-лік «С» тізбегі («С» – латын әрпі) жүзеге асырыла бастады. Оның жобалық күші бір жылда 30 млрд кубка тең.

ҚҰМК мәлімдемесі бойынша, 2014 жылы Тәжікстан территориясында «D» тізбегінің құрылысын жасау үдерісі басталды.

2020 жылы Қытайдағы төрт бірдей газқұбырының және комплекттеуші объектілердің құрылысын аяқтау жоспарланған болатын. Орталық Азиядан Қытайға жөнелтілетін табиғи газдың жылдық тасымалы 80 млрд кубка жетіп, елдегі энерготасымал түрінің жалпы көлемінің 40 пайызынан көбін құрайды, – деп хабарлайды «Синьхуа» [1].

2011 жылдың 23 қыркүйегінде Қытай, Ресей, Тәжікстан және Қырғызстан энергетикалық ведомстволарының басшылары Сианьда ШЫҰ энергетикалық клубының ісі бойынша ерекше жұмыс тобын құрып, «Сиань инициативасы» атты бағдарлама қабылдады. Аталмыш топтың алғашқы мәжілісі өткен жылдың 28 қазан айында Мәскеу қаласында өтті. Бұның өзі ШЫҰ-ның оперативті фазаға енгендігінің айқын дәлеліне айналып отыр. Басқаша айтқанда, «Сиань инициативасы» – энергетикалық клубтың бастамасына айналды [2].

2011 жылдың 7 қарашасында ШЫҰ мүше-мемлекеттерінің Санкт-Петербургта өткен

премьер-министрлер басшыларының кезекті Кеңесінің мәжілісінде Ресей Федерациясы басшылығының Төрағасы В.В.Путин Энергетикалық клуб идеясын құруға байланысты өзінің қолдауын білдірді.

«Энергетикаға қатысты айтар болсақ, бұл жерде өндірушілердің де, тұтынушылардың да мүддесімен санасу керек, сол себепті біз ШЫҰ мүшелері де, біздің серіктестеріміз де кіре алатын Энергетикалық клубты қалыптастыру идеясын қолдаймыз» [3], – деді ол.

Сонымен, ШЫҰ-ның Энергетикалық клубын құру мемлекеттерді осы саладағы құрылымдық серіктестігіне әкеледі, ал бұл өз кезегінде аймақтық «энергоинтеграцияға» әкеліп, ШЫҰ мүше-мемлекеттерінің энергетикалық потенциалының бірегейсіздігімен байланысты бірқатар мәселелерді шешуге көмектеседі.

ШЫҰ-ның энергетика саласындағы серіктестігін қарастыра отырып, мемлекеттер арасындағы екіжақты серіктестік факторын атап өткен жөн, дегенмен 2011 жылдың 23 қыркүйегіндегі Сиянь инициативасы ШЫҰ энергетикалық клубын құруға және ұйым шеңберінде мемлекеттердің ықпалдасу перспективаларына серпін берді.

ШЫҰ елдерінің интеграциясының талаптарына мыналар жатады:

- Мұнай-газ өнімі, тасымал және энергоресурстарды өңдеу бойынша ұжымдық жұмыс;

- Импорттаушы-мемлекеттерге байланысты позициялардың келісімі;

- Инвестицияны тартуға байланысты бірлескен күштер; энергетика саласында біріккен инвестициялық жобаларды қаржыландыру механизмдерін құру және енгізу;

- Инновациялық қызмет, ғылыми-техникалық зерттеулер, кадрлар дайындау бойынша бірлескен жұмыс;

- Мұнайдың, мұнай өнімдерінің және газдың дәстүрлі және жаңа нарығының тікелей шығысын қамтамасыз ету бойынша бірлескен күш жұмсау.

Энергоресурстарды батыс бағытында тасымалдау саласындағы бұл серіктестік алдымен Шығыс Азия бағыты бойынша стратегиялық жаңа маршруттармен толығы тиіс.

Қытай стратегиясы, ең алдымен, тек Қазақстанмен ғана емес, сондай-ақ Ресеймен де энергетикалық серіктестікті кеңейтуге бағытталған. Келешекте мұнайдың жартысынан көп бөлігі Ресей мен Қазақстаннан келіп отыруы тиіс деген пайымға келіп отыр қытайлық көшбасшылар.

ШЫҰ экономикалық потенциалының маңыздылығы Орталық Азия елдері арқылы аймақ елдерінің ұлттық энергетикалық кешеніндегі қытай капиталының ағымын қамтамасыз ету арқылы қарастырылады. Сонымен қатар, Орталық Азия елдерінің қазіргі таңдағы ШЫҰ шеңберіндегі серіктестігі әсіресе ҚХР-мен болып отыр, әрі екіжақты деңгейде жүзеге асырылады. Осыған байланысты ШЫҰ шеңберінде Орталық Азия елдерінің қалыптасушы энергетикалық кешеніндегі перспективасы көп жағдайда ҚХР-мен осы саладағы екіжақты байланыстарға қатысты болып табылады [4].

Сонымен, мақала барысында аталған бірқатар мәселелерді саралай келе, ШЫҰ Энергетикалық клубын құру осы саладағы мемлекеттердің құрылымдық серіктестігіне әкеліп, ШЫҰ мен Орталық Азия елдерінің «энергоинтеграциясының» аймақтық шарты үшін зор мүмкіндіктер беретіндігін атай аламыз.

Қазіргі таңдағы әлемдік экономиканың тұрақсыздығы жағдайда ШЫҰ энергетикалық саясатының күшіне енуі тек ШЫҰ-на мүше-елдердің және бақылаушы мемлекеттерінің экономикасына жағымды әсер етіп қана қоймай, аймақтың экономикасына да оңтайлы ықпал етер еді. ШЫҰ шеңберіндегі инфрақұрылымдық және энергетикалық жобалардың дамуы мен жүзеге асуы энергоресурстарды экспорттау үшін альтернативті маршруттар құруға мүмкіндік беріп, ұйымның тараптық көлік-коммуникация жүйесін құруға ықпал етеді.

Жалпы, Шанхай ынтымақтастық ұйымы энергетика саласындағы болашақ серіктестіктер үшін тиімді дипломатиялық контекстті қамтамасыз етіп, үлкен Шанхай ұйымының едәуір бөлігінің потенциалын жүзеге асыру барлық мүше-елдердің өзара тиімді серіктестігіне саяси дайындық пен еріктің көбеюінен болып отыр.

Әдебиеттер

- 1 Китай и Таджикистан построят газопровод для транзита туркменского газа в Китай // www.nakanune.ru
- 2 Сияньская инициатива»: начало энергетического клуба ШОС // <http://russian.dbw.cn/system/2011/09/28/223443366/>
- 3 Бушуев В.В. ШОС создает энергетический клуб // www.oilgz.ru
- 4 Мадиев Е. Перспективы ШОС: взгляд из ЦА // <http://www.eastiime.ru/analytic/1/146.html>

References

- 1 Kitai i Tadjhikistan postroyat gazoprovod dlya tranzita turkmenskogo gaza v Kitai// www.nakanune.ru
- 2 Sian'skaya initsiativa»: nachalo energeticheskogo kluba ShOS // <http://russian.dbw.cn/system/2011/09/28/223443366/>
- 3 Bushuev V.V. ShOS sozdaet energeticheskii klub // www.oilgz.ru
- 4 Madiyev E. Prespektivy ShOS: vzglyad i SA // <http://www.eastiime.ru/analytic/1/146.html>

6-бөлім
ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР

Раздел 6
ИСТОРИЧЕСКИЕ ЛИЧНОСТИ

Section 6
HISTORICAL PERSONALITIES

Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А.

**Ермұхан Бекмахановтың
өмірі мен қызметі**

Бұл мақалада қазақ халқының дәстүрлі қоғамын зерттеген ғалым Ермұхан Бекмахановтың өмірі мен қызметі, қиын тағдыры мен шығармашылығы жан-жақты қарастырылып, еңбектеріне жекелеген талдаулар жасалынады әрі еңбектерінің мазмұны да қысқаша қарастырылады. Ғылымға қосқан қомақты үлесі арқылы ғалым, педагогикалық қызметі үшін ұстаз, қоғамдық қызметі үшін қазақ тарихының, оның ішінде қазақтардың қоғамдық құрылымының ерекшеліктері, Кенесары Қасымұлының ұлт-азаттық күресінің негізгі мәселелері талқыланады.

Е.Б. Бекмаханов – Қазақстан тарихнамасында маңызды орынды иеленген ғалым, қазақтан шыққан тұңғыш тарих ғылымдарының докторы, республикамыздағы алғаш рет Қазақстан тарихы кафедрасының негізін қалаушыларының бірі, профессор, ҚазКСР Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі болған. Өзінің қысқа ғана өмірінде (1915-1966 жж.) талантының, таусылмайтын энергиясы мен туған елінің тарихына деген махаббатының арқасында, ол ғылымға қомақты үлес қосты және оның аты халық жадында мәңгіге сақталатыны хақ.

Түйін сөздер: ғалым, тарихшы, хан, көтеріліс, қоғамдық құрылыс.

Zhappasov Zh.E., Tasylova N.A.

**The life and activity E.
Bekmahanov**

This article will discuss whole life and activity, creativity of the scientist E. Bekmakhanov who investigated the uprising Kenesary Kasymuly, traditional society of the kazakh people. E. B Bekmahanov has an important role in Kazakh historiography, he is the first doctor of historical sciences among the Kazakhs, the founder of the first Department of History of Kazakhstan in the state, professor, corresponding member of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. In its short life (1915-1966 gg.) Thanks to his talent, boundless energy and great love for the history of the native people, he was able to make a significant contribution to science and his name will remain in people's memory forever.

Key words: scientist, historian, Khan, insurrection, social system.

Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А.

**Жизнь и деятельность
Ермухана Бекмаханова**

В данной статье подробно рассматривается жизнь, деятельность и творчество ученого, который исследовал восстание Кенесары Касымұлы, традиционное общество казахского народа Е. Бекмаханова.

Е.Б. Бекмаханов занимает видное место в казахстанской историографии, он – первый доктор исторических наук из числа казахов, основатель первой кафедры истории Казахстана в республике, профессор, член-корреспондент Академии наук Казахской ССР. За свою короткую жизнь (1915-1966 гг.) благодаря своему таланту, неиссякаемой энергии и огромной любви к истории родного народа он смог внести заметный вклад в науку и имя его сохранится в памяти народа навсегда.

Ключевые слова: ученый, историк, хан, восстание, общественный строй.

**ЕРМҰХАН
БЕКМАХАНОВТЫҢ
ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ**

Ермұхан Бекмаханов ұлттық тарихнамамызда маңызды орынды иеленген қазақтан шыққан тұңғыш ғылым докторы, профессор, республикамызда алғаш Қазақстан тарихы кафедрасының негізін қалаған (Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ), Қазақ КСР ғылым академиясының корреспондент-мүшесі болған ірі тұлғаларымыздың бірі. Өзінің аз ғана ғұмырында (1915-1966 жж.) бойындағы дара таланты мен сарқылмас күш-жігерінің, халқының төл тарихына деген махаббатының арқасында ғылым саласына қомақты үлес қосты, оның есімі халқымыздың жадында мәңгі сақталатыны сөзсіз.

Алаштың ардақты азаматы, дара да дана тұлғаларымыздың бірі Ермұхан Бекмахановтың осы жылы 100 жылдық мерейтойы тойлануда. Өз басын қатерге тігіп, тағдырдың қиындығы мен заманының осалдығына мойымай, төтеп берген зиялы азаматымыздың аз ғана ғұмырында артынан өшпестей із қалдырғаны баршамызға мәлім. Өз ұлтының шынайы тарихын зерттеп, артынан мол мұра қалдырған шыншыл ғалым Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық күрес тарихын жазып, сол үшін азапқа салынған, ноқталанған тарихшының өмір жолын бірі білсе, келесі бірі толық білмейді. Сондықтан да ғалымның өмір жолының маңызды белестерін атап өту қажет сияқты.

Ермұхан Бекмаханов 1915 жылдың 15 ақпанында қазіргі Павлодар облысының Баянауыл ауданында туған. Тағдыр тәлкегімен 6 жасында әкесінен айырылып, сауатын 11 жасынан бастап ауыл мектебінде ашады. 1932 жылы Семейдегі жоғары оқу орнына дайындайтын бір жылдық курсты бітіріп, Халық ағарту комиссариатының нұсқауымен 1937 жылы Воронежтегі педагогикалық институтты тәмамдайды. Қызметін Алматыдағы №28 мектепте тарих пәнінің мұғалімі ретінде бастап, 1937-1939 жж. Халық ағарту комиссариаты жанындағы педагогикалық ғылыми зерттеу институтының ғылыми қызметкері, көп ұзамай директоры болып қызмет атқарады. Осы жылдары Ермұхан Бекмахановтың бірте-бірте ғылыми және педагогикалық біліктілігі мен кәсіби шеберлігі шындалып, тәжірибесі арта түседі. Ол 1940-1941 жылдары Мәскеудегі Жоғары партия мектебінде оқиды. 1941-1946 жж. Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінің лекторы, кейінгі жылы Ғылым академиясының Тарих, археология және этнография институты

директорының орынбасары қызметін атқарып, өзінің ғылыми жұмысын да сәтті жалғастырады.

1947-1951 жылдары Ермұхан Бекмаханов Қазақ мемлекеттік университетінде профессор, кафедра меңгерушісі қызметтерін атқарады. Ғылыми жетістігі мен қызметтік сатыда дәрежесі мен беделі күрт жоғарылап, әріптестері мен қызметтестерінің ішінде марапат пен үлкен құрметке ие болған ғалымның өмірі іштарлық пен көреалмаушылық дерті жайлаған қоғамда қуғын-сүргінге ұшырағаны баршамызға мәлім. Қоғамды жайлаған бұл жылдардағы сұмдық дерттің көрінісі көптеген көрнекті ақын-жазушылар мен зиялы ғалымдардың өмірін жалмап, тағдырын тәлкекке ұшыратты. Ғалымның басынан өткерген қиындығы мен қуғындалу тарихына қатысты зерттеуші М.Қозыбаев, К. Нұрпейісов, Ә. Тәкенов, Қ. Атабаев, М. Сәрсекке, Т. Омарбеков және т.б. ғалымдар қалам тартты. Олар ғалымның өмірі мен қызметінің түрлі қырларын зерттеп, «Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында» атты монографиясын жан-жақты талдап, жоғары бағасын берген болатын.

Е. Бекмаханов 1943 ж. 27 жасында ғылым кандидаты, ал 1946 жылы небәрі 30 жасында ғылым докторы дәрежелерін өзінің қажырлы еңбегінің арқасында алды. Жастайынан осындай биік белестерге жетіп, үлкен ғалымдарды кәсібилігімен мойындата білген тарихшыны мақтан тұтудың орнына оның артына түсіп, даттап, еңбегін сынау науқаны бірте-бірте қыза бастады. Қоғамдағы мұндай дертті бәсекелестік деп айтуға болмайды. Бұл аяқтан шалу және әлі де аяққа нық тұрмаған жастардың жетістігін бағалай алмаудан қолдан ұйымдастырылған іс еді. Шындығында Ермұхан Бекмахановтың Абылай ханның тікелей ұрпағы екенін білсе, жағдай одан да бетер ушығатыны анық еді. Еңбекке берілген ғылыми пікірлердің өзі негізделмеген болатын. Бүгінде тарихшылардың сараптауы бойынша ғалымның еңбегіне «буржуазиялық-ұлтшылдық» тұжырымдаманың шылауында кеткен, әдіснамалық тұрғыдан елеулі қателіктерге ұрынып, «феодалдық-монархиялық қозғалыс» деп өздері бағасын берген көтеріліс пен Кенесары Қасымұлына дұрыс баға берілмеген деген пікірлеріне мүлдем қарсы көзқарастар беріледі. Керісінше еңбектің деректанушылық, тарихнамалық жағы өте терең, пікірлері тың және тұжырымдары нақты екендігі негізделген.

Ел басына күн туып, Ұлы Отан соғысы жылдарында А.М. Панкратова бастаған ірі ғалымдар, оның ішінде Е.Бекмаханов та бар, 1943 жылы ұлттың рухын көтеру мақсатында «Қазақ

ССР тарихы» атты еңбекті басып шығарады. Бұл еңбектегі патша үкіметінің отарлау саясаты мен оған қарсы ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихын біржақты, елеулі қателіктері үшін басуға тыйым салады. Көп ұзамай 1947 жылы Е.Бекмахановтың «Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында» атты монографиясы жарық көріп, арты үлкен саяси дауға айналады.

Талантты тарихшы Е. Бекмаханов қайталанып отыратын ұйымдасқан ғылыми талқылаулардан кейін, 1951 жылы университеттен қуғындалып, ғылыми дәрежелері мен атақтарынан айырылды, партия мүшелігінен де шығарылды. Содан кейін біршама уақыт Алматы облысының Нарынқол ауданы мен Жамбыл облысының Шу ауданындағы орта мектепте тарих пәнінің мұғалімі болып жұмыс істеді. 1952 жылдың 2 қыркүйегінде тұтқынға алынып, сол жылдың 2 желтоқсанында «Ғылымдағы жалғандығы мен ұлтшылдығы» үшін 25 жылға бас бостандығынан айырылып, ГУЛАГ концлагеріне тоғытылды.

Белгілі тарихшы Т.О. Омарбеков соғыстан кейінгі интеллигенцияға қарсы сталиндік қуғын-сүргін қоғамда ауыр із қалдырғанын былайша жеткізді: «Түрмеге қамау, жер аудару, партия қатарынан және қызметтен босату тәрзіді жазалаулар тағы да орын алды. Ал мұның өзі, әсіресе, қазақ интеллигенциясын жалтақ, жасқаншақ, тіптен екіжүзді етіп қалыптастырудың жаңа кезеңіне апарды. Бұрын өзінің халқына қызмет ету рухында тәрбиеленген интеллигенцияның орнына енді партияға ғана қызмет етуді ойлайтын интеллигенцияның жаңа буыны қалыптаса бастады. Сталинизм осылайша ұлттық интеллигенцияның рухани тұрғыдан тоздырып жіберуге негіз қала берді» [1, 328 б.], – деген болатын.

Кеңестік Сталиннің жеке басқа табыну, қуғындау саясатының барысында сау адамды «ауру», «басқаша ойлайтындар», ал нағыз ұлтының жанашырын «ұлтшылдық», «халық жауы» деген айыптармен жер аударып, түрмеге отырғызып, өлім жазасымен жазалап отырғаны баршамызға мәлім. Сол жылдары саяси қайшылыққа толы, қиын-қыстау кезеңі болатын. Тарихты жазу, цензураға сай келмейтін фактілерді жариялау кез келгеннің қолынан келмейтін кез. Ондай ерлікке барғандар кемде кем еді. Қолына қалам алып, мұрағат құжаттарын талдап, ауызша тарих айту дәстүрінің тамаша үлгілерін шебер пайдалана отырып өзінің «Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында» атты монографиясын жариялап, онда қазақтың соңғы ханы Кенесары Қасымұлының дара тұлғасын, төл тарихын туған еліне танытуы қылмыс ретінде ба-

ғаланып, айыпталған болатын. Әрине, сол кезеңде ғалымды атақты орыс зерттеушілері қолдап, демеу білдіргенін естен шығармауымыз қажет. Өз қандастары айыптап, ғылыми еңбегін жарыса талдап, қаралаған кезеңде белгілі тарихшы, КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаты А.М. Панкратова бастаған бір топ мәскеулік тарихшылар Е.Бекмахановтың жеке басын арашалап алғаны тарихқа мәлім. 1954 жылы басына бостандық алған тарихшы 1955 жылы Қазақ мемлекеттік университетіне (қазіргі Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) жұмысқа қайта орналасады. Өзінің ғылыми жұмысын қайта жалғастырып, 1957 жылы «Қазақстанның Ресейге қосылуы» атты докторлық диссертациясын қорғайды. Ол өзінің қызы Найля Бекмахановамен бірге 7-8 сыныпқа арналған «Қазақ КСР тарихы» атты оқулықты да жаңаша сарынмен жазуға тиісті болатын. Онда өзі зерттеген Кенесары хан бастаған ұлт-азаттық көтерілісті 29 тарауда бір-ақ бетке орналастырып, оны «1837-1838 жж. Кенесары Қасымовтың феодалдық-монархиялық қозғалысы» деген атпен берген болатын. Көп ұзамай 1962 жылы ҚазКСР Ғылым академиясына корреспондент-мүше етіп сайланады. Ол өзі негізін қалаған Қазақстан тарихы кафедрасына жұмысқа қайта алынып, қысқа мерзімде аспирантура бөлімін, мамандандырылған Ғылыми кеңес ашып, жиырмадан аса ғылым кандидаттарын даярлады.

Көп қиындық көріп, ғылым жолын қуған тарихшының ащы тағдыры оның денсаулығына әсер етпей қоймады. Ауыр науқастан 1966 жылы 6 мамырда дүние салды. Бұл жайында батыр атамыз Бауыржан Момышұлының естеліктерінде «Тарихшының өкініші» деп, 1966 жылы екеуінің ҚазКСР Министрлер Кеңесінің ауруханасында қатар палатада жатып, Ермұхан Бекмахановтың халін сұрауға барғанын былайша суреттейді: «Ақ халат киіп, Ермұханның палатасына ендім. Енсем, ет пен сүйегі қалған (сыры кетсе де сыны кетпеген) жатыр екен. – Бауке, дәрігер сізге ғана рұқсат беріпті ғой. Ассалаумағалейкум, – деп зорлана жымиып, қолын созды. – Елу жас не, Бауке? Көп ой қап барады... Үлгері алмай кетіп барамын, кешіріңіз, – деді. Бұл маған тарихшының тарих алдындағы өкінішіндей сезілді», – деп ой түйіндеген.

Ендігі жерде, тарихшының ғылыми еңбектеріне біршама талдау жасап көрейік. Оның ең басты еңбегі А.М. Панкратованың басшылығымен 1943 жылы «Қазақ КСР тарихы» еңбегінде жарияланды.

1943 жылы «Қазақ КСР тарихының» жариялануы, ұлттық көтерілістер мен Ресейдің

Қазақстанда жүргізген бүкіл саясатына баға беру ғалымдар арасында үлкен дау туғызды. 1944 жылы мамыр айының соңы мен шілде айында БКП(б) Орталық комитетінде де тарихшылар кеңесі өтті. Кеңесте А. Панкратова патша үкіметінің отарлау саясатын толыққанды түсіндіру мәселесін алға тартты [5]. С.К. Бушуевтің «патшалық Ресейдің барлық саясатын қаралауға болмайды» деген қорытындысы осы мәселе төңірегінде қызу пікірталас туғызды. С.К. Бушуев жарыққа шыққан «Қазақ КСР тарихы» басылымына қатысты теріс пікір қалыптастырды. Оның ойынша, басылым Ресейге қарсы ұлттық көтерілістерді насихаттауға бағытталған. С.В.Бахрушиннің «Ұлы Отан соғысы жылдарында орыс халқының рөлі артты. Оның жоғары рөлін мойындау нәтижесінде біздің өткен тарихымызды дәріптеу үрдісі пайда болады» деген мәлімдемесі мәселенің мәнін анықтай түсті. «Ресейге қатысты барлық бірігулерді «ең аз зұлымдық» ретінде санамау керек» деп ой түйген академик Украина және Грузияның Ресей құрамына өз еркімен қосылғанын ерекше атап өтті. Академик И.И. Минц екі бағытқа ерекше тоқталды: біріншісі – «Қазақ КСР тарихында» егжей-тегжейлі қарастырылған ұлт-азаттық күресті насихаттау, екіншісі – осы халықтардың өткен тарихын қаралау. Ал осында қарастырылған Кенесары батыр бастаған ұлт-азаттық көтерілістер тарауын жазған Е.Б. Бекмаханов екені баршамызға мәлім. Бұл кітапты нәтижесінде баспадан алып тастап, қайта жазу мәселесі қойылғаны да мәлім.

1947 жылы Е.Бекмахановтың «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» атты монографиясы екі үлкен бөлімнен, он тараудан тұрады. Оның біріншісі «XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстан», ал екіншісі «Кенесары Қасымов бастаған азаттық күресі» деген тақырыппен берілген. Әрбір зерттеу еңбегіне тән кіріспе, негізгі бөлім мен қорытындыдан тұрады. Жұмыс көлемді әрі маңызды. Кіріспесінде бүгінгі тарихшылардың көбісінде кездесе бермейтін сыни талдау мен деректанулық, тарихнамалық талдау жасалынған. Кезінде деректанушы Қамбар Атабаев «Е.Б.Бекмахановты деректанушы» деп аса жоғары бағалаған болатын. Зерттеуші оның тарихи еңбегіндегі деректанушы ретіндегі көзқарастарын талдап, оның деректерді жүйелеп, классификациялауы мен оны сыни тұрғыда талдауы, пайдалануы тарихшының нағыз кәсіби шеберлігі деп жоғары бағалаған болатын. Ал тарихшы Т.О. Омарбеков Е. Бекмахановтың еңбегінің кіріспесіндегі талдаудың өзі «...тарихшылардың еңбектерін таңдана мақтаудан басқаны

білмейтін жас зерттеушілеріміздің осы бір көрнекті тарихшыдан ұлағат алмағаны еріксіз қынжылтады» деген ойларын білдірген болатын.

Бекмахановтың еңбегінің бүгінде ғылыми құндылығы оның ауызша тарих айту дәстүрін кеңінен пайдалануы, талдауы. Әсіресе, Нысанбай мен Досқожа жыраулардың шығармаларын, «Наурызбай мен Ханшайым», «Санжар батыр», «Кенесары туралы жыр», «Жасауыл қырғыны» атты жырларды талдап, өз еңбегінде кеңінен пайдаланған болатын. Ол жырлар мен дастандарды кейіннен зерттеп, жинап, баспадан шығарған зерттеушілердің бұрмалаушылығын да ашықтанашық айыптады [6]. Тарихшы Е.Бекмаханов сол замандағы қатал саясат пен дұшпандарының жаласына қарамастан «Кенесары билікке жікшілдік күрестің және рулық арандатулардың нәтижесінде келген жоқ, ол жалпы мойындалған көтеріліс басшысы ретінде хан болып сайланды» деп әділ қорытынды жасаған болатын. Өздерінің жеке басы мен жұмыстарына деген немқұрайлығын бетке айтып, айыптаған Е.Б. Бекмахановты өз әріптестерінің өзі пендешілікке салынып айыптау арқылы жазаласа да, тарих қашанда ақ пен қарасын, әділетті бағасын толық беретіні хақ.

1957 жылы «Қазақстанның Ресейге қосылуы» атты монографиясы да ұзақ жылдар бойы жүргізген зерттеуінің нәтижесі деп айтуға болады. Қазақ-орыс қарым-қатынастарды зерттеуде Е.Б. Бекмахановтың еңбектері үлкен маңызға ие. Ол царизмнің басқыншылық саясатын ғана емес, сонымен қатар оның екі негізгі – экономикалық және саяси себептерін көрсетті. Оның мақалалары осы мәселелерді дамытудағы салмақты талпынысы деп есептеуге болады. «О социально-экономических последствиях присоединения Казахстана к России» [2] атты 1946 жылғы және «К истории взаимоотношений Казахстана со среднеазиатскими ханствами» [3] атты 1947 жылы «Большевик Казахстана» журналында жарияланған еңбектері оның ізденістері сонау қуғын-сүргінге дейін-ақ басталғанын көрсетеді. Осы кезең тарихшыларының еңбектеріне әлі де «шексіз зұлымдық» тұжырымдамасының ықпалы көрінеді, бірақ та ғалымдар бірте-бірте бұл түсініктен алшақтайды. Ол «ең аз зұлымдық» терминімен алмасады. Бұл тұжырымдаманы И.В. Сталин ұсынған болатын. Халықтардың Ресей империясының құрамына кіруі «шексіз зұлымдық» орнына «ең аз зұлымдық» таңдауын ұсынады. Кеңес мемлекетінің нығаюымен осының негізінде империялық дәстүрдің қалпына келуі 1940 жылдарғы тарихнамада шет аймақтарда, оның ішінде Қазақстанда Ресей саясатын ақтау тенденциясы байқалады деп есеп-

теу қабылданған. Нәтижесінде «ең аз зұлымдық» теориясы пайда болды. Ол бойынша Ресей самодержавиясы қазақтарды тағылық шығыс мемлекеттерінің кіріптар етуінен құтқарып, Азиялық көршілеріне қарағанда өркениетті елмен жақындастырды. Академик М.В. Нечкина сияқты ірі кеңестік тарихшыларының қолдауын тапқан «ең аз зұлымдық» теориясы өміршең келді. Оның сарқыны М.П. Вяткин, Е.Б. Бекмаханов, Е.Г. Федоров, Н.Н. Яковлевтардың еңбектерінде көрініс тапты [4].

Айрықша атап өту керек, Елордадағы «Фолиант» баспасынан жарық көрген «Ермұхан Бекмаханов» ғұмырнамасының төл әдебиетіміз бен туған тарихымызға қосқан үлесі зор. Олай дейтініміз, жазушы Медеу Сәрсекке атақты тұлғаның есімін ұлықтап қана қоймай, тамыры тереңге тараған ел тарихының жаңа парақтарын ашты. Бұған дейін шындыққа жанаспай келген деректердің дұрыстығын анықтап, ақиқатқа тарихшылардың көзін жеткізді. «Ермұхан Бекмаханов» туындысы – әлемге әйгілі «Таңғажайып тұлғалар өмірі» сериясы бойынша 1495 кітап болып жарық көрді. «Ермұхан Бекмаханов» әлемдегі тау тұлғалардың бірі болып кірді. Бұл – қазақ халқы үшін үлкен мәртебе, зор жетістік», – дейді туындының авторы.

Осы жылы көктемде Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қабырғасында «Е.Б.Бекмаханов және тарихи тұлғаларды тану мәселелері» тақырыбында танымал ғалым тарихшының туылғанына 100 жыл толу және Қазақ Хандығының құрылғандығына 550 жылдығына орай Бекмаханов оқулыра өтті. Осы шараның аясында ғалымның өмірі мен қызметіне арналып жазылған «Өнегелі өмір» жинағынан «Ермұхан Бекмаханов» атты кітабының тұсаукесері өтті. Басылымға ғалымның өмірбаяны, мақалалар, әр жылдардағы суреттері және ұжымдастары мен шәкірттерінің естеліктері кірген. Сонымен қатар жиналғандар назарына жазушы Медеу Сарсекенің «Е. Бекмаханов туралы «Ноқталанған тарихшы» және орыс тіліндегі «Необузданный историк» кітабы таныстырылды.

Ермұхан Бекмахановтың атында Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ тарих, археология және этнология факультетінде дәрісхана ашылып, жыл сайын Е. Бекмахановқа арналған халықаралық конференция өткізіледі. Е. Бекмаханов дара да дана, шыншыл тарихшы, елін сүйген тұлға болғанын ұмытпаймыз. Тарихтан тағылым аларлық Е. Бекмахановтың ғұмыры ұзақ болмады, алайда артынан қалған өшпес мұрасы мен тәлкекке түскен тағдыры саналы ұрпаққа сабақ боларлық жастардың жадында мәңгі сақталады.

Әдебиеттер

- 1 Омарбеков Т. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. Көмекші оқу құралы. – Алматы: Қазақпарат, 2001. – 328 б.
- 2 Бекмаханов Е.Б. О социально-экономических последствиях присоединения Казахстана к России // Большевик Казахстана. – 1946. – №11-12. – С. 74-95.
- 3 Бекмаханов Е.Б. К истории взаимоотношений Казахстана со среднеазиатскими ханствами // Большевик Казахстана. – 1947. – №5. – С. 45-78.
- 4 Яковлев Н.Н. Внешняя и национально-колониальная политика царизма в 60-70 гг. XIX в. Народы Средней Азии в середине XIX в. Завоевание Средней Азии. – М., 1940. – С. 324.; Федоров Е.Г. К истории Казахстана конца XIX-начала XX в. // Большевик Казахстана. – 1939. – №11. – С. 68-89.
- 5 Письма Анны Михайловны Панкратовой // Вопросы истории. – 1988. – № 11. – С. 54-80.
- 6 Хан Кене. – Алматы, 1993.

References

- 1 Omarbekov T. XX gasyrdagy Kazakhstan tarihyynyn ozekti maseleleri. Komekshi oky kuraly. – Almaty Kazakparat, 2001. – 328 b.
- 2 Bekmahanov E.B O sociolnoeconomicheskikh posledstviakh prisoedinenia Kazakhstana k Rossii // Kazakhstan. – 1946. – №11-12. – S.74-95.
- 3 Bekmahanov E.B. K istorii vzaimootnoshenie Kazakhstana so Sredneaziatskim khanstvami // Bolshevik Kazakhstan. – 1947. – №5. – S. 45-78.
- 4 Yakovlev N.N. Vneshnaya i natsionalno-colonialnaya politica tsarisma v 60-70 years. XIX v. Narody Srednei Asii v XIX veka. Zavoevanii Srednei Asii. – M., 1940. – 324 pp .; E.G Fedorov K istorii Kazakhstana s kontsa XIX – natshala XX century. // Bolshevik Kazakhstan. – 1939. – №11. – S. 68-89.
- 5 Pisma Anni Mikhailovni Pankratovoi // Voprosy Istorii. – 1988. – №11. – S. 54-80.
- 6 Khan Kene. – Almaty. 1993.

7-бөлім
МАГИСТРЛІК ЖҰМЫСТАР

Раздел 7
ИССЛЕДОВАНИЯ МАГИСТРАНТОВ

Section 7
**INVESTIGATIONS OF POSTGRADUATE
STUDENTS**

Бақторазов Е.
**XVIII ғасырдың I ширегіндегі
Қазақ-Бұхар
қарым-қатынастары**

Автор бұл мақалада XVIII ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақ-Бұхар қарым-қатынастарын, екі ел тарихына ортақ жоңғар шапқыншылығының әсерін қарастырады. XVIII ғасырдың I жартысы қазақтардың көрші мемлекеттермен қарым-қатынас тарихындағы шиеленіске толы кезең болып табылады. Солардың ішінде қазақтардың Орта Азия мемлекеттерімен, соның ішінде Бұхар хандығымен байланысын зерттеу қазақтардың жоңғар шапқыншылығы кезеңіндегі жағдайын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл кезеңде Бұхара хандығының саяси жағдайы өте нашар болды. Убайдаллах хан (1702-1711) тұсында Бұқар хандығы Балхтағы билігінен, сонымен қатар Термез, Хисар-и Шадман және Шахрисаб-зом территорияларындағы билігінен айырылған.

Түйін сөздер: Бұхар, Убайдуллах хан, Әбілпайыз хан, Қазақ хандығы, Самарқанд.

Bakhtorazov. E
**Kazakh-Bukhar relationship in
the I quarter of XVIII century**

Author of this article consider Kazakh-Bukhar relationship in the I quarter of XVIII century and influence of djungar invasion to policy of two neighbour country. First quarter of XVIII century considered as difficult period to Kazakh people. Learning of relationship of Kazakhs with Sentral Asian country, especially with Bukhar khanate helped us understand condition of Kazakh people in time of djunghar invasion. During this period a political state of Bukhara khanate was very weak. In reign Ubaydullakh khan (1702-1711) Bukhara khanate lost domination in Balkh, Termez, Hisar-I Shidman and Shakhrisab-zom.

Key words: Bukhar, Ubaydullah khan, Abulpaiz khan, Kazakh khanate, Samarkand.

Бақторазов Е.
**Казахско-Бухарские отношения
в I четверти XVIII века**

Автор в этой статье рассматривает Казахско-Бухарские отношения в I четверти XVIII века, влияние джунгарского нашествия на политику двух соседних стран. Первая четверть XVIII века считается трудным периодом для казахского народа. Изучение взаимоотношений казахов с Среднеазиатскими государствами, особенно с Бухарским ханством, помогает нам понять состояние казахов во время джунгарского нашествия. В этот период политическое состояние Бухарского ханства было очень слабым. В царствование Убайдуллаха хана (1702-1711) Бухарское ханство потеряло господство в Балхе, Термезе, Хисар-и Шидмане и Шахрисаб-зومه.

Ключевые слова: Бухар, Убайдуллах хан, Абулпайыз хан, Казахское ханство, Самарқанд.

**XVIII ҒАСЫРДЫҢ
I ШИРЕГІНДЕГІ
ҚАЗАҚ-БҰХАР ҚАРЫМ-
ҚАТЫНАСТАРЫ**

XVIII ғасырдың I ширегі қазақтардың көрші мемлекеттермен қарым-қатынас тарихындағы шиеленіске толы кезең болып табылады. Солардың ішінде қазақтардың Орта Азия мемлекеттерімен, соның ішінде Бұхар хандығымен байланысын зерттеу қазақтардың жоңғар шапқыншылығы кезеңіндегі жағдайын түсінуге мүмкіндік береді. Қазақ-Бұхар қарым-қатынасын түсіну үшін Бұхарадағы ішкі саяси – экономикалық жағдайларға тоқталу өте маңызды. Себебі, Бұхар мемлекетінің саяси тарихына қазақтармен байланыс та елеулі әсер етті.

Бұхар хандығының құрылуына қысқаша тоқталып өтсек, Бұхар хандығы XVI ғасырдың басында Мұхаммед Шайбани ханның (1500-1510) басшылығымен көшпелі өзбектердің Орта Азияны жаулап алуы барысында пайда болған [1]. XVI ғасырдың екінші жартысынан мемлекет орталығы Бұқара қаласы болды. XVI ғасырдың аяғы – XVII ғасырдың басы саяси құлдырау кезеңі, көшпелі өзбектер ұлысының әртүрлі феодалдары арасында билік үшін талас-тартыстар болды. Аштарханидтік Имамқұли хан (1611-1642) басқаларға қарағанда негізі берік билік орнатты. Одан кейінгі Аштарханидтер тұсында билікте өзара дау қайта жандана түседі [2, 557-580 б.].

XVIII ғасырда Бұхар хандығында жергілікті феодалдардың экономикалық күшеюі – орталық биліктің әлсіреуіне және сепаратистік жағдайлардың көбеюіне әсер етті. Ірі ортаазиялық территорияларды бақылай отырып, мемлекет билеушілері Бұхар әмірлігіне кірген барлық уәлаят тұрғындарын өзінің вассалдары деп санады. Бұхар билеушілері бір уәлаяттың әскери күшін екінші уәлаятқа қолдана отырып, бөліп ал да билей бер қағидасын қолданды.

Убайдаллах хан (1702-1711) тұсында Бұқара Балхтағы билігінен, сонымен қатар Термез, Хисар-и Шадман және Шахрисаб-зом территорияларындағы билігінен айырылған. Хандық территориясы белгілі мөлшерде кішірейе бастады. 1707 жылы көктемде Убайдаллах хан Балхқа жорық ұйымдастырды. Нәтижесінде Бұқар әскерінің ұзақ мерзімді басып алуынан 1707 жылдың жазында Балхты өзіне қаратты. Дегенмен, осы Балхтағы жеңіс хандықтың құлдырауын тоқтатқан жоқ. 1709 жылы қалмақтардың қазақтарға жаңа жорықтары басталды. Мир Мұхаммед Амینی Бұхаридің айтуы бойынша: «Злополучные

неверные калмыки, как муравьи и саранча, обчистивши хвосты и копыта своих коней, первым делом обрушились на племена и улусы казахского народа, предавши (все) потоку и разграблению, большая часть племен и родов казахского народа неверными грабителями... была взята в плен... казахи... из страха перед неисчислимым войском неверных калмыков покинули свой исконный юрт и положились на укрепления Ташкента».

Қалмақтардың жорықтары Бұқар хандығындағы өзара тартыстардың күшеюіне, Аштарханиттік әулет билігінің құлауына септігін тигізді. 1711 жылы өзінің әмірлерінің қолынан Убайдаллах хан қаза тапты. Жаңа хан Абул Файз хан (1711-1747) ешқандай шынайы билік иесі болмады, оның билігі Бұқараға көрші аймақтарға да таралмады, тіпті Бұқара әмірлері онымен санаспады. Оның бүкіл билік кезеңі феодалдық соғыспен өтті. Ханның жеке тұлғасын Орта Азиялық тарихнамашылар жағымсыз кейіпте суреттейді. Осы жайлы Мұхаммед Вафа Карминаги былай деп жазады: «Кроме того, что у него отсутствовали здравый ум и способности, он был склонен к полотским вожделениям, стремился к обществу прекрасных юношей и девушек и не занимался ничем, кроме питья алого вина, приятного времяпровождения с юношами и музыкой. Государственные дела неизбежно пришли в расстройство, и законы шариата не выполнялись» [3, 84 б.].

1711 жылы Бұхарада Әбілпайыздың билікке келуі мемлекеттегі саяси жағдайды жақсартпады. Оның мемлекетті басқару қабілеттігінің жоқтығымен қатар мемлекеттік істерге назар салмауы елдегі жағдайды қиындатып жіберді [6, 168 б.].

Орталық биліктің әлсіреуі және уәлаяттардың билеушілерінің арасындағы сепаратистік құлшыныстың артуы заң ісіндегі түсінбестік пен заңсыздыққа жол ашты. Енді әрбір иелік феодалы өзінің заңдарын еңгізді, өзінің бағыныштыларына ауыр қиянат жасады, хандық ішінде құқықтық нормаларды орындамады және ешқандай жауапкершілікке тартылмады. Бұхар халқының құқықсыз жағдайдағы шағымдары бұхар ханы тарапынан жауапсыз қалды. Әбілпайызда уәлаят билеушілерін тәртіпке салатын күш те, қажетті амалы да болмады. Бұхар жылнамашысы Абдурахман Талидың айтуынша «Мәуренахрда анархия пайда болды» [7].

1713 жылы Самарқанда ірі көтеріліс басталды. Оған Әбілпайыздың Самарқандта билікке қойған адамы Фархад бидің іс-әрекеті себеп

болды. Оның деспоттық билігі кедейлердің ғана емес, тұрғындардың орта табы көпестер мен қолөнершілердің наразылығын тудырды. Оған мемлекеттік шенеуліктер де қосылды. Әлеуметтік қарама-қайшылықтар Самарқанда шырқау шегіне жетті. Бұхар билігі жалпыхалықтық бүлік басталмауы үшін ірі шараларға баруға мәжбүр болды. Нәтижесінде Фархад би биліктен тайдырылып, Самарқандтағы билікке Мұхаммед-Рахым би келді. Бірақ жаңа билеуші ескі билеушідей болды. Сондықтан бір хан шенеунігінің орнына басқа шенеуніктің билікке келуі қарапайым халықтың жағдайын өзгертпеді. Мұхаммед Рахым би мен оның көмекшісі Сұлтан туксуба тұрғындарға әртүрлі қаталдықтар көрсете бастады. Бұл 1714 жылы жаңа көтеріліске әкелді, соның нәтижесінде Сұлтан туксуба Самарқандтан қуылды, Мұхаммед-Рахым Бұхараға қашты.

1714 жылы хандықтың басты аудандарын феодалдық анархия басып алды. Бұқаралақ әмірлердің билігі Вабкент, Гиджуван, Варданзи, Караул сияқты аймақтарға ғана таралды. Ходжент, Ура-Төбе, Балх, Анхой, Шабурган, Меймене, Шахрисабз, Самарқанд аймақтары Бұқарадан бөлініп кетті [4, 84-85 бб.].

XVIII ғасырдың 20-шы жылдары ханның қатыгездігіне қарсы екі топ: маңғыттар мен кенегестер күрес жүргізді. Бұқар тарихнамашыларының мәліметтері бойынша, «Абул Файз хан тұсында кенегес тайпасы Мауереннахрда билік еткен. Сонымен, кенегес Ибрагим би Шахрисабз, Самарқан, Мианкалені билеп, Бұқарада аталық болды. Нәтижесінде хан екеуінің арасында келіспеушілік пайда болды. Ханның бұйрығы бойынша Сұлтан-күшбегі және оның ағасы, бес жүз беделді кенегестерімен бірге өлтірілді. Осы себептен Ибрахим би Бұқараны тастап кетті...».

Бұқарадағы билік маңғыттар қолында қалды, Ибрахим би кенегес Шаршауз уалаятына кетуге мәжбүр болды.

Маңғыттардың Абул Файз ханының орнына Ибрахим би басқа «үрген патшалары руынан шыққан», Раджаб сұлтанды табады, Мианкаль билеушілерінің қолдауы нәтижесінде оны 1722 жылы Самарқанда таққа отырғызылды. Ибрахим би оның тұсында бас әмір болды. Кезекті соғыс басталды. Әртүрлі шаралар қолданылды: әскери күш, сатқындық, қорқыту, жаппай қыру. Бұл кезде қазақтан Ұлы және Орта жүздері құлдырау кезеңінде болатын. 1723 жылдың ерте көктемінде олар қалмақтардың шабуылына ұшырады. Сасқан қазақтар қалмақтарға төтеп бере алмай, малы мен баспаналарын тастап, Ор-

та Азияға кетіп қалды. Осы кезең қазақ халқының есінде «Ақтабан шұбырынды» деген атпен қалды. Ұлы жүз тайпаларының жартысы Орта Азияның Қаратегін, Ферғана аудандарына, тіпті Памирге дейін көшіп кетті [5]. Сол жылы қалмақтар Ташкент, Сайрам, Түркістанды басып алды. Осындай қиын жағдайда қазақтар Орта

Азияның бай аудандарының шақыртуларына қуанды. 1724 жылы Раджаб хан олардың көмегімен Бұқараны қоршап алып, оны 3 күн тонауға бұйрық берді. 1725 жылы жазда Вабкент аумағында Абул Файз хан мен Раджаб хан әскері арасында шешуші шайқас болды, нәтижесінде Раджаб хан жеңіліске ұшырады.

Әдебиеттер

- 1 Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. – Ташкент, 1965.
- 2 История Узбекской ССР. – Ташкент, 1967. Т. 1. – С. 557-580.
- 3 Тулибаева Ж.М. Казахстан и Бухарское ханство в XVIII- первой половине XIX вв. – Алматы: Ғылым, 2001. – С. 191.
- 4 Бакшилов С.К. Взаимоотношения Казахстана с ханствами Средней Азии в первой половине XIX века: автореферат дисс.канд. ист. наук. – М., 1951.
- 5 Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии. – С. 96.
- 6 Абдураймов М. А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI – первой половине XIX века. – Ташкент. Т. 1. – С. 168.
- 7 Абдурахман Тали. История Абулфейз хана. – Ташкент, 1959. – С. 37.

References

- 1 Ahmedov B.A. Gosudarstvo kochevykh uzbekov. – Tashkent, 1965.
- 2 Istorija Uzbekskoj SSR. – Tashkent, 1967. – T. 1. – S. 557-580.
- 3 Tulibaeva ZH.M. kazakhstan i Buharskoe hanstvo v XVIII- pervoj polovine XIX vv. – Almaty: Gylym, 2001. – S. 191.
- 4 Bakshilov S.K. Vzaimootnosheniya Kazahstana s hanstvami Srednej Azii v pervoj polovine XIX veka; avtoreferat diss.kand. ist. nauk. – M., 1951.
- 5 Ivanov P.P. Ocherki po istorii Srednej Azii. – S. 96.
- 6 Abdurajmov M. A. Ocherki agrarnyx otноshenij v buxarskom хanstve v xvi – pervoj polovine xix veka. – Tashkent. T. 1. – S. 168.
- 7 Abduraxman Tali. Istoriya abulfejz хana. – Tashkent, 1959. – S. 37.

Мусин А.
**Некоторые аспекты идиллии
в структуре утопии
(в живописи Абылхана
Кастеева)**

В данной статье делается акцент на понимание в живописи казахстанских художников советского периода на основе философских положений об идеализированном государстве, оптимистической картине мира. Живопись рассматривается как отражение образа мира и аспектов человеческой деятельности, как идиллическая заданная модель творчества художника.

В работах Абылхана Кастеева проявляются основы идиллии, а именно идеал жизни на лоне природы, формируется поэтика пейзажа, которая связана с представлением о родине. Работы этого периода имеют: эмоциональную наполняемость, оптимистичный, воодушевляющий характер. Интонации несут положительную энергетику.

Ключевые слова: идиллия, живопись, художник, историко-культурные процессы.

Musin A.
**Some aspects in the structure
of utopia idyll
(In painting Abylkhan Kasteev)**

This article focuses on the understanding of art in Kazakhstan artists of the Soviet period. On the basis of philosophical positions: an idealized state, an optimistic picture of the world. Painting is seen as a reflection of the image of the world, and aspects of human activities such as an idyllic model given artist.

In the works Abylkhan Kasteev appear idyllic bases, namely, the ideal of life in harmony with nature, the landscape is formed poetics, which is associated with the concept of home. The works of this period are: emotional fullness, optimistic, inspiring character. Intonation carry positive energy.

Key words: idyll, painting, artist, historical and cultural processes.

Мусин А.
**Утопия құрылымындағы
үйлесімділіктің кейбір
аспектілері
(Әбілхан Қастеевтің
бейнелеуінде)**

Мақалада кеңестік кезеңнің қазақстандық суретшілерінің бейнелеу өнерін түсінуге баса көңіл бөлінеді. Дәріптелген мемлекет, әлемнің оптимистік бейнелері философиялық жағдайларға негізделген. Сурет әлемнің бейнесін көрсетуші және адамзат қызметінің аспектілері, суретші шығармашылығының үйлесімділік моделі ретінде қарастырылады.

Әбілхан Қастеевтің еңбектерінде үйлесімділік негізі көрініс береді, және де өмір идеалы саналатын табиғат кеудесінде көрініс тапқан, сондай-ақ, отан түсінігімен тікелей байланысты пейзаж поэтикасы қалыптасқан. Бұл кезеңнің еңбектері эмоционалды толықтыққа, оптимистік және шабыттандырғыш сипаттарға ие. Жағымды энергетикаға көңіл бөлінген.

Түйін сөздер: үйлесімділік, бейнелеу, суретші, тарихи-мәдени үдерістер.

**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ
ИДИЛЛИИ
В СТРУКТУРЕ УТОПИИ
(в живописи Абылхана
Кастеева)**

Непосредственное обращение к произведениям живописи, их пристальное и непредвзятое изучение дает возможность воспринять ушедший мир глазами художника, понять их мысли и чувства. Необходимо констатировать, что исторические события XX века были своеобразным катализатором в развитии образов идиллии в утопии в сюжетах живописи. Историко-культурные процессы повлияли на политическую духовную жизнь страны. Государственное строительство и культурная революция отразились на эмоциональном состоянии художников, на их творчестве и определили утопические идеи человека будущего.

Утопия проявляется в искусстве особенно в периоды общественной нестабильности. Кроме того, данная проблема важна с точки зрения процесса сохранения ценностей современной цивилизации. Идиллия выражает прогностические способности живописи. Наименее изученной представляется тема идиллии в живописи советского периода.

Поэтому наша задача – через призму некоторых пониманий утопии рассмотреть творчество А. Кастеева. При этом необходимо отметить, что в 20-е и до 70-х годов XX века утопические идеалы особенно связаны с советской идеологией. Революция объединила самых разных художников, имеющих утопические мысли об устройстве идеального социалистического государства.

Искусство, широко используемое в годы революционной борьбы, стало не только источником политического воздействия на человека, но и элементом новой революционной эстетики. В рамках социалистической утопии и чаяний мировой революции молодое искусство в интернациональном смысле отчасти выступило наследником авангарда. Эйфория коллективизма стала главной темой искусства первой половины 1930-х годов, то есть поиском образа преобразователя жизни занимались художники.

Прежде чем определить представление об идиллии как о жанре, воплотившем концепцию гармоничного соответствия человека и мира, в котором живет и творит художник, необходимо рассмотреть в научных исследованиях трактовки термина утопии. Шиллер подчеркивал, «что идиллия выражала

состояние души, раздвоенной между идеалом и действительностью. Идиллия фиксирует идеал, бывший в прошлом, она как бы напоминает о том пределе, к которому нужно стремиться. Идиллия (по Шиллеру) призвана дать человеку, живущему в «эпоху культуры», «чувственное доказательство» возможности достижения гармоничного состояния вопреки данным «действительного опыта» [1, с. 440-441].

Далее В. А. Чаликова в изыскании «Утопия и утопическое мышление «Антология Зарубежной литературы» подчеркивает: «в классической идиллии часто обнаруживают его идеал в утопии, нравственный идеал трансцендентен, первичен, а социальная организация вторична, она служит только цели реализации этого трансцендентного идеала» [2, с. 3].

Л. Сарджент предлагает следующее определение: «утопия – это подробное и последовательное описание воображаемого, но локализованного во времени и пространстве общества, построенного на основе альтернативной социально-исторической гипотезы и организованного – как на уровне институтов. Так и человеческих отношений – совершеннее, чем то общество, в котором живет автор» [2, с. 4].

В книге «Утопия и утопическое мышление «Антология Зарубежной литературы» авторами заключается, что «Теория учит, как изменить жизнь, искусство предполагает нечто, что лучше жизни, интереснее её, создает мифы, которые иногда захватывают целые поколения и становятся жизненными стилями...» [2, с. 9].

Во фрагменте из книги Г. Марсона «Границы жанра» показано, что «сатирическое изображение будущего не исключает преданности утопическим идеалам и что не всякая негативная утопия враждебна позитивной. Дистопия и антиутопия сильнее и грубее противостоят друг другу, чем позитивной утопии. Отделяя дистопию от антиутопии, нужно, прежде всего, ориентироваться на их объективное содержание, что ненавистно автору: Миф о будущем рае и сам этот рай как враждебный личности (антиутопия) или сегодняшний яд, который только продолжается и усилится в будущем (дистопия)? Антиутопия – это карикатура на утопию, произведения, целью которого было высмеять и опровергнуть саму идею совершенства, утопическую установку вообще» [2, с. 10]. И далее «неизвестная основа и условие утопического поиска – недовольство действительностью» [2, с. 20].

Правда, любое хорошее искусство завершает свой образ: «в форме прекрасного выражает ве-

щи, людей конфликты в образах прекрасной видимости. Но как обстоит дело с этим завершением всерьез, с этой зрелостью, в которой созревает только выдуманное? И как, с другой стороны, оно соотносится с пророческими словами Шиллера о том, что то, что воспринимается здесь, то красота, однажды предстанет перед нами как истина?» [2, с. 65]. Художники, в том числе конкретно «изображающие действительность, не решили вопрос об эстетической правде: в лучшем случае они в свою очередь, расширили и уточнили его в желательном и важном направлении. Полностью же воздействует на нас великая видимость в тех художественных произведениях, творцы которых не стремятся к полному реализму, либо сознательно романтизируют то, что существует «наряду с» или «над» реальностью, либо не просто заимствуя сюжет мифов – этот древнейший материал искусства; а используя их значительно глубже» [2, с. 68].

Другими словами, вопрос о системе искусства «превращается в философский вопрос об отражении мира в прекрасной иллюзорности, о месте его объекта, и степень бытия реально возможного становится в блистательном феномене искусства особенно содержательной проблемой утверждения. А ответ на вопрос об истине эстетического гласит: в искусстве иллюзорность не является просто таковой. Представляет собой воплощение в образах, и только в образах, представимое значение продолжающегося развития во всех тех случаях, когда преувеличение и вымысел изображают существующее в подвижной конечности и само подвижное и важное предвидение действительности. Причем именно эстетически имманентное и специфически представимое. Здесь проливается свет на то, что обычные преимущественные чувства пока еще едва ощущают в индивидуальных, общественных или явственных процессах. Это предвидение достигается благодаря тому, что искусство доводит свой материал – в образах, ситуациях, действиях, пейзажах – до конца. Само предвидение является этим достижимым, так как процесс доведения до конца происходит в диалектическом открытом пространстве, в котором каждый предмет может быть представлен эстетически. Изобразить эстетически – значит изобразить имманентно более удобно оформленным, чем непосредственно чувственным или непосредственно историческом явлении этого предмета. Этот образ остается видимостью и как предвидение, но он не остается иллюзией. Скорее, все художественные образы сгущены и заострены

в определенности и обнаруживает жизненную достоверность, заложенную в сюжете. Это сближает искусство с обоснованной видимостью, превращает его в арену парадигматических образов. Оно остается мнимым, но в том же смысле, в каком является мнимый образ в зеркале, то есть отражающий на плоскости рефлекс предмет со всеми его глубинными измерениями, остается иммонентным при всем транцендентировании. Таким образом, прекрасное и возвышенное выступают как представители и еще не ставшего бытия предметов, совершенной формы мира, лишенной внешне случайного несущественного, неопределенного» [2, с. 69]. Как обстояло положение в эпоху раннего советского периода.

Аболина Р.Я. пишет, что «значительные творческие силы были отвлечены на создание произведений, прославляющих Сталина. Большинство из них трактовало великие победы советского строя как заслугу одного человека, умаляя роль партии и народа в строительстве социализма. Это приводило к созданию надуманных произведений, ложных по своему идейному замыслу, в большинстве случаев невысоких по своим художественным качествам» [3, с. 6].

Ориентированная на политические задачи и коллективное сознание масс первая позиция, сформированная под усиленным влиянием идеологии, играла ключевую роль в сложении социалистического мифа, тяготеющего к псевдорелигиозной традиции, деформированной в соответствии со злободневными потребностями и целями. Ведущее место в этом образе мира занимает героизированный образ человека: замещающий бога образ вождя, окруженного пантеоном новых героев – мучеников и созидателей. На место реального отображения действительности ставится образ утопический, трактуемый как социальная перспектива, идеальное социалистическое бытие.

Созданный далеко не бездарными художниками, мифологизированный образ мира оказался способен заместить собой в общественном сознании страшную реальность жизни советских людей в эпоху репрессий 1930-х годов. Рядом с утопическим формировался иной образ, гораздо более близкий жизни и создававшийся на основе восприятия действительности с позиции частного человека с его личными представлениями о мире, страхами, переживаниями и надеждами.

Созидаемый с этой позиции образ мира приобретал акцентированно личностную окраску и заполнял некоторые пустующие ниши. Так искусство пыталось сохранить логику художест-

венного процесса, вырабатывая компенсаторные образы, в какой-то мере восстанавливающие целостность художественного образа мира. Тематика живописных произведений была достаточно разнообразной.

Крупнейшим живописцем в это время был Абылхан Кастеев. Л. Г. Плахотная подчеркивает, что «на глазах Абылхана Кастеева произошли коренные изменения в жизни казахского народа». Его личная судьба была глубоко связана с этими изменениями. Он рос как художник вместе с республикой и это определило особенности в его восприятии действительности. Художественное наследие Кастеева – своеобразная летопись грандиозных свершений республики» [4, с. 3].

Ракишева А.Б., Усенбаева Ш.Б писали о раннем творчестве художника: «ранние работы художника остро обнаруживают человеческую проникновенность, бережное отношение к простым, но дорогим каждому народу приметам, традиции, истории, характера ко всему, что определяет национальное своеобразие. Потрясающая в них поэтичность и правда образа останутся постоянными в его творчестве» [5, с. 52]

Общеизвестно, Абылхан Кастеев создавал картины для народа. О чем-то подобном говорил об искусстве в целом в свое время сам Владимир Ильич Ленин: «искусство принадлежит народу, оно должно уходить своими глубочайшими корнями в самую толпу широких трудящихся масс. Оно должно быть понятно этим массам и любимо ими. Оно должно объединять чувство, мысль и волю этих масс, подымать их. Оно должно пробуждать в них художников и развивать их» [6, с. 3].

Как отмечает исследователь С. Ж. Кобжанова: произведения Кастеева ярко выявляла характерную для того времени центральную линию искусства: показать единение людей в созидательном труде, передать красоту этого чувства общности. Под воздействием личности художника реалистические традиции приобретают индивидуальную трансформацию, обогащая и смягчая пластику линий и форм ретушируя волевой и действенный пафос эпохи [7, с. 7].

Если анализировать полотно «Красная юрта» (1957) Абылхана Кастеева, то можно определить его картину мира, в которой гармоническое развитие личности происходит на лоне природы. Художник изображает прекрасные дни, в которых видна позитивная утопия жизни в эпоху советского Казахстана. Автор показывает то, как прекрасен бытийный, идиллический, степной

уклад жизни. Казахский народ постепенно меняет свое понимание о жизни и идет становление оседлого уклада жизни. В этой композиции, посреди зеленой степи, прямо перед зрителем сидит старец в коричневой куртке и молодой человек в белой одежде. Это трогательный момент, где возможно изображается взаимодействие поколений. В это время к ним подбегают двое ребят-шк. Девочка, бегущая с травой в руке, одетая в красную одежду с распущенными волосами, и мальчик, бегущий вслед за ней, едва видим в зеленом поле, одетый в черное одеяние. В этой картине слышатся разговоры, радость и смех играющих на природе детей. Позади них видны две красивые, красные юрты, находящиеся неподалеку от реки, первая из которых расположена ближе к нам, лежат железные балки, и красный стэнд. Данная юрта также украшена красным флагом прямо у входа. Возле него расположен стол, за которым работают три человека: это девушка в белом платке и черной одежде, мужчина в черной одежде и шляпе, находящийся посередине стола, и молодая девушка в сине-зеленом платье. Прямо позади них, на среднем плане картины, также изображены три женщины, черты которых едва различимы. Первая из них в черном пальто, другая – в бледно-розовом одеянии и черных брюках, и третья в красно-розовой одежде и в белой юбке. Позади них изображена вторая юрта, у входа которой находится человек в белой одежде. Возле него целая отара овец, которую направляет пастух, стоя на низменности холма. Позади него видна ферма, где также изображено стадо овец и лошадей, некоторые из них расположены возле белой палатки. На дальнем плане картины изображены красивые зеленые горы, освещенные нежным светом. И сам Абылхан Кастеев показывает все эти изменения в середине XX века. Здесь же виден дальний план в картине А. Кастеева, который прописан менее четко, как-бы затуманен. Отсюда возникает иллюзия глубины пространства. Акцент делается в смысловом аспекте, именно на переднем плане в картинах художника. Красные юрты, которые здесь изображены, являются просветительскими центрами образования, существовавшие на территории Советского Казахстана, в 50-х годах XX века. И говоря о самом ценном, здесь подчеркивается осознание, которое всегда являлось сутью знаний. Это показывает первый план, на котором ближе всех изображен старец, учащий молодого человека. Б.Е. Уморбеков подчеркивает, что «из первых шедевров Абылхана хочется выделить и акварель 1932 г. – «Турксиб». По

своему письму, стремительной линии, по динамичности композиции и одновременно в прочерчивании деталей паровоза можно без лишних слов понять, ощутить человеческую радость. Безусловно, анализируя время, вспоминая трудности первых пятилеток и весь накал политических сил, довлевших на массы людей. Вместе с тем жизнь шла вперед, и Кастеев словно бы вживую олицетворил темпы, менявшие облик древней степи. В лаконичном написании этой акварели, в динамичном развитии линии, в распределении цвета и света, как это не удивительно, сложилась метафора, олицетворяющая духи содержание Времени: «Наш паровоз вперед лети, в Коммуне остановка». В таком сопоставлении слов из жизни и работы художника нет никаких натяжек. В них – дух, настроение людей, искреннее веровавших в счастливое будущее. Наверное, именно этим вдохновением и верой удивляют искусство 1930-х годов и творчество Абылхана Кастеева. Его работы уже теперь можно считать выразительной метафорой» [8, с. 17].

Б. Барманкулова подчеркивает, что «в своих произведениях Кастеев воспевае людей труда, родную природу, свой край, трудности и радости реальной действительности. В этом огромная притягательная сила его самобытного незаурядного таланта» [9, с. 18].

Идиллия иного рода, а именно организованная как единый культурно-хозяйственный комплекс, присутствует в картине Абылхана Кастеева «Турксиб» (1969). В этой реалистичной картине показан приезд турксибского поезда. Это было весьма значимое событие, происходившее в то время, которое застал когда-то сам художник. Когда Абылхан Кастеев был еще совсем молод, вместе с другими рабочими он строил железную дорогу для этого самого поезда.

Художник изображает радостную встречу. На первом плане картины хорошо показаны встречающие люди, идущие к краю холма, посреди светло-желтой растительности. Здесь видны и всадники, сидящие верхом на лошадях, и просто бывалые люди. Среди всадников показан молодой мужчина на белом коне, который ближе всех и лучше других виден зрителю, он одет в ярко желтую куртку, черные брюки и в традиционный казахский головной убор. Второй всадник на коричневом коне в синей рубахе с туго завязанным поясом, светло-коричневых брюках, снявший шляпу, которой радостно машет приезжающему машинисту поезда. И третий – несколько отдаленно движущийся на черном коне. Он в белой шляпе, красной рубахе и светло-коричневых брюках.

Среди встречающих людей, лица которых нам не видны, на переднем плане также был мужчина, который в зеленом пальто и борике. Затем машущая женщина в белом платке, зеленом камзоле и в красной юбке, прямо перед ней стоит мужчина, держащий в своей левой руке палку, которую прячет прямо за своей спиной, он в желтой куртке, черных брюках и в белой шапке. Рядом с ним расположена женщина с ребенком. Она в ярко белом платке, в красной куртке, желтой юбке и черных сапогах. Маленький мальчик, держащий свою маму за руку, одет в черную куртку и крас-

ные брюки. Рядом с ним изображен другой пожилой мужчина с маленькой собакой, он держит руки скрещенными за спиной. Он одет в светло-зеленое пальто, черные брюки и черные ботинки. Они все спешат к этому поезду, который виден целиком и полностью, который украшен красными флагами. Слышится то, как движутся его колеса, как дымит белый пар и гудок самого машиниста. Поезд загружен углем. Его встречают трое всадников с четырьмя загруженными грузами верблюдами. И это говорит взаимосвязь с картиной Абылхана Кастеева «Турксиб» (1932).

Абылхан Кастеев. Турксиб, 1969 год

Стоит также сказать о том, что в картине создает энергичный ритм сочетание цветов: красного с желтым, и черного с ярко-желтым. Люди в желтых куртках, женщины в белых платках и старцы в зеленых пальто удивительно одинаковы в плане основных черт. Картина в плановой перспективе уводит зрителя вдаль, в сторону юрт и домов, находящихся в стороне у подножия холмов, где царит душевный, идиллический покой.

Также следует сказать, что в видеохрониках хорошо показывалось то, как встречали турксибский поезд, всадники верхом на верблюдах и лошадях гнались вслед за едущим поездом. Этот радостный момент, запечатленный художником, был победным моментом, мимо которого Абылхан Кастеев в своих удивительно позитивных картинах просто не мог пройти мимо. Стоит

заметить, что Абылхан Кастеев был не просто свидетелем этих событий (строительство Турксиба), но был их активным участником, именно поэтому тема Турксиба повторяется в его творчестве неоднократно. Она была важной, значимой, так как в ней раскрывалась суть происходящих перемен: обновление жизни, переход к ее новому радостному руслу. Судьба самого Кастеева радикально изменилась в лучшую сторону с приходом советской власти.

В картинах композиции находятся в умеренном, статичном движении, где все застыло для зрителя, чтобы он мог ощутить этот самый радостный момент жизни. Здесь можно заметить то, как живописец показывает временную разницу, так он подобен мосту между прошлым и будущим, он показал то, что раньше в качестве транспортного средства и для перевозки грузов

использовали лишь лошадей и верблюдов, но теперь появляется нечто совершенно новое для того времени чудо техники, а именно поезд.

Художники в советский период, как и Абылхан Кастеев, создавали произведения, цель

которых была не в отражении реальной действительности, а в конструировании некоего социалистического идеала, еще не осуществленного, но уже преподносимого как воплощенная реальность.

«Красная юрта» (1957) Абылхана Кастеева

Турксиб, 1932 год

Таким образом, невозможно оспорить положение о том, что искусство в значительной мере обусловлено той социальной средой, в которой оно формируется. Так как идиллия воплощает концепцию гармоничного соответствия человека и мира, в котором он живет. Это, прежде всего, черты индивидуального стиля или стиля эпохи. Исследование идиллии в живописи художника высвечивает новые грани творчества художника в быстро изменяющемся мире. Искусство перестало быть пассивным отражением и превратилось в созидание действительности.

В живописи Абылхана Кастеева содержится потенциал синтеза идеального отображения действительности на духовном и ментальном уровне, ощущения утопической жизнерадостности. В его живописи идиллия выражена феноменом, связанным с особенностями казахского быта и его национального мироощущения. Он пока-

зывает духовную красоту реальности, в собственной откровенности в впечатлениях и простодушной, невинной, идиллической простоте. Как отмечает исследователь С.Ж. Кобжанова: «произведения Кастеева ярко выявляет характерную для того времени центральную линию искусства: показать единение людей в созидательном труде, передать красоту этого чувства общности. Под воздействием личности художника реалистические традиции приобретают индивидуальную трансформацию, обогащая и смягчая пластику линий и форм, ретулируя волевой и действенный пафос эпохи» [7, с. 7].

Итак, в творчестве Абылхана Кастеева мы прослеживаем идиллическое восприятие и воспроизведение действительности. Можно определить проявление нескольких ее видов: трудовую, семейную, природную, которые укладывались в глубины национальной почвы.

Литература

- 1 Шиллер Ф. Собр. соч. в 7 т. – М., 1957. Т.6. – С. 440-441.
- 2 Магейм К., Мэмфорд Л., Блох Э., Тейяр де Шарден П. – М. Янг, и др. Утопия и утопическое мышление «Антология Зарубежной литературы». – М.: «Прогресс», 1991. – С. 3.
- 3 Аболина Р.Я. Советское искусство периода развернутого строительства социализма. – М.: Искусство, 1964. – С. 475.
- 4 Плахотная Л. Г. Наследие Кастеева // «Вечерняя Алма-ата» 12 декабря 1978 г. С. 3 стр. № 284 (3533).
- 5 Ракишева А.Б., Усенбаева Ш.Б. Абылхан Кастеев (1904-1973) Рекомендательный библиографический указатель. – Алматы: «Казахстан Өнері», 2007. – С. 91.
- 6 Затенацкий Я.П. Каталог выставки произведений Абылхана Кастеева (к 15-летию творческой деятельности издание казахской государственной художественной галереи им. Т.Г. Шевченко). – Алма-Ата, 1943. – С. 24.
- 7 Кастеевские чтения. Материалы научно-практической конференции / сост. Г. Молдашева. – Алматы: «ҚР МӨМ», 2012. – С. 360.
- 8 Умарбеков Б. Е. Абылхан Кастеев. Альбом посвящен 100-летию юбилею народного художника Казахстана лауреата Государственной премии Республики Казахстан им. Ч. Валиханова одного из основоположников профессионального искусства. – Алматы: «Өнер» 2004. – С. 159.
- 9 Абылхан Кастеев: Альбом (составитель Б. Барманкулова). – Алма-Ата: «Өнер», 1986. – С. 258.

References

- 1 Shiller F. Sobr. soch. v 7 t. M., 1957. – T.6. – s. 440-441.
- 2 Utopiya i utopicheskoe myshlenie «Antologiya Zarubezhnoj literatury». Moskva, «Progress». – 1991. Avtory materialov sbornika K. Magejm, L. Memford, E. Blox, P. Tejyar de Sharden, M. Yang, i dr. – S. 3.
- 3 Abolina R.Ya. Sovetskoe iskusstvo perioda razvernutoho stroitelstva socializma – M.: Iskusstvo, 1964. – s. 475.
- 4 Plaxotnaya L.G. Nasledie Kasteeva. // «Vechernyaya Alma-Ata». 12 dekabrya 1978 g. – s. 3. – № 284 (3533).
- 4 Rakisheva A.B., Usenbaeva Sh.B. Abylxan Kasteev (1904-1973) rekomendatelnyj bibliograficheskij ukazatel. Almaty: «Kazaxstan oneri», 2007. – str. 91.
- 5 Zatenackij Ya.P. Katalog vystavki proizvedenij Abylxana Kasteeva (k 15-letiyu tvorcheskoj deyatelnosti izdanie kazaxskoj gosudarstvennoj xudozhestvennoj galerei im. T.G. Shevchenko). Alma-Ata, 1943. – str.24.
- 6 Kasteevskie chteniya. Materialy nauchno-prakticheskoy konferencii.– Sostavitel G. Moldasheva. Almaty: «KR MOM», 2012. – s. 360.
- 7 Umarbekov B.E. Abylxan Kasteev. Albom posvyashhen 100-letnemu yubileyu narodnogo xudozhnika Kazaxstana laureata Gosudarstvennoj premii Respubliki Kazaxstan im. Ch. Valixanova odnogo iz osnovopolozhnikov professionalnogo iskusstva. Almaty: «Oner». – 2004. – s.159.
- 8 Abylxan Kasteev: albom (sostavitel B. Barmankulova). – Alma-Ata: «Oner», 1986. – 258 str.

Максымканова А.

Ақын-жазушылар мен журналистердің ҚР ОММ-дағы жеке қор құжаттары туралы

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатында әдебиет, өнер, мәдениет, ғылым, саясат және ауыл шаруашылығының барлық салалырында ерекше еңбегімен танылған, мемлекеттік марапаттарға ие болған дара тұлғалар мен қоғам қайреткерлерінің жеке қорлары жинақталып, тұрақты сақталуда. Олар – еліміздің қалыптасу, даму, өркендеу кезеңдерінен, шаруашылығы, ғылымы, әдебиеті мен өнері, мәдениеті туралы мағлұмат беретін жеке тектік құжаттар – халықтың баға жетпес рухани қазынасы. Мақалада Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатында сақтауда жеке тектік құжаттардың маңызы және олардың құрамы туралы айтылған. Соның ішінде ақын-жазушылар мен журналистердің жеке қор құжаттарын жүйелеу, ғылыми тұрғыда сипаттаудағы ерекшеліктері мен қолданылатын негізгі және басты қағидалары мен критерийлеріне көңіл аударылып, жеке тұлғалардың қор құжаттарынан мысалдар келтірілген. Қор құжаттарының түрлері және оларды сақтаудың жолдары мен әдіс-тәсілдері қарастырылған.

Түйін сөздер: жеке қор, қор иесі, ақын-жазушылар, журналистер, ерекшеліктер.

Maksymkanova A.

Documents of a personal found of funds of poets-writers and journalists RK CGA

Documents personal dokument information on a stages of formation, development and prosperity of Kazakhstan and also on its literature, art and culture yavleitsya invaluable by spiritual property of the people. The special place among them is taken funds of poets-writers and journalists. This article considered the problems of storage in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, their composition and the value of personal documents. Including examples of documents on systematization of personal funds poets, writers and journalists. Including examples of documents on systematization of personal funds poets, writers and journalists, features the scientific description and special attention is paid criterias and principles. Determines the types documents fund, ways and methods of their storage.

Key words: personal fund, the owner of the fund, writers, journalists, features.

Максымканова А.

Документы личного происхождения фондов поэтов-писателей и журналистов РК ЦГА

Документы личного происхождения информацию об этапах становления, развития и процветания Казахстана а также о его литературе, искусстве и культуре являются бесценным духовным достоянием народа. Особое место среди них занимают фонды поэтов-писателей и журналистов. В данной статье рассмотрены проблемы о хранении в Центральном государственном архиве Республики Казахстан документов личного происхождения, их значение состав. В том числе приведены примеры на систематизацию документов личных фондов поэтов-писателей и журналистов, особенности научного описания и особое внимание уделяется критериям и принципам. Определены виды документов фонда, способы и методы их хранения.

Ключевые слова: личный фонд, фондообразователь, писатели, журналисты, особенности.

**АҚЫН-ЖАЗУШЫЛАР
МЕН ЖУРНАЛИСТЕР-
ДІҢ ҚР ОММ-ДАҒЫ
ЖЕКЕ ҚОР ҚҰЖАТТАРЫ
ТУРАЛЫ**

Қазақстан Республикасы «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» заңына сәйкес Ұлттық мұрағат қорының жасақтау көзінің бірі жеке тектік құжаттар болып табылады.

Қазақстанның қалыптасу, даму, өркендеу кезеңдерінен жаңа әдебиеті мен өнерінен, мәдениетінен т.б. мағлұмат беретін жеке тектік құжаттар- халықтың баға жетпес рухани қазынасы.

Осы қазыналарды болашақ ұрпақтардың игілігіне айналдыру мақсатында Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты әдебиет, өнер, мәдениет, ғылым, саясат және ауыл шаруашылығының барлық салалырында ерекше еңбегімен танылған, мемлекеттік марапаттарға ие болған дара тұлғалар мен қоғам қайреткерлерінің жеке қорларын жинақтап, тұрақты сақтаумен ұзақ жылдардан бері айналысып келеді.

Ақын-жазушылар мен журналистердің жеке қорының құрамына шығармашылық қолжазбалар: өлеңдер, әңгімелер, романдар, повестер, мақалалар, пікірлер, баяндамалар, сөйлеген сөздер және өмірбаяндық құжаттар: куәліктер, дипломдар, мінездемелер, анықтамалар, өтінішітер, қызметіне қатысты құжаттар, жазысқан хаттар, фотосуреттер сияқты әртүрлі құжаттар жатады.

Ақын жазушылар мен журналистердің құжаттарын ғылыми тұрғыда сипаттағанда алдымен жеке қор иесінің өмірін, қоғамдағы орынын, шығармашылық құжаттарының тарихи, ғылыми тұрғыдан қарағандағы құндылығын, мазмұнының маңыздылығын, сирек кездесетіндігін т.б. жақтарын зерттеген жөн. Сонымен бірге ақын-жазушылар мен журналистердің жеке қорының құжаттарын ғылыми сипаттағанда қай жанрдағы еңбегі арқылы еленіп-ерекшеленетін есте ұстау қажет. Соңғы кезде қоғамдағы өзгерістерге байланысты кейбір ақын-жазушылар мен журналистер қоғамдық, мемлекеттік саяси мәселелерге араласып, қоғам қайраткері (Ә. Кекілбаев, Ш. Мұртаза, И. Щеголихин, О. Сүлейменов, М. Шаханов) атанып жатса, бұған керісінше жас кезінен саясаттың тұтқасын ұстаған саясаткерлердің де кейінгі кездері шығармашылықпен шұғылданып ақын-жазушы атанғандары баршылық.

Осындай жағдайда олардың жеке қор құжаттарын ғылыми жүйелегенде, алдымен ақын-жазушы болып қалыптасқандардың шығармашылық құжаттарын алғашқы бөлімге орналастырған орынды.

Ал, негізінен саясатпен айналысқан қоғам қайраткерлерінің жеке қор құжаттарының саясатқа қатыстысын алғашқы бөлімге, одан кейінгі бөлімдерге шығармашылық құжаттарын берген жөн. Себебі, олар қоғамда саяси қайраткер ретінде танылып, қалыптасқан. Сондықтан олардың қайраткерлігін алға қоямыз. Ол үшін мынадай тәсілдерді пайдалануға болады:

а) қор иесі туралы еңбектерді, энциклопедияларды және мерзімді баспасөз беттерінде жарияланған материалдарды пайдалану

ә) қордағы құжаттардың түрлерімен және мазмұнымен танысу

б) қорға қатысты құжаттарды, мемлекеттік мұрағаттағы ғылыми анықтамалық аппаратты (каталог т.б.) қарау.

Жеке қордағы ғылыми сипаттау барысында негізінен мынандай жұмыстардың түрлері жүргізіледі. [1,70 б]

– құжаттарды топтастыру (жанрына қарай);
– жеке істі қалыптастырып, сипаттау (мәтінін жазу);

– іс ішіндегі парақтарды жүйелеу және нөмірлеу;

– тізімдемені құрастырып, титулдық бетін, алғысөзін, мазмұнын, адам аты-жөнінен байланысты көрсеткішін т.б. жазу;

– қордағы жеке істі жүйелеп, мұқабасын толтыру;

– істің шифрын қойып, куәландыру қағазын жазып салу.

Қор иесіне және қор құжаттарына қатысты біраз мағлұмат алғаннан кейін ғана ғылыми сипаттауды бастау керек. Құжаттар алдымен төмендегідей жүйемен бөлімдерге бөлінеді.

1. Қор иесінің шығармашылық құжаттары

1.1. Романдар, повестер

1.2. Пьесалар, сценарилер

1.3. Әңгімелер, очерктер

1.4. Поэмалар, өлеңдер

1.5. Мақалалар, зерттеулер

1.6. Ғұмырнама, естеліктер, күнделіктер

1.7. Аудармалар

1.8. Баяндамалары, сөйлеген сөздері

1.9. Пікірлері

1.10. Салған суреттері

2. Хаттар

2.1. Қор иесінің жазысқан хаттары

2.2. Қор иесінің жазған хаттары

2.3. Қор иесіне келген хаттар

3. Қор иесіне қолтаңбамен сыйға берілген құжаттар

4. Өмірбаяндық құжаттар

5. Қор иесі туралы құжаттар

5.1 Қор иесі туралы повесть, очерк, мақала т.б.

6. Фотосуреттер

7. Қор иесінің жинақ құжаттары

Әрбір бөлімге құжаттар жеткілікті болғанда ғана бөлім жасалады. Кішігірім қорларда құжат саны 30-дан аспаса бөлімге бөлінбей, сипаттаудың жалпы схемасына сәйкес орналастырылады. [2, 18 б.]

Ақын-жазушылармен журналистердің жеке қорларының құжаттары жалпы мынадай тәсілмен жүйеленеді. Кейде қор құжаттарының құрамына, мазмұнына қарай әр қорға өзіндік жүйелеу әдістерін қолдануға болады. Енді ғылыми сипаттауға және істі қалыптастыруға арналған жеке қордың құжаттарының бөлімдеріне жеке-жеке тоқталып көрелік.

1. Қор иесінің шығармашылық құжаттары

Бұл бөлімге қор иесінің шығармаларының алғашқы нобайы және түзетілген таза нұсқасы ретіндегі мынадай қолжазбалары жатады: жоспарлар, алғашқы нұсқалар, қолжазбалар, көшірмелер, шығармалары мен кітаптарының автордың өзі түзеткен нұсқалары, ендіріме мәтіндері мен қосымшалары бар қайта басылымға дайындалған беттемелері, қор иесінің шығармалары жарияланған кітап, журнал және газет қиындылары, баяндамалары, сөйлеген сөздері, сұхбаттары, лекция мәтіндері.

1.1. Ақын-жазушылар мен журналистердің жеке қорына тән бірнеше ерекшеліктер бар. Басты ерекшелігі деп шығармашылық құжаттарының алғашқы бөлімге орналасуы. Сонымен қатар жеке қор иесі поэзия жанрындағы шығармалармен ерекшеленетін болса, алдымен поэзиялық еңбектерін алға қоямыз. Ал, прозалық шығармалары арқылы еленетін болса, онда прозалық туындыларын алға қоямыз. Бұл бөлім шығармашылық құжаттардың жанрына қарай бөлімшелерге, бөлімшелердің өздері құжаттардың тақырыптық, мазмұндық ерекшелігіне қарай өз ішінде жеке шағын бөлімшелерге бөлінуі мүмкін.

1.2. Бөлімдегі істер құжаттардың жазылу мерзіміне қарай хронологиялық тәртіппен беріледі.

1.3. Істерді қалыптастыру кезінде де автордың жанрлары бірдей бірнеше шығармаларын біріктіріп, бір іске орналасқан шығармалардың тақырыптары түгел көрсетілмей, 2-3-нің ғана аттары жазылады да қалғаны т.б. деген белгімен беріледі.

Мысалы: Қ.Аманжолов.

«Таңғы сыр», «Тоқта жолдас»,

«Түнгі сыр» т.б. өлеңдер.

Латын әрпі.

Автордың түзетуімен, машинкалық нұсқа. 1930 ж. 12 парақ [3, 12]

1.4. Қор иесінің белгілі бір шығармасының нұсқаларын түгел алуға тура келгенде, әр нұсқасы жеке іс ретінде алынады да хронологиялық тәртіппен орналасады.

Мысалы: Б. Момышұлы.

1. «Иван Васильевич Панфилов».

Повесть. 1-нұсқасы.

Автордың түзетуімен, машинкалық нұсқа. 1962 ж. 187 парақ [4, 35б.]

2. «Генерал Панфилов».

Өмірбаяндық жазбалар.

Повесть. 3-нұсқасы.

Машинкалық нұсқа. 1962 ж 201 парақ [5, 36 б.]

1.5. Егер шығармалар көлемі жағынан алғанда шамадан тыс көптеу болса бөліміне, үзіндісіне қарай бірнеше іске орналастыруға болады.

Мысалы: С. Байжанов.

1. «Кеген-Қара».

Роман. 1-ші бөлім.

Машинкалық нұсқа. 1984 ж. 153 парақ [6, 18 б.]

2. «Кеген-Қарқара».

Роман. 2-ші бөлім.

Машинкалық нұсқа. 1984 ж. 159 парақ [7, 18 б.]

1.7. Қор иесінің шығармалары жарияланған газет қиындылары шығарманың жанрына және жылдарына қарай біріктіріледі. Ал, осы еңбектің қолжазбасы немесе машинкалық нұсқасы бар болған жағдайда Мысалы: газет қиындысымен бірге бір іске орналастыруға болады.

Мысалы: Т. Әбдірахманқызы

1. «Ақ еділ», «Нән», «Азығым»,

«Зандылық», «Жапырақ»,

«Романс» т.б. өлеңдер.

Қолжазба, «Ленин жолы»,

«Өскен Өңір» газеттерінің қиындылары.

1982ж. 3 парақ [8, 18 б.]

1.8. Қор иесінің шығармашылығына қатысты әртүрлі мәліметтерін жазған қойын дәптерлері ондағы мәліметтері мен мағлұматтарының мағынасына, мазмұнына, жылдарына қарай жеке істерге біріктіріліп, алғашқы бөлімінің соңына орналастырылады.

1.9. Қор иесінің жарияланған еңбектерінің хронологиялық, алфавиттік көрсеткіштері де алғашқы бөлімінің ең соңғы ісі болып орналасуы керек.

2. Хаттар

Бұл бөлімге негізінен қор иесіне қаламгерлерден, оқырмандардан, мекемелерден, газет-журналдардың редакцияларынан, баспалардан және туыстарынан, таныстары мен жолдастары-

нан келген хаттары, қор иесінің өзі жазған және өзгелермен жазысқан хаттары енеді.

2.1. Хаттар негізінен хат иесінің және хат жолданған адамның аты-жөніне байланысты алфавиттік жүйемен орналастырылады. Хатты жүйелегенде кімнен келгені, не жөнінде жазылғаны, кімге арналғаны толық көрсетілуі керек. Құжаттардың көлеміне және мазмұнына қарай хат бөлімін де жеке бөлімшелерге бөлуге болады.

3. Қор иесіне қолтаңбамен сыйға берілген құжаттар

3.1. Қолтаңбамен сыйға берілген құжаттарды жеке іс ретінде қалыптастырғанда, қандай құжатқа жазылғаны және қолтаңба мерзімі көрсетіліп, қолтаңба авторының аты-жөні бойынша алфавиттік жүйемен орналастыру қажет.

3.2. Қолтаңбамен сыйға берілген құжаттар аз болған жағдайда, бөлімге бөлмей-ақ хаттар бөлімінің соңына орналастыруға болады.

4. Қор иесінің өмірбаяндық құжаттары

Бұл бөлімге қор иесінің жеке басының құжаттары: туу туралы куәлігі, неке куәлігі, төлқұжаты, білімі туралы құжаттары, (аттестат, диплом), қоғамдық ұйымдардан, алған атақтары мен орден, медальдарының куәліктері, өтініштері, өмірбаяны, әртүрлі анықтамалар т.б. Қызметіне қатысты құжаттары: қор иесі, қызмет істеген мекемелер мен ұйымдарының бұйрықтары, хаттамалары және баспалармен, редакциялармен жасасқан келісім-шарттары, мекемелермен жазысқан хаттары, қызметіне байланысты жоспарлары, мерейтой т.б. құжаттарын алуға болады. Өмірбаяндық құжаттар бөлімі құжаттардың мазмұнына қарай жеке басына және қызметіне қатысты құжаттары деп екі бөлімшеге бөлінеді.

4.1. Қор иесінің өмірбаяны, жеке басына қатысты құжаттары сұрыпталып, мазмұнына қарай топтастырылып, жеке басының құжаттары бөлімшесіне хронология бойынша орналастырылады.

4.2. Қор иесінің қызметіне байланысты мекемелердің атынан берілген құжаттары тақырыптарына, жылдарына қарай реттеледі де қызмет бабына қатысты құжаттары деген бөлімшесіне хронологиялық жолмен орналасады.

4.3. Қор иесінің шығармашылық мәселесіне байланысты баспалармен жасасқан келісім-шарттарын жылдарына қарай жүйелеп, қызмет бабына қатысты құжаттар орналасқан бөлімшеге хронологиялық тәртіппен орналыстырған жөн.

4.5. Егер өмірбаяндық құжаттар аз болған жағдайда бөлімшелерге бөлмей-ақ істерді жылдарына қарай орналастыруға болады.

5. Қор иесі туралы құжаттар

Бұл бөлімге қор иесінің өмірі мен шығармашылығы жөніндегі мақалалар, пікірлер, баяндамалар, естеліктер және мерейтойларына байланысты жазылған арнау өлеңдер мен толғаулар сияқты әртүрлі жанрдағы еңбектер енеді.

5.1. Қор иесі туралы құжаттардың көлемі көп және әртүрлі жанрда болса, онда құжаттар жанрына қарай топтастырылып, жеке бөлімшелерге бөліп беріледі.

6. Фотосуреттер

Бөлімге қор иесінің жеке және отбасымен, туыстарымен бірге түскен фотосуреттері, сонымен бірге таныстарының қолтаңбалармен сыйға берген, фотосуреттері, журнал мен газеттен алынған фотобейнелері алынады. Фотосуреттер негізінен түсірілген жылдарына қарай орналас-тырылады.

7. Қор иесінің жинақ құжаттары

Бұл бөлімге қор иесінің өзінің шығармашылық еңбектерін жазу үшін және өзін қызықтырған тақырыпқа байланысты жинақтаған өзге авторлардың көркем шығармалары, ғылыми еңбектері, мақалалары, баяндамалары, лекциялары т.б. енеді.

Жинақталған құжаттар көлемі жағынан көп болған жағдайда оларды мазмұнына, тақырыбына қарай топтастырып, жеке бөлімшелер арқылы беруге болады.

Адам аты жөніне байланысты көрсеткіш

Жеке қор тізімдемесінің анықтамалық аппараттарының бірі адам аты-жөніне байланысты көрсеткіш. Оған қорда кездесетін адамдардың аты-жөні, лауазымы, мекен-жайы және ол адам туралы құжаттың тізімдемедегі іс нөмірі көрсетеледі. Адам аты-жөніне байланысты көрсеткіш алфавиттік ретпен орналасады.

Әдебиеттер

- 1 Ақаева Л. Ғасырлар тарихын – мәңгі сақтаймыз. – Алматы, 2011. – 272 б.
- 2 Методические рекомендации по работе с документами личного происхождения (литература и искусство). – М., 2002. – 256 с.
- 3 ҚР ОММ. 2142-к., 1-т., 12-іс,
- 4 ҚР ОММ. 1432-к., 1-т., 70-іс,
- 5 ҚР ОММ. 1432-к., 1-т., 71-іс,
- 6 ҚР ОММ. 2202-к., 1-т., 18-іс,
- 7 ҚР ОММ. 2202-к., 1-т., 19-іс,
- 8 ҚР ОММ. 2208-к., 1-т., 39-іс.

References

- 1 Aktaeva. L. Gasirlar tarihin – mangi saktaimiz. – Almaty, 2011. – 272 b
- 2 Metodicheskie rekomendacia po rabote s dorumentami lichnogo proishojdenia (literature I iskustvo). – M., 2002. – 256 s.
- 3 KR OMM. 2142-k, 1-t., 12-is,
- 4 KR OMM. 1432-k, 1-t., 70-is,
- 5 KR OMM. 1432-k, 1-t., 71-is,
- 6 KR OMM. 2202-k, 1-t., 18-is,
- 7 KR OMM. 2202-k, 1-t., 19-is,
- 8 KR OMM. 2208-k, 1-t., 39-is.

Рахимберді А.Р.
**«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік
тарихи-мәдени қорық
музейінің
тақырыптық-экспозициялық
ерекшелігі**

Мақала еліміздегі 2000 жылдық тарихы бар, қасиетті Түркістан қаласында орналасқан «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық музейінің тақырыптық-экспозициялық ерекшелігіне арналған. «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық музейі еліміздегі ерекше рухани маңыздылығы бар мекеме. Музейде қазақ халқының тарихы мен рухани мұрасын насихаттайтын тақырыптық-экспозиция ұтымды жасалған. Қорық музей жалпы тарихи бағыттағы музей болуымен қатар, ол құндылығы жағынан ұлттық және мемлекеттік сипатқа ие болып отыр. Бүгінгі таңдағы қорық-мұражайдың ғылыми зерттеу және әлеуметтік қызметтері қазіргі заманғы талаптарға сай қалыптасқан. Сол сияқты тақырыптық-экспозициялық мазмұны да мұражайлық дизайн жетістіктерімен шешім тапқан. Қазіргі уақытта қорық музей ғылыми және мәдени-танымдық іс-шараларды ұтымды ұйымдастыруы арқылы жоғары дәрежеде бағаланып отыр.

Түйін сөздер: «Әзірет Сұлтан», тақырыптық-экспозиция, қорық музей, экспонат.

Rakhimberdi A.R.
**Thematically-exposure charac-
teristics of the historical and
cultural reserve museum «Aziret
Sultan»**

The article is dedicated thematic-exposure features of the State Historical and Cultural Museum reserve „Aziret Sultan», located in the holy city of Turkestan, also available 2000 history in our country. State Historical and Cultural Museum reserve «Aziret Sultan» – an institution that has a special spiritual significance in our country. The museum has successfully transferred promotes the history and spiritual heritage of the Kazakh people. Timeless Museum is a museum not only in the historical direction, but also is a national and state value. In the present day scientific research and social activities reserve museum suited to modern requirements. Also thematically – exposure content is museum design achievements. Today, the museum reserve valued at a high level, as performs scientific, cultural and educational activities.

Key words: «Aziret Sultan», thematic exhibition, reserve museum, exhibit.

Рахимберді А.Р.
**Тематически-экспозиционная
особенность историческо-
культурного музея-заповедника
«Азирет Султан»**

Статья посвящается тематической-экспозиционной особенности государственного историческо-культурного музея-заповедника «Азирет Султан», находящегося в святом городе Туркестан, также имеющего 2000-годовую историю в нашей стране. Государственный историческо-культурный музей-заповедник «Азирет Султан» – учреждение, которое имеет в нашей стране особо духовное значение. В музее удачно переданы пропагандирующая история и духовное наследие казахского народа. Музей-заповедник является музеем не только в историческом направлении, но и является национальной и государственной ценностью. В сегодняшнем дне научное исследование и социальные деятельности музея-заповедника подходят к современным требованиям. Также тематически-экспозиционное содержание имеют музейные дизайнерские достижения. В наши дни музей-заповедник ценится на высоком уровне, так как исполняет научные и культурно-познавательные мероприятия.

Ключевые слова: «Азирет Султан», тематическая экспозиция, музей-заповедник, экспонат.

**«ӘЗІРЕТ СҰЛТАН»
МЕМЛЕКЕТТІК
ТАРИХИ-МӘДЕНИ
ҚОРЫҚ МУЗЕЙІНІҢ
ТАҚЫРЫПТЫҚ-ЭКСПО-
ЗИЦИЯЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІГІ**

Музей – ел тарихы, ұлттың көне менталитеті, дүние жүзі мәдениетінің қайнар көзі тоғысатын жер. Себебі, музей қойылымдарына орналасқан әрбір мұраның астарында сол жеке мұра тарихы ғана емес, осыған байланысты болатын кез келген халықтың жүріп өткен ізі, тарихы жатыр. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың: «Егемен еліміздің мәдени өмірінде музейлердің орны айрықша. Тарихымызды терең зерттеп, оның тәжірбиесінен тағылым алу – Қазақстанда патриотизмді қалыптастырудың, Отанның лайықты азаматтарын тәрбиелеудің басты шарттарының бірі...» – деген сөздері қазіргі таңда музей қызметінің басты ұстанымы болып отыр [1].

Қазақстанда қазіргі кезде 157 музей, 8 тарихи-мәдени қорық-музей жұмыс істесе, солардың арасында тарихи маңызы, қайталанбас сәулеттік, мәдени сипатымен Түркістан қаласындағы «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық музейінің» алатын орны ерекше.

Кеңестік қоғамда қорық-музейлер ұйымдастыру екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезде Ресейде алғаш рет ұйымдастырыла бастаған еді. Іс жүзінде бұл шаралардың материалдық тұрғыдан да, рухани тұрғыдан да тиімді екендігі айқын болатын. Ал, Қазақстан жағдайында қорық-музейлерді ұйымдастыру 60-жылдардың басында ғана ойластырыла бастады және онымен айналысу Қазақ КСР ҒА-на жүктелді [2, 12-21 б.].

«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық музейінің» қалыптасу тарихы негізінен үш кезеңге бөліп қарастырылады. Музейге деген қоғамдық талаптардың табын бойына сіңірген әр кезеңнің өзіне тән сипаттық, мазмұндық ерекшеліктері бар.

1978 ж. сәулет ескерткіші музей болып ашылғаннан 1989 ж. тарихи-мәдени қорық-музей мәртебесін алғанға дейінгі аралықты қамтитын бірінші кезеңнің басты ерекшелігі, коммунистік қоғамның идеологиялық тапсырмасына сәйкес музейдің тақырыптық-экспозициялық мазмұнының біржақтылығы және шектеулілігі болды. Ғылыми атеизм Қожа Ахмет Ясауи есімін ислам дінінің қағидаларын, әдет-ғұрыптары мен салт-жоралғыларын музей экспозициясы арқылы халыққа ұсынуды қолдады.

Музейдің қалыптасуының 1989-2000 жылдарды қамтыған екінші кезеңі біріншіден, мекеме мәртебесінің өзгеріп, құрылымының кеңеюіне; екіншіден, «Әзірет Сұлтан» қорық-музейі кешенінің толық қалпына келтірілуіне; үшіншіден, еліміздің тәуелсіздік алуына байланысты оның тақырыптық-экспозициялық мазмұны ұлттық мүддеге сай түбірімен жаңартылуына мүмкіндік жасады.

Түркістан қаласының 1500 жылдығы атап өтілген 2000 жылдан осы кезге дейінгі уақытты қамтыған үшінші кезеңде, музей ғимараттарының халықаралық талаптарға сай қалпына келтіріліп, қазіргі заманғы туристік орталық болып қалыптасуы және сәулет өнерінің інжу-маржаны ретінде ЮНЕСКО-ның «Әлемдік Мұралар» тізіміне енуімен ерекшеленеді [3, 9-12 б.].

Қожа Ахмет Ясауи кесенесін Әлемдік мұралар тізіміне енгізуінің бірнеше себебі болды. Біріншіден, кесене Темір дәуірі сәулет өнерінің үздік жетістігі және исламдық сәулет өнерінің дамуында елеулі ықпал етуі; екіншіден, кесене және оның орналасқан жері Орталық Азияның мәдени аймағының, құрылыс технологиясы дамуының куәсі болуы; үшіншіден, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі Темір кезеңінен кейінгі уақытта дамыған құрылыс типінің прототипі ретінде сол дәуір тарихының маңызды эталоны болып есептеледі.

Қорық-музей Қожа Ахмет Ясауи кесенесі негізінде Республикалық Ахмет Ясауи сәулет кешені» музейінің 10 жылға жуық атқарған жұмыстарының қорытындысы негізінде Оңтүстік Қазақстан облыстық тиісті үкіметтік құрылымдар мен қоғамдық ұйымдардың қолдауымен музейді дамытудың сапалық жаңа деңгейін қамтамасыз етудің шараларын белгілейтін шешім қабылдау үшін Республика Үкіметіне ұсыныс жасады. Осындай ұсыныстың негізінде 1989 ж. 28 тамызында Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің «Түркістан қаласында «Әзірет-Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейін ұйымдастыру туралы» қаулысы қабылданды [4, 27-32-бб.]. Қаулыда «Түркістан қаласында тарих пен мәдениет ескерткіштерін сақтауға баса маңыз бере отырып және ондағы ғылыми қалпына келтіру мен өңдеу жұмыстарын кешенді жүргізу, сондай-ақ отандық және шетелдік туризмді дамыту мүддесінде тарихи ескерткіштерді пайдалануды жақсарту» мақсатында белгіленгендігі атап көрсетілді.

Тарихи-мәдени қорық музей Республика Үкіметі бекіткен музей туралы Ережеде атап көрсетілгендей, ғылыми-зерттеу және ғылыми-ағарту

мекемесі болып құрылғандағы ең басты міндеті «Өз құрамына енетін тарихи, археологиялық және сәулет өнері ескерткіштері мен туындыларын ішкі бөлмелерімен, тарихи жағдайы және сонымен байланысты аймағымен өзгертпей немесе қатаң ғылыми негізде қалпына келтіру, жылжымайтын ескерткіштерде түпнұсқа музейлік коллекциялар негізінде көркемдігі жоғары мәнерде экспозиция құру» болып белгіленді.

Мұражайдың алғашқы тақырыптық-экспозициялық жоспары 1978 ж. жасалынды. Республика көлемінде осы кезге дейін жұмыс істеген музейлердің басым бөлігі тарихи-революциялық, ғылыми-жаратылыстану, мемориалдық, өлкетану типінде болған еді. Ал сәулет ескерткіші кешені ретінде құрылған музейдің бағыт-бағдарын белгілеп, мазмұнын айқындайтын ерекшеліктер көп. Осы типтегі алғашқы музей болғандықтан да оның тақырыптық экспозициясында көптеген музейлік шешімдер алғаш рет іске асуы тиіс болды [5, 287-296-бб.]. Осы жерде музейдің тақырыптық-экспозициялық жоспарын жасаушылардың алдына аса жауапты міндет қойылды. Ол міндет – жаңа музей мазмұнында тарихи-өлкетану музейлеріндегідей орын алған тақырып жұтаңдығына жол бермеу. Екінші міндет – ғимараттың көркемдік ерекшелігін көрсетумен бірге оған тарихи мазмұн беру.

Музей ісінде экспозицияға баса мән беріледі. Өйткені «Экспозиция құру – музей қызметінің негізі болып табылады. Экспозиция арқылы музей ғылыми-ағарту мекемесі ретіндегі өзінің негізгі міндеттерін шеше алады. Ал экспозициялық сапалылығы музейдің ғылыми және жинақтау жұмысының айқын көрінісі болмақ. Сондықтан экспозиция – музей келбеті» [6, 41-б.] болып есептеледі.

Музейдің тақырыптық-экспозициялық жоспарын жасаған музей директоры А. Рысбеков, «Казреставрация» ҒЗЖИ ғылыми қызметкері А. Проскурин, сәулеттік-жобалау тобының жетекшісі С. Сұртаев, ғылыми қызметкер А. Тоқтабайлар бұл міндетті біршама нәтижелі орындай алды. Жоспар 11 сәуір 1978 ж. Қазақ КСР Мәдениет министрінің орынбасары Ө. Жәнібековтің қолымен бекітіліп, одан арғы музейлендіру ісінде басшылыққа алынды. «Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, қазақ мәдениеті мен өнерінің нағыз жанашыры, үлкен жүректі азамат Өзбекәлі Жәнібековтің еңбегі өлшеусіз. Сол кезде Ө. Жәнібеков Мәдениет министрінің орынбасары болатын [7, 26-б.]. Музейдің тақырыптық-экспозициялық жоспарын жасауға, оның жұмысын ұйымдастыруға басшылық жасады.

Кесенедегі бабаларымыздың басына қойылған көктастардағы көне араб жазуларын оқытып, қазақ тіліне аудартты, оны өзі бас болып көтерісіп, орындарына қойысты. Ө. Жәнібектің ұйымдастырушылық еңбегінің арқасында кесене 1978 ж. қыркүйекте Қожа Ахмет Ясауи республикалық мұражайы, 1989 ж. 28 тамызда Қазақстан Үкіметінің шешімімен «Әзірет Сұлтан қорық-музейі» болып ашылды.

«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің тақырыптық-экспозициялық жоспарлары ғылыми қызметкерлердің шығармашылық жұмыстарының жемісі болды [8].

Қорық музейдің атқаратын қызметі, күн сайын толастамайтын қонақтарға халқымыздың тарихи-мәдени мұрасын қазіргі күн талабына сай тәсілдермен ұқсатып көрсете білу. Бұл орайда ғылыми-зерттеу жұмысы дұрыс жолға қойылған музей ғана қалың көпшілікке музей құндылықтарын көрсете алады. Музей қызметі көп салалы мекеме болғандықтан онда жүргізілетін зерттеулер де кешенді және жан-жақты сипат алады. Музейдің ғылыми-зерттеу, ғылыми-экспозициялық, ғылыми-көпшілік насихат жұмыстарының негізгі объектісі музейлік заттар яғни музейлік құнды жәдігерлер болып табылады. Ғылыми-зерттеу және жинастыру жұмыстарының нәтижесінде жинақталған осы жәдігерлерді жүйелеу, ұлт тарихының қымбат жәдігері ретінде көпшілік назарына ұсыну музей қызметкерлерінің міндеті.

Музей ашу үшін бірінші орын қажет болса, екінші тақырыптық экспозициялық жоспар құру қажет Ал, ТЭЖ жасау үшін жәдігерлер, мұражай қоры құндылықтары қажет. Сондықтан музейдің негізі, негізгі құндылығы жәдігерлері, мұражай қоры болып табылады. Мұражай қорына негізінен ата-бабаларымыздан мұра болып қалған, халқымыздың өткен тарихын дәріптейтін қолөнері мен салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын дәріптейтін жәдігерлер қабылданады [8, 16 б.]. Ұлт тарихын насихаттауда әсіресе этнографиялық жәдігерлердің алатын орны ерекше. Этнографиялық жәдігерлер халқымыздың салт-дәстүрлерінен, әдет-ғұрыптарынан, тыныс-тіршілігінен, мәдениетінен мол мағлұмат, сан-алуан сыр-сипат береді.

«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық мұражайының қорында 21 мыңнан аса заттай мұрағаттар мемлекеттік есепке алынған болса, оның этнография бөлімінің өзінде 2449

жәдігер сақтаулы [9, 17-20 бб.]. Халық соның тұрақты экспозициядан 226 данасын ғана көріп тамашалап отыр. Мұражай қорының этнография тобында Әмір Темір дәуірінен сақталған тайқазан, есіктер, лауха мен шырағандардан бастап ХХ ғасырға дейінгі кезеңді қамтитын қазақтың қолөнер қазыналарының небір тамаша үлгілері сақталуда. Этнография бөліміндегі қазақтың қолөнер туындыларынан кестелі-тоқымалы бұйымдар, ағаштан, теріден жасалған ыдыс-аяқтар мен үй жиһаздары, құмандар мен самаурындар әсіресе тек күмістен жасалған зергерлік бұйымдардың бірін-бірі қайталамайтын 800-ден аса түрлері кездеседі [10, 256-258 бб.]. Ұлттық мұраларды жинақтауда Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың шетелде жүрген қандас бауырларымызды елге қайтару саясатының арқасында елге оралған бауырларымыздың ұлттық қолөнер туындыларын нақышын бұзбай сақтап қалуы және оларды мұражай қорына тапсыруы көп көмегін тигізді.

Тұрақты экспозицияға негізінен ыстық-суыққа төзімді жәдігерлер ғана шығарылуда. Себебі, қорық мұражайының ғимараты арнайы музейге арналған ғимарат емес, табиғи ауа алмастырылып тұруына есептеліп салынған архитектуралық құрылыс. Арнайы мұражайға арналған ғимарат болса халқымыздың әдет-ғұрып салт дәстүріне қатысты небір этнографиялық құнды жәдігерлерді халықтың назарына ұсынуға болар еді. Кейінгі кезде құнды жәдігерлердің бірқатарына қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізіліп, біреулерінің көшірмелері жасатылып экспозицияға шығарылуда.

Қорыта айтқанда, Түркістан өңірінде діни орындар мен ортағасырлық қалалар көп шоғырланған. Осы мәдени мұраны қорғау, сақтау, насихаттау ісін «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы атқарып келеді. Қазіргі таңда қорық музейі Қазақстандағы ерекше маңызы бар рухани орталыққа айналып отыр. Музейдің тақырыптық-экспозициясы арқылы, келушілерге қазақ халқының тарихы мен рухын насихаттайтын тарихи жәдігерлер, халқымызды имандылыққа, адамгершілікке, адалдыққа тәрбиелейтін Қожа Ахмет Ясауидің мұрасы насихатталып, қазақтың ел билеген хандары мен елін жерін қорғаған батырлары, би-шешендерінің мәңгілік мекендері ретінде олардың рухтарына тағзым ететін қасиетті орын болып отыр.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.
- 2 Ибраева А.Ф. Қазақстанда мұражай жүйесінің қалыптасуы (1920-1940): т.ғ.к. ... автореф. – 07.00.02. – Алматы, 1998. – 30 б.
- 3 Рыскелдиев Т. «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік қорық музейі // Қазақстан музейлері. 2006 №3(9).
- 4 Мусаханова М.З. Проблемы музейного строительства на современном этапе (1991-2001 гг) // Доклады Национальной Академии науки РК, – 2006. – № 3. – 78-81 с.; Музей как научно-исследовательское учреждение // Казахская цивилизация, – 2006. – № 3. – 51-57 с.
- 5 Кликс Р.А. Художественное проектирование экспозиции. – М., 1978. – 368 с.
- 6 Игнатьева В.Н. Музееведение. Советские музеи. – М.: «Университет дружбы народов им. Патрисия Лумумба», 1968. – 59 с.
- 7 Адырбек Б.С. Өзбекәлі Жәнібековтің қоғамдық-саяси қызметі және ғылыми мұрасы (1931-1998 жж.) т.ғ.к. ... автореф. – Алматы, 2009. – 26 б.
- 8 «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық мұражайының 2000, 2003 жылғы жұмыс есебі. – Қолжазба. – 16 б.
- 9 «Түркістан тарихы» музейінің тақырыптық-экспозициялық жоспары. – Алматы: Түркістан, 1999.
- 10 Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. – Алматы: Қазақ Энциклопедиясы, 1994. – 368 с.

References

- 1 Nazarbaev N.A. Tarikh tolkynynda. – Almaty: Atamura. – 1999. – 296 p.
- 2 Ibraeva A.G. Kazakhstandagy murazhai zhuiesinin kalyptasuy (1920-1940): t.g.k ... avtoref. – 07.00.02. – Almaty: – 1998. – 30 p.
- 3 Ryskeldiev T. «Aziret Sultan» memlekettik koryk muzeii. // Kazakhstan muzeileri. 2006 №3(9)
- 4 Musakhanova M.Z. Problemy muzeinogo stroitelstva na sovremennom etape (1991-2001 гг) // Doklady Nacionalnoi Akademii nauki RK. – 2006. – № 3. – 78-81 p; Muzei kak nauchno issledovatel'skoe uchrezhdenie. Kazakhskaya civilizacia, – 2006. – №3. – 51-57 p.
- 5 Kliks R.A. Khudozhestvennoe proektirovanir ekspozici . – M.: 1978. – 368 p.
- 6 Ignatieva V.N. Muzeevedenie. Sovetskie muzei. – M.: «Universitet druzhby narodov im. Patrisia Lumumba». – 1968. – 59 p.
- 7 Adyrbek B.S. Ozbekali Zhanibekovtin kogamdyk-sayasi kyzmeti zhane gylymi murasy (1931-1998 yy.) t.g.k. ... aftoref. – Almaty: – 2009. – 26 p.
- 8 «Aziret Sultan» memlekettik tarikhi-madeni koryk murazhaiynyn 2000, 2003 zhylygy zhumys esebi. – Kolzhazba. – 16 p.
- 9 «Turkistan tarikhy» muzeiin in takyryptyk-ekspozicialyk zhospary. – Almaty-Turkistan, 1999.
- 10 Svod pamiatnikov istorii i kultury Kazakhstana. Iuzhno-Kazakhstanskaya oblast. – Almaty: Kazakh Enciklopediasy. – 1994. – 368 p.

Қобдабай Ж.Н.
**Маңғыстау облыстық
тарихи-өлкетану музейіндегі
зергерлік бұйымдар**

Мақала «Маңғыстау облыстық тарихи-өлкетану музейіндегі зергерлік бұйымдар» тақырыбында жазылған. Мақалада Маңғыстау облыстық тарихи-өлкетану музейінде жинақталған этнографиялық коллекциялардың бір саласы болып табылатын зергерлік бұйымдар туралы көптеген мәліметтер келтірілген. Музейдегі зергерлік бұйымдар XIX – XX ғасырлар аралығындағы қазақ халқы өмірі мен тұрмыс тіршілігінен сыр шертетін деректер болып табылатындығы жөнінде баяндалған. Зергерлік коллекциялардың жинақталуы, кімнен алынғаны және оның қолданысы мен мәні жөнінде айтылады. Мақалада музей витринасынан орын алған зергерлік бұйымдардың түрлері мен типтері, сонымен бірге зергерлерге қажетті құрал-саймандар туралы деректер келтірілген.

Сонымен қатар, музейдегі зергерлік бұйымдармен бірге осы өңірден шыққан айтулы зергерлер – Сартай, Сегізбек, Ізқара, Есет, Көбей жөнінде, олардың зергерлік бұйымдарды жасау техникасы мен шеберлігі туралы мақалада жан-жақты дәлелденген деректер келтірілген.

Түйін сөздер: зергерлік бұйымдар, зергер, тұмар, белдік.

Kobdabay Zh.N.
**Jewelry in the local-historical
museum of Mangystau oblast**

The theme of the article «Jewelry in the local-historical museum of Mangistau oblast.» This article is contains materials for jewelry in Mangistau regional local-historical of museum that is part of ethnographic collections. Is witting about jewelry of Mangistau regional local-historical of museum, which transmit the lifestyle and culture of the Kazakh people of the XIX-XX centuries. It's also written about meetings collectibles, about their value as they appeared and how they were used. The article provides information on the types and types of jewelry museum display, as well as the tools necessary for the jeweler.

Along with this article there are data which describe by the jewelry of this museum and also the famous jewelers – Sartai, Segizbek, Izkara, Eset, Kobei coming from this region, their skill and technique of jewelry making.

Key words: jewelry, jeweler, charm, belt.

Кобдабай Ж.Н.
**Ювелирные изделия
в Мангистауском областном
историко-краеведческом музее**

В данной статье собраны материалы по ювелирным изделиям Мангистауского областного историко-краеведческого музея, который является частью этнографических коллекций. Рассказывается о ювелирных изделиях Мангистауского историко-краеведческого музея, которые передают быт, культуру казахского народа XIX-XX вв. Так же сказано о собраниях коллекционных изделий, о их значении, как они появились и как ими пользовались. В статье приведены сведения о видах и типах ювелирных изделий с витрин музея, а так же о инструментах, необходимых ювелиру.

Наряду с этим в статье имеются сведения, которые описывают ювелирные изделия этого музея и знаменитых ювелиров – Сартай, Сегизбек, Изқара, Есет, Көбей, вышедших из этого края, об их мастерстве и технике изготовления ювелирных изделий.

Ключевые слова: ювелирные изделия, мастер, оберег, пояс.

**МАҢҒЫСТАУ
ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХИ-
ӨЛКЕТАНУ
МУЗЕЙІНДЕГІ
ЗЕРГЕРЛІК БҰЙЫМДАР**

Ұлт тарихын насихаттауда әсіресе, этнографиялық жәдігерлердің алатын орны ерекше болып табылады. Этнографиялық жәдігерлер халқымыздың дүниетанымынан, салт-санасынан, мәдениетінен мол мағлұмат, сан-алуан сыр-сипат береді.

Соның ішінде қазақ халқының зергерлік өнері ұлттық қол-өнер мәдениетіміздің ерекше эстетикалық талғамын көрсетеді. Зергерлік өнер бұйымдары дәстүрлі өнердің бүгінгі заманға сай түрі болып табылады. Материалдық және рухани мұраларды сақтауды, есепке алуды, қорғауды қамтамасыз етіп, еліміздің басты мәдени ошағының бірі ретінде қызмет атқаратын Маңғыстау облыстық тарихи-өлкетану музейінде этнографиялық коллекциялардың қоры мол. Музейдегі этнографиялық қор экспонаттары Маңғыстау өңірінің рухани және материалдық мәдениетіне арналған коллекциялардан құралатын үлкен залда орналасқан.

Музейдің этнография бөлімінде XIX-XX ғғ. Маңғыстау өңіріндегі ел арасынан жиналған қазақ халқының зергерлік өнеріне қатысты құнды жәдігерлер қойылған.

Ұлттық мәдениетіміздегі дәстүрлі қолданбалы өнер халқымыздың тарихымен, ұлттық болмыс-бітімімен, дүниетанымымен үндесе дамып келе жатыр. Тамырын тереңнен алатын қолданбалы өнердің көрікті де, көрнекті саласы зергерлік өнер атадан балаға, ұстаздан шәкіртке ауысып отыратын, тылсым сыры бар киелі де қасиетті өнер, қастерлі кәсіп. Қазақтың зергерлік қолөнері ежелгі дәстүрлердің жалғастығы. Халық таланттары негізінен әйелдердің сәндік әшекей заттарын (сырға, алқа, шашбау, жүзік, білезік т.б.), үй мүліктерінің бетін (кебеже, сандық), ат әбзелдерін (ер-тұрман, үзенгі, жүген) әсемдеген. Маңғыстау облыстық тарихи-өлкетану мұражайы қорында жинақталған ұлттық зергерлік бұйымдардың көлемді жиынтығы (коллекциясы) бұл өлкедегі зергерлік мектептің жоғары деңгейде қалыптасып, дамып, өркендегенін көрсетеді [1, 68 б.].

Оның өзіндік себептері бар: басқаны былай қойғанда сонау біздің дәуірімізге дейін V ғасырда өмір сүрген сақ жауынгерінің киіміндегі ою-өрнектің Маңғыстау жеріндегі тастағы таңбаларымен үндес, ұқсас екендігін ғалымдар да, оны қалпына келтірушілер де баса айтқан болатын. Әрісін айтпағанның өзінде өл-

кеміздегі Түбіжік, Қосқұдық, Қызылқала сияқты тарихи ескерткіштердің орнына археологтар қазба жұмыстарын жүргізген кезде өте ерте ғасырларға жататын әшекейлерді тауып, Маңғыстау өлкесінде зергерлік өнердің сол кезеңдерден дамығандығын айғақтай түседі. Өзінің жасалу техникасы мен бетіндегі бедері жағынан Батыс Қазақстан зергерлері жасаған әшекейлер ерекше болып келеді. Маңғыстауда «Қырымның қырық батырын» жырлаушы Мұрын жырау, Атанша, Жорасок сияқты зергерлер өткен. Зергерлер дара жұмыс істеп, кәсібінің қыр-сырын ұрпақтан-ұрпаққа үйретіп отырған. Зергерлік бұйымдарды жеке адамдардың сұранысы бойынша дайындап және жасаған нәрселерін малға айырбастап отырған. Музейдегі этнографиялық зал витринасынан әшекейлердің ең тұрпаттысы да салмақтысы өңіржиекті көруге болады. Оттың жалынында, көріктің көмейінде металлды балқыту, төс пен балғаның ортасында икемге келтіру, көркемдеу, өңдеу Маңғыстауда әуелден дағдыға сіңісті кәсіп [2, 84 б.].

Зергерлердің алтын, күміс, қоланы құю, қақтау, термелеу, кіріктіру, өру, бұрау, қырлау, соғу, бедерлеу, зерлеу, сіркелеу тәсілдерін аса жоғары сапада меңгергендіктері сондай, Адай үлгісіндегі, түрлі формадағы білезік, өңіржиек, алқа, түйме, капсырма, белбеулердің небір үздік үлгілері XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында сирек ұшырасар асыл мұралар ретінде Санкт-Петербургтегі Шығыс халықтарының этнографиялық мұражайында сақтаулы тұр.

Бірқатары кезінде Орынбор қаласында қалдырылған. Соның біраз бөлігі – Маңғыстаудың түрлі киім үлгілері мен зергерлік бұйымдары Қазақстан республикасының Орталық Мемлекеттік мұражайында және Ә.Қастеев атындағы Өнер мұражайында сақтаулы.

Мұндай ғажайып қазынаға қайран қалған өнер зерттеушілері А.Л. Мелков пен А.Н. Четыркина «Адай әйелдері мен қыздарының кеудеге салынатын өңіржиек, алқалары, шашбауға байланатын алтын, күміс әшекейлері жасалуы жағынан қолөнердің ғажайып туындысы», – деп мойындады.

Осы баға жетпес туындылар-ұлттық зергерлік бұйымдарда Маңғыстаудың айтулы зергерлері – Сартай, Сегізбек, Ізқара, Есет, Көбей, Сеңгірбек, Мұрын, Зәкір Нәдірбек, Мәрт Назаров, Бекқожа Қоштаев, Күмбетбай, Атанша, Қыдырбай, Қонарбайлардың асқан шеберлігі мен қолтаңбалары сақталған [3, 58 б.].

Зергерлер көбіне бағалы металлдардың ішіндегі ең қолайлысы күмісті пайдаланған. Өйткені,

күмістің жылтыраған түсін, әртүрлі техникалық тәсілдерге икемділігін, жұмсақтығын және тазалығын жоғары бағалаған. Зергерлік бұйымдардың жарасымдылығы, айбындылығы Маңғыстау әйелдері әшекейлерінің өзіндік ерекшелігі болып табылады.

Маңғыстау зергерлері XX ғасырға дейін көне тәсілдерді қолданып келді. Қолдағы шағын материалдардан күрделі әшекей бұйымдар жасады, оны қажет пішінде жымдастырып, дәнекерлеп, одан кейін бет жағын сіркелеп, шиыршықтап жиектеп, көз салып, асыл тастармен безендірді.

Зергерлер әртүрлі күміс әшекей бұйымдарын әсемдеу үшін ақық (сердолик), бирюза, маржан (коралл), т.б. асыл тастарды пайдаланды.

Өлке үстімен өтетін Жібек жолы тармағы арқылы сауданың жақсы дамуына байланысты зергерлер орыс және иранның күміс теңгелерін көптеп пайдаланды.

Ұста мен зергерлерге бірдей қажетті құрал-саймандар-көрік, төс, балға, шапқы, сапты шапқы, қысқаш, тескіш, көсеу, қайшы, сым созатын және шеге жасайтын қалып, металл балқытатын бақыраш не ожау, шағын төс, егеулер, ұшында сан түрлі бедерлері бар темір қадаубастар, үшкір пышақ, өткір біз, күміс өлшейтін безбен, т.б. сияқты саймандар.

Зергерлердің құралдары мен өзінде ерекше бір сикырлы күш бар деп есептелген. Зергерлік бұйымдар да, оны жасаған құралдар да киелі саналған. Олар «пәле-жаладан сақтайды, ауруды жазады, өнімді көбейтеді» деп сенген. Зергерлер іс бастарда бірнеше уақыт көрікті ұстап, одан қуат алып үнсіз отыратын болған.

Бармағынан бал тамған зергерлер өсиет-өнегеге толы нәзік те, күрделі зергерлік бұйымдарды әртүрлі әдіспен орындайды.

Зергерге аса қажетті қасиет – суретшілік, дәлдік, икемділік, ептілік. Халық арасындағы «зергердің көзі өткір, қолы ұсынақты, ойы жүйрік» деген сөз тіркесі зергерлікті құрметтеуден туған.

Маңғыстау облыстық тарихи-өлкетану музейінде зергерлік бұйымдардың 500-ден астамы сақталған. Оның көпшілігі қорда, экспозицияда 30-ға жуығы қойылған. Олардың ішінде жүзік, білезік, сырғаның бірнеше түрлері, шолпы, шашқа тағылатын әртүрлі зергерлік бұйымдар және де әсем белдіктердің үлкен қоры бар.

Қазақ әйелдерінің тұмар сияқты ежелден қасиет тұтар күнделікті тағып жүретін әшекейінің бірі – сырға. Олар: айшық сырға, ай сырға, тұмарша сырға, салпыншақты сырға, қозалы сырға, көзі бар сырға, қарала сырға, қоңырау сырға, сабақты сырға, күмбезді сырғалар.

Маңғыстау жерінде кездесетін әшекейдің бір түрі – бас киімге немесе самайға ілінетін, салтанаттарда ғана тағатын шекелік. Кейбір жерлерде оны самайсырға деп атайды. Шекелік тізбектеле орналасқан тербелмелі, сыңғырлаған салпыншақтардан жіңішке шынжыр мен жыланбас тәрізді бөліктерден тұрады [4].

Әйел әшекейлерінің ішінде ерекше сәнді әрі күрделілерінің бірі – шашбау мен шолпы. Шашбау салпыншақтары бір-біріне тиіп, шылдырлап, сыңғырлап, сүйкімді дыбыстар шығарады. «Сыңғырлаған күлкісіне сылдырлаған шолпысы үн қосар» деген әдемі тіркес осыдан қалған. Шашбаудың пішіндері мен көлемі әйелдің жасына қарай өзгеріп отырады.

Өңіржиек – қыз баланың неке құрғандығын аңғартатын бірден-бір белгі. Жас келіншек той жиында, тіпті балалы болғанға дейін өңіржиекті тағуға міндетті. Себебі, бұл әшекейдің ана құрсағы мен жатырын ауру-сырқау, жаман күштерден сақтап қалатын қасиеті бар көрінеді. Бұл ерекше өңіржиек бұйымы музей қызметкерлерінің облыс ауылдарын аралап, экспонат жинауда табылған музей экспонаты болып табылады. Халық ұғымында әшекейлерді сәндік салтанаты мен қатар дінге, әдет-ғұрыпқа наным-сенімге байланысты тағатын болған.

Өңіржиектің мағынасы ұрпақтың өсіп-өркендеуі, оның жалғастырушысы әйел адамның ролі, қауіп-қатерден сақтану сияқты жайларды білдіреді. Ертедегі сенім бойынша, өңіржиек әйел адамның құрсағын және кеудесін тіл-көзден, бәле-жаладан сақтайды деп сенген. Ол әдетте бір қатар не екі қатар болып төмен қарай салбырап күміс шынжырмен байланысатын бірнеше күміс пластинкадан тұратын топсалы, шынжырлы, салпыншақты әшекей алқа. Ол көйлек, кәжекейдің сыртына тағатын өте қымбат бағалы, әшекейлі сәндік бұйым. зергерлер оны үзбелеп, салпыншақтар тағып, асыл тастардан көз орнатып жасайды. Экспозицияда орналасқан өңіржиек ертеден келе жатқан зергерлік бұйым ретінде музейдің құнды жәдігері болып табылады. Өңіржиек қалыңдықтың негізгі әшекей бұйымдарының бірі және оны тойларда ғана таққан. Қапталына және төменгі жағына шынжырлар арқылы ромбы, жапырақ, сопақша, жыланбас, шар сияқты салпыншақтар ілінеді. Өңіржиек пошымы мен түзілісінің мағыналы ұрпақтың өсіп өркендеуі, оны жалғастырушы әйел адамның ролі, әртүрлі қауіп-қатерден сақтану сияқты жайларды білдіреді. Әсіресе ұрпақтың көбеюі мағынасын білдіретін өсімдік бейнелі көп зергерлік бұйымдарда кездеседі. Өңіржиектің қыз балаға арнал-

ған түрі өңіртал деп аталады. Өңіртал көбінесе қызыл түсті шыныдан не ақық тастан көз салынып шынжырмен мойынға тағылады [5, ВФ-3185/9].

Жүзік. Ұлтымыз ежелден күмістің адамға игі әсер ететін айрықша қасиеті бар деп білген. Ертеде қолында күміс жүзігі болмаса, асүйге әйел адамды кіргізбеген, міндетті түрде қолында сақина немесе жүзік болуы керек деп санаған. «Тамақ адал болуы үшін қолда жүзік болуы керек». Тіліміздегі «Сақинаны сәнге салмайды, ол – тазалыққа таразы», «Сақина сәнге жатпас, айқай әнге жатпас» дегендей ұғымдар сақинаның тек сәндік қана емес, гигиеналық қызмет атқарғанын дәлелдейді. Бұл тұжырымдар негізсіз емес. Өйткені, бұл бұйымдар көбіне күмістен жасалады. Ал таза күмісте әртүрлі ауру қоздырғыш микробтарды өлтіретін қасиет бар.

Күні бүгінгі дейін жас нәрестені шомылдырар алдында, баланың жөргегін жуар алдында, ол үйдің үлкендері «Қолыңа сақина салып ал, ол тазалыққа тән болады», – деп ескертіп отырады. Олай болса, нәрестені қырқынан шығарғанда оны шомылдыратын суға алтын, күміс немесе білезік салу дәстүрі оларды соған қатысып отырған әйелдерге сыйлық ретінде үлестіру үшін ғана емес, осындай асыл бұйымдарды қасиетті санаудан, тазалыққа мән беруден де шыққан. Сондай жүзіктердің түрі: құстұмсық жүзік, отау жүзік, балдақ жүзік.

Құстұмсық жүзік. Құстұмсық жүзіктерді бақыттылықтың, тәуелсіздіктің, еркіндіктің белгісі ретінде бойжеткен қыздар таққан. Оның рәміздік мәні «құстай ерікті, өз еркі өзінде», яғни «қыздың басы бос» деген ұғымды білдіреді. Тұрмысқа шыққаннан кейін төркін жағы Құстұмсықты қыздың киімдеріне қосып жіберетін болған. Тұрмысқа шыққан қызынан орамалға түйілген «құстұмсық» жүзік келсе, ата-анасы қуанып, көрші-қонақтарын шақырған. Құс бейнесі халық түсінігінде азаттықтың белгісі. Жүзікке қарап ата-анасы қызының ұзатылған жерінің жақсы екендігін білген.

Отау жүзік – атынан-ақ білініп тұрғандай, отауды бейнелейді. Бұл жүзікті күйеуінің ұрпағын жалғастырушы болып есептелгендіктен қалыңдықтың саусағына таққан. Жүзіктің үсті конус болып келеді. Қазақстанның батыс өңірінде беташардан соң келіннің қолтығынан сүйеген жас әйелдерге сақина салған.

Музей қорындағы ерекше жүзіктердің бірі «балдақ» жүзік. Көзі жоқ, бірыңғай түрі. Ерлер көбінесе жүзіктің балдақ түрін салған. Әдетте ешқандай әшекей жоқ алтыннан, күмістен сом-

дап соғылған немесе құйылған жай шығыршық тәрізді сақинаны қазақтар «балдақ» деп атайды. Балдақ сақинаны неке суы құйылған тостағанға салып, үйленетін адамдар бір-бірінің оң қолының төртінші саусағына кигізеді. Әйел адамдар саусағына сақина, жүзіктің бірнешеуін тақса, ер адамдар саусағына жалғыз балдақ қана салады. Ер мен әйелдің өзара қолдағы балдағын алмастырып алуы шын сүйіспеншіліктің белгісі саналған.

Жүзіктердің формалары мен ондағы символдар тіл-көзден сақтайды деген мағынадан туындаған. Батыс Қазақстан әсіресе Маңғыстауда жүзіктер өзінің ірілігімен, көлемділігімен ерекшеленді.

Екі саусаққа қатар тағылатын құдағай жүзіктің қос бауырдағы болады. Мұндай жүзіктер құдандалы екі рудың бір-біріне ынтымағы үшін сыйға тартқан. Күмістің зиянды микробтарды өлтіретін қасиеті күшті, сондықтан әрбір қазақ әйелінің қолындағы жүзік не сақина ол пісірген астың адалдығының куәсіндей болған [6].

Білезік – әйел адамдардың білек буына тағатын әшекейлі, сәнді бұйым. Білезік қымбат металдардан жасалады. Көлемі, пішіні, әшекейлі әр алуан болады, асыл тастардан көз орнатылады, алтын немесе күміс жалатып, лажылап, эмаль бағдарлап та соғады. Музейдегі экспозицияда қойылған білезік Маңғыстауға атағы

шыққан сынықшы Оңай деген кісінің музейге тартқан сыйлығы болып табылады [7, КП-283]. Сақталуы орташа бұл білезік XIX ғасырдың соңында күмістен жасалған. Білезік жасалған материалына қарай: алтын білезік, күміс білезік, сом білезік, сағат білезік, құйма білезік, бұрама білезік, топсалы білезік, жұмыр білезік, бес білезік, т.б. түрлерге бөлінеді. Білезік бір қолға, кейде екі қолға да тағылады. Қос білезік – екі қолға тағатын жалпақ бауырлы білезік. Оларға көбіне «сыңар өкше», «ырғақ», «бұрама» өрнектері салынып, кейде тас «көз» қондырылады. Бұл өңірде әйелдер қос білезік салады [8, 68 б.].

Осынау қазақ мәдениетіне қайталанбас қолтанбасын қалдырған зергерлер еңбегі үлкен құрметке лайық. Халқымыздың қанына сіңген зергерлік өнер мен болмысымыздың жақұтындай болған зергерлік бұйымдар ұлтымыздың баға жетпес байлығы, мол мәдени мұрасы.

Қорыта айтқанда, қазақ халқының дәстүрлі қолөнер туындыларының өміршеңдігін насихаттап, болашақ ұрпақтың бойына ұлттық мәдениетімізге деген сүйіспеншілік сезімін ояту мақсатында, облыстық музейде көптеген жұмыстар жасалуда. Этнографиялық бұйымдардың түрлері қазіргі заманда ұлттық дәстүрдің қайта жаңғыруына байланысты оқушы, студенттер мен ғылым саласының өкілдеріне мәдени-біліми қызмет көрсетуде өзіндік орын алып келе жатыр.

Әдебиеттер

- 1 Көшбайұлы О. Жұмбақ жайлап, аңыз өрген Маңғыстау. – Алматы: Үш Қиян, 2005. – 192 б.
- 2 Маңғыстаудың дәстүрлі қол өнері. – Алматы: Информ-А, 2001. – 174 б.
- 3 Қыдыралин Ү. Маңғыстау қазақтарының дәстүрлі мәдениеті мен әдет-ғұрыптары. – Атырау, 2002. – 152 б.
- 4 www.mangystau-muzey.kz
- 5 Маңғыстау облыстық тарихи-өлкетану музейі. – ВФ-3185/9.
- 6 Қазақтың зергерлік әшекейлері. – Алматы: «Өнер», 1985.
- 7 Маңғыстау облыстық тарихи-өлкетану музейі. – КП-283.
- 8 Спан Ә., Дүйсенбаева Ж. Ұлы даланың ұланғайыр мұрасы. – Алматы: «Нұрлы Әлем», 2006. – 224 б.

References

- 1 Koshbaiuly O. Zhumbak zhailap, anyz orgen Mangystau. – Almaty: Ush Kiyany, 2005. – 192 p.
- 2 Mangystaudyn dasturli kol oneri. – Almaty: Inform-A, 2001. – 174 p.
- 3 Kydyralin U. Mangystau kazakhtarynyn dasturli madenieti men adet-guryptary. – Atyrau, 2002. – 152 p.
- 4 www.mangystau-muzey.kz
- 5 Mangystau oblystyk tarikhi-olketanu muzeii. – VF-3185/9.
- 6 Kazakhtyn zergelik ashekeileri. – Almaty: «Oner», 1985 y.
- 7 Mangystau oblystyk tarikhi-olketanu muzeii. – KP-283.
- 8 Span A., Duisenbaeva Zh. Uly dalanyyn ulangaiyr murasy. – Almaty: «Nurly Alem», 2006. – 224 p.

Ақназарова Н.К.
Самарқанд қаласының тарихи-мәдени ескерткіштері

Бұл мақала Самарқандтың тарихи-мәдени ескерткіштерін зерттеп, олардың мәдениет сахнасындағы алатын орнын анықтауға және сол ескерткіштердің халықаралық туризмнің бір нысаны ретінде қарастыруға арналады. Осы мақсатта Өзбекстан Республикасындағы тарихи – мәдени, архитектуралық ескерткіштер мен тарихи қалалар бір-бірінен бөліп қарастырылды.

Өзбекстанда қала салу өнері көне заманнан басталып, орта ғасырларда өркендей түсті. Самарқанд қаласының сәулеттік өнер элементтері сол кезеңнің классикалық үлгісіне жатады. Жергілікті қала салу мәдениетінде, негізінен, өрнек пен эпиграфика әдісі қалыптасып, портал-күмбезді композиция пайда болды. Мақалада Самарқандтың архитектуралық ескерткіштерінің ерекшеліктерін көрсететін мәліметтер жинақталған.

Түйін сөздер: архитектуралық ескерткіштер, мәдениет, туризм.

Aknazarova N.K.
Historical and cultural monuments of Samarkand

This article is devoted to the study of historical and cultural monuments in Samarkand and their role in the cultural life of the country as an international object of tourism. To this end, this work discussed about historical, cultural, architectural and historical monuments of the city of the Republic of Uzbekistan.

Building and cities in Uzbekistan began in ancient times, and the construction of buildings was developed in the middle ages. Architectural elements of Samarkand and have a classic example of that era. In the local cultural structure of cities developed in the basis of the method of ornamentation and epigraphs, and the builders used the method of portal-dome. The article contains materials that show particular architectural monuments of Samarkand.

Key words: architectural monuments, culture, tourism.

Ақназарова Н.К.
Историко-культурные памятники Самарканда

Данная статья посвящена исследованию историко-культурных памятников Самарканда, их роли в культурной жизни страны как международных объектов туризма. С этой целью в работе рассматриваются историко-культурные, архитектурные памятники и исторические города Республики Узбекистан. Построение городов в Узбекистане начиналось в древние века, то в средние века строительство значительно развивается. Архитектурные элементы Самарканда имеют классический пример той эпохи. В основе архитектурно-культурного строительства городов использовался метод орнамента и эпиграфики, а также метод портал-купола. В статье собраны материалы, показывающие особенности архитектурных памятников Самарканда.

Ключевые слова: архитектурные памятники, культура, туризм.

САМАРҚАНД ҚАЛАСЫНЫҢ ТАРИХИ- МӘДЕНИ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Самарқанд – біздің дәуірімізге дейінгі шашамен VIII ғасырда негізі қаланған әлемдегі өте көне қалалардың бірі, әйгілі Рим қаласымен бір мезгілде салынған. Самарқанд көне деректерде ежелгі Соғды мемлекетінің астанасы ретінде тарихта мәлім екенін біз б.д.дейінгі VI ғ. зороастризмнің қасиетті кітабы Авестадан білеміз [1, 27 б.].

Самарқанд біздің дәуірімізге дейінгі I мыңжылдықтың ортасынан Марқанд аталып келгені бізге белгілі, сонымен қатар Ұлы Александр дәуірі хроникасында атақты соғды Афрасиабы ретінде аталып өтеді, бірақ осы уақыттағы атын Шыңғысхан дәуірінде иеленген. Ақсақ Темір және оның немересі Ұлықбек дәуірінде қала ұлы Самарқанд деп аталған.

Тұла бойы тарих пен тағылым тұнған Самарқанд қаласы Памир-Алтай тауларының баурайындағы Өзбекстанның оңтүстік-шығысындағы Зарафшан өзенінің алқабында орналасқан.

Самарқанд – көркіне көз тоймастай сұлу қала. Әлемге атағы шыққан небір философтар мен ақындар: «Әлемнің Айнасы», «Көңілдің бағы», «Шығыстың жауһары», «Жер Дидары» секілді түрлі теңеулер арнағанымен, қаланың әдемілігін жеткізуге ешбір сөздің құдіреті жетпейді. Барлық жақұты мен әсемдігін көзбен көріп қана ләззат ала аласыз [2, 102 б.].

Ұлы Жібек жолында қанат жайған қала небір жойқын шапқыншылықты көріп, қаншама соғыстың ащы дәмін татты, отқа да оранды, оққа да ұшты, құлады да, қайта тұрды... Бірақ қала өз құндылығын жоғалтқан емес, одан сайын көркейе берді, көркейе берді. Көптеген жылдар бойы дәл осы шаһар арқылы сауда-керуендері батыста Парсы жеріне, шығыста Қытайға, оңтүстікте Үндістан даласына ағылып жатты.

Самарқандты өздері құрған мемлекеттің астанасы еткен Александр Македонский, Шыңғыс хан, Әмір Темірлер қала тарихына есімдерін мәңгі өшпестей етіп қашап жазып кетсе, Темірдің немересі Ұлықбектің кезінде қала Шығыстың ғылым мен мәдениет орталығына айналды.

Ұлықбек соққан атақты обсерватория да Самарқанд маңында болған. Дөңгелек пішіндес үш қабаты ғимаратта Ұлықбек өз шәкірттерімен астрономиялық зерттеулер жүргізген деседі.

Бүгінде Самарқанд – көненің көзі саналатын өте ерекше құндылықтары құнттай сақталып тұрған қасиетті мекен. Осы

ерекшелігінің арқасында ЮНЕСКО қаланы бүкіл адамзаттың мұрасы саналатын тарихи құндылықтар тізіміне енгізді. Ежелгі сәулетшілік өнердің ескерткіштері, ғылыми және көркем-өнер мектептерінің мұралары, ұлттық қолөнер орталықтары жыл өткен сайын әлемді аузына қаратуда.

Орталық Азияның өзге қалалары секілді Самарқандта екі бөлімге бөлінген: жаңа қала және көне қала. Жаңа бөлімі қаланың білім беру және мәдениет орталығы деп танылса, көне бөлімі тарихи ескерткіштер мен дүкендерге, сауда лашықтарына және көне ғимараттарға толы. Туристерге арналған саяхаттар көбіне көне қалада өткізіледі. Қаладағы ең көрікті орындардың бірі Регистан қалашығында Ұлықбек, Шері-Дар, Тіллә Қари медреселері орналасқан. Медресенің үшеуі де әртүрлі мезгілде тұрғызылып, өскелең ұрпаққа ата-баба мұрасы ретінде жеткізілген. Самарқанд бұдан өзге де көптеген кесенелер мен мазарларымен танымал.

«Шығыстың Жауһарының» әрбір тасы, әрбір қабырғасы тарихтың тірі беттері секілді. Оның есімін Рудаки, Навои, Захири, Самарқанди, Омар Хайям, Ибн-Сина, әл-Бируни сынды ортағасырлардағы ділмарлар мен ақындардың есімдерімен байланыстыруға болады [3, 35 б.].

XIV-XVI ғасырларда Самарқанд өсіп өркендеудің шарықтау шыңына шықты, қалада цитадельмен бірге қорғаныс қамалдары, кең көшелермен қатар алып сәулет құрылыс кешен ансамблдері Эль Регистан, Шахи Зинда, Бибі Ханым және қаланы 13 шеңбермен қоршай саябақтармен бау бақшалар салынды. Самарқанд қаласы ғимарат ескерткіштерінің әсемдігімен әйгілі, мұнда ғимараттарды шыңылтырмен қаптаудың озық үлгілері пайда болды, әрі барлық ескерткіштерді зермен өрнектеліп шыңылтырмен қаптады. Шахи Зинда – Өзбекстанның Самарқанд қаласындағы Афрасиаб тауының етегінде, төменнен жоғары жүргенде көтерілген баспалдақты жолдың екі жағында орын алған кесенелер топтамасына берілген атау. Бұл кесенелердің көбі 14-15 ғасырлардан қалған және Әмір Темірдің отбасынан болғандарға және жақындарына салынған. Бұлардан Қусам бин Аббастың (радиаллаһу анһ) кесенесі, Әмір Темір дәуірінен бұрын салынған [4, 29 б.]. Самарқандқа Исламды әкелген сахабалардың бірі Қусам бин Аббас 672 жылы Құрбан айт күні шәһит болған. «Шәһиттер сендер білмейтін өмірде тірі» деген аятқа сүйеніп, бұл жер Шахи Зинда (тірі шах) деп аталған.

Ұлықбектің салдырған, тау етегіндегі дарбазадан өткен кезде Шахи Зиндаға кірілген бола-

ды. Кіруімен қара көк, қою және ашық жасыл, қара, сары, ақ, қарақошқыл және көгілдір түсті фарфорлар шағылысып көзді алады. Бұл жерде екі мешіт және бір медресе бар. Шахи Зинда кесенелері жалпылама квадратты құрылымдардан тұрады және ең көз тартатын қасиеті – күмбездерінің өте биік және қауын пішінді болуы. Екінші бір қасиеті – Әмір Темір заманының ең бай әшекейлерінің жиынтығынан құралғаны. Әшекейдің көп бөлігі фарфордан жасалған. Жазулары барынша әшекейленген кесенелер тек сыртқы көркемдігімен ғана емес, фарфор қаптамаларымен сәулетшілік өнерінің өзара үйлесуі жағынан да ерекше әдемі көрініске ие [5, 13 б.].

Алтынмен апталып түрлі түсті өсімдік стилінде алтын жалатылып өрнектелген, шыңылтыр плиталармен қапталған мұндай сәулет ескерткіші әлемнің еш жерінде кездеспейді. Бұлтартпас айғақ есебінде біз XVI ғасырда салынған Тіллә Қара медресесін айта аламыз, медресе халық арасында тектен тек Алтындатылған деп аталмайды, себебі күмбезді зал интерьері Кундаль стилі өрнегімен безендірілген. Тіпті мұндай тұтас күмбезді алтынмен аптау тәсілі әйгілі Темір шеберлеріне де беймәлім болған. Қаланың ең әсем көрікті жерлері, әлемдегі ең сұлу алаңдардың бірі ол негізі XVI – XVII ғасырларда қаланған Регистан алаңы, алаңды қоршалай ежелгі биік ғимараттар, кесенелер, азан шақыруға арналған мұнаралар орналасқан, алаң тарихтың ғаламат көрме залы іспетті. Афрасиаб қаласының оңтүстік бөлігінде Шахи Зинда жерлеу қорымы созылып жатыр, көше зираттың қос қапталында XI – XVI ғасырлардың мешіттері мен кесенелері орналасқан. Қаланың орталығына жақын Бибі ханым мешітінің биік құландылары байқалады, мешіт Әмір Темірдің жарлығымен салынған шығыстағы ең биік ғимарат болып есептеледі. Мешіт күмбезін бір кездері көк аспанмен, арқасы мен порталын құс жолына теңеген.

Бибі ханым мешіті – Әмір Темір билігі тұсында салынған архитектуралық ескерткіш. 1399–1404ж. Әмір Темірдің Үндістандағы жеңісінің құрметіне Самарқандта тұрғызылған. Халық арасында Бибі ханымды Әмір Темірдің әйелі дейді. Әзери стиль салынған.

Ескерткіш ұзынынан да, көлденеңінен де айқын белдеулене салынған, тікбұрышты аула тәріздес (83x62м). Әсіресе, биік қасбетіндегі әшекейлеу үшін жасалған ұзын белдеу көрнекі көрінеді. Оның артында, ауланың қарама-қарсы бетінде мешіттің негізгі ғимараты (биіктігі 44 м), ал көлденең белдеу бойына кішірек екі ғимарат орналасқан. Ауланы айналдыра көп

күмбезді галерея тұрғызылған, құрылыстың сыртқы бұрыштары биік мұнаралармен бекітілген. Мешіттің үш ғимаратын да біртектес – мығым, шаршы негізді, цилиндр барабанды ширек күмбезбен жаба келіп, төбесінен фероконикалық күмбез шығарған. Үлкен мешіттің қасбетіндегі бұрыштары гүлдестемен оймышталған көп қырлы мұнаралармен көмкерілген. Ғимараттың ерекше сәнді әрі келісімді түрі оны өз алдына дербес құрылыс ретінде қарауға мүмкіндік береді. Мешіттердің қасбеті нақышты өрнектелген, мозаикамен, оюлы мәрмәртақталармен безендірілген. Ішкі жағы түгелдей алтындаған көкшіл бояумен өсімдік тектес, геометриялық өрнек

түрінде өрнектелген. Бибі ханым мешіті Орта Азияның ортағасырлық архитектурасының ғажап үлгісі болып табылады. Ол кейінгі архитектурасының дамуына зор ықпал жасады.

Жақын маңда атақты Әмір Темірмен оның ұрпақтарына арналып салынған Көр Әмір кесенесі орналасқан, кесене пішіні мен формалары таңғаларлықтай көлемде салынған, әрі үлкен көк қызғалдақты еске салатындай. Кесененің ішкі қабырғалар панелдері сары-жасыл мәрмәр таспен қапталған, көк сырмен боялып алтынмен апталған, соның әсерінен күмбез астымен мүрде жерленген бөлмеде ерекше түстермен әсемдеген [6, 74-80 бб.].

Әдебиеттер

- 1 Прибыткова А.М. Строительная культура Средней Азии в IX-XII вв. – М.: Издательство литературы по строительству, 1973. – 238 с.
- 2 Булатова В.А., Маньковская Л.Ю. Памятники зодчества Узбекистана XIV-XIX вв. – Ташкент: Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1983. – 144 с.
- 3 Писарчик А.К. Народная архитектура Самарканда. – Душанбе: издательство «Дониш», 1974. – 139 с.
- 4 Воронина В.Л. Народные традиции архитектуры Узбекистана. – М.: Издательство архитектуры и градостроительства, 1951. – 168 с.
- 5 Воронина В.Л. Вопросы охраны и использования памятников народной архитектуры в республиках Средней Азии // Экспресс-информация. Серия: музееведение и охрана памятников, вып. 1. – М., 1975. – 43 с.
- 6 Абдурасулев Р.Р. Архитектура народного жилища Узбекистана. //Архитектурное наследие Узбекистана. – Ташкент: издательство Академии наук УзССР, 1960. – 250 с.

References

- 1 Pribytkova A.M. Stroitel'naja kul'tura Srednej Azii v IX-XII vv. – M.: Izdatel'stvo literatury po stroitel'stvu, 1973. – 238 s.
- 2 Bulatova V.A., Man'kovskaja L.Ju. Pamjatniki zodchestva Uzbekistana XIV -XIX vv. – Tashkent: Izdatel'stvo literatury i iskusstva im. Gafura Guljama, 1983. – 144 s.
- 3 Pisarchik A.K. Narodnaja arhitektura Samarkanda. – Dushanbe: izdatel'stvo «Donish», 1974. – 139 s.
- 4 Voronina V.L. Narodnye tradicii arhitektury Uzbekistana. – M.: Izdatel'stvo arhitektury i gradostroitel'stva, 1951. – 168 s.
- 5 Voronina V.L. Voprosy ohrany i ispol'zovanija pamjatnikov narodnoj arhitektury v respublikah Srednej Azii // Jekspress-informacija. Serija: muzevedenie i ohrana pamjatnikov, vyp. 1. – M., 1975. – 43 s.
- 6 Abdurasulev P.P. Arhitektura narodnogo zhilisha Uzbekistana. //Arhitekturnoe nasledie Uzbekistana. – Tashkent: izdatel'stvo Akademii nauk UzSSR, 1960. – 250 s.

Рахимгалиева К.М.
**Қазақ әйелдерінің
қолөнеріндегі жүннен
жасалатын бұйымдарының
өзекті мәселелері**

Мақалада қазақ әйелдерінің қолөнеріндегі жүннен жасалатын бұйымдар сырмақ, текемет, аяққап, киіз басу тағы басқа түрлерінің тарихы мен бүгінгі күні енген өзгерістері, қоғамдағы әлеуметтік даму және дүниетанымдық көзқарастарға тигізген әсері туралы қарастырылған.

Мақалада қазақ әйелдерінің қолөнеріне қоршаған табиғи ортаның әсері, өзге халықтармен араласуының нәтижесіндегі өзгерістер зерделеніп, қолөнер түрлеріне байланысты архив материалдары мен дәстүрге айналған ресейлік, отандық зерттеушілердің еңбектері мен ой-пікірлерін пайдалана отырып жазған. Мақала барысында жасалған ойлар түйінделіп, соңында автор тарапынан ғылыми тұжырымдар жасалады.

Қазіргі қоғамда қалыптасқан ой, көзқарас, зерттеулер негізінде қазақ халқының қолөнерінің әдістері, өнер саласындағы ғылыми принциптер кеңінен қолданылған. Мақалада автор дерек материалдарына талдау жасай келе, қазақ әйелдер қолөнерінің тарихына қатысты ойларын білдіреді.

Түйін сөздер: қазақ қолөнері, сырмақ, текемет, киіз басу, аяққап.

Rahimgalieva K.M.
**Actual problems of woolen
products of applied art of Kazakh
women**

In article the history and modern changes in izgotovleniye various a product from wool as syrmaк are considered, tekemet, aiakkap, kiiz basu, and their influence on social development of society and outlook.

To article are imprinted, enormous applied art of the Kazakh women result of influence of environment and ratio with other different people. Article is enriched with use and responses of domestic and Russian researchers of applied art. In the conclusions the author drew the scientific conclusion in the sphere of applied art a product from wool.

On the basis of modern thoughts, a look and research in our society different types of applied art of the Kazakh people as eternal national arts are widely applied. Having analysed all collected materials, the author expresses own opinion on development of applied art a product from wool of the Kazakh women.

Key words: Applied arts, syrmaк, tekemet, kiiz basu, aiakkap.

Рахимгалиева К.М.
**Актуальные проблемы изделий
из шерсти прикладного
искусства казахских женщин**

В статье рассматриваются история и современные изменения в изготовлении различных изделий из шерсти, как сырмак, текемет, аякқап, кииз басу, и их влияние на социальное развитие общества и мировоззрение.

В статье запечатлены колоссальные труды прикладного искусства казахских женщин в результате влияния окружающей среды и соотношения с другими разными народами. Используются отзывы отечественных и российских исследователей прикладного искусства. В заключение сам автор сделал свой научный вывод в сфере прикладного искусства изделий из шерсти.

На основе современных мыслей, взгляда и исследований в нашем обществе широко применяются различные виды прикладного искусства казахского народа как вечное народное искусства. Проанализировав все собранные материалы, автор выражает свое собственное мнение на развитие казахского прикладного искусства изделий из шерсти.

Ключевые слова: прикладное искусство, текемет, сырмак, кииз басу, аякқап.

**ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІНІҢ
ҚОЛӨНЕРІНДЕГІ
ЖҮННЕН ЖАСАЛАТЫН
БҰЙЫМДАРЫНЫҢ
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Қазақтардың қолданбалы өнерінің тарихын зерттеуде ғалымдардың, саяхатшылардың және суретшілердің нобайлары маңызды деректі еңбек қызметін атқарды. Қазақ қолөнерінің өсу жолы, өзіне тән даму тарихы бар. Ол тарих сонау көне замандардан басталады. Оған Қазақстан жерінде бұрын-соңды жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижесінде анықталған ежелгі мәдениеттің үлгілері дәлел бола алады. Мұның өзі қазақ өнерінің республика жерінде мекендеген сақ, үйсін, қыпшақ, ғұн, қарлұқ және тағы басқа көне түркі тайпаларының мәдениетімен байланыстың айғағы [1. 15-21].

XVIII ғасыр соңында П. Паллас, И. Георги, XIX ғасырда Э.А. Масанов, А.И. Левшин, А. Добромислов, Г. Потаниннің, А. Чернышевскийдің, А. Мартынов, М. Красовский, И.Я. Словоцов, Б.Д. Дауылбаев, В. Радлов. СССР Ғылым академиясының жиырмамыншы жылдары С.М. Дудин мен Е. Шнейдер. XX ғасырдың 50 жылдарынан кейінгі кезең дәстүрлі сәндік-қолданбалы өнерді зерттеуді Ш. Уалиханов, Э.А. Масанов, Х. Арғынбаев, В. Потто, Ә. Марғұлан, С. Қасиманов, М.С. Мұқанов, Ө. Жәнібеков, А. Сейдімбек сияқты көртеген ғалымдар қазақ халқының қолөнерінің сан қырларына зерттеу жұмыстарын жүргізген [2. 7-12].

Жетісу қазақ әйелдерінің қолөнеріндегі жүннен жасалатын бұйымдардың жасалу жолдары мен түрлерін ашып көрсету. Қарастырылып отырған мақала қазіргі қоғамда қалыптасқан ой, көзқарас, зерттеулер негізінде, қазақ халқының қолөнерінің әдістері, өнер саласындағы ғылыми принциптер кеңінен қолданылды.

Қазақ әйелдерінің қолөнеріндегі жүннен жасалатын бұйымдардың түрлерін қарастырайық. Қазақ қолөнері қорындағы киізден жасаған бұйымдар қайталанбас өзгешелігімен, қалыптасқан топтама жүйелігімен ерекшеленеді. Солардың бірі – сырмақ. Сырмақ – арнайы басылған киізге басқа түсті киізден, матадан қиып дайындалған ою-өрнекті сырып тігу арқылы жасалған сәнді бұйым. Сыру дегеніміз арасын жиі етіп тігетін тігістің түрі, жиі етіп бастырып тігу. Демек, сырмақ атауының өзі оны дайындау әдісінен алынған. Киіздер мен текеметтер қай заманда да тұтынушылардың қажеттіліктерін өтеп келгендігі даусыз. Сырмақтың пайда болуына тұрмыста

кездесетін қарапайым жағдайлар себеп болған тәрізді. Айталық, көнерген киіздерді қабаттап төсеу, одан соң оны қобырай бермеу үшін қабаттап көктеу. Осындай жағдайдан бара-бара қабаттауды белгілі бір пішінге келтіріп, ықшамдап төсеп, көктеуді де бірте-бірте жиі тігістерге ауыстырып, одан әрі сыруға көшкен деп санауға болатын сияқты. Алғашқы сырмақ пішіні осылай қалыптасқан [3. 42-64].

Сырмақтар тозбайтын мықтылығымен ерекшеленеді. Жақсы сырылған сырмақтар 50 жылдан астам уақытқа дейін шыдас береді. Оған қоса, сырмақ сыруға жүн өте аз мөлшерде пайдаланылады. Ісмер оюшы бір түсті жүнді екіншісінің үстіне салады да, өзінің ойына алған өрнегін жасайды. Және сол өрнектің екі жақ шетін бірдей жиектей келіп, ортасын сырады. Одан соң ақ жүнге қара, не қоңыр, я болмаса керісінше қоңыр түске ақ жүн қапсырылады. Сонда сырмақтың өрнектелген бетінде екі түрлі үйлесімді түс пайда болады. Түрлі-түсті жүндердің қосылған тұсындағы тұйық желісіне бояулы жіп тігіледі. Егер текеметтерде көбінесе жануардың болмысын ойға салатындай оюлар қолданылса, сырмақтарда өсімдік нышандарын бейнелеу басым. Сырмақтың орталық алаңы бар, ол өрнектермен бөлінеді де, көбінесе ешкі жүнімен шашақталып, әдіптеледі. Сырмақ сырудың негізгі үш тәсілі кеңінен тараған. Олар: қайып сыру, тепшіп сыру, қабып сыру. Бұларды негізінен жіп салып сыру және жіп салмай сыру деп екі түрге топтастырады [4. 5-13].

Сырмақ жасалатын киіз не шымқай ақ, не шымқай қара және түйіртпек, ошаған, тесік болмауы тиіс. Мұндай кемшіліктер оюға, сыруға, біртегіс жиектеуге бөгет жасайды. Сондықтан сырмақ басатын киіздің жүні, оның өңі күні бұрын таңдалып, ол көбінесе қозы жүнінен алынады [5].

Қазақ сырмақтарының 4 түрлі атауы бар. Оларды «ақ сырмақ», «қарала сырмақ», «жиекті сырмақ», «дебіске сырмақ» деп атайды. Ақ сырмақты бояулы жиекпен немесе түсті матамен оюламайды. Оны тек шуда жіппен ғана тоқылған жиекпен немесе таңдайлап иірген қарала жиекпен жиектейді. Қарала сырмақты қара және ақ киізден ойыстырып, астарлап, сырып жасайды. Оюларды құраған тігістің үстіне бояулы жиек бастырылады. Бұл бұрын сән-салтанатта сыйлы қонақтарға төселетін, көш жүгіне жабылатын еді. Жиекті сырмақты тұтас бірыңғай ақ немесе қара түсті киіздің бетіне бірнеше түсті бояумен өрнектеп жиек бастыру арқылы жасайды. Мұны мүлікті тең етіп бууға, жолға алып шығуға және басқа да күнделікті

тұрмыста көп пайдаланған. Дебіске сырмақты жасағанда тұтас киіздің бетіне әр түсті матаны оюлап бастырып, сол оюлардың шет-шетіне жіңішке жиек басады. Кейде кестеленген тұтас матамен тыстап та дебіске жасайды [6. 43-47].

Сырудың тігісі де екі түрлі: біріншісі – жеке жіптің өзімен әрлі-берлі тік шаншып сыру арқылы тігу де, екіншісі – қос жіппен сырып тігу. Бұл әдіс инедегі жіптің астынан тағы бір жіпті бос төсей отырып сыру арқылы іске асырылады. Мұндай тігіс тігін машинасының тігісіне ұқсайды. Сырмақты сыру үнемі ою-өрнектердің бағытымен оюлана сырылады. Сырылып болған соң сырмақтың шеттерін тегістеп қиып, шетіне жиек бастырады. Жиек жіптер неғұрлым ашық түсті, ұяң ақ жүннен иіріледі [7. 137-187].

Жиекке арналған жіпті жалаң қабат түрінде біреуін оңқай, біреуін солақай етіп иіреді. Содан кейін оларды өзді-өзіне қосады да, оны екі қабаттап екі бөлек етіп тағы иіреді. Бұл екі қабатталып иірілген екі бөлек жіпті екі «тін» деп атайды. Бұдан кейін екі «тінді» екі бөлек домалақтап мөлшерін біліп алған соң, оны бояуға салу үшін қайтадан төгеді де, жарты метр шамасындай етіп босатып шумақтайды. Мұны жіпті келептеу дейді. Келептенген жиек жіпті қазанға салып бояумен бірге аударыстыра отырып қайнатады. Қайнату үстінде жиек жіптің қылшықтары бүріліп, сыптығырланады да бояу жақсы сіңеді. Қазақтың халықтық әдісінде бояуға ашудас, мүсәтір, тұз қосып, аздап май салады. Бояу сіңіп, қайнап болған жіпті сол келептеулі қалпында сөреге іліп, кептіреді. Бояудың бір қалыпты сінуі үшін сөредегі жіпті де сағат сайын аударыстырып отырады. Әбден кеуіп болған соң оңқай домалақ пен солақай домалақты қатар жарыстыра отырып бір ұшынан бастап ысқылайды. Ысқылау үстінде жиек жіп тағы да тазарып әрленеді. Ысқылаудан өткен жиектің екі тінін қосып (оны ширатпайды) бір домалаққа жинайды. Мұны «бас» деп атайды. Басқа төгілген оңқай, солақай екі тінді жарыстыра отырып сырмаққа бастырады. Сонда бастырылған жиектің қатар түскен ширатындысындағы оңқай иірім мен солақай иірім қарсыласа келіп біркелкі және әдемі таңдай өрнегін жасайды [8. 78-84].

Сырмақтар ұсталатын орнына қарай аталады. Олар: от киіз (от сырмақ), от басы сырмағы, тізе сырмақ, маяуза (қарт адамдарға арналған төсеніш) сырмақ, төр сырмақ, іргелік (ірге киіз), аяқжол т.б. деп аталады [9. 9-15].

Маяуза аң терілерінен, мал терілерінен жұмсақ етіп илеп, кейде астарлап істелетін төсеніш.

Тізе сырмақ – отбасы адамдарының екі бүктеп салып отыратын (бүктелмейтін ықшам түрі де болады) төсеніші.

Қазан жақтан отағасы төсегі алдына дейін тізе сырмақтың бірнешеуі төселеді. Әрбір отбасы мүшесінің өз сырмағы болады.

Көш-қонда артқан түйе жүгінің үстіне жабылатын сырмақ – «көш сырмағы» делінеді. Аналарымыз көш сырмақтардың көлемдерін үш-төрт метрге дейін жасап, көштің сәні ретінде істеген. Аса сәнді істелген көш сырмақтар кілемнен кем түспеген. Ондай көш сырмақтарының шетіне жібектен, жіптен түрлеп, зерлеп шашақ төгіп сәндеген. Көш сырмақтары төрге ара-тұра бір салар ретінде де пайдаланылған [10. 11-23].

«Жасау сырмақ» деп, ұзатылатын қызға арнап жасалатын сырмақтар айтылады. Бұндай жасау сырмақты ата-аналар ерте бастан бастап істеп теңге буып сақтайды. Ол әр түрлі өлшемде жасалады. Алдыңғы айтылған сырмақтардың барлығы да қызға жасау ретінде беріледі [11. 24-27].

Төсек сырмақ төсек үстіне салынады. Төсек – әрбір отбасы адамдарының жатып тынығатын, ұйықтайтын меншікті орны. Оны жерден биік тұратын етіп ағаштан жасап «төсек аяқ» деп атайды. Төсек аяқтың ең дәстүрлі түрі «қайқыбас». Кейін келе бұл төсек аяқтарды – кереует деп атады.

«Аяқжол» дегеніміз – ордаларға кіретін жолға салынатын ұзын төсеніш. Аяқжол алаша, кілемдерден, сондай-ақ кестелі асыл қалың кездемелермен қапталып киізден де жасалған. Төрелер мен бай-билердің келін түсіру, қыз ұзату тойларына арнап та жасалған. Келін отауына дейінгі қырық метрлік аралыққа, одан да ұзақ аралыққа, торғын-торқа, жібек кездемелерден аяқжол төселген. [11. 29-32]. Ал ол жасалу үлгілеріне және істелу жолдарына қарай бірнеше түрге бөлінеді.

Дәстүрлі үлгі дегеніміз – ел арасына кең тараған, екі жан, екі бас және орта салып жасалатын, бес бөліктен құралатын сырмақ үлгісі [12. 160-163]. Осы дәстүрлі үлгідегі сырмақтар өз ішінен істелу жолына қарай 1) оюлы сырмақ, 2) ойыстырылған сырмақ, 3) жиек сырмақ, 4) кестелі сырмақ болып бөлінеді [12. 191-227].

Сондай-ақ әр рулардың атауларына байланысты: керей, найман сырмағы – оюларының ою сабағы қысқа, оюы ұсақ келеді. Ал төре, уақ, албан, қытай сырмақтары – кесек оюлармен жасалады. Байырғы, дәстүрлі оюлар қалпын сақтаған [9. 34-47].

Қазақ қолөнерінде арнайы басылған немесе дайын тұрған ақ киіздерден жасалатын заттар көп. Сырмақ, текемет, төр киіз, тұс киіз сияқты көлемді мүліктерден басқа да көлемі шағын заттар бар. Олар: аяққап, қол дорба, сандыққап, төсек көмкеруі, керегеқап, асмадық (орнектелген түйе жабу), тоқым, кебенек, қалпақ, телпек және т. б. Мұндай заттарды жасауға қажетті киізді көбінесе оюлап кеспей тұтас күйінде пішіп алып, өрнекті соның бетіне жапсыраты еді. Ондай өрнектерді салу үшін кейде әр түсті түрлі маталарды оюластырып, кейде бір түсті матаның бетін әр түрлі жіппен өрнектеп кестелейді. Көбінесе мұндай мүліктердің шет-шеті көмкеріліп, жібек жіптермен шашақталып, әр жерінде келетін баулары да тоқыма әшекейлі келеді. Кейбір қалпақ, телпек, киіз қорамсақ тәрізді мүліктер алтын, күміс, жібек жіптермен кестеленіп, сондай асыл дүниелерден әр түрлі әшекейлі салпыншақтар, жалтырауықтар қадап сәндендіріле түседі [13. 5-11].

Қорыта айтқанда қазақ халқының ұлттық қолөнерінің сақталу мәселесі қазіргі таңда біршама қарастырылған, бірақ әлі де болса қалпына келтіруді қажет ететін қазақ халқының қолөнер бұйымдаы баршылық. Болашақта осы мәселе өз шешімін табады деген ойдамын.

Әдебиеттер

- 1 Райымхан К.Н. Қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнері. – Алматы: «Қазақ университеті». 2010. – 134 б.
- 2 Муқанов М.С. Казахские домашние художественные ремесла. – Алма-Ата, 1979. – 120 с.
- 3 Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. – Алма-Ата: «Өнер». Т.2. 1987. – С. 282
- 4 Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. – Алма-Ата, «Өнер». 1987. – 128 б.
- 5 Масанов Э.А. Казахское войлочное производство во 2-ой половине XIX-XX вв.//Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. – Алма-Ата, 1959.
- 6 Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. «Қазақстан баспасы», – Алматы, 1997. – 117 б.
- 7 Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 248 б.
- 8 Жәнібеков Ө. Жолайрықта. – Алматы: Рауан, 1965. – 109 б.
- 9 Басенов Т.К. Прикладное искусство Казахстана. – Алматы: Казгосполитиздат, 1958. – С. 47.
- 10 Джанибеков У.А. Культура казахского ремесла. – Алматы: Онер, 1982. – С. 144.

- 11 Войлок казахов вчера и сегодня: пособие для ремесленников / Тохтабаева Ш., Беккулова А., Амирова Б., Асанова Б. – Алматы, 2008.
- 12 Ысқаққызы Ә. Сырмақ өнері. – Алматы: «Алматыкітап», 2007. – 232 б.
- 13 Мұқанов Қ. Жүннен жасалатын бұйымдар. – Алматы: «Қайнар», 1990. – 144 б.

References

- 1 Рауымхан К.Н. Kazakh halkinin sandik qoldanbali onepi. A. «Kazakh univerciteti». 2010. 134 p.
- 2 Mykanov M.C. Kazaxskie domashnie xydojectvennie remecla. Alma-Ata, 1979. – 120 p.
- 3 Mapgylan A.X. Kazaxskoe napodnoe prikladnoe ickysstvo. Alma-Ata, «Oner». V.2. 1987. – p. 282
- 4 Arpinbaev X. Kazakh halkinin qolonepi. Alma-Ata, «Oner». 1987 – 128 p.
- 5 Macanov E.A. Kazaxskoe voylochnoe proizvodctvo vo 2-oy polovine XIX-XX vv // Proceedings of the Institute of History, archeological and etnografii KazSSR. – Alma-Ata, 1959.
- 6 Tajimuratov B. Shebepdin qoli optak. «Kazakhstan баспаси» Almati, 1997. – 117 p.
- 7 Kacimanov C. Kazakh halkinin qolonepi. Almati: Kazakhstan, 1995. – 248 p.
- 8 Janibekov O. Jolaypiqta. Almati: Rayan, 1965. – 109 p.
- 9 Bacenov T.K. Prikladnoe iskysstvo Kazaxstana. Almati Kazgocpolitizdat, 1958. – p. 47
- 10 Djanibekov U.A. Kылтыра kazaxskogo remecla. Almati Oner, 1982. c. 144
- 11 Voylok kazaxov vchera and segodnia: Manual remeslennikov / Tohtabaeva S., Bekkulova A., Amirov B., Assanova B. Al-maty, 2008
- 12 Isqaqqizi B. Cirmaq onepi. Almati. «Almatikitap», 2007. – 232 p.
- 13 Muqanov K. Junnen jacalatin buyimdap. Almati. «Qaynap», 1990. – 144 p.

Тойшиева А.Б.
**Мұрағат ісіндегі басқарудың
теориялық негіздері**

XXI ғасыр қоғамның толықтай ақпараттық жүйеге көшу кезеңі. Бұл мақалада ақпараттық қоғам дамуындағы өзекті мәселелердің бірі болып саналатын мұрағат ісін басқару, ұйымдастыру және қолайлы пайдаланудың әдіс-тәсілдері, принциптері жан-жақты қаралады. Мақалада мұрағат ісіндегі басқару процесінде мекеме басшысының мұрағат персоналы еңбегін, оның сыртқы ортамен қарым-қатынасын бұл мақсаттарға ұйымдастыру-жарлықтық, әлеуметтік психологиялық және экономикалық әдістерді пайдалана отырып реттейтіндігі баяндалған. Қазіргі мұрағатты басқарудың теориясы мен практикасының негізін менеджмент концепциясы құрайтындығына баса көңіл бөлінген. Қоғамның даму сатысын жоғары дәрежеде кеңейту үшін мәдени қазынамыз сақталған мұрағат жүйесінің құрылымын дұрыс басқаруды қажет етеді. Ғылым дамуында жаңадан енген менеджер ұғымының мұрағат ісіндегі орны мен атқаратын қызметі жайында ақпараттар ұсынылады.

Түйін сөздер: мұрағат ісі, басқару, менеджмент, ақпараттану, басқару теориясы, менеджер.

Toyshyeva A.B.
**The basics of management theory
in the archive business**

XXI century is the period of transition society to the information system. In article considering issues of the information society, which is one of the urgent problems in the development of archives in the management, organization and operation of acceptable methods, techniques and principles. The role of archives in modern society is high. Today the functions of archives consist not only in maintenance historycultural heritage in the scale of country but also serve to satisfaction of informative necessities of ordinary citizens. According to statistics, the amount of queries of citizens grows from year to year. There is the real informativerevolution in this sphere. Thus, introduction of the system of quality conduces to appearance, depending on the size of enterprise, to hundreds or even thousands of documents that in accordance with the same standards, it is necessary. The information on the new concept of «manager» in scientific researches, its importance and functions.

Key words: archiving, administrating, management, computer science, management theory, manager.

Тойшиева А.Б.
**Основы теории управления
в архивном деле**

XXI век – период перехода общества к информационной системе. В статье всесторонне рассматривается проблема информационного общества, являющаяся одной из актуальных проблем в развитии архивного дела в управлении, организации эксплуатации, и приемлемые методы, приемы и принципы. Роль архивов в современном обществе высока. Сегодня функции архивов заключаются не только в сохранении историко-культурного наследия в масштабе страны, но и в удовлетворении информационных потребностей обычных граждан. Согласно статистике, из года в год растет количество запросов граждан. В этой сфере происходит настоящая информационная революция. Таким образом, внедрение системы качества ведет к появлению, в зависимости от размера предприятия, сотен или даже тысяч документов, которыми в соответствии с теми же стандартами, надо управлять. Представлена информация о новом понятии «менеджер» в научных исследованиях, его значимость и функции.

Ключевые слова: архивное дело, управление, менеджмент, информатика, теория управления, менеджер.

МҰРАҒАТ ІСІНДЕГІ БАСҚАРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Қоғамда мұрағат ісін басқару, ұйымдастыру және оны нарықтық экономикаға байланысты одан ары дамыту, жұмысты сапалы ұйымдастыру мақсатында атқарылатын жұмыстың тәсілін, технологиялармен толықтай жабдықталып оны басқару саласын электронды түрде жеңіл әдіске алмастыру қажеттігі туындап отыр. Осыған дейінгі тұжырымдар негізінде қазіргі таңдағы мұрағат ісіндегі менеджерлердің жұмысын ұйымдастыру мен басқару әдістері айқындалды.

Алға басу жолында мұрағатшы мен пайдаланушы арасын байланыстыратын үлкен жаңа бағыттағы жоспарлар іске асырылады. Менеджмент – дәстүрлі тарихты, тұжырымдарды, институттарды, теория мен практиканы қамтитын бүкіл адам мәдениетінің элементі [2].

Қазіргі кездегі басқару теориясының дамуы ғылыми басқару мектебінің өкілдері Ф. Тейлор, Г. Гант, Г. Эмерсон және Г. Фордтың еңбектерімен тығыз байланыстырылды. XX ғасырдың басынан басқару жүйесінің алғашқы зерттеу кезеңдері басталды. 1911 жылы жарияланған Фредерик Тейлордың «Ғылыми басқару қағидалары» атты еңбегі осы үлкен ғылыми бастаманың ұйытқысы еді. Ф. Тейлор ғылыми басқару мен ұйымдастыру жұмыстарының міндетті зерттелуін, ұдайы сұрыптау және баулу, ақшалай ынталандыру салаларында дамытты [1]. Тейлордың ғылыми басқару жүйесіндегі қағидалары мынадай: қызметкерлерді ғылыми түрде сұрыптау және баулу; еңбекке мамандандыру; еңбекақыда ынталандыру жүйесін қолдану; жауапкершіліктің әділетті артқарылуын қамтамыз ету.

Эмерсон Г. өз еңбегінде «Өнімділіктің 12 қағидасы» деп аталатын мекемелерді басқаруды төмендегідей белгіледі: әрбір басшы мен қызметкер ұмтылатын дәл тұжырымдалған мақсат құру; болашақ мақсатты ескере отырып, әрбір жаңа процесті талдауға шынайы көңіл бөлу; білікті кеңес беру, арнайы білімділік беделінің маңызы; нақты белгіленген ереже мен тәртіпке бағыну; қызметкерлерге әділ көңіл бөлу; дер кезінде, әрі сенімді есеп беру; ұйым қызметін мұқият және жедел басқару; көрсеткіштер мен жұмыс кестелері; уақыт, күш-қуат пен шығындарды үйлесімді ұштастыра білу; операциялар көрсеткішін жасау; еңбек өнімділігін арттыру үшін сыйақы төлеу қажеттіктерін даралап көрсетті [3].

Форд Г. басқаруды ұйымдастырудағы «Тейлор жүйесін» жетілдіре отырып, төмендегідей басқару қағидаларын атап өтті:

- өндіріс процесі мен оның сатыларын байланыстыра отырып дәл есептеу;
- қажетті жұмыс пен басқа да ресурстарды әзірлеу;
- стандартты технология мен механизмдерді қолдану;
- өндірісті жетілдіру жолдарын үнемі іздестіру [3].

Аталған ғылыми-практиктер және басқалардың еңбектері нәтижесінде басқарудағы «ғылыми қағидалар» тұжырымдамасы осылайша қалыптасып дамыды.

Ұйым туралы ғылым теорияда маңызды орын алатыны – Анри Файоль. Тейлордың ойларын ары қарай дамытқан «ғылыми менеджменттің әкесі» болып саналатын француз инженері – Анри Файоль (1841-1925), ол алғашқы болып менеджменттің толық теориясын жасаған, оның функцияларын, принциптерін анықтады, басқарудың жоғарғы деңгейінде теориясын дамытты. Файоль басқарудың басты функциясы оның маңызды бөлігін әкімшілеу деп санады, олармен 14 негіздерін – принциптерге негізделген «әкімшілік ғылым» теориясы құрылды: Басты негіздеріне ұйымның жалпы, ортақ заңдылықтарын, сипаттамаларын орындау, басқарудың жан-жақты принциптерін құру; ұйымды басқарудың ұтымды жүйелерін талдау; басқарудың анықтау бір-бірімен байланысты функциялар (жоспарлау, ұйымдастыру, басқару, біріктіру, бақылаудан тұратын жан-жақты процесс ретінде); ұйымды және басқару құрылымының құрайтын принциптерді таңдау жолдарын анықтап көрсетті [4]. Осы тұжырымдарға сәйкес қоғам дамуында мекемелердің қызметін басқару жұмыстары қолданысқа енді. Ғылым дамуында жаңа әдістері мен тәсілдері, принциптері анықталды.

Мұрағат ісіндегі басқару – бұл мұрағаттағы қызметкерлерге және жекелеген адамдарға, олардың бірлескен (еңбек) жұмыс процесінде мақсатты жүйелі ықпал ету [5]. Жұмыстың негізгі міндеті мұрағаттық басқару ұғымының мәнін терең зерттеп, мазмұны мен классификациясын ашып талдау. Мұрағат ісінің басшының атқаратын міндеттері туралы хабардар болу және мекемені басқару процесінде басшының қандай стиль түрін қолданатынын анықтау.

Мұрағат ісін басқару механизмінде екі элемент өзара әрекет етеді:

басқару объектісі – басқарылатын жүйе. Басқару объектісі ретінде болатындар: мұрағат

және оның құрылымдық бөлімдері, мекеме персоналы, библиографиялық ресурстары, экономикалық ресурстар:

басқару субъектісі – басқаратын жүйе. Басқару субъектісі бола алатын: басқарудың ұжымдық органы, қайсы бір объектіні басқару бойынша өкілеттілігі бар басқарушы тұлғалар. Субъект және объектінің өзара байланысы басқару жүйесі арқылы іске асырылады, оған кіретіндер – мақсаттар, құрылымдар, кадрлар, функциялар, әдістер [6].

Мұрағат ісіндегі басқару процесінде мекеме басшысы мұрағат персоналы еңбегін, оның сыртқы ортамен қарым-қатынасын бұл мақсаттарға ұйымдастыру-жарлықтық, әлеуметтік психологиялық және экономикалық әдістерді пайдалана отырып реттейді.

Басқару принциптері:

1. *Ғылыми* – библиографиялық ресурстар ерекшеліктерін ескере отырып, басқару ғылыми әдістерді қолдану негізінде іске асырылады.

2. *Жүйелілік* – мұрағат және онда өтіп жатқан процестерді өзара тән байланысы бар бірегей жүйе ретінде көру: мекеменің тұтастай тіршілігіне қажет.

3. *Кері байланыс* – мұрағат және оның құрылымдық бөлімдерінің дамуы, өзін-өзі реттеу негізі. Ақпарат алмасу процесі басқару шешімін өңдеу мен атқару үшін құрастырылған құрал.

4. *Ұйымдастыру принциптері:* жеке бастама (басшы өзі шешім қабылдайды); коллегиялды; өкілеттік беру (басшы бағыныштыға басқару шешімін қабылдауға құқық береді). Басқару жүйесінің үнемділігі туындайды [7].

Менеджменттің басты міндеттерінің бірі мұрағат қызметі мақсаттарын қою – тұтастай басқару көлемінде шешіледі. Бұл мекеменің маңызды жүйелері бойынша стратегиясы мен басты мақсаттарын; қызмет көрсету, қорларды жинақтау мен сақтау, библиографиялық, ақпараттық, инновациялық, ғылыми, әдістемелік жұмыстары, персоналды-маркетингті басқару т.б. өңдеу үшін негіз болады [8]. Бақылау мақсаты бұрынырақ бюрократиялық тәртіп пен билік беделін қолдауға саятын, ал қазіргі басқару функциясы ретінде мұрағат жұмыс нәтижесі мен барысын сандық және сапалық бағалаудан тұрады.

Әрбір басқару қызметі процесс болып табылады, өйткені, бұларда өзара байланысты әрекеттер сериясынан тұрады. Мұрағат ісін басқару қызметі барлық қызметтің жалпы жиынтығы. Басқару қызметіне ғылымның көптеген салаларында ғалымдар көп көңіл бөлді. Кезінде А.Фай-

оль былайша тұжырымдаған болатын: «Басқару дегеніміз болжамдау және жоспарлау, ұйымдастыру, жарлық беру, үйлестіру және бақылау». Бұл қызмет басқарудың теориялық категориясы ретінде әдебиеттерде кеңінен пайдаланылады, бірақ біржақты емес.

Басқарудың барлық қызметі бір-бірімен тығыз байланысты, сонымен қоса, олар бір-бірімен сіңісіп кетеді. Жоғарыда атап көрсетілгендей, басқару қызметіне деген көзқарас және олардың жіктелуі алуан түрлі. «Менеджмент негіздері» кітабының авторлары (М.Х.Мескон) басқару қызметінің елеулі түрлерін шағын категорияларға бөледі. Мұның өзін қазір барлық ұйымдарға қолдануға болады [7].

М.Х. Мескон пікірінше басқару процесі олардың өзара байланысты қызметтерінен: жоспарлаудан, ұйымдастырудан, мотивация және бақылаудан тұрады. Басқару – бұл ұжымдағы адамдарға және жекелеген адамдарға, олардың бірлескен жұмыс процесінде мақсатты жүйелі ықпал ететін процесс [8]. Кез-келген ұжымның өзіндік құрылымы болады, ал оның мүшелері өздеріне сан түрлі міндеттер атқарады. Соның ішінде ұжым жетекшісіне басқару міндеті жүктеледі, ал ол бұл қызметін қарамағындағылардың күшімен өндірістік міндетті жүзеге асыру арқылы атқарады.

Басқарудың кез-келген функциясын жүзеге асыруда жетекші беделінің маңызы зор. Басшының өз міндетін қалай атқарып жүргендігі, тапсырманы жүзеге асыру барысындағы бағыныштылардың көзқарасы мен іс-әрекеттері басшы беделінің сыртқы көрінісі болып табылады. Бұл көрініс өзара қарым-қатынаста одан сайын нақтылана түседі. Оның негізіне адалдық құрметпен қарау, тандану немесе қорқу, ұнатпау, көре алмау сияқты көзқарастар жиынтығы жатады. Басшы ісімен ғана емес, оны қалай жүзеге асыратындығы мен де бағаланады. Ол еңбекке деген көзқарасымен өзгелерге үлгі болуы керек. Жоғары саяси мәдениетті, тұрмыста да, қызметте де таза адам болуы тиіс.

Басқару ақпаратпен тікелей тығыз байланыста болады. Басқарылатын және басқару жүйелері арасындағы байланыс тек ақпаратпен іске асырылады. Басқару процесінің маңызды белгілері: басқару шешімдерін қабылдау және іске асыру. Басқару ықпалдары алдыңғы нұсқаулар қалай іске асырылғаны жайлы ақпаратты талдау нәтижелері негізінде ғана қалыптастырылады. Бөлімшелердің өндірістік қызметі туралы ақпаратпен бірге («ішкі» ақпарат) басқару жүйесі «сыртқы» ақпаратты да алады [9].

Басқару еңбек аз не көп мөлшерде ұйымдастырылған барлық жерде орын алады. Адам қызметінің ерекше түрі ретіндегі басқару процесі ұжым мүшелерінің мақсатты бағытталған және келісілген жұмысын қамтамасыз ету қажеттілігінен туындайды. Бірге жұмыс істейтін адамдардың еңбегі жеке тұлғалардың іс-әрекетінің келісімін талап етеді. Демек, басқару ықпалы адамға және оның еңбегіне бағытталған. Басқарудың негізгі функциясы қажет етілетін нәтиже алу үшін басқару нысаны ретінде ұйымдасқан жүйеге ықпал ету. Ал жүйе осы ықпалды қабылдауға әзір болуы қажет.

Мұрағат ісін басқарудың тәсілдері

Мұрағат ісін басқару үшін ықпал ету қажет, ал ықпал ету үшін билік керек. Билік орындаушылардың белсенді талаптарына (физиологиялық талабы, қорғалу талабы, әлеуметтік талабы, құрметтеу талабы) ықпал етуге негізделген. Ықпал етудің барлық нышандары басқа адамның тілегін орындауға түрткі болды.

Басқарудың (менеджменттің) негізгі бес нышаны болады:

- мәжбүр етуге негізделген басқару. Қорқыту арқылы ықпал ету, сонда ғана тиімді болады. Егер ол мықты бақылау жүйесімен нығайтылатын болса, әдетте бұған көп шығын кетеді.

- көтермелеуге негізделген басқару – қорқытып билік жүргізуге қарағанда ықпалды, әрі жұмыс сапасы біршама жақсарайды. Кейде көтермелеудің тиімді болатындығын айқындау қиын.

- эксперттік басқару, ықпал етушілердің арнайы білімі барына, сол себепті тиісті мұқтажын қанағаттандыратынына орындаушы сенеді.

- заңды басқару, ықпал етушінің бұйрық беруге хақысы бар екендігін орындаушы мойындайды, әрі оның міндеті бағыну керектігін түсінеді [10].

Бағынушылар ықпал етушінің бұйрығын орындайды, өйткені дәстүр бойынша бағыну орындаушылардың қажетін қанағаттандыратынына сенеді. Сондықтан да көп жағдайда заңды билікті дәстүрлі билік деп атайды [11]. Барлық басшылар заңды билікті пайдаланады, өйткені оның өзі басқа адамдарды басқаруға өкілдік береді. Биліктің осы негіздері басшының негізгі құралы болып табылады, сол арқылы ол ұжымның мақсатына жету үшін қол астындағыларға жұмысты орындауды міндеттей алады.

Қорыта келе, мұрағат ісін басқару принциптеріне жататындар: жүйелік – мұрағат және онда өтіп жатқан процестерді өзара тән байланысы бар бірегей жүйе ретінде көру; мұрағаттың тұтастай тіршілігіне қажет әр жекелеген

элементтің өз функциясын міндетті органдауға салыстырмалы дербестігінің үйлесуі; ұйымдастыру принципі: жеке бастама (басшы өзі шешім қабылдайды); коллегиялдық; өкілеттік беру (басшы бағыныштыға басқару шешімін қабылдауға құқық береді); басқару жүйесінің үнемділігі [12]. Басқару ісі функциялары – бұл басқарудағы белгілі бір жұмыс түрі. Басшының негізгі міндеті болып жоспарлау, ұйымдастыру, бақылау т.б. табылады. Жоспарлауда мақсаттар мен мәселелер, олардың шешу жолдары, басшылық пен оның бөлімшесінің жұмыстарының жоспарлық көрсеткіштері белгілі бір кезең-

ге анық белгіленеді. Орындалу міндеттілігінің дәрежесіне қарай жоспарлар болжамды және міндетті болып бөлінеді. Болжамды жоспарлар жоспарланған кезең туралы кейбір түсініктер беріп, мұрағатты дамытудың дұрыс тенденцияларын көздейді. ХХІ ғасыр қоғамның ақпараттану дәуірі. Өз мұрағаттарын игеруде жаңа бағытты ұстанған шетелдермен теңесу біздің еліміздің басты негізгі мақсаты деп білеміз. Бұл мақсатты орындау негізінде білікті ұйымдастырушы мен басқарушы мамандар даярлап электронды жүйені жетік меңгерген ел болуға ұмтылуымыз қажет!

Әдебиеттер

- 1 Государственная система документационного обеспечения управления. Основные положения. Общие требования к документам и службам документационного обеспечения. – М.: Главархив СССР, ВНИ-ИДАТ: 1991. –75 с.
- 2 Бердалиев Б. К – «Басқару негіздері». – Алматы, ҚазМБА, 1996. – 215 б.
- 3 Мазур, И. И. Управление качеством: учеб. пособие / И. И. Мазур, В. Д. Шапиро; под ред. И. И. Мазура. – М.: Высш. шк., 2003. – 67с. ISBN 5-06-004364-9
- 4 Ахметов К.Ф., Сағындықов Е.Н., Байжомартов Ү.С. Менеджмент негіздері оқулық . – Ақтөбе, 2005. – 518 б.
- 5 Горячев, А. В. Об ответственности руководства в соответствии с требованиями ГОСТ Р ИСО 9001-2001 /А. В. Горячев, Ю. Н. Заурлендер, Н. Л. Петровская // Стандарты и качество. – 2004. – № 3. – 187 с.
- 6 Вудкок М., Фрэнсис Д. Раскрепощенный менеджер. Для руководителя – практика: пер. с англ. – М.: «Дело», 1991. – 320 с.
- 7 Галимова, Е. Я. Организационное развитие систем управления (Организационное проектирование): учеб. пособие, Краснодар, гос. ун-т культуры и искусств, 2004. – 305 с.
- 8 Никитин, В. А. Управление качеством на базе стандартов ИСО 9000:2000 / В. А. никитин. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с. – (Серия «Теория и практика менеджмент»).
- 9 Государственная система документационного обеспечения управления. Основные положения. Общие требования к документам и службам документационного обеспечения. – М.: Главархив СССР, ВНИ-ИДАТ, 1991. –75 с.
- 10 Қашықов Ш.Қ. Басқару теориясы. – Алматы, 2003. – 198 б.
- 11 Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента: пер. с англ. – М.: Дело, 1992. – 704 с.
- 12 Лайн, М. Взаимоотношения управления качеством и стратегического планирования // Науч. и техн. б-ки. – 1995. – №4. –21 с.

References

- 1 Gosudarstvennaja sistema dokumentacionnogo obespechenija upravlenija. Os-novnye polozhenija. Obshhie trebovanija k dokumentam i sluzhbam dokumentacionnogo obespechenija. – М.: Glavarhiv SSSR, VNI-IDAT: 1991. –75 с.
- 2 Berdaliev B. K – «Baskaru negizderi». – Almaty, KazMBA, 1996. – 215 b.
- 3 Mazur, I. I. Upravlenie kachestvom: ucheb. posobie / I. I. Mazur, V. D. Sha-piro; pod red. I. I. Mazura. – М.: Vyssh. shk., 2003. – 67s. ISBN 5-06-004364-9
- 4 Ahmetov K.F., Sağyndykov E.N., Bajzhomartov Y.S. Menedzhment negizderi oqulyk . – Aqtöbe, 2005. – 518 b.
- 5 Gorjachev, A. V. Ob otvetstvennosti rukovodstva v sootvetstvii s trebova-nijami GOST R ISO 9001-2001 /A. V. Gorjachev, Ju. N. Zauerlender, N. L. Petrovs-kaja // Standarty i kachestvo. – 2004. – № 3. – 187 s.
- 6 Vudkok M., Frjensis D. Raskreposhennyj menedzher. Dlja rukovoditelja – praktika. Per. s angl. – М.: «Delo». – 1991. – 320 s.
- 7 Galimova, E. Ja. Organizacionnoe razvitie sistem upravlenija (Organiza-cionnoe proektirovanie): ucheb. posobie, Krasno-dar, gos. un-t kul'tury i iskuss-tv, 2004. – 305 s.
- 8 Nikitin, V. A. Upravlenie kachestvom na baze standartov ISO 9000:2000 / V. A. nikitin. – SPb.: Piter, 2002. – 272 s. – (Serija «Teorija i praktika menedzh-ment»).
- 9 Gosudarstvennaja sistema dokumentacionnogo obespechenija upravlenija. Os-novnye polozhenija. Obshhie trebovanija k dokumentam i sluzhbam dokumentacionnogo obespechenija. – М.: Glavarhiv SSSR, VNI-IDAT: 1991. –75 с.
- 10 Kashykov Sh.Қ. Baskaru teorijasy. – Almaty, 2003. – 198 b.
- 11 Meskon M., Al'bert M., Hedouri F. Osnovy menedzhmenta: Per. s angl. – М.: Delo, 1992. – 704 s.
- 12 Lajn, M. Vzaimootnoshenija upravlenija kachestvom i strategicheskogo planirovanija // Nauch. i tehn. b-ki. – 1995. – №4. –21 s.

Ермекбаева Л.Н.
Мекемелердегі электронды құжаттарды сақтау мәселесі

Қазақстанда электронды құжат айналымының пайда болғанына көп уақыт болған жоқ. Дегенмен, қазіргі таңда бұл құжат айналымы кең тыныс алуда екені анық. Электронды құжат айналымы көптеген жұмысты жеңілдетіп, күрделі мәселелерді шешуге көмектеседі. Сондықтан электронды құжаттарды сақтау мәселесі де өзекті болып отыр. Берілген мақаланы жазу мақсаты да бүгінде электронды құжаттарды сақтау мәселесіне арналып отыр. Әр мәселенің тиімді әрі пайдасыз жағы болатыны аян. Электронды құжат айналымының да өзіне тән артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Мысалы, құжат айналымының жеделдеуі, электронды құжаттарды қалыптасыру мен түзетуді тез арада жасау мүмкіндігі электронды құжаттардың артықшылығы болып табылады. Қазіргі заманда дәстүрлі құжаттарды электронды құжаттардың қарқынды түрде ығыстыруына байланысты, мұрағатшылар алдына біршама өзекті мәселелерді қойып отыр. Олардың қатарында техникалық жабдықтардың жылдам ескіруі, электронды құжаттарды сақтау қиыншылығымен қатар оларды жою мәселелерінде де туындап отырғаны белгілі. Аталған мәселелерді шолу, әрқайсысын сипаттау және тиімділігін атап көрсету жолдары осы мақалада қарастырылмақ.

Түйін сөздер: электронды құжат, электронды құжатайналымы, электронды тасымалдаушы, сақтау мерзімі, техникалық жабдықтар.

Ermekbaeva L.N.
The problem of storage electronic documents in organizations

Passed a little time from emergence of electronic document flow in Kazakhstan. In spite of it, it is known that this type of document flow gains huge popularity now. Electronic document flow facilitates many works, helps to solve a set of difficult problems. For this reason the problem of storage of electronic documents is actual nowadays. The purpose of this article is to describe a problem of storage of electronic documents at the moment. It is known that each question equally has a positive and negative side. Also electronic document flow has own advantages and disadvantages. For example, possibility of acceleration of document flow, fast formation and correction of electronic documents are priority sides of electronic document flow. With the intensive replacement of traditional documents by electronic documents, archivists put some actual problems before themselves. It is possible to distinguish fast aging of hardware from them, difficulties with storage of electronic documents, and also their destructions engender new problems. The review of these problems, the description of each of them and the indication of advantages will be considered in this article.

Key words: electronic document, electronic document flow, electronic medium, storage duration, technical equipment.

Ермекбаева Л.Н.
Проблема хранения электронных документов в организациях

Прошло немного времени с появления электронного документооборота в Казахстане. Несмотря на это, известно, что этот вид документооборота в настоящее время приобретает огромную популярность. Электронный документооборот облегчает много работ и помогает решить множество трудных проблем. Именно поэтому проблема хранения электронных документов является актуальной в наше время. Цель данной статьи – описать проблему хранения электронных документов в настоящий момент. Известно, что каждый вопрос одинаково имеет положительную и негативную сторону. Также электронному документообороту присуще свои преимущества и недостатки. Например, возможность ускорения документооборота, быстрое формирование и исправление электронных документов являются приоритетными данными электронного документооборота. В связи с интенсивным вытеснением традиционных документов документами электронными, архивисты поставили некоторые актуальные проблемы перед собой. Среди них можно выделить быстрое старение технических оснащений, трудности с хранением электронных документов, а также их уничтожения, которые зарождают новые проблемы. Обзор данных проблем, описание каждой из них и указание преимуществ будут рассматриваться в этой статье.

Ключевые слова: электронный документ, электронный документооборот, электронный носитель, срок хранения, технические оборудования.

МЕКЕМЕЛЕРДЕГІ ЭЛЕКТРОНДЫ ҚҰЖАТТАРДЫ САҚТАУ МӘСЕЛЕСІ

Мұрағаттық құжаттардың сақталуын қамтамасыз ету – мұрағатшылар қызметінің басты бағыттарының бірі. Келешекте мұрағаттық құжаттарды әртүрлі мақсатта қолдануға мүмкіндік алу үшін мұрағатшы мамандар құжаттарды сақтау стратегиясын дұрыс таңдай білу қажет.

Әр заманның өзіндік ерекшеліктеріне байланысты құжаттар да өзіндік сипатқа ие болуда. XX ғасырдың басында мекемелерде дәстүрлі жазба құжаттармен қатар, электронды құжат түрі пайда болды. Ғасыр басында өмірге келген құжаттардың түрін жүйелеу, сақтау және қолдануды ұйымдастыру қазіргі таңдағы мұрағаттар алдында тұрған басты мәселелердің бірі.

Еліміз егемендікке қол жеткізгеннен бері төл тарихымызға деген қызығушылығымыз бұрыннан бетер арта түсті. Қоғамның бұл сұранысын қанағаттандыру үшін, соңғы жылдары елімізде мұрағатқа байланысты маңызды іс шаралар атқарылуда.

Қазіргі заман ақпарат заманы болғандықтан ақпарат, соның ішінде ретроспективті құжаттар ақпарат қоғамның рухани, мәдени дамуындағы басты маңызға ие болуда. Электронды құжаттарды саяси, құқықтық, әлеуметтік және мәдени – ағартушылық салаларда пайдалану оларға деген сұранысты ұлғайта түсті. Соның ішінде электронды құжаттардың құны артты.

Техника заманына қадам басқанымыз бәрімізге айқын, сонымен Қазақстанда да ақпараттық технологиялардың ерекше дамуы байқалады және электронды түрдегі сақталынатын ақпарат құнды дерекке айналды. Электронды мұрағаттардың қалыптасуы, оларда электронды тасымалдаушыларда құжаттарды сақтау сауалдар өз жауабын табу барысында [1].

Алғаш рет «Электронды сайлау» жүйесін іске асырғанымыз, сондай-ақ мемлекеттік органдарды ақпараттандыру, «Электронды үкімет» инфрақұрылымының қалыптасуы аталмыш сауалдың өзектілігін көрсетеді. Осыған орай электронды құжаттарды мемлекеттік мұрағаттарға сақтауға алу және сақталуын қамтамасыз ету мәселелері өзекті бола бастады [2].

ТМД елдері арасында, ең алғаш электронды құжаттарды мемлекеттік сақтауға алған Беларусь Республикасы болды. Онда 1996 ж. Беларусь электронды құжаттаманың ғылыми зерттеу орталығы құрылды. Ал, кейінгі уақытта Ресей Федерациясында да арнайы мұрағаттар пайда бола бастады, олар: Чуваш Респуб-

ликасының электронды құжаттама орталығы, Қалмық Республикасының электронды құжаттама орталығы және Мәскеу қаласының электронды тасымалдаушылардағы Орталық мұрағат [3].

Мұрағаттар қызметінің негізгі ережелері Қазақстан Республикасының «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» Заңына, Қазақстан Республикасының «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Заңына, «Қазақстан Республикасының Ұлттық ақпараттық инфрақұрылымын қалыптастыру мен дамытудың 2001-2003 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2001 жылғы 16 наурыздағы № 573 Жарлығына, «Қазақстан Республикасы Ұлттық мұрағат қоры туралы Ережені бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1999 жылғы 7 қазандағы № 1538 қаулысына, «Қазақстан Республикасы Ұлттық ақпараттық инфрақұрылымын қалыптастырудың және дамытудың мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру бойынша іс-шаралар Жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2001 жылғы 21 мамырдағы № 674 қаулысына, «Қазақстан Республикасында мұрағат ісін дамытудың 2001-2005 жылдарға арналған бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2001 жылғы 11 маусымдағы № 797 қаулысына және «Құжаттар көшірмелерінің мемлекеттік сақтандыру қоры туралы ережені бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2002 жылғы 28 мамырдағы № 578 қаулысына сәйкес әзірленген [4].

Сонымен электронды құжаттарды сақтау барысында басты назар аударатын мәселелерге тоқталатын болсақ:

- электрондық құжаттар сақталған файлдардың физикалық сақтығын қамтамасыз ету;
- электронды тасымалдаушылардағы ақпаратты ұзақ уақытты пайдалануға мүмкіндік тудыру мәселесі;
- ақпаратты сапалы түрде оқуға мүмкіндік жасау.

Алғашқы мәселе бойынша қазіргі таңда салыстырмалы түрде өз шешімін табуда. Бұл электронды ақпарат тасымалдаушыларды сақтау жағдайының жақсаруымен қатар, электрондық құжаттарды тасымалдаушыларда орналастыру жетілдірумен байланысты. Компьютерлік файлдарды жоғалтып алмас үшін, оларды екі немесе оданда көп экзemplярада сақтап, әр файлды түрлі форматтарға көшіру ісі жүзеге асырылуда [6]. Мысалға, қосымша серверлерде, оптикалық дисктерде, магниттік ленталарда. Сондықтан да,

тасымалдаушының түрін таңдау мұрағаттық сақтаудағы өте маңызды қадамның бірі. Электронды тасымалдаушыны таңдау кезеңінде, ең алдымен сақталатын электронды құжаттардың түрі, сақталу мерзімі, оларға қолжетімдік мәселесі және де электрондық құжаттардың көлемі ескерілуі тиіс. Дегенмен, бұл электрондық құжаттардың техникалық сақтау мәселелері, сонымен қатар мұрағатшы мамандар мен тарихшылар үшін, әрине, сақталған құжаттардың мағыналық маңыздылығы, ақпараттың қайталанбауы және де түпнұскалық мәселесі қызықтыруда. Осыған орай қазіргі таңда туындап отырған тағы бір мәселе электрондық құжаттың заңдық күші болып табылады. Бұл өте үлкен тақырып болғандықтан, келесі бір ғылыми зерттеу жұмысында тоқталуды жөн көріп отырмыз.

Егерде электронды құжаттарды сақтаудың физикалық-техникалық жағы өз шешімін тауып жатса, мәселенің әлі де әдіснамалық негіздемені талап ететін жақтары да бар. Олардың қатарына компьютерлік қолданбалы бағдарламалардың үнемі өзгеріп тұруымен техникалық дамудың қарқынды болуы да байланысты. Егер де дәстүрлі құжаттардың сақтау ережелері ескерілсе бірнеше құжатты ғана жоғалтамыз, ал электронды құжаттарды сақтауда компьютер жүйесінде ақау пайда болса ондай жағдайда құжаттардың үлкен көлемі жойылады [5].

Құжаттарды сақтаудың маңыздылығы ең алдымен ол құжаттардың маңыздылығымен анықталады. Мемлекет, бақару органдары, іскерлік орталар және жеке тұлғалар алуан түрлі құжаттарды сақтау мүмкіншіліктерін қарастырады, коррепонденциялар, транзакцияларды жүзеге асыруды жазу, есептеу, келісімдер және басқа да маңызды ақпараттарды дәлелдемеге құқықтарын растау ретінде жасап отырады.

Құжаттарды сақтау туралы сөз қозғағанда оны екі қауіптен сақтау ойластырылады: бұзылу және жазылған ақпаратты өзгертуге тырысушылық.

Қағаз құжаттарға қатысты мәселеде мұндай ақтауға сәйкесінше қоғамдандыру мен сия (материалды тұрғыда бұзылудан сақтау үшін), каталогтандыру формаларын анықтау (институционалды жадының бұзылуынан сақтау), қолжетімділікті басқару (әдейілеп өгертуден сақтау), сонымен қатар мамандардың даулы құжаттардың тұтастығын анықтау үшін қолданылуы. Ал электронды құжаттарға қатысты айтар болсақ, қорғау параметрлері өздігінен алынып тасталынады, сонымен қолданылатын технологиялардың жаңашылдығын ескерер болсақ, оған қоса

тек қана құжаттың емес, ЭЦҚ-ның да сақалуын қамтасыз ету қажеттілігін есепке алсақ, мұрағаттау үрдісінде құжаттың сақталуымен қатар қолтаңбаның шынайылығын да қамтамасыз ету қажеттілігі туады.

Көріп тұрғандай электронды құжаттардың пайдалы жағымен қатар, оларды қолдану мен сақтау барысында туындайтын кедергілердің болуы шартты жағдай. Құжаттардағы маңызды ақпаратты сақтап қалу үшін мекемелерде міндетті түрде мұрағатшы маман құжаттардың құндылық маңызын анықтай білу қажет. Құжаттың ақпараттық құндылығы айқындалғанда ғана құжаттардың сақталу мерзімін көрсетуге мүмкіндік туындайды. Қазіргі таңда елімізде жана бағыттағы мекемелер пайда болуда, бұл дегеніміз жаңа құжаттардың түрлерінің көбеюіне бірден бір себеп. Осы себептердің нәтижесінде әрине, түгелдей мекемелердің құжаттарының сақталу мерзімін заңдық негізде қамтып өту мүмкін емес.

Жалпы айтқанда, бүгінгі таңда кейбір салаларда құжаттың сақталу мерзімі көрсетілген тізімдемелердің болмауы тікелей мұрағатшылардың қателігі болып табылады. Электронды құжаттардың басты кемшілігі құжаттардың тұрақты, ұзақ уақытқа, уақытша сақтау мерзімдерін ажырата алмауында. Осы себепті, аталып отырған мәселелердің шешімін табу, әртүрлі мазмұндағы құжаттардың сақталу мерзімін айқындау, әр электронды құжат түріне жеке көңіл бөлу, құжаттарды сақтауда біршама тиімділікке әкеледі деген ой тұжырымдауға болады.

Тарихшылар мен мұрағатшылар үшін құжаттарды сақтаудағы ең алғашқы мақсат қоғамға қажетті ақпаратты ұзақ уақытқа сақтап, маңызды іс шараларда қолдана білу екені анық. Қорытындылай келе, мынадай тұжырымға келіп тоқталуға болады: құжат қандай тасымалдаушыда болса да ең алдымен ғылыми-кәсіби тұрғыда сақтау мерзімін айқындай білуіміз қажет.

Әдебиеттер

- 1 Михайлов О.А. Электронные документы в архивах: Проблема приема, обеспечения сохранности и использование. – М., 1998. – 244 б.
- 2 Материалы Республиканского семинар-совещания «Электронный документооборот и электронные архивы». – Алматы, 26 сентября, 2006.
- 3 «Электронды құжат және электронды қолтаңба» туралы заң //www.zakon.kz;
- 4 Калачева М.А. Использование компьютера в создании и совершенствования научно-справочного аппарата // Вестник архивиста. – 1995. – №6. – С. 48-58.
- 5 Кузнецов С.Л. Проблемы перехода к электронным документам: взгляд архивиста / С.Л. Кузнецов // Делопроизводство. – 2011. – №4. – С. 17-25.
- 6 Храмовская Н. Переход от бумажного к смешанному документообороту /Н. Храмовская//Кадровик. Кадровое делопроизводство. – 2009. – №2. – С. 4-9.

References

- 1 Mihajlov O.A. Jelektronnye dokumenty v arhivah: Problema priema, obespechenija sohrannosti i ispol'zovanie. – M., 1998. – 244 b.
- 2 Materialy Respublikanskogo seminar-soveshhanija «Jelektronnyj dokumen-tooborot i jelektronnye arhivy». – Almaty, 26 sentjabr', 2006.
- 3 «Jelektrondy құzhat zhәне jelektrondy koltaңba» turaly заң //www.zakon.kz;
- 4 Kalacheva M.A. Ispol'zovanie komp'jutera v sozdanii i sovershenstvovanija nauchno-spravochnogo apparata // Vestnik arhivista. – 1995. – №6. – С. 48-58.
- 5 Kuznecov S.L. Problemy perehoda k jelektronnym dokumentam: vzgljad arhi-vista /S.L. Kuznecov// Deloproizvodstvo. – 2011. – №4. – S. 17-25.
- 6 Hramcovskaja N. Perehod ot bumazhnogo k smeshannomu dokumentooborotu /N. Hramcovskaja//Kadrovik. Kadrovoe deloproizvodstvo. – 2009. – №2. – S. 4-9.

Баянова А.М.

**Мұрағат ісі саласындағы
нормативтік-құқықтық
актілер: қалыптасу және
даму кезеңдері**

Мақалада Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілері, оның ішінде мұрағат ісі саласындағы нормативтік-құқықтық актілер талданады. Мұрағат ісіне қатысты нормативтік-құқықтық актілердің қалыптасуы, даму кезеңдері қарастырылады. «РСФСР-дағы мұрағат істерін орталықтандыру және қайта құру» атты декретінен бастап, «Ұлттық мұрағат қорлары және мұрағаттар туралы» Заң және оның мазмұны сипатталады. Негізгі мұрағат Заңы қабылданғаннан кейін мұрағат ісі мен мұрағат саласы мекемелерінің қызметін құқықтық реттеу процесі, мұрағат анықтамаларын беру бойынша мемлекеттік қызмет көрсету стандартына қатысты нормативтік актілердің маңызы анықталады. Қазақстан Республикасының ұлттық мұрағат қоры туралы, оның міндеті, құжаттарды Ұлттық мұрағат қоры құрамына ендіру және шығару, құжаттарды есепке алу мен сақталуын қамтамасыз ету тәртібі, құжаттаманы басқаруға қатысты ережелер қарастырылады.

Түйін сөздер: мұрағат ісі, нормативтік-құқықтық акт, декрет, заң, қаулы, ереже, ұлттық мұрағат қоры.

Bayanova A.M.

**Normative legal acts in the
field of archives: the periods of
formation and development**

The article analyzes the legal acts of the Republic of Kazakhstan, including normative legal acts on archives. The period under review the formation and development of legal acts of archives. It is characterized by the content of the law «On national archive fund and archives», as well as the decree «The reorganization and centralization of the works in the archives of the Russian Federation». It outlines the importance and value of public service standards for issuing archival information, laws and regulations. Considered the process of regulation of legal services to institutions and areas of archives, determination of archives for public service standards. Determines the order of the National Archive Fund of the Republic of Kazakhstan, of his duties, and on making the removal of the National Archival Fund, on the registration and storage of documents and the management of documentation.

Key words: archives, legal act, the decree, the law, the resolution, the rule, National Archive Fund.

Баянова А.М.

**Нормативно-правовые акты
в области архивного дела:
периоды становления
и развития**

В статье анализируются нормативно-правовые акты Республики Казахстан, в том числе нормативные правовые акты по архивному делу. Рассматриваются периоды становления и развития нормативно-правовых актов архивного дела. Характеризуется содержание Закона «О национальном архивном фонде и архивах», а также декрет «Реорганизация и централизация работ в архивах Российской Федерации». Излагается важность и значение стандарта государственной услуги по выдаче архивных справок, нормативных актов. Рассматриваются процесс регулирования правовых услуг учреждений архивного дела и сфер архива, определение архивов по стандартам государственных услуг. Определяются порядок о Национальном архивном фонде Республики Казахстан, о его обязанностях, о внесении и удалении из Национального архивного фонда, о порядке учета и хранении документов, и об управлении документации.

Ключевые слова: архивное дело, нормативно-правовой акт, декрет, закон, разрешение, правила, Национальный Архивный Фонд.

**МҰРАҒАТ ІСІ
САЛАСЫНДАҒЫ НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ
АКТИЛЕР: ҚАЛЫПТАСУ
ЖӘНЕ ДАМУ
КЕЗЕҢДЕРІ**

Кез келген мекемеде, компанияда жұмыс істейтін мамандар қызмет процесі барысында әртүрлі нормативтік-құқықтық актілерге: заңдарға, мемлекеттік органдардың қаулыларына, жарлықтарға т.б. жүгінеді. Бұл актілерде қандай да бір ұғымдар мен құқықтық қатынастар, жалпыға міндетті тәртіп нормалары беріледі. 1998 жылы 24 наурызда Қазақстан Республикасының «Нормативтік-құқықтық актілер» деп аталатын №213 заңы қабылданған болатын.

Заң нормативтік құқықтық акті ретінде референдум арқылы немесе мемлекеттің өкілетті органы не лауазымды тұлғасы тарапынан қабылданған құқықтық нормаларды белгілейтін, олардың әрекетін өзгертетін немесе тоқтататын қалыпты формадағы жазбаша ресми құжатты таниды. Сонымен қатар, мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар қабылдайтын жеке қолданылатын құқықтық актілер нормативтік-құқықтық актілер болып табылмайтынын ескеруіміз қажет. Нормативтік-құқықтық актілер негізгі және туынды болып бөлінеді. Мұрағат ісі нормативтік-құқықтық актісі туынды түріне жатады. Туынды түрлердегі нормативтік актілер негізгі түрлердегі нормативтік-құқықтық актілер арқылы қабылданады, сонымен қатар бекітіледі және олармен тұтастық құрайды. Туынды түрдегі нормативтік-құқықтық актінің нормативтік-құқықтық актілер сатысында алатын орны негізгі түрдегі актінің деңгейімен анықталады. Осыған сәйкес, Қазақстандағы мұрағат ісі нормативтік-құқықтық актілердің қалыптасуы мен дамуына тоқталуды жөн көрдім.

Еліміздің аса бай рухани қазынасы болып табылатын мұрағат ісі XVIII ғасырдан, яғни 1794 жылдан бастау алады. ҚР Министрлер Кабинетінің 1995 жылғы 17 тамыздағы №1135-ші «Қазақстандағы мұрағат ісіне 200 жыл» атты қаулысында Қазақстан тарихында мұрағат ісінің пайда болуын былай атап көрсетеді: «Алғашқы мұрағат Батыс Қазақстан аймағындағы Ішкі Ордада қалыптасып, Бөкей хандығының мұрағаты атауымен белгілі болды». Міне, сол мұрағат қоры Қазақстан Республикасының қазіргі Ұлттық мұрағат қорының басты бөлігін құрайды. Ішкі Ордадағы мұрағат ісінің бастауында Әбілхайыр ханның ұрпағы Бөкей сұлтан тұрды [1]. Ішкі Ордада мұрағат жүргізу ісін жалғастырушы Жәңгір Бөкейұлы болғандығын 1925 жы-

лы 9 мамырда Бөкей губерниясы мұрағатының меңгерушісі В.И. Жабин өз баяндамасында атап көрсетеді.

Қазақстандағы мұрағат ісінің дамуына РСФСР Халық комиссарлар Кеңесінің 1918 жылғы 1 маусымдағы «РСФСР-дағы мұрағат істерін орталықтандыру және қайта құру» атты декреті өзінің игі ықпалын тигізді. «Орталықтандыру» ұғымы – бұл ең басты мұрағаттағы құжаттарды жойылып кетуден сақтау мақсатында топтау, ол іс жүзінде уақыт өткен сайын мұрағат жұмысын бюрократияландыруды бір орталыққа бағындырып басқару дегенді білдіреді.

Декретте көрсетілгендей:

- мұрағат құжаттары бүкілхалықтық меншік болып табылады;
- мұрағат құжаттарын сақтаудың орталықтандыру ісін жетілдіру;
- мұрағаттардың ведомстволар мен құжаттарды жинақтауда өзара тығыз байланысын орнату;
- мұрағат қорларын жинақтауды рационалды ұйымдастыру және пайдалану күн тәртібінде тұрды.

Декрет кейбір жеке дара жағдайлардың екі ойлылығына қарамай құжаттарды ортақ сақтау көрсетілген және мұрағат істерін орталықтандыру бағытындағы жаңа социалистік мемлекетінің алғашқы заңнамалық актісі болды. Үкіметтік мекемелер ведомствалық мекемелердей таратылып, онда сақталатын істер мен құжаттар Бірыңғай мемлекеттік мұрағат қорын (БММҚ) құрайды. Мемлекеттік мұрағат қорын меңгеру Бас мұрағат істер басқармасына (БМІБ) жүктелді. Бас басқарма Халық комиссариатының білім беру құрамына ерекше бөлім құқымен енді. Жаңа Кеңес өкіметінің толыққанды бітпеген алғашқы мұрағат ісі мен басқа да декреттеріне арналған бас қосу, мұрағаттар құрылымының түрлі әрі қызу пікірталастарына алып келген болатын.

Белгілі құжаттанушы Пшеничный А.П. пікірі бойынша: «Декретте мұрағаттық құжаттарды ұлттандыру айтылмағандықтан, іс жүзінде мұрағатты толықтыру үрдісі күштік әдіспен жүзеге асты. Бірақ «лениндік декреттерге» сын көзбен қарау салыстырмалы түрде кешірек қалыптасты», – деген [2].

Кеңес үкіметі бұл декреттен кейін де ел аумағындағы мұрағаттардың сақталуы мен оны қорғау ісі туралы төрт акті қабылдады. Ол Совет үкіметінің басшысы В.И. Лениннің қол қоюымен айтарлықтай күшейді. Яғни, В.И. Лениннің қолы қойылған РСФСР ХКК-і 1919 жылы 31 наурызда «Мұрағат істерін сақтау мен жою туралы» декрет қабылдады.

Кеңес үкіметінің мұрағат істері қабылдаған актілері Қазақстандағы ақ гвардияшылар мен интервенттерден азат еткеннен кейін іле-шала жүзеге асырыла бастады [3]. Сонымен қатар, қазан төңкерісінен кейінгі өлкедегі мұрағат істері Қырғыз (қазақ) революциялық комитетінің қызметімен тығыз байланыста болды. «Мұрағат істерін қалпына келтіру және орталықтандыру туралы» кеңес өкіметінің сәйкес Қазақстан аумағында мұрағат құрылысының орталығы құрылған болатын. Орынбор губерниясы бойынша мұрағат басқармасының өкілетті қызметкері тағайындалды. 1920 жылдан бастап оның қызметі Орынбор-Торғай аймағына тарады, осыған сәйкес аталған мұрағат Халық Ағарту жүйесіне айналды. Алғашқы кезде губерниялық мұрағаттың материалдық жағдайы нашар күйде болғандықтан Орынбор губерниялық атқару комитеті мұрағат ісін өз деңгейіне көтеру жөнінде шешім қабылдады. Өлкедегі мұрағат мекемелерінің мүддесін көздеген кеңес үкіметі 1922 жылы 22 қаңтарында Қырғыз (қазақ) Ағарту комиссариатының алқасында өлкеде орталық мұрағат құру туралы ережені бекітті. Осы ережеге сәйкес Орынбор-Торғай мұрағаты Қырғыз (қазақ) АКСР-ның орталық өлкелік мұрағаты болып атауы өзгертіліп, тікелей Халық Ағарту Комиссариатына қаратылды. Тағы да осы жылдың 30 қаңтарында Бүкілресейлік Атқару Комитеті мұрағаттардың саяси маңызын атап келіп, РКФСР орталық мұрағаты туралы ережені бекітті [4]. 1918-1919 жылдардағы декреттері негізінде мұрағаттарды қалыптастырудың барлық ең маңызды мәселелерін қамтыды, сондай-ақ мемлекеттік сақтауға берілуі тиіс мұрағат құжаттарының мейлінше барлық категорияларына қатысты болатын. Толықтай алғанда, мұрағат ісі жөніндегі декреттер мұрағаттардың қалыптасуының негізгі қағидаларын бекітті. Олар құжаттарды есепке алу, мекеменің іс жүргізу жұмысын, оларды мемлекеттік сақтауға іріктеу, сақталуы мен мемлекеттік мүдде тұрғысынан ғылыми пайдалануын қамтамасыз ету сияқты мұрағатшылардың қызмет шеңберін белгіледі.

Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті (БОАК) қалыптасқан жағдайды ескеріп, 1930 жылы 10 қазанда «Аудандық атқару комитеттері жанындағы мұрағат істерін ұйымдастыру және реттеу» туралы қаулы қабылдады. Қаулыда төмендегідей көрсетілген: «Автономиялық республикалардың орталық, өлкелік, облыстық атқару комитеттеріне:

- 1) Аудандық және басқа да кеңестік аппараттағылар мұрағат іс қағаздарын қалыпқа келтіру-

ге назар аударсын, аудандық атқару комитеттерін хатшыларының міндетіне мұрағаттардағы материалдарды реттеуі және сақтауды қамтамасыз ету жүктелсін;

2) Өлкелік яғни облыстық мұрағаттардың бөлімдеріне жойылған округтік мұрағаттардың орнында құрылғандардың материалдарын қалалық бөлімдерге бақылауға және сақтауға берілсін». Осы қаулының негізінде БК(б)П Қазақ өлкелік партия комитетінің төралқасы және ЖШИ ХК-ның біріккен мәжілісінде республикадағы мұрағат ісін қайта құру туралы мәселе қаралды. Өлкедегі мұрағат істері мен округтік мұрағат бюроларының қалыптасқан жүйесінен шыға отырып, партия комитеті Орталық мұрағат бұрынғы округтік орталықтар бойынша өзіне бағынатын 3 бөлімді құру туралы шешім қабылдады.

Мұрағат істерін ретке қойып, жүйелі түрде дамыту мақсатында Қазақ Орталық Атқару комитеті (ОАК) 1935 жылы 9 наурызда округтік, аудандық мұрағаттар туралы ережені бекітті. Ережеде округтік мұрағат бюролары округтік атқару комитеттерінің жанында оның бөлімі құқығына ие болып, соған бағынып, барлық тапсырмаларын орындап, алдында есеп беріп, жұмыс жүргізетіндігі жайында айтылған [5]. Осындай нормативтік-құқықтық актілер мұрағат ісінің жетілуіне, одан әрі дамуына өз септігін тигізді. Негізгі мұрағат Заңы қабылданғаннан кейін мұрағат ісі мен мұрағат саласы мекемелерінің қызметін құқықтық реттеу процесі оңды сипат ала бастады.

Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алып, құқықтық мемлекет, азаматтық қоғам ретінде даму бағдарын анықтағаннан кейін, объективті түрде, мұрағат ісінің заңдық базасын жасау мәселесі туындады. 1991 жылдан 1997 жылға дейінгі 7 жыл ішінде нормативтік-құқықтық база мен әдістемелік әзірмелер заңдық күшін жойды. Ал республиканың құқықтық реалиясына сәйкес жаңасы әлі жасалған жоқ болатын. Қалыптасқан жағдайға байланысты қысқа мерзім ішінде мұрағат саласының мемлекеттегі орны мен рөлін айқындайтын, оның құзырлық, функциялық міндеттерін және өзге салалармен байланысын нақтылайтын ұлттық заң әзірлеу қажеттігі туды. Қазақстан Республикасы мұрағат қызметін реттейтін алғашқы нормативтік-құқықтық акт болып 1998 жылы 22 желтоқсанда Президент қол қойған №326-1 «Ұлттық мұрағат қорлары мен мұрағаттар туралы» Заң қабылданды. Бұл заңнама ҚР Конституциясына негізделген. Заң 6 тараудан және 27 баптан тұрады.

Еліміз тарихындағы өзіндік тұжырымдамасы бар бұл мұрағат Заңы алыс және жақын шет мемлекеттердің мұрағат ісін дамыту тәжірибесіне сүйеніп жасалған. Ол үш бірдей міндетті атқарады:

- Қазақстан Республикасы Ұлттық мұрағат қорының құжаттарын мемлекеттік сақтауға қабылдау;
- Құжаттардың сақталуын қамтамасыз ету;
- Мемлекет, қоғам және азаматтар мүддесіне сай қолдану.

Оның негізгі реттеу тетігі Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағат қоры болып табылады.

Мұрағат заңының 1-бабы, 11-тармағы бойынша Ұлттық мұрағат қоры – бұл барлық мұрағаттардың, белгіленген тәртіп бойынша ұлттық құндылық ретінде мойындалған, тарихи, ғылыми, әлеуметтік, экономикалық және саяси, мәдени тұрғыда айрықша мәні бар мұрағат қорлары мен коллекцияларының, құжатты деректерге негізделген ескерткіштердің, құжаттардың жиынтығы. Заңды жетілдіру барысында «Қазақстан Республикасы Ұлттық мұрағат қоры туралы ереже» әзірленіп, ол Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1999 жылғы 7 қазандағы №1538 қаулысымен бекітілді. Бұл ереже арқылы құжаттарды Ұлттық мұрағат қоры құрамына ендіру және шығару, құжаттарды есепке алу мен сақталуын қамтамасыз ету тәртібі нақтыланды [6]. Мұрағат саласы үшін аса маңызды осы нормативтік-құқықтық акт негізінде Комитеттің, жергілікті атқару органдарының және Орталық мемлекеттік мұрағаттардың жанынан мемлекеттік сараптау-тексеру комиссиялары құрылып, оларға Ұлттық мұрағат қорын жасау жөнінде үлкен өкілеттілік берілді.

Бүгінгі күні өкілетті орган Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінің Ақпарат және мұрағат комитеті болып саналады. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2004 жылғы 29 қазандағы №1130 қаулысымен бекітілген Ережеге сәйкес Комитет мұрағат ісі мен құжаттама жөніндегі мемлекет саясатының жүзеге асырылуын бақылау және тексеру қызметін атқарады. Елімізде деңгейі әртүрлі 220-дан астам мемлекеттік мұрағат бар. Олар Қазақстан Республикасы Ұлттық мұрағат қорын құжаттармен толықтырып, сақталуын қамтамасыз ету және құжаттардың мемлекеттік есебін жүргізу, мемлекеттік органдарды, ұйымдар мен азаматтарды ақпараттық қамтамасыз ету, құжаттарды пайдалану және жариялау, мұрағат құжаттары бойынша ақпараттық издестіру жүйелерін құру, мұрағаттану мен құжаттану саласы бойынша әдістемелік жұмыс-

тар жүргізу, сондай-ақ, ішкі пайдалану үшін де, толықтыру көзі – ұйымдарда қолдану үшін де әдістемелік құралдар әзірлеу міндеттерін жүзеге асырады.

Уақыт өте келе негізгі мұрағат заңын Қазақстан Республикасы Парламенті мұнан кейінгі кездері қабылдаған бірқатар заң нормаларымен объективті түрде үйлестіру қажеттігі туындады.

Әдебиеттер

- 1 Краткая информация об архивных учреждениях Республики Казахстан. – Алматы, 1996. – 1 б.
- 2 Пшеничный А.П. Декретті даярлау туралы «РСФСР-дағы мұрағат істерін орталықтандыру мен қайта құру туралы» // Советские архивы, 1987. – №6. – С. 5.
- 3 Мұхтар Ә. Қазақстанда мұрағат істерінің қалыптасуы // Қазақ тарихы, 2005. – №6. – 62 б.
- 4 Введенский В. Архивное строительство в Казахстане // Архивное дело, 1938. – №3(47). – С. 81.
- 5 Хасанаева Л.М. Қазақстанда губерниялық, уездік мұрағат жүйелерінің қалыптасуы // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 2007. – №2(45). – 201 б.
- 6 Адельгужин А. Нормативная правовая база документирования и архивного дела // Делопроизводство в Казахстане. – 2007. – №1. – С.60.

References:

- 1 Krakaja informacija ob arhivnyh uchrezhdenijah Respubliki Kazahstan. – Almaty, 1996. – 1 b.
- 2 Pshenichnyj A.P. Dekretti dajarlau turaly «RSFSR-dafy muragat isterin ortalyktan-dyru men kajta kuru turaly» // Sovetskie arhivy, 1987. – №6. – S. 5.
- 3 Muktar A. Kazakstanda muragat isterinin kalyptasuy // Kazak tarihy, 2005. – №6. – 62 b.
- 4 Vvedenskij V. Arhivnoe stroitel'stvo v Kazahstane // Arhivnoe delo, 1938. – №3(47). – S. 81.
- 5 Hasanaeva L.M. Kazakstanda gubernijalyk, uездik muragat zhujelerinin kalyptasuy // KazUU habarshysy. Tarih serijasy. -2007. – №2(45). – 201 b.
- 6 Adel'guzhin A. Normativnaja pravovaja baza dokumentirovanija i arhivnogo dela // De-loproizvodstvo v Kazahstane. – 2007. – №1. – S.60.

Оразгалиева Н.
**Қазақстанның мұрағаттарында
автоматтандырылған
ақпараттық технологияларды
қолданудың құқықтық негізі**

Соңғы жылдары басқару үдерісінде жаңа технологияларды дамытуға баса назар аударып келеді, соның ішінде, электронды үкімет, электронды құжатайналым және электронды мұрағат. Бұл үдеріс мемлекеттік басқарудың тиімділігін көтерумен және мемлекеттік органдардың халыққа сапалы қызмет көрсетумен тығыз байланысты. Аталмыш мақалада автор мынандай: «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар», «ҚР мұрағат ісін дамыту туралы тұжырымдамасы», «Ақпараттандыру туралы», «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» заң актілерін талдау негізінде Қазақстанның мұрағаттарында автоматтандырылған ақпараттық технологияларды қолданудың құқықтық аспектісін қарастырады. Мұрағатты автоматтандырудағы негізгі элемент мәліметтер базасы болып табылады. Мәліметтер базасы мұрағаттың функцияларын автоматтандыру үшін ғылыми-анықтамалық аппаратты құрайды. Олар ішкіқор және қор аралас анықтамалықтарды дайындау үшін әмбебап автоматтандырылған құрал ретінде танылды.

Түйін сөздер: автоматтандырылған ақпараттық технологиялар, электронды құжайайналымы, мәліметтер базасы, ұлттық мұрағаттық қор, электронды мұрағат.

Orazgaliyeva N.
**Legal frameworks of using
computer-aided informative
technologies in the archives of
Kazakhstan**

Last years much attention spare to development of new technologies in an administrative process, and foremost, to the e-government, introduction of electronic circulation of documents and electronic archive. It is directly related to the increase of efficiency of state administration and improvement of quality of the services given by public organs to the population. In given a paper author is on the basis of analysis of such legislative acts : «About the national archived fund and archives», «Conceptions of development of the archival business in Republic of Kazakhstan» «About informatization», «About an electronic document and electronic digital signature» examines the legal aspect of using computer-aided informative technologies in the archives of Kazakhstan. The staple of automation of archival organization is a database. Databases are intended for automation of functions of archive on creation of scientifically – certificate vehicle, Are the universal automated means for preparation of into a fund and interfund reference books.

Key words: the computer-aided archived technologies, electronic circulation of documents, databases, national archived fund, electronic archive.

Оразгалиева Н.
**Правовые основы
использования
автоматизированных
информационных технологий
в архивах Казахстана**

В последние годы много внимания уделяют развитию новых технологий в управленческом процессе, и прежде всего, электронному правительству, внедрению электронного документооборота и электронного архива. Это непосредственно связано с повышением эффективности государственного управления и улучшением качества услуг, предоставляемых государственными органами населению. В данной сатье автор на основе анализа таких законодательных актов: «О национальном архивном фонде и архивах», «Концепции развития архивного дела в РК» «Об информатизации», «Об электронном документе и электронной цифровой подписи», рассматривает правовой аспект использования автоматизированных информационных технологий в архивах Казахстана. Главным элементом автоматизации архива организации является база данных. Базы данных предназначены для автоматизации функций архива по созданию научно-справочного аппарата, Являются универсальным автоматизированным средством для подготовки внутрифондовых и межфондовых справочников.

Ключевые слова: автоматизированные архивные технологии, электронный документооборот, базы данных, национальный архивный фонд, электронный архив.

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ
МҰРАҒАТТАРЫНДА АВ-
ТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН
АҚПАРАТТЫҚ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ
ҚОЛДАНУДЫҢ
ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗІ**

Қазіргі таңдағы Қазақстандағы ірі ақпараттық жүйелердің бірі – мұрағаттық қор болып табылады. Қазақстан Республикасының 1998 ж. ҚР «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» Заңы бойынша мұрағаттық қор – бір-бірімен тарихи немесе қисынды байланысты құжаттардың жиынтығы деген [1] анықтама беріледі.

Құжаттардың сақталуын жақсарту, аймақтың мұрағаттық қорына халықтың қолжетімділігін кеңейту мақсатында «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 22 желтоқсандағы Заңы, «Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің 2011-2015 жылдарға арналған стратегиялық жоспары туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 31 наурыздағы №413 Қаулысы қабылданғаны белгілі. Кез-келген саланың дамуы бірінші кезекте оның заңдық негізіне байланысты екені белгілі. Нормативтік заң актілерін қалыпқа түсірмей, кез-келген мәселеде жақсы нәтижеге жету мүмкін емес. Сондықтан да оның нормативтік құқықтық базасы бір ізге түсірілуі шарт.

Мұрағаттарға автоматтандырылған ақпараттық технологиялардың енгізілуі «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» Қазақстан Республикасы Заңы, «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 28 қаңтардағы Жолдауы, Қазақстан Республикасындағы мұрағат істерін дамыту концепциясы, Қазақстан Республикасы Үкіметінің, Қазақстан Республикасының Байланыс және ақпарат министрлігінің, Ақпарат және мұрағаттар комитеттерінің нормативтік-құқықтық актілерінің негізінде жүзеге асады.

Автоматтық технологияларды мемлекеттік мұрағат мекемелеріне кезең-кезеңмен енгізу үрдісі ҚР Орталық Мемлекеттік мұрағатының «2001-2005 жылдарға арналған мұрағат ісін жетілдіру» [2] және «Қазақстан Республикасының мұрағат ісі мен құжаттама жүйелерін дамытудың 2007-2009 жылдарға арналған бағдарламасы» [3] тұжырымдамасында да ерекше орын алды.

Қазіргі таңда мұрағат ісі саласында ақпараттық мұрағаттық технологияларды ендіру мынадай бағыттарда іске асырылады:

1) мұрағат жұмыстары негізгі бағыттары бойынша орталықтандырылған, типтік мәліметтер базасын ендіру, яғни толықтырудан бастап, оны пайдалануға дейін. Аталмыш жұмыстар мұрағаттарды ақпараттандыруға байланысты бағдарламалар негізінде іске асырылады. Қазіргі таңда мұрағаттардың негізгі мақсаты – мұрағаттық технологияларды дамыту, мұрағат мекемелерінің негізгі функцияларын заманауи технологиялармен қамтамасыз ету болып табылады.

2) Компьютерлендіру, яғни бағдарламалармен қамтамасыз ету, ғылыми анықтамалық аппаратты сандық жүйеге өткізу; мұрағаттық технологиялар саласында компьютерлендіруді жүйелік каталогтар саласына енгізу. Компьютерлік технологияларды пайдалану мынадай жұмыстар санын қысқартуға алып келді: каталогтік карточкалардың көшірмеленуі, оларды индекс-теу мен іздеуге кететін уақыт шығыны.

Ғылыми-анықтамалық аппарат жүйесі бойынша анықтамаларға үлкен қызығушылық туған. Мәліметтер базасы локальдық мәліметтер базасы (қор, тізімдеме, құжат) және көрсеткіштерден тұрады.

Мұрағат мекемелері үшін олардың негізгі функцияларын орындайтын технологиялар және есепке алуды автоматтандыруды қамтамасыз ететін анықтамалық-ақпараттық жүйелер мұрағат үшін өзекті болып табылады. Қазіргі таңда мұрағат мекемелерінде арнайы біріздендірілген мұрағат қоры атты қор каталогтары енгізілген. Осының негізінде есепке алу мәліметтерін бірыңғай электрондық форматқа өткізу, мұрағат қорларын орталықтандырылған есепке алу жүйесіне өткізу мәселелері шешілуде.

Бүгінгі таңда қоғамның материалдық және рухани өмірін бейнелейтін тарихи ғылыми, әлеуметтік, экономикалық, саяси немесе мәдени айрықша маңызы бар құжаттардың ұрпақтан ұрпаққа сақтап жеткізуімен, оларды толықтырумен айналысатын мұрағат ісі ақпараттық қоғам концепциясы бойынша, автоматтандырылған ақпараттық технологиялар талаптарына сай дамудың жаңа сатысына өтуде.

Жаңа жетілген технологиялардың мұрағат саласына қарқынды түрде ендіру, яғни мұрағат ісін ақпараттандыруға, ақпараттық коммуникациялар технологиясы негізінде мұрағат мекемелерінің жаңа бағыттарын қалыптастыруға, мұрағат құжаттарын сандық жүйеге өткізу және оған ашық қолжетімділікті ұсынуға басты назар аудару – заман талабы, сыртқы орта жағдайлары: әлемдік нарық, тұтынушылар нарығы, жаңа саяси бағдарламалар бағыттары, қоғам сұраныс-

тарының жаңа сипат алуына байланысты табиғи жолмен жүргізіліп келе жатқан үрдіс.

Мұрағаттарды автоматтандыру – жаңа технологиялар арқылы ақпараттық деңгейін дамыту және бағдарламалық қамтамасыз етуді қамтитын шаралар кешені болып табылады. Бұл орайда мұрағаттық ақпарат қоғамның әлеуметтік және экономикалық дамуындағы дербес факторға айналып, саяси-қоғамдық өмірде бұрынғыдан да маңызды рөл атқара бастады. Оның өнімдерін жеке тұлғалар ғана емес, сонымен қатар түрлі бағдарламалар жасау үшін медиахолдингтер, саяси және білім беру және ғылыми институттары мен сан алуан шығармашылық бірлестіктер мен ұйымдар кеңінен пайдаланып келеді. Мұрағаттық құжаттық ақпаратты Интернет агенттіктері де кеңінен қолдана бастады. Аталған жағдайларға байланысты қоғамның бәсекеге қабілеттілігін арттыру, тарихты жаңғырту, т.б. жоғары мақсаттарға орай мұрағаттық ақпараттық технологиялардың тиімділігін арттыру күн тәртібіне қойылып, республика деңгейіндегі елдің мәдениет және әлеуметтік саласын жаңғырту жолындағы аса қажетті міндеттердің біріне айналып отыр.

Қазіргі таңдағы мұрағаттардың кезеңі ақпараттық жүйелер мен автоматтандырылған технологиялардың теориялық негіздері қалыптасып, олар өзінің практикалық қолданысын алып жатқан заман. Мұрағаттар автоматтандырылған ақпараттық технологияларды енгізуі арқылы мемлекеттік және коммерциялық мекемелермен қатар ел тарихы, экономикасы, әлеуметі, қоғамдық дамуы, білім мен ғылым салалары, мәдениетіне қатысты құжаттық ақпаратын жинақтау, сақтау мен өңдеу, жария етудің жаңа жоғары сатысына өту үстінде.

Әдістемелік және нормативтік зерттеулер кешенінен тұратын мұрағат ісіндегі технологиялық тұрғыдан ақпараттандыру өткен ғасырдың 80-жылдарынан бастап қолға алына бастаған болатын. Әсіресе ғылыми анықтамалық аппарат саласында ақпараттандыру қалыптасып дамыды, ондағы керекті құжатты іздестіруді оңтайландыру мұрағаттың басқа салаларын қамту мүмкіндіктерін көрсеткен еді. Отандық мұрағаттарда компьютерлік технологияларды қолдану мұрағат ісінде бетбұрыс жасады.

Қазіргі таңда ғаламдық ақпараттандыру, ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың кеңінен таралуы қоғамдық ақпараттың рөлін күшейтуде. Осы басты мақсатты орындауға бірқатар заң нормалары қабылданып, сол арқылы жалпы қоғамдық сипатта шаралар

жасалып, қолданысқа енгізілу үстінде. Соның бірі – Қазақстан Республикасының «Ақпараттандыру туралы» Заңы, 1999 жылы қабылданып [4], 2003 жылғы 8 мамырда оған өзгерістер енгізіліп қайта қабылданды.

Заң ақпараттандырудың құқықтық негіздерін белгілеп, электрондық ақпараттық ресурстар мен ақпараттық жүйелерді құру, пайдалану және қорғау кезінде туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейді. Сонымен қатар «Ақпараттандыру туралы» Заңда, терминологиялық аппарат қарастырылып, ақпараттандырудың объектілері мен субъектілері анықталған. Ақпараттандыру саласындағы мемлекеттік реттеудің мақсаттары мен принциптері, мемлекеттік органдарының ақпараттандыру саласындағы құзыреттіліктері, электрондық ақпараттық ресурстардың түрлері, оларды қалыптастыру және пайдалану тәртібі, электрондық ақпараттық ресурстарға қол жеткізу мәселелері, ақпараттық жүйелердің түрлері, технологиялары және оларды қамтамасыз ету құралдары, электрондық ақпараттық ресурстарды және ақпараттық жүйелер туралы мәліметтерді құжаттандыру, «Электрондық үкіметті» қалыптастыру шарттары, «Электрондық үкіметтің» базалық құрамдас бөліктері, ақпаратты алу және тарату құқығы, электрондық ақпараттық ресурстар мен ақпараттық жүйелерді қорғаудың мақсаттары сияқты мәселелер заңда айқын көрініс тапқан.

2003 жылдың 10-қаңтарында қабылданған «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» [5] Қазақстан Республикасының Заңы негізінде электрондық құжат айналымы мен электрондық іс-жүргізуді іске асыруға мүмкіндік туды. Аталмыш Заң электрондық цифрлық қолтаңбалар арқылы куәландырылған, құқықтық қатынастардың орнатылуын, өзгертілуін немесе тоқтатылуын көздейтін электрондық құжаттарды жасау және пайдалану кезінде туындайтын қатынастарды, сондай-ақ азаматтық-құқықтық мәмілелер жасауды қоса алғанда, құқықтық қатынастарға қатысушылардың электрондық құжаттар айналымы саласында туындайтын құқықтары мен міндеттерін реттеуге бағытталды. Халықаралық стандарттар мен жұмыс тәжірибесін ескере отырып, электрондық құжат айналымының және электрондық құжаттарды мұрағатта сақтаудың нормативтік әрі әдістемелік базаларын одан әрі дамыту, электрондық құжат айналымының бірыңғай жүйесі қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін электрондық құжаттарда электрондық цифрлық қолтаңбаларды қолдану принциптері мен элект-

рондық құжаттардың электрондық цифрлық қолтаңба қоюға арналған деректемелер жинағын белгілеу қажеттілігі анықталды. Заңда электрондық құжаттарды жасау, сақтау, пайдалану реті жан-жақты қарастырылған. Бұл қазіргі таңдағы зерттеушілердің аудиовизуалды-ақпараттық технологиялармен жұмыс жасау жағдайларын жеңілдетіп отыр.

Қазақстан Республикасының «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Заңы электрондық цифрлық қолтаңба арқылы куәландырылатын электрондық құжаттар жасау және оларды пайдалану барысында туындайтын құқықтық қатынастарды реттейді. Осы заңға сәйкес 2004 жылы Қазақстан Үкіметі республика мемлекеттік органдарындағы электрондық құжат айналымының ережелерін бекітті. Заң қазіргі таңда да аса жоғары мәнге ие болып отыр.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2006 жылғы 30 қарашадағы №1153 Қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасының мұрағат ісі мен құжаттама жүйелерін дамытудың 2007-2009 жылдарға арналған бағдарламасы мұрағат мекемелерінің заманауи желілерінің болуы, жаңа мұрағаттық технологияларға қолжетімділік, құжаттық ақпараттардың ашықтығы, оны іздестірудің, алудың және пайдаланудың заңдылығын қамтамасыз ету, «электрондық үкімет» жағдайындағы жұмыстар талабына жауап беретін мұрағат ісінің автоматтандырылған ақпараттық жүйесінің (МІ ААЖ) жұмыс істеуін, мұрағат мекемелерінің материалдық-техникалық базаны жаңғырту, қазіргі заманғы мұрағаттық технологияларды енгізу мақсаттары мен міндеттерін анықтап, олардың аясындағы қызметтерді реттеуге бағытталды.

Бағдарлама аясында Ұлттық мұрағат қорының сақталуын қамтамасыз етуге, құжаттаманы ұйымдастырудың, ресімдеудің жалпы мемлекеттік деңгейдегі бірыңғай қағидаттарын белгілеуге, халықаралық стандарттарды енгізуге ерекше назар аударылып, осы салада жаңа ақпараттық технологияларды қолдану жағдайында талап етілетін жоғары білікті мамандарды, оның ішінде мемлекеттік тапсырыс бойынша даярлау жөнінде ұсыныстар енгізілді. «Қазақстан мұрағаттары» интернет-ресурсы қызметін дамыту және жетілдіру міндеті алға қойылды.

Тарихи-мәдени деректі мұраларға қоғам қызығушылығын аудару мақсатында телерадиохабарлар ұйымдастыру, баспа және электронды бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарияланымдар, тұрақты жұмыс істейтін және тақырып-

тық көрмелер, экспозициялар, республикалық семинарлар өткізу арқылы Мұрағаттық ақпаратқа қол жеткізу мүмкіндіктері кеңейеді. Құжаттарды көпшілікке танытудың жаңа нысандары – мұрағат құжаттары негізінде дайындалған электронды басылымдарды пайдалану арқылы, мемлекеттің деректік базасын және ақпараттық ресурсын одан әрі кеңейту проблемаларына ғалымдардың, зерттеушілердің, жалпы қоғамның назарын аударуға және де құпиясыздандырылған мұрағат қорларына қол жеткізуді қамтамасыз ету нәтижесінде Ұлттық мұрағат қорының құрамына кіретін бұрын зерттелмеген және жұртшылыққа белгісіз деректер ғылыми айналымға енгізуге жол ашылды.

Күтілетін нәтижелер тізімінде орын алған 2009 жылдың аяғына қарай жұмыс талаптарына сәйкес «электрондық үкімет» жағдайында республиканың мемлекеттік мұрағат мекемелерінің бүкіл желісін қамтитын мұрағат ісінің автоматтандырылған ақпараттық жүйесін енгізу сәтті іске асырылды.

Аталған нормативтік құжаттар негізінде мұрағат қорларына ғылыми-анықтамалық аппарат және Ұлттық мұрағат қорының дерекқорын, автоматтандырылған каталогтар, электрондық тізімдемелер, жолкөрсеткіштер, мұрағат құжаттарының құрамы мен мазмұны жөніндегі мұрағатаралық анықтамалықтарды жасау жөніндегі жұмыстар заман талабына сәйкес ұйымдастырылды.

Қазақстанның 2020 жылға дейінгі дамуының стратегиялық жоспарында «электрондық үкімет» және «электрондық әкімдік» бағдарламасын жүзеге асыру шеңберінде әлеуметтік маңызы жоғары мемлекеттік қызметтердің 50 пайыздан астамын электронды түрге ауыстыру-

ды қамтамасыз ету мақсаты жүктелген еді. Бүгінде «электрондық үкімет» веб-порталында тұтынушы 70-тен астам қызметті пайдалана алады. Қазіргі күні www.e-gov.kz порталындағы мемлекеттік қызметтер санаттарға бөлініп, жүйеленген. 2008 жылдан бері әртүрлі салалар бойынша ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамытуға және қолдануға бағытталған іс-шаралар кешені жүзеге асырылып келеді

Қорыта келгенде құқықтық-нормативтік актілер Қазақстан Республикасы мұрағат ісіне автоматтандырылған ақпараттық технологиялардың енгізілуін заңдық тұрғыда бекітуші, анықтамалар жүйесі мен алдыға қойылатын мақсат-міндеттерді анықтап, бағытталған тапсырмаларды ұйымдастыру мен олардың іс жүзінде іске асуының негізі болады.

Аталған құжаттық-нормативтік актілер негізінде мұрағат саласының ақпараттандыру саласындағы артта қалуын жеңу және осы заманғы технологияларды енгізу мақсатында республиканың мемлекеттік мұрағат мекемелерінің бүкіл желісін қамтитын Мұрағат ісінің автоматтандырылған ақпараттық жүйесін (МІ ААЖ) одан әрі дамытуға жағдай жасалды.

Автоматтандырылған ақпараттық технологиялардың мұрағаттарға енуі құжаттық ақпараттың құндылығы мен пайдаланылу дәрежесін арттырып отыр. Жаңа технологияларды ендіру мұрағат ісі саласында халықаралық және республикалық деңгейдегі ұлттық құндылықтарға деген жаңа жауапкершілік дәрежесін, мұрағаттардың жаңа даму бағыттарын қалыптасыруда, ақпараттық шешімдерді жедел әрі тиімді, сонымен қатар мәдени және шығармашылық тұрғысында орындауға үлес қосады.

Әдебиеттер

- 1 Ұлттық мұрағат қоры және мұрағат туралы заң (1998) // www.zakon.kz.
- 2 «2001-2005 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының мұрағат ісін дамыту» тұжырымдамасы // Сборник нормативно-правовых актов РК. – Астана, 2000. – 126 б.
- 3 «Қазақстан Республикасының мұрағат ісі мен құжаттама жүйелерін дамытудың 2007-2009 жылдарға арналған бағдарламасы» // Қазақстан мұрағаттары. – 2007. – №1-2 (41-42). – 19-23 б.
- 4 ҚР Ақпараттандыру туралы Заңы // <http://www.unesco.kz/cgi-bin/library>
- 5 «Электронды құжат және электронды қолтаңба» туралы заң // www.zakon.kz;

References

- 1 Ulltyk muragat kory zhane muragat turaly zan (1998) // www.zakon.kz.
- 2 2001-2005 zhyldarga arnalgan Kazakstan Respublikasynyn muragat isin damyту» tuzhurumdamasy// Sbornik normativno-pravovyh aktov RK. – Astana, 2000. – 126 b.
- 3 «Kazakstan Respublikasynyn muragat isi men kuzhattama zhuielerin damytudyn 2007-2009 zhyldarga arnalgan bagdarlamasy» // Kazakstan muragattary. – 2007. – №1-2 (41-42). – 19-23 p.
- 4 KR «Akarattandyru turaly» Zany // <http://www.unesco.kz/cgi-bin/library>
- 5 «Elektronny kuzhat zhane elektronny koltanba1 turaly zan//www.zakon.kz

Akbari Mohammad Qasim

**The United States and
Afghanistan relations: history and
modern development**

The United States has a long and varied history of engagement with Afghanistan. But through all the tortuous turns and ups and downs, the relationship, from the U.S. perspective, has almost always been a transactional one. Given its «front line» status, Afghanistan has usually been a pawn in a bigger strategic game, initially between the Communist bloc and the capitalist countries in the region (including Iran under the shah, Pakistan, and India) and subsequently between the secular world and radicalized Islam. Afghanistan's current status as a ward of the United States and international community is unusual and will not last. This article suggests that regardless of whether a bilateral security agreement (BSA) is signed between Afghanistan and the United States, and assuming Afghanistan does not again become a haven for terrorism targeting the United States, U.S. interest will diminish. So too will U.S. resources invested in the country—whether military, economic, developmental, or diplomatic. Neighboring powers, such as India, Iran, and Pakistan, who have an immediate stake in a secure, stable Afghanistan, will become more important players. Long memories, the need for strategic depth, and the fear that Afghan soil will once again become a battleground for proxy warfare will militate against the realization of the Afghan government's vision of the country as the peaceful and prosperous «heart of Asia».

Key words: US policy, the Taliban, terrorism, Afghanistan and the United States.

Акбари Мұхаммед Қасым

**Америка Құрама Штаттары
мен Ауғанстан
қарым-қатынастары: тарихы
мен қазіргі жағдайы**

Америка Құрама Штаттары Ауғанстанмен қарым-қатынастарының ұзақ және бай тарихы бар. Бірақ, өзара қарым-қатынастардың кедергілеріне қарамастан, АҚШ саясаты әрдайым іскерлік сипатта болды. Ауғанстан «алдыңғы майданда» болуына байланысты үлкен стратегиялық ойынның қатысушысы болды. Бұл күрес бастапқы уақытта коммунистік одақ елдері мен капиталистік мемлекеттер арасында орын алды (Шах тұсындағы Иран, Пәкістан және Үндістан), кейіннен зайырлы әлем мен радикалды ислам арасындағы күреске ұласты. Қазіргі АҚШ пен және халықаралық қоғамдастықтың қамқорлығында болған Ауғанстанның жағдайы ерекше болып табылады және ұзаққа жалғаспайды. Бұл мақалада автор Ауғанстан мен Америка Құрама Штаттары арасында екіжақты қауіпсіздік келісіміне қол қойылуына қарамастан, Ауғанстанның Америка Құрама Штаттарына бағытталған лаңкестердің мекеніне айналғанына қарамастан, АҚШ-тың Ауғанстандағы мүддесі әлсіремейді. Бұл жағдай осы елдегі салынған әскери, экономикалық немесе дипломатиялық сала болсын, барлық американдық ресурстарға да қатысты қолданылады.

Түйін сөздер: АҚШ саясаты, Талибан, терроризм, Ауғанстан және АҚШ.

Акбари Мұхаммед Касим

**Отношения между
Соединенными Штатами
Америки и Афганистаном:
история и современное
состояние**

Соединенные Штаты Америки имеют долгую и богатую историю взаимодействия с Афганистаном. Но, не смотря на все извилистые повороты, взлеты и падения, отношения, с точки зрения США, почти всегда были деловыми. Учитывая статус находящегося на «линии фронта», Афганистан почти всегда был пешкой в большой стратегической игре, изначально ведущейся между странами коммунистического блока и капиталистическими странами в регионе (включая Иран при шахе, Пакистан и Индию), а затем между светским миром и радикальным Исламом. Текущий статус Афганистана, находящегося сейчас под покровительством США и международного сообщества, является необычным и не будет продолжаться долго. В данной статье автор предполагает, что независимо от того, будет ли подписано двустороннее соглашение о безопасности между Афганистаном и США, несмотря на положение, при котором Афганистан не раз становился убежищем для террористов, нацеленных на Соединенные Штаты, интерес США в Афганистане не будет уменьшаться. То же касается и американских ресурсов, вложенных в страну – будь то военная, экономическая или дипломатическая сфера. Соседние державы, такие как Индия, Иран и Пакистан, которые имеют непосредственное отношение к вопросам безопасности в регионе, в стабильном Афганистане станут более важными игроками.

Ключевые слова: политика США, талибы, терроризм, отношения Афганистана и США.

**THE UNITED STATES
AND AFGHANISTAN
RELATIONS: HISTORY
AND MODERN
DEVELOPMENT**

A brief review of the relationship between the United States and Afghanistan is instructive. Following World War II, the United States and the Soviet Union competed to maintain influence with Afghan rulers, as the British and Russian Empires had done in the previous century, using modest levels of technical, military, and development assistance. The Great Game once again played out in Afghanistan. After the invasion of 1979, the United States sought to undermine Soviet power by supporting the mujahideen, using Pakistani security forces as the delivery mechanism.

Once the Soviet Union left in 1989 and the Najibullah regime collapsed in 1992, Afghanistan dropped off the U.S. radar until the Taliban swept into Kabul in 1996. Then followed a period in which the United States had an ambivalent relationship with Afghanistan: not recognizing the Islamic emirate that controlled 90% of the country, but intermittently engaging with its authorities through intermediaries on specific issues; providing some humanitarian support through the United Nations and the Red Cross/Red Crescent; encouraging private-sector interest in a pipeline across the country; and expressing concern about women's rights.

All that changed with September 11. Having decisively ejected the Taliban in a lightning military campaign, the United States promoted a Western and largely multilateral agenda to stabilize and reconstruct the country and rebuild its institutions and economy. But by 2006, as the Taliban reasserted their presence and security began once again to deteriorate, the United States had moved to a counterinsurgency approach. By 2009 and the Obama administration's «surge,» this had mushroomed into a full-blown military and state-building campaign with an annual price tag over \$120 billion—perhaps the most ambitious the world has seen in the last 50 years. U.S. engagement in Afghanistan will continue to evolve. In the short to medium term, much depends on whether a BSA between Afghanistan and the United States is signed. As for the longer term, predictions are unwise, but the country's strategic importance to the United States is likely to diminish unless Afghanistan once again becomes an incubator for transnational terrorism. Afghanistan with a BSA. If a BSA is signed, there is no guarantee that Afghanistan will continue to be a recipient of exceptional levels of U.S. assistance—currently higher in per capita terms than any other country ex-

cepting Israel but the prospects will be stronger that the administration will have enough political support to honor the pledges it made in Chicago and Tokyo for military and civilian support, respectively, until 2016. With continued financial and technical support for its armed forces and levels of aid commensurate with the needs of a country of 30 million people, which includes millions of refugees and displaced persons, Afghanistan has a good chance of being able to «muddle through.» Its neo-patrimonial political system, underpinned by an elite consensus that has an interest in security, law, and order, will stay in place, and the central government is likely to reach accommodations with local and provincial powerbrokers to meet basic security needs, facilitate trade and business, and deliver services to the population.

Recovery from 35 years of conflict will be slow and uneven, and the country will continue to see diverse elements of Afghan society, from reformers and technocrats to tribal and ethnic powerbrokers, vie for power and influence. The many negative media reports often obscure the transformations that have taken place, albeit at a high price, over the last 12 years, whether in terms of infrastructure; the economy; social media and freedom of speech; access to services such as health and education, including for women and girls; and above all politics. Elections, though imperfect and limited, are now embedded as a means of transferring power and authority a far cry from the situation 10, 20, or 30 years ago and a source of optimism for the country's future.

An uncomfortable reality for Afghans, who are fiercely proud of their independence and sovereignty, is that the state always has been, and will continue to be for a long time, dependent on foreign subsidies. Although solid progress has been made over the last few years to strengthen domestic revenue collection, 90% of the current development budget comes from Western donors.

Without a BSA, and without a status of forces agreement between NATO and the Afghan government, already dwindling political interest in Washington will likely evaporate as quickly as U.S. troops leave. If this happens, levels of financial support, whether for the country's armed forces or its development agenda, will drop steeply.

Most other Western countries will take their cue from the United States and reduce their engagement accordingly. NATO secretary General Anders Fogh Rasmussen has made clear that without a BSA, an agreement with NATO is not possible and the International Security Assistance Force will also pull out.

Experts warn that rapid international disengagement from Afghanistan the likely result of failure to sign a BSA might plunge the country back into chaos as unpaid security forces disintegrate; insurgents, warlords, and profiteers have freer rein; and the government soon finds itself unable to meet the most basic needs and expectations of a rapidly growing, demographically young population. The argument that continued investment in Afghanistan is essential not only to help secure the expensive political, social, and development gains and ensure a return from the sacrifices made over the last twelve years but also as an insurance policy against the resurgence of a lawless vacuum in Central Asia will lose what potency it has. U.S. engagement is likely to shift its center of gravity in the region, with Pakistan as a source of concern and India as a source of opportunity.

In the long term, an unstable Pakistan is far more threatening to U.S. interests. Pakistan has a population at least five times that of Afghanistan; possesses nuclear weapons; is home to multiple insurgencies, some led by extremists with far more ambitious international objectives than the insurgents in Afghanistan; and has a much bigger diaspora, including in the United States. Pakistan's nuclear capacity, perennial tensions with India, political instability, and stark economic inequality make an ugly combination.

The United States' principal interest in Afghanistan will be preventing further attacks like those that occurred on September 11, with a secondary concern being to curtail the country's role as an exporter of other forms of insecurity, including narcotics. One issue is what the United States needs in order to protect and advance this core interest for example, whether a physical military presence is necessary, given the long-range and remotely controlled technological capabilities of U.S. forces. Few assert that a significant civilian presence is needed, perhaps unwisely. Experience suggests that human intelligence and cultural knowledge are essential elements of successful foreign policy in Afghanistan.

There would be wider consequences of an unstable Afghanistan, not just for the Afghans themselves but for their neighbors, and in particular Pakistanis. Instability would affect economic development; services such as education, healthcare, and law; and more broadly, local, national, and regional security. These outcomes could have a very serious and negative impact on affected populations, but they are unlikely to resonate with the American public at a level that would result in a decision to risk more American lives and money.

Other interests are unlikely to outweigh this realpolitik. Economic considerations for example, de-

veloping Afghanistan's much-vaunted natural and mineral wealth, including oil, gas, copper, and iron ore do not carry much weight. The country's insecurity, rugged terrain, and landlocked location do not make it the most attractive investment destination. While the United States, particularly under another Clinton presidency, would continue to express concerns about human rights, especially for women and girls, such rhetoric would be unlikely to result in a significant application of resources.

As the tortuous negotiations around a BSA have shown, many Afghans have an unrealistic sense of how important their country is to the United States. They cannot believe that within a few years Afghanistan could go from being considered by Washington as one of the most crucially important pieces of real estate on the planet to being of marginal relevance.

Moreover, they may have an inflated, even romantic, sense of how U.S. policy is fashioned. Conspiracy theories abound, but the reality is far more mundane. A recent study whose findings were based largely on interviews with current and former senior U.S. officials and their advisers describes U.S. policymaking toward Afghanistan as «system failure,» characterized by the absence of a capacity for long-term strategic judgment.

The United States as super power has tended to have multiple goals in a single engagement, such goals often being contradictory to each other. A

prime example of such situation is the US policy towards the Taliban in Afghanistan. Before this, Afghan policy was of getting the Soviet Union out during the 1980, the US had flooded the region with mass of weapons. The arm culture led to the emergence of a large number of warring factions who failed the international efforts to bring peace to the region. Apparently, there is peace but the western strategists need to ask either the new regime is capable of managing the country. The future of peace and security in the region is obscure because the vacuum left by the Taliban is being filled by megalomaniac warlords, local bandits, drug barons and opportunistic crooks. Moreover, «Bush Doctrine» has not offered any solution for this situation as it was only for war against terrorism. American government and opinion makers are denouncing terrorism everywhere ignoring the civilian deaths and rehabilitation of the Afghans. The horrible combination of annihilating air attack and the push on the ground destroyed the military power of the Taliban, as they were not equipped with modern weapons and there was not a single state or group ready to favor them except Osama and his organization Al Qaeda. While on the other side the US and its allies were determined to continue the bombing till the elimination of the Taliban. For Americans, the campaign could not be considered successful till the two men are captured or killed, particularly Osama Bin Laden.

References

- 1 Xenya Dormandy and Michael Keating. The United States and Afghanistan: A Diminishing Transactional Relationship. *Asia Policy*, no.17 (January 2014). – P. 6-7.
- 2 U.S Department of state, special Representative for Afghanistan and Pakistan, http://www.state.gov/s/special_rep_Afghanistan_Pakistan (accessed July 6,2014) ;Richard Armitage and Samuel Berger, U. strategy for Pakistan and Afghanistan (Washington ,DC ; council on foreign Relations, November 2010).
- 3 Gregorian, Vatrán. (1969). *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reforms and Modernization*. Palo Tolo: Stanford University Press. – P. 69-70.
- 4 Kux, Dennis. (1996, Spring and Fall). American Changing Outlook on Afghanistan. *Pakistan Journal of American Studies*. – Vol. 148- (5). – P. 10.
- 5 Hornibrook, William. (1990, Summer). Opening Diplomatic Relations with Afghanistan. *VOI. 146 (6) P.47*
- 6 Cooley, John K. (1999). *Unholy Wars: Afghanistan, America and International terrorism*. – London: Pluto Press.
- 7 Mussarat Jabeen, M. Saleem Mazhar & Naheed S. Goraya *US Afghan Relations*.
- 8 Yousaf, Mohammad and Adkin, Mark. (1992). *The Bear Trap: Afghanistan's Untold Story*. Jang Publishers.

Манатова А.М.

**XIX ғ. II жартысы мен XX ғ.
басындағы қазақ
даласындағы қоныс
аударушылар мен жергілікті
тұрғындардың
қарым-қатынасы мәселесі
тарихи зерттеулерде**

Мақалада XIX ғ. II жартысы мен XX ғ. басындағы қоныс аудару тарихының зерттелу мәселелері қысқаша қарастырылады. Соның ішінде, XIX ғасырдың II жартысындағы қоныс аударушылар мен қазақтардың қарым-қатынасы, күнделікті тұрмысы, шаруашылық типтерінің өзгеруі мәселелеріне шолу жасаған зерттеулерге талдау жасауға тырысады. Мақалада зерттеуші, тақырыптың зерттелу тарихнамасын өз ішінде шартты топтарға бөледі және оларға сипаттама береді. Бірінші топқа, XIX ғ. II жартысынан революцияға дейінгі кезеңдегі еңбектер деп көрсете отырып, бұл кездегі еңбектердің авторлары патша шенеуніктері, әкімшілік басшылықтағы тұлғалар болғандықтан мәселеге қатысты бір жақты баға берілгендігіне тоқталады. Қоныс аудару саясатының отарлау саясатының ажырамас бөлігі екендігін баса айтқан С. Асфендияров, Ә.Б. Тұрсынбаев, Е.Б. Бекмаханов және т.б. еңбектері екінші топты құраған. Ал, соңғы топқа мәселеге қатысты, Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда жарық көрген зерттеу жұмыстарын жатқызған. Бұл кезде орыс шаруалары мен жергілікті халықтың қарым-қатынасы, күнделікті тұрмыс, өзара мәдени әсеріне байланысты мәселелер жаңа қырынан көрініс тапқанын көрсетеді. Екі халықтың бір-біріне оң және теріс ықпал еткендерін мойындайды.

Түйін сөздер: қоныс аудару, қазақ ауылдары, отаршылдық, күнделікті тұрмыс, орыс қоныс аударушылары.

Manatova A.M.

**Relationship problems migrants
and local people in the Kazakh
steppe in historical research
(second half of the XIX and XX
centuries)**

This article will focus on the history of migration in the second half XIX – beginning of XX centuries. In particular, the author gives an analysis of studies on the relationship between immigrants and the Kazakhs, the daily life and the impact of migration movement in the Kazakh agricultural economy in the second half of the XIX century. Article researcher shares historiographical works on this subject in the group and gives them characteristics. The first group includes the works of the authors of the second half of the XIX and the pre-revolutionary period, the authors of these works were imperial officials, working administrative management and give a one-sided evaluation of the issue. The second group consisted of S. Asfendiyarov, A.B. Tursynbaev, E.B. Bekmahanov and other works, they noted that immigration policy is an integral part of the policy of colonization. And the last group on the issue, the research published since independence. In these works, the relationship between immigrants and the local population, everyday life and the cultural exchange between the two peoples reflection anew. And to recognize that the relationship between the two nations have had both positive and negative effects.

Key words: immigration policy, the kazakh village, colonization, everyday life, russian immigrants.

Манатова А.М.

**Проблемы взаимоотношения
переселенцев и местного
населения в казахской степи
в исторических исследованиях
(вторая половина
XIX и начало XX веков)**

В статье будут рассмотрены вопросы истории переселения во второй половине XIX – начале XX вв. В частности, автор дает анализ исследований о взаимоотношениях переселенцев и казахов, повседневной жизни и о влиянии переселенческого движения на казахское земледельческое хозяйство во второй половине XIX в. В статье исследователь разделяет историографические труды по этой теме на группы и дает им характеристики. К первой группе относятся труды авторов второй половины XIX и дореволюционного периода, авторы этих работ были имперскими чиновниками, работали в административном управлении и в своих трудах дают одностороннюю оценку этому вопросу. Вторую группу составили С. Асфендияров, А.Б. Тұрсынбаев, Е.Б. Бекмаханов и другие, они отметили, что переселенческая политика является неотъемлемой частью политики колонизации. И последняя группа по этому вопросу – исследования, опубликованные после независимости. В данных трудах отношения между переселенцами и местным населением, повседневный быт и культурный обмен двух народов отражены по-новому. И признают то, что взаимоотношения двух народов имели как положительное, так и отрицательное воздействие.

Ключевые слова: переселенческая политика, казахские деревни, колонизация, повседневный быт, русские переселенцы.

**XIX ғ. II ЖАРТЫСЫ МЕН
XX ғ.БАСЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ
ҚОНЫС
АУДАРУШЫЛАР МЕН
ЖЕРГІЛІКТІ
ТҰРҒЫНДАРДЫҢ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ
МӘСЕЛЕСІ ТАРИХИ
ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ**

Қазіргі таңда ғылыми-техникалық үдерістердің дамуы, жаңа зерттеу әдістерінің пайда болуына байланысты, тарихи оқиғалар да қайтадан қаралып, өзіндік бағасын алып жатқаны анық. Солардың қатарына XIX ғасырдың II жартысындағы қоныс аударушылар мен қазақтардың қарым-қатынасы мәселелері жатады. Аталған мәселеге байланысты жарық көрген еңбектерге тарихнамалық талдау жасау арқылы қоныс аудару саясатының салдары мен жергілікті халықтың күнделікті өмірі тарихымен танысуға мүмкіндік аламыз.

Осы бағытта жұмыс жасай отырып, бұл тақырыптың төңірегіндегі зерттеулердің көлемі ауқымды екендігін көреміз. Оны хронологиялық тұрғыдан шартты түрде бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Бірінші топқа XIX ғасырдың II жартысынан 1917 жылдар аралығында жарық көрген еңбектер жатса, кеңестік дәуірдегі тарихшылардың еңбектері екінші топты құрайды. Ал, соңғы топқа мәселеге қатысты, Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда жарық көрген зерттеу жұмыстарын жатқызуға болады. Қазақ даласына келіміз орыс, украин шаруаларын қоныстандыру және олардың әлеуметтік-экономикалық жағдайлары, қазақ ауылдарымен байланыстары, күнделікті тұрмысы төңірегіндегі мәселелер өз тарихнамасын XIX ғасырдың екінші жартысынан алатындығын көрсетіп отыр.

1917 жылға дейінгі зерттеулердің қатарында Қазақ өлкесін мекендеген жергілікті тұрғындар, олардың күнделікті тұрмысы, айналысатын кәсіптерінің түрлері, мал және жер шаруашылығы, тұрмыс-салттары, әдет-ғұрыптары т.б төңірегінде зерттеу жұмысын жүргізген Н.И. Гродеков [1], М.Д. Михайлов [2], П.П. Румянцев [3] т.б авторлардың еңбегін жатқызуға болды. Аталған авторлар Сыр бойындағы қоныстанған қазақ ауылдарындағы өмірін өз көздерімен көріп, сол аймақтың шаруашылық тұрмысын, реформадан кейінгі демографиялық өзгерістерге, қазақтардың жерінен айырыла бастауы мен шаруашылық салаларындағы ауыр салдарын қарастырған. Мысалы, П. Румянцев қазақ ауылын таптық дифференциация тұрғысынан қарастыруға талпынған. Тіпті, П.П. Румянцев «қырғыз, яғни қазақ шаруашылықтарын қайта-қайта зерттеу, одан кейін жерлерін алу барысында қазақ тұрғындарының тұрмыс тіршілігінің жақсарып егіншіліктің дамығандығы» туралы қате пікір

айтады [3, 66 б.]. Сырдария облысының уездіне басқарушы болып ауыстырылған Н.И. Гродеков 1886 жылы, 7 ай ішінде қазақ қоғамының келімсек орыс шаруалары келгеннен кейінгі тұрмысының өзгеруіне, көшпеліліктен отырықшылыққа ауысуы барысын сипаттап, өз еңбегін жазды.

Революцияға дейінгі авторлардың көпшілігі орыс шенеуніктері болған. Олар өз еңбектерінде «дала мәдениетін дамыту» бағытындағы мемлекет саясатын қолдаған. Олардың ортақ пікірлері бойынша, «қырғыз-қайсақтарды» құтқарудың жолы «тарихи қадам» жасауда болды, яғни отырықшылыққа көшуден көрді. Осы кезеңнің тағы бір көрнекті өкілі, орыс ориенталисі, миссионер, шығыстанушы А.Е. Алекторов болды [4]. Ол қазақ тарихын, мәдениетін, этнографиясы мен ауыз әдебиеті үлгілерін зерттеген. 1882 жылы Торғайға келгеннен бастап, халық ағарту саласында қызмет істеген. А.Е. Алекторов Бөкей ордасында, Ақмола, Семей, Гурьев (қазіргі Атырау) облыстарында халық училищелерінің директоры, инспекторы бола жүріп, қазақ халқының тарихы, тұрмыс-салты, ауыз әдебиеті, тілі жөнінде көптеген зерттеу жұмыстарын жүргізген.

Революцияға дейінгі тарихнамада қарастырылып отырған мәселе негізінен қоныс аударушылардың тұрмысын, империяның шеткері аймақтарына шаруаларды қоныстандыру, XX ғ. басындағы Ресей үкіметінің аграрлық саясатын зерттеуде қаралды. Әрине, Ресейдегі аграрлық мәселелерді зерттеушілердің бірі А. Кауфман болды [5]. Ол батыс аймақтағы қазақ халқының қауымдық құрылысының ерекшеліктерін зерттеді, әсіресе, Торғай облысының шаруашылық жағдайы, малшаруашылығы мен егіншіліктің ерекшеліктері, қоғамның әлеуметтік құрылымы, жалпы алғанда, XX ғ. басындағы Қазақстанның аграрлық даму тарихын ғылыми зерттеуге түрткі болып, А.Кауфман Далалық өлкенің шаруашылық құрылысымен таныса келе төмендегідей қорытындыға келді; экономикалық тұрғыдан қарағанда климаттың өзіндік ерекшелігі жағдайында малшаруашылығымен санасу керек, өйткені, бұл тиімді. Торғай облысының солтүстік уездерінің жерлерін зерттей келе Кауфман қоныс аударушылар үшін белгіленген 15 десятина жер үлесі жоғары екенін анықтады, өйткені осы аудандардың жері құнарлы және мұқтажсыз өмір сүруге 8 десятина жер жеткілікті деп есептеді [5, 15 б.]. Ресейлік қоныс аударушылар алғашқыда қазақтардан жерді жалға алды, сөйтіп осы аймақтың құнарлы жерлеріне орналаса бастады. «Жерді күні бүгінге дейін жалға алу ... орыс қоныс ауда-

рушыларын жермен қамтамасыз етудің жалғыз жолы болды...» деді [5, 36 б.]. Жерді жалға алу далалы аймақты отарлаудың бірден-бір құралы болды, ол бірте-бірте кеңінен тарала бастады. Сонымен қатар, қоныс аударушылар үкімет тарапынан жасалған шектеулер мен барлық кедергілерге қарамастан, жер алуға ұмтылды. XX ғ. басында қоныс аудару саясатының аграрлық мәселені шешпейтіндігін А. Кауфман түсінді, өйткені шет аймақтардың жер қоры шексіз емес еді. Ол аграрлық мәселенің мәнін шаруалардың жерге деген мұқтаждығы деп түсінді және осы мәселені шешуде шаруаларды қосымша жермен қамтамасыз ету керек деп білді. Оның пікірінше, мәселені шешу шет жерлерді отарлау есебінен емес, ішкі резервтерді пайдаланып, жерді бөлу арқылы жүзеге асуы керек еді [5, 113 б.].

Ал, енді патша үкіметінің қазақ даласын отарлауы, орыс келімсектерін қоныстандыруы және оның нәтижелері төңірегінде біршама еңбектердің жарық көруі, бұл зерттеулерге жан-жақты терең талдау жасап, жаңаша көзқарас тұрғысында баға беруімізге мүмкіндік береді. Өйткені, 1917 жылға дейін жарық көрген еңбектердің басым көпшілігінде патша үкіметінің отарлау саясаты артта қалған қазақ даласына капитализм белгілерін алып келді, батыстың мәдениеті енді, оқу-ағарту дамыды, отырықшылыққа көше бастады, т.б. көзқарастарды жиі кездестіреміз.

Қоныс аударушылар жергілікті халыққа жер шаруашылығында, жалпы күнделікті тұрмыста өз тәжірибелерін үйрету, т.б. осы сияқты жаңалық алып келді. Қазақ даласы орыс шаруалары болмаса жабайы күйінде қала берер еді деген көзқарастар тұрғысында жазылған. Яғни, жоғарыда аталған еңбектерде патша үкіметінің отарлау саясаты таптық мүддеге сай жазылған. Қоныс аудару мәселесі төңірегінде XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасырдың басында біршама еңбектердің жарық көргендігін атап өттік. Мысалы, I Мемлекеттік Дума депутаты Т.И. Седельниковтың еңбегінен де қоныс аудару саясаты, қоныс аударушылар мен жергілікті халықтың қарым-қатынасы, шаруашылық типтері туралы мәліметтерді кездестіреміз [6]. Т. Седельников патша өкіметінің отарлау саясатын сынай отырып, қазақтардың жерін тартып алу науқанын құптамады. Автор, қазақ даласындағы жер үшін күресті таптық позиция тұрғысынан емес, көшпелі және отырықшы феодалдар арасындағы күрес ретінде қарастырды. Ол осы кезде орын алған тарихи жағдайды көрсетуге тырысқан. Мысалы, Т. Седельников қазақтарға пайдалануға берілген жердің азаюы салда-

рынан олардың бірте-бірте отырықшы-егінші шаруашылыққа өте бастағанын ашық жазады. Осыған орай бірнеше шаруашылық типтерінің: таза малшаруашылығы, малшаруашылығы және егіншілік, таза егіншілік, егіншілік-кәсіпшілік пайда болып, дамығанын көрсетеді. Ол Қазақстандағы аграрлық жағдай жөнінде дәйекті пікір айтуға талпынған. Бұған жеті жыл бойы Қазақстандағы аграрлық мәселемен жан-жақты таныс болуы мүмкіндік берді. Ол өз еңбегінде А. Кауфманның тұжырымдарын өткір сынға алды. «... құқықтық жағынан біз екі тұлғаның жалпы иеленуінің кәдімгі түріне тап болып отырмыз: бірінші тұлға – бұл тұтастай орыс қол астына қарайтын қазақ халқы, екінші тұлға – мемлекет», – деп жазды [6, 17 б.]. Автор ресми түрде қазақ халқының атынан сөйлеп, Қазақстанда жер қатынасын қалпына келтіруді талап етті.

Бұл тұстағы еңбектерге сипаттама бергенде біржақты баға беруге болмайды. Жоғарыда аталған еңбектердің ішінде бірен сарандарында ғана болмаса, көпшілігінде патша үкіметінің отарлау саясаты үстем тап өкілдерінің мүддесіне сай негізде жазылды. Себебі, авторлардың барлығы дерлік Ресей империясының шенеуніктері мен әкімшілік басшылықтағы арнайы тұлғалары болды.

Жоғарыда аталған еңбектерден түсінетініміз патша үкіметі қазақ даласын отарлап алған жоқ, оны ұзақ мерзімге жалға алған, бос жатқан жерлерді игерген, қазақ даласына жаңалық алып келді деген көзқарастарды байқаймыз. Мысалы, ресей әкімшілігіне қызмет еткен шенеуніктердің бірі, Г. Гинстің еңбегінде отарлаудың қаншалықты маңызды екенін қарастыра отырып «Қоныс аудару – отарлаудың мықты қаруларының бірі болды», – деп көрсетеді [7, 4 б.]. Г. Гинстің пікірінше қоныс аудару ісі жергілікті «жабайы» халықтың дамуына әсерін тигізді. Автордың көрсетіп отырған дамуы – отырықшы егіншілік шаруашылық болды. Қоныс аудару қазақ даласында көшпелі шаруашылықты тез қарқынмен жойып, көшпенді шаруа жер өңдеушіге айналды деп көрсеткен.

1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейінгі жарық көрген еңбектерді сипаттай келе мынадай қорытындыға келуге болады, зерттеулердің көпшілігінде қазақ даласын отарлау саясаты тек таптық мүдде тұрғысында, былайша айтқанда бір жағынан көрсетіліп келді деуге болады.

Кеңестік дәуірде жарық көрген екінші топ зерттеулерінен, облыстық шаруашылық мәселелеріне, саяси және қоғамдық дамуға байланысты көптеген мәліметтер алуға болады. Бұл арада

Ғ. Тоғжановтың [8], С.Ж. Асфендияровтың [9] еңбектерін атап өтуге болады. Ғ. Тоғжановтың кітабы жалпы қазақ ауылының дамуындағы отаршылдық көріністерді талдаумен қатар, патша үкіметінің құрамындағы өлкелер туралы бірқатар мәліметтер береді. Капитализм дамуы қазақ ауылында оның отарлы жағдайына байланысты өте күрделенді және қиындады. Капитализмнің дамуына талдау жасау барысында қазақ ауылдарында 2 типті қазақ аудандары болған: 1. Солтүстік (малшаруашылығы және отырықшылық); 2) орталық (көшпелі аудандар).....Орыс империализмі қазақ ауылында артта қалған өндіріс әдістерін және феодалдық-рулық сарқыншақтардың үстемдігі мен қанау әдістерін сақтап қалуға бәрінен бұрын мүдделі болды. Орыс империализмінің қазақ даласындағы саясаты ол қазақ бұқарасын әскери-феодалдық тонаумен және қазақ ауылындағы капиталистікке дейінгі қанау әдісін жан-жақты қолдаумен сипатталады деген қорытындыға келеді [8, 90 б.]. С.Ж.Асфендияров өзінің 1935 жылы Алматыда жарық көрген «Қазақстан тарихы (ең көне замандардан бергі тарихы)» атты монографиясында царизмнің Қазақстандағы отарлық саясатына, Қазақстанға капитализмнің енуі және одан кейінгі қазақ халық шаруашылығының жағдайы мен дамуына арнайы тоқталады. Автор XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы патша үкіметінің отаршыл саясатының барысында Ресей губернияларынан келген келімсек шаруалардың жағдайын қазақтарда қалыптасқан саяси және жер мәселесіндегі ахуалмен салыстырады. Үкімет қоныс аударған шаруаларға өндіріс құралдарын берген жоқ. Материалдық көмек мардымсыз болды. Оның орнына үкімет оларға қазақ бұқарасын тонау мен қанау құқын, жерді басып алу құқын, бір сөзбен айтқанда, барлық феодалдық қанаушылықтың рахатын көру құқын берді [9, 193 б.].

В.В. Бартольд [10], Н.Н. Жемчужников [11], С. Швецов [12] еңбектерінде қазақ даласының өткені мен бүгінгі тарихына, жергілікті халық шаруашылығына сипаттама беру, қоныс аудару саясатының шығу себептері, барысы және нәтижелеріне жалпылама тоқталып кету кездеседі. Мысалы, Н.Н. Жемчужников қоныс аудару саясатының сипатына қатысты «Бұл қоныс аударуға тән жәйт, жергілікті халықтың мүддесін толық елемейсіңіз болды. Қоныс аударушылар өздеріне «жер табуға» тиесілі болды. Сол «жер табуға» қандай әдіс қолданды және сол «жерді табу» жергілікті халыққа қалай әсер етті?» деген сұрақтарды көтерген [11, 15 б.]. Сонымен қатар,

автор қоныс аудару ісінің шын мәнінде жергілікті халықты «орыстандыру» саясаты екенін жақсы түсінген.

В.В. Бартольд орыс шаруаларының мәдени әсеріне Жетісу және Пішпек уездіндегі, отырықшылыққа ауысудың өтпелі кезеңінде тұрған көшпелілер ұшырауы мүмкін, тіпті қырғыз ауылдарын «үйлері орыстардың үйлеріне ұқсас және көшелеріне ағаш егілген» деп сипаттайды [10, 332 б.].

Профессор П.Г. Галузо патша үкіметінің отарлау саясаты және қоныс аудару мәселелерін терең талдау жасап, патша үкіметінің отарлау саясатына байланысты құнды еңбектер қалдырғандардың бірі [13]. П.Г. Галузо еңбектерінен Түркістан өңіріндегі патша үкіметінің отарлау саясатының қандай жолдармен жүзеге асырылғаны, қазақ жерлерін тартып алу қалай жүргізілгені, жергілікті тұрғындар мен қоныс аударушылар арасындағы қарым-қатынастар, келімсектердің қарулы қақтығыстар, шаруашылық түрлеріне қатысты білдірген көзқарастары мен тұжырымдарын көруге болады.

40-50 жылдары аталған тақырыпта Е.Б. Бекмаханов [14], Ә.Б. Тұрсынбаев [15], Х.А. Арғынбаевтар [16] қалам тартты. Е.Б. Бекмаханов еңбегінде XIX ғасырдың II жартысындағы қазақтардың шаруашылық құрылымы, әлеуметтік қатынастары, күнделікті тұрмысын, кәсіптерін кең талдаған. Е.Б. Бекмаханов өз еңбегінде, «орыс шаруаларының келуімен қазақтар шаруашылықтың жаңа түріне көшті» – деген пікірлерді қолдамайды. Автор бұл мәселелерді: «Қазақтардың жаңа шаруашылық түріне көшуін орыс мәдениетінің әсері деп айту дұрыс болмас. Бұл көшу, біріншіден, әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты болды. XIX ғ. екінші жартысында қазақ даласындағы бүкіл шаруашылықтың интенсификациясы, бай-феодалдардың қауымдық жайылымдарды иемденіп алуы және де тауар-капитал қатынасының енуі, қазақтарды өмір сүрудің, шаруашылықтың басқа көздерін іздестіруге итермеледі» [14, 173 б.], – деп түсіндіреді. Әбді Бошынұлы өзінің «Из истории крестьянского переселения в Казахстан» еңбегінде, қоныс аудару саясатын кезеңдерге бөліп қарастырған. Автор, Сібір темір жолы салынғанға дейінгі қоныс аудару; Сібір темір жолы комитеті құрылғаннан кейінгі қоныс аудару; Столыпин реформасынан кейінгі қоныс аудару деп шартты түрде кезеңдеген. Ә.Б. Тұрсынбаев «Империалистік мемлекеттер, ұлттық-отаршылдық қанаудың тасымалдаушылары; империалисттер жер шарының жүз мил-

лиондаған халқын тонайды, қанайды, сонымен қатар өздерін мәдениетті, өркениетті таратушылар ретінде көрсетеді» деп көзқарасын білдіреді [15, 11 б.]. Х.А. Арғынбаев бұл мәселеге этнограф ретінде сипаттама береді. Бұл еңбекте, қазақ ауылдары мен қоныс аударушылардың бір-біріне жағымды әсер еткендігін айтады. Сонымен қатар, қоныс аудару саясатынан кейінгі қазақтардың көшпеліліктен отырықшылыққа ауысу үдерісіне, өндірісте және сауда-саттықтың дамуына, тұрғын үйлердің түрінің ауысуына және т.б тоқталып кетеді.

Қазақ ауылының қалалармен және қоныс аударушылар мекендерімен байланыстылығы қазақтардың жер шаруашылығының дамуы, қоныс аударуға байланысты демографиялық ахуалдың өзгеріске ұшырауына байланысты мәселелерді Ж.Қ. Қасымбаев [17], Н.В. Алексеев [18], А.П. Фомченко [19] т.б. еңбектерінен кездестіреміз. А.П. Фомченко XIX ғ. II жартысы мен XX ғ. басындағы қоныс аударушылардың құрамына, жергілікті халықпен қарым-қатынасына тоқталып кетеді. «Анализ экономического положения переселенцев показал, что в XIX в. Их основная масса принадлежала и среднеобеспеченным слоям, которые еще рассчитывали на восстановление и расширение своих хозяйств..... Относительно переселенцев начала XX в. Факты свидетельствуют, что среди них бедноты было значительно больше, чем в XIX в.», – деп көрсеткен [19, 115 б.].

Жалпы, кенестік кезеңде жарық көрген еңбектерді қорытындылай келе, келесідей ерекшеліктерді байқаймыз: зерттеу тақырыбына үлкен көлемде фактілік мәліметтерді қолдану және жалпылау; қоныс аударушылардың қазақ ауылдарының экономикасына әсерін анықтау; көшпелі шаруашылық типтерін талдау; мал-шаруашылығының дағдарысқа түсу себебі және қоныс аударушылардың миграциясының осы процесстегі рөлін анықтау.

Кенестік тарихнама қалыптасқаннан кейінгі алғашқы кезеңінде, XIX ғ. II жартысы мен XX ғ. басындағы қазақ ауылдарындағы экономикалық өзгерістер зерттеу нысаны болмады. Тек қана, С.Д. Асфендияровтың және Ғ. Тоғжановтың жоғарыда аталған еңбектерінде қарастырылғанын байқаймыз. 1920 ж. соңы – 1930 ж. басы ғылыми-тарихи кадрлердің идеологиялық элементтермен ауысуы кезеңі болғанына қарамастан, қазақ қоғамының көшпелі қоғам екендігін және негізгі шаруашылық түрі малшаруашылығы екенін ашық айтқан. Сонымен қатар, басқа да зерттеулерді, хандық кезең қазақтар үшін «бақытты

уақыт», ал Патшалық Ресей құрамына қосылу және одан кейінгі шаруашылық отарлау «саяси еркіндікті жоғалту» және «қауіпті шешім», – деп бағалаған М. Тынышпаев [20, 46 б.].

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары аталған мәселе бірнеше кандидаттық диссертациялар тақырыбына арқау болды. Атап өтер болсақ, Р.М. Таштемханова [21], Ғ.А. Меңлібаевтың [22], Д.Р. Айтмағамбетов [23] кандидаттық жұмыстарында, Г.Т. Мусабалинаның [24] мақалаларында біршама мәселелер қарастырылған. Р. Таштемханованың еңбегі Шығыс Қазақстан облысындағы орыс келімсектері тарихын мұрағаттық деректер негізінде сипаттайды. Қоныс аударып келген орыс шаруалардың жағдайын, қоныс аудару ауылдарының әлеуметтік жүйесін, орыс қоныс аударушылары мен қазақ ауылдарының өзара қарым-қатынастарын, екі арада болған келеңсіз жағдайлардың болғандығын атап көрсетеді. Өзара екі халықтың шаруашылық, мәдени аспектіде бір-біріне жағымды әсер еткендігін баса атап өтеді. Қоныс аударушылар ауылдары мен қазақ ауылдары шаруашылықтың әдістерін алды, сонымен қатар шаруашылық қатынастар және мәдени тұрмыстық байланыстар оң және теріс сипатта болды, – деген қорытындыға келеді [21, 23 б.].

«Қоныс аударушылар мекендері мен қазақ ауылдары арасындағы қарым-қатынастың өзекті мәселелері» атты тақырыпта кандидаттық дис-

сертация қорғаған Ғ.А. Меңлібаев, Сырдария өңіріне қоныстанған орыс шаруалары мен қазақтардың өзекті мәселелеріне тоқталып кетеді. Автор қоныс аударушылардың шаруашылық, тұрмыс тіршіліктеріне, әлеуметтік құрылымдарына, қоныс аударғаннан кейінгі жергілікті халықтың құрамындағы этникалық, демографиялық өзгерістер туралы баяндайды. Ғ.А. Меңлібаев екі халықтың қарым-қатынасын «Патша үкіметі екі халықтың арасында алауыздық тудыруға, бір-біріне айдап салуға, орыс мұжықтарын және қазақ шаруаларын өз айтқандарымен жүргізуге болатын қолбала жасауға тырысты», – деп түсіндіреді [22, 83 б.].

Қорыта айтқанда, қоныс аудару саясаты Ресейдің қазақ даласындағы отарлық саясатының құрамдас бөлігі ретінде мәселенің зерттелу тарихы ұзақ тарихнамалық дәстүрінің қалыптасқанын көрсетіп отыр. Қазақстандағы Ресей империясының қоныс аудару және аграрлық мәселесі төңірегінде шығарылған еңбектердің көлемі және қорғалған кандидаттық, докторлық диссертациялардың саны, бір жағынан тақырыптың зерттелгенін көрсетеді, бірақ бірқатар мәселелер әлі де болса тыңғылықты зерттеу жүргізуді талап етеді. Солардың қатарында қоныс аударушылар мен жергілікті халықтардың күнделікті тұрмысы, өзара шаруашылық, мәдени әсері және екі халықтың қарым-қатынасының сипаты мәселелері жатады.

Әдебиеттер

- 1 Гродеков Н.Н. Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области. – Ташкент, 1893. – 303 с.
- 2 Михайлов М.Д. О Сырдаринских киргизах // Неделя. – №3. – 1866.
- 3 Румянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. – СПб., 1910. – 66 с. – 66 с.
- 4 Алекторов А.Е. Из истории развития образования среди киргизов Акмолинской и Семипалатинской областей // Религиозные верования и обряды казахов. – 2-е изд. Доп. – Астана: «Алматы кітап», 2007. – (Библиотека казахской этнографии). – 322 с.
- 5 Кауфман А.А. Переселение и колонизация: [С прил.] / А. А. Кауфман. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1905. – IX, 349, 81 с.: табл. – (Библиотека «Общественной Пользы»). – Ч. 1. Государство и переселения. 1861-1894. Ч. 2. Переселения, их причины и значение для народного хозяйства. – 15, 36, 113 сс.
- 6 Седельников Т. Борьба за землю в киргизской степи. – СПб., 1907. – 79 с. – 17 с.
- 7 Гинс Г. Переселение и колонизация. – Вып.1. – СПб., 1913. – 48 с. – 4 с.
- 8 Тогжанов Г. Казахский колониальный аул. Ч. 1. Под редакцией А. М. Авигодора. – Москва: Изд. научно-исследовательской ассоциации по изучению национальных и колониальных проблем, 1934. – 111 с. – 90 с.
- 9 Асфендияров С. История Казахстана (с древнейших времен). – 3-е издание. Под ред. профессора А. Такенова. Алматы: «Санат», 1998. – 304 с. – 193 с.
- 10 Бартольд В.В. Сочинения. Том 2. Часть 1. – М.: Издательство восточной литературы, 1963. – 1024 с. – 332 с.
- 11 Жемчужников Н.Н. Движение на Восток. – М.: Центральное издательство народов СССР, 1927. – 143 с. – 15 с.
- 12 Швецов С. Казахское хозяйство в естественно-исторических и бытовых условиях. – Л., 1926;
- 13 Галузо П.Г. Вооружение русских переселенцев в Средней Азии/исторический очерки. – Ташкент, 1926; Туркестан колония./Очерки истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 г. – Ташкент, 1930; сонда., Аграрные отношения на юге Казахстана. – Алма-Ата, 1965; Социальные отношения в казахском ауле и переселенческой деревне Казахстана в начале XX века // Казахстан в канун Октября. – Алма-Ата, 1962.

- 14 Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1957. – 341 с. – 173 с.
- 15 Тұрсынбаев А.Б. Из истории крестьянского переселения в Казахстан. – Алма-Ата.: Издательство Академии Наук Казахской ССР, 1950. – 100 с. – 11 с.
- 16 Арғынбаев Х.А. Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру казахов в середине XIX и начале XX веков. // Труды института истории, археологии и этнографии. – Т. 6. – Алма-Ата, 1959. – 242 с.
- 17 Қасымбаев Ж.Қ. Города Восточного Казахстана в 1861-1877 гг. /социально-экономический аспект. – Алма – Ата: «Гылым», 1990. – 180 с.
- 18 Алексеев Н.В. Население дореволюционного Казахстана: численность, размещение, состав /1870-1914 гг. – Алма-Ата: «Наука» Казахской ССР, 1981. – 109 с.
- 19 Фомченко А.П. Русские поселения в Туркестанском крае в конце XIX-начале XX века /Социально-экономический аспект. – Ташкент: «Фан» Узбекской ССР, 1983. – 126 с. – 115 с.
- 20 Тынышпаев М. История казахского народа. – Алматы: Санат, 1998. – 224 с. – 46 с.
- 21 Таштемханова Р.М. Переселенческая деревня и её взаимосвязи с казахским аулом во второй половине XIX— начале XX века (На материалах Семипалатинской области): автореферат дис.... кандидата исторических наук: 07.00.02. – Алматы, 1994. – 29 с. – 23 с.
- 22 Меңлібаев Ғ.А. Қоныс аударушылар мекендері мен қазақ ауылдры арасындағы қарым-қатынастың өзекті мәселелері (1867-1917 ж.ж. Сырдария облысы бойынша): т.ғ. кандидаты ғылыми дәрежесін алу дисс. – Алматы, 1995. – 120 б. – 83 б.
- 23 Айтмағамбетов Д.Р. Взаимоотношения казахского аула и переселенческой деревни во второй половине XIX – начале XX вв. (на примере Акмолинской области): автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – Семей, 2010. – 25 с.
- 24 Мусабалина Г.Т. Переселенцы и казахи Семипалатинского края во второй половине XIX-начало XX вв.: взаимодействие и противостояние // Шәкәрім атындағы СМУ Хабаршысы. №2. (46). – 2009 г. – 23-26 с.

References

- 1 Grodekov N.N. Kirgizy i Kara – Kirgizy Syr – Dar`inskoj oblasti. – Tashkent, 1893. – 303 s.
- 2 Mikhailov M.D. O Syrdarinskikh Kirgizakh // Nedelya.- №3. – 1866.
- 3 Rumyantsev P.P. Kirgizskii narod v proshlom i nastoyaschem.- SPb., 1910. – 66 s. – 66 s.
- 4 Alektorov A.E. Iz istorii razvitiya obrazovaniya sredi kirgizov Akmolinskoi i Semipalatinskoi oblastei // Religioznye verovaniya i obryady kazakhov. – 2-e izd. Dop. – Astana: «Almaty kitap», 2007, – (Biblioteka kazakhskoi ethnographii) – 322 s.
- 5 Kaufman A.A. Pereselenie i kolonizatsiya: [S pril.] / A.A Kaufman. – SPb.: Tip. t-va «Obchestvennaya pol'za», 1905. – IX, 349, 81 s.: Tabl. – (Biblioteka «Obchestvennaya pol'za»). – Ch. 1. Gosudarstvo i pereseleniya. 1861-1894. Ch. 2. Pereseleniya, ikh prichiny i znachenie dlya narodnogo hozyaistva. – 15,36,113 ss.
- 6 Sedelnikov T. Bor`ba za zemlu v kirgizskoi stepi. – SPb., 1907. – 79s. – 17 s.
- 7 Gins G. Pereselenie i kolonizatsiya.- Vyp. I. – SPb., 1913. – 48c. – 4 s.
- 8 Togzhanov G. Kazakhskii colonial`nyi aul. Ch. 1. Pod redakciei A.M. Avigdora. – Moskva: Izd. Nauchno – issledovatel`skoi assotciaciei po izucheniu natsional`nikh I koloniyal`nykh problem, 1934. – 111 s. – 90 s.
- 9 Asfendiyarov S. Istorija Kazakhstana (s drevneishikh vremen). – 3-e izd. Pod red.professora A.Takenova. Almaty: «Sanat», 1998. – 304 s. – 193 s.
- 10 Bartold V.V. Soshineniya. Tom 2. Chast` 1. M.: Izdatel`stvo vostochnoi literatury, 1963. – 1024 s. – 332 s.
- 11 Zhemchuzhnikov N.N. Dvizhenie naVostok. – M.: Tcentral`noe izdatel`stvo narodov SSSR, 1927. – 143s. – 15 s.
- 12 Shvetsov S. Kazakhskoe khozyaistvo v estestvenno – istoricheskikh i bytovykh usloviyakh. – L., 1926.
- 13 Galuzo P.G. Vooruzhenie russkikh pereselentcev v Srednei Azii / istoricheskie ocherkii /. – Tashkent, 1926; Sonda., Turkestan colonia. / Ocherki istorii Turkestana ot zavoevaniya russkimi do revolutcii 1917 g. – Tashkent, 1930; Sonda., Agrarnye otnosheniya na uge Kazakhstana. Alma-Ata, 1965; Sonda., Social`nye otnosheniya v kazakhskom aule i pereselencheskoi derevne Kazakhstana v nachale XX veka // Kazakhstan v kanun Ocyabrya. – Alma-Ata, 1962.
- 14 Bekmahanov E.B. Prisoedinenie Kazakhstan k Rossii.-M.: Izdatel`stvo Academii Nauk SSSR, 1957. – 341 s. – 173 s.
- 15 Tursynbaev A.B. Iz istorii krest`yanskogo pereseleniya v Kazakhstan. – Alma-Ata.: Izdatel`stvo Nauk Kazakhskoi SSR, 1950. – 100 s. – 11s.
- 16 Argynbaev H.A. Istoriko – kul`turnye svyazi russkogo i kazakhskogo narodov i ikh vliyanie na material`nuu kul`туру kazakhov v seredine XIX I nachale XX vekov // Trudy institute Istorii, archeologii i ethnographii. – T. 6. – Alma – Ata, 1959. – 242 s.
- 17 Kasymbaev ZH.K. Goroda Vostochnogo Kazakhstana v 1861-1877gg. / social`no – ekonomicheskii aspekt / – Alma Ata.: «Gylym», 1990. – 180 s.
- 18 Alekseenko N.V. Naselenie dorevolutcionnogo Kazahstana: chislennost`, razmechenie, sostav / 1870-1914 gg. / – Almaty. «Nauka» Kazakhskoi SSR, 1981. – 109 s.
- 19 Fomchenko A.P. Russkie poseleniya v Turkestanskom krae v kontce XIX – nachale XX veka /social`no – ekonomicheskii aspekt /. – Tashkent «Fan» Uzbekskoi SSR, 1983. – 126 s. – 115 s.

- 20 Tynyshpaev M. Iz istorii kazakhskogo naroda. Almaty: Sanat, 1998. – 224 s.
- 21 Tashtemhanova R.M. Pereselencheskaya derevnya i ee vzaimosvyazi s kazakhskim aulom vo vtoroi polovine XIX – nachale XX veka (na materialakh Semipalatinskoi oblasti): avtoreferat dis.... kandidata istoricheskikh nauk: 07.00.02 – Almaty, 1994. – 29 s. – 23 s.
- 22 Menlibaev G.A. Konys audarushylar mekenderi men kazak auylgary arasyndagy karym – katynastyn ozekti maseleleri (1867-1917 jj. Sirdariya oblysy boynsha) t.g. kandidaty gylymi darezhesin alu diss. – Almaty, 1995. – 120 b. – 83 b.
- 23 Aitmagambetov D.R. Vzaimootnosheniya kazakhskogo aula i pereselencheskoi derevni vo vtoroi polovine XIX – nachale XX vv. (na primere Akmolinskoi oblasti regione): avtoref. dis... kand. ist. nauk: 07.00.02 / – Semei, 2010.- 25 s.
- 24 Musabalina G.T. Pereselentsy i kazakhi Semipalatinskogo kraya vo vtoroi polovine XIX – nachalo XX vv.: vzaimodeistvie I protivostoyanie // Shakarim atyndagy SMU Khabarshysy. №2. (46). – 2009. – 23 – 26 s.

Кокырбаев Б.
**Этапы становления
революционного настроения
народных масс в Алжире**

В статье автор на основе фактического материала исследует этапы становления революционного настроения народных масс в Алжире. Подробно описана борьба Алжира против французской колонизации. Как известно, в XIX – XX вв. страны Магриба стали жертвой колониальной экспансии западных капиталистических держав. Первой североафриканской страной, подвергшейся нападению европейских колонизаторов, был Алжир. Завоевание Алжира задумал еще Наполеон I, рассматривавший эту страну как выгодную колонию, рынок сбыта и источник дешевого сырья для растущей капиталистической промышленности Франции. По поручению Наполеона было произведено обследование алжирского побережья и разработаны планы военных операций. Неудачи Наполеона в Испании и его поражение в России помешали осуществить это намерение. Однако французская буржуазия не оставила завоевательных планов в отношении Алжира. Техническое превосходство французской армии заставило сложить оружие и сдать французам город Алжир, но народные массы Алжира продолжали оказывать колонизаторам героическое сопротивление.

Ключевые слова: Алжир, Франция, колониционная политика, революция, борьба за независимость.

Kokyrbaev B.
**Stages of the revolutionary mood
of the masses in Algeria**

In the article, the author, based on the factual material explores the stages of formation of the revolutionary mood of the masses in Algeria. Described in detail the struggle against the French colonization of Algeria, so in the XIX – XX centuries. Maghreb countries have been the victim of colonial expansion of Western capitalist powers. The first North African country under attack European colonizers was Algeria. The conquest of Algeria conceived by Napoleon I, this country is considered as a profitable colony, a market and a source of cheap raw materials for the growing capitalist industry in France. On behalf of Napoleon it was made a survey of the Algerian coast and develop a plan of military operations. The failure of Napoleon in Spain and his defeat in Russia thwarted this intention. However, the French bourgeoisie has left plans of conquest against Algeria. The technical superiority of the French army forced to lay down their arms and surrender to the French city of Algiers, but the masses of Algeria continued to heroic resistance to the colonialists.

Key words: Algeria, France, colonization policy, the revolution, the struggle for independence.

Қоқырбаев Б.
**Алжирдегі халық бұқарасының
революциялық көңіл-күй
қалыптасу кезендері**

Мақалада автор Алжирдағы халық бұқарасының кезең пайда болу революциялық көңіл күйін нақты мәліметтер негізінде зерттейді. Алжирдың француз отарлау тартысы толық сипатталған, сонымен XIX – XX ғғ. Магриба елдері батыс капиталистік мемлекетінің отарлық экспансияның құрбаны болды. Бірінші шабыншылық еуропалық отаршылыққа солтүстікафрикалық елдеріне тартылған Алжир болған. Алжирды жеңіп алуды әлі Наполеон I тараптанған, бұл елді Францияның өскелең капиталистік өндіріс үшін, тиімді отар, өтім нарығы мен арзан шикізат көзінен қараған. Наполеонның тапсырысы бойынша Алжирдың жағалары зерттелген және соғыс операцияның жоспарлары құрастырылған. Испаниядағы Наполеонның сәтсіздігі мен оның Ресейдегі жеңіліп қалғаны осы талапты іске асыруға бөгет жасаған. Бірақ та француз буржуазиясы Алжирға қатысты жаулаушылық жоспарын қалдырмады. Француз әскерінің техникалық басымдылығы қаруын тастауға мәжбүр еткен және Алжир қаласын француздарға берілген, бірақ та Алжирдың халық бұқаралары отаршылықтарға ерлік қарсылықты жалғастырып көрсеткен.

Түйін сөздер: Алжир, Франция, колониациялық саясат, революция, тәуелсіздікке күрес.

**ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ
РЕВОЛЮЦИОННОГО
НАСТРОЕНИЯ
НАРОДНЫХ МАСС
В АЛЖИРЕ**

Французская империя на протяжении нескольких столетий являлась крупнейшей колониальной империей. В 1830 г. началось завоевание Францией Алжира, которое продолжалось в течение более сорока лет вследствие непрекращающихся восстаний местного населения. В 1848 г. Алжир был объявлен территорией Франции, разделен на три департамента во главе с префектами; управление департаментами было поручено генерал-губернатору. С завоеванием всей территории Алжира Франция начинает проводить политику ассимиляции. Французы, итальянцы, испанцы приезжали в Алжир, становясь землевладельцами. Таким образом, к 1954 г. в Алжире проживало 1,2 миллиона европейцев и 9 миллионов мусульман.

Что же касается французской революции 1870-1871 гг., которая встретила в Алжирии живой отклик, то здесь наблюдается борьба между различными классами европейского населения этой колонии, в основном воспроизводилась как классовая борьба в метрополии. Однако алжирские условия наложили на эту борьбу свой отпечаток. Французские помещики и крупная буржуазия были представлены в Алжирии двумя группами колонизаторов. Крупнейшие концессионеры, получившие от Наполеона III десятки тысяч гектаров земли, генералы и бюрократы, наделенные в колонии бесконтрольной властью, – все они были сторонниками Второй империи. Напротив, колонисты, давно осевшие в стране и «обделенные» Луи – Наполеоном при раздаче награбленных земель, образовали республиканскую оппозицию. Всесилию бонапартистской военщины они противопоставляли лозунг гражданского управления; засилью парижских концессионеров – лозунг алжирской автономии. Выразителями интересов мелкой буржуазии и рабочего класса были, главным образом, политические ссыльные из Франции. После июньской бойни 1848 г. Кавеньяк выслал в Алжирию из Парижа несколько тысяч революционных пролетариев. После декабрьского переворота 1851 г. Наполеон III отправил туда же в изгнание многих своих политических противников – буржуазных и мелкобуржуазных республиканцев. Немало ссыльных умерло от нужды и болезней. Кое-кто впоследствии вернулся на родину [1, с. 23-43]. Часть осела в стране. Среди последних были учителя, врачи, адвокаты, печатники, каменщики, черно-

рабочие. Все они ненавидели Вторую империю; многие из них вели активную борьбу против Наполеона III и его алжирских сатрапов. Французские власти в Алжире применяли на строительстве дорог и на других общественных работах труд рабочих-европейцев. Когда началась франко-прусская война, общественные работы закрылись и десятки тысяч пролетариев, потерявших всякий заработок, оказались на улицах города Алжира. Они-то и выступили первыми. В сентябре 1870 г., лишь только в Алжир дошла весть о свержении Наполеона III, они низвергли знамена с имперскими орлами и водрузили на резиденции алжирского правительства шесть с символом революции – фригийским колпаком.

Но эта демонстрация не привела еще к действительному свержению старой власти. Несмотря на перемену правительства во Франции, управление колонией осталось в руках бонапартистской военщины. Генерал-губернатором Алжира по-прежнему был генерал Дюрье. Такое положение не могло удовлетворить ни мелкобуржуазных демократов, ни тем более пролетарских революционеров. Они создали во всех городах Алжира свои органы: республиканские комитеты обороны и выборные муниципалитеты. Они сформировали свою национальную гвардию с выборным командным составом. Большинство в этих органах принадлежало мелкой буржуазии; их возглавлял адвокат Вильермоз, который в первые дни революции был избран председателем республиканского комитета обороны и мэром города Алжира. Комитеты обороны добивались устранения от власти генералов Второй империи, очистки государственного аппарата от контрреволюционных чиновников. Они пытались поставить исполнительную власть префектов и супрефектов под свой контроль. Но республиканская буржуазия саботировала их требования. Лидер республиканской буржуазии префект Алжира Варнье сохранил в неприкосновенности весь старый аппарат власти. Он даже добился удаления из комитетов обороны представителей рабочего класса. Тогда же, в сентябре 1870 г., была образована политическая партия, названная Республиканской ассоциацией Алжира. Она представляла собой блок рабочего класса и мелкой буржуазии. В отличие от комитетов обороны, здесь перевес был вначале на стороне пролетариата. «Члены республиканской ассоциации открыто выражали свое сочувствие Интернационалу, – утверждал впоследствии правительственный отчет. В ее состав входили рабочие – преимущественно печатники и каменщики,

мелкие буржуа и все активные республиканцы». Представители рабочего класса в ассоциации – журналисты Журдан и Ламбер, печатник Жюль-Сен Лаже, маляр Лорман и другие – выдвигали лозунг «социальной революции». Они надеялись создать в городе Алжире революционную коммуны. Наряду с французами членами ассоциации состояли арабы, местные евреи и европейцы-иммигранты других национальностей [2]. В октябре 1870 г. по требованию алжирского муниципалитета французское правительство отстранило генерала Дюрье. Но на его место был назначен другой реакционный генерал, запятнавший себя в сентябрьские дни 1870 г. кровавой расправой с рабочими города Орана. Это вызвало негодование масс. После прибытия нового генерал-губернатора (28 октября 1870 г.) рабочие Алжира вместе с арабской беднотой города осадили его дворец. Генерал-губернатор укрылся на военном корабле, стоявшем в порту, и отказался от своего поста. Вслед за ним по требованию муниципалитета вышел в отставку и префект Варнье.

Алжир оказался в руках революционного народа. 4 тысячи национальных гвардейцев составляли его вооруженную силу. Контрреволюция могла им противопоставить лишь 200 матросов, сосредоточенных в порту, возле адмиралтейства. Рабочие решили взять порт штурмом. Но председатель республиканского комитета Вильермоз воспротивился этому. Он заявил, что бойцы национальной гвардии пройдут в адмиралтейство только через его труп. Он вступил в переговоры с адмиралом и, добившись от него пустой декларации о «признании» республики, спас адмиралтейство от штурма. Пока шли переговоры, адмирал успел вызвать в Алжир четыре военных корабля. Тем временем революционные рабочие приступили к чистке государственного аппарата, к обыскам и арестам контрреволюционеров. Но и здесь они натолкнулись на противодействие Вильермоза, который освобождал арестованных рабочими сановников Второй империи. 7 ноября 1870 г. Республиканская ассоциация Алжира потребовала, чтобы все управление было передано в руки республиканских комитетов обороны [6]. Осуществляя ее решение, алжирский муниципалитет и комитет обороны на следующий же день избрали Вильермоза временным чрезвычайным комиссаром, т.е. правителем всей страны. Они провозгласили, что «исконной основой всякой демократии является коммуна» и что коммуны следует создавать во всех европейских поселениях Алжира. Правительство Гамбетты выступило против растущего в Алжире рево-

люционного движения. Оно объявило решение алжирских демократических организаций «противозаконным актом узурпации». Но Вильермоз и не думал отстаивать власть, доверенную ему народом. Получив распоряжение от Гамбетты, он сразу же (11 ноября 1870 г.) без всякого сопротивления выразил покорность правительству, сложил с себя полномочия и передал власть представителю контрреволюционной буржуазии – некоему Дюбузе, которого французское правительство назначило своим чрезвычайным комиссаром в Алжирии. По требованию Дюбузе национальная гвардия была передана в его распоряжение, из ее командного состава были устранены все революционные элементы. Дезорганизованное мелкобуржуазными соглашателями движение пошло на убыль. Алжирская коммуна так и не была создана; власть осталась в руках буржуазии. В марте 1871 г. провозглашение Парижской Коммуны вызвало новый подъем революционного движения в Алжирии. В стране шли демонстрации под лозунгом: «Да здравствует Париж! Долой Версаль!» Революционные газеты печатали подробные сообщения о действиях Коммуны. Республиканская ассоциация Алжира послала во Францию своих делегатов. Прибыв в столицу, они присоединились к Парижской Коммуне, стали ее активными бойцами и строителями [3, с. 66-89].

В Республиканской ассоциации Алжира вновь дебатировался вопрос о завоевании власти. Но на этот раз сторонники Коммуны оказались в меньшинстве. Под влиянием мелкобуржуазных соглашателей ассоциация отказалась от дальнейшей борьбы. Это решение было продиктовано начавшимся к тому времени национальным восстанием арабов и берберов. Алжирские мелкобуржуазные демократы и даже пролетарии не понимали революционного значения национально-освободительной борьбы арабских народных масс. Основная их ошибка заключалась в том, что они игнорировали национальный вопрос. Они забывали о том, что на 200 000 европейцев в стране приходится 2 миллиона арабов, что победа над французской контрреволюционной буржуазией возможна только в союзе с массами коренного населения. Они не понимали, что не может быть свободен народ, угнетающий другие народы, что они сами прежде всего заинтересованы в национальном освобождении Алжирии. Последователи Нрудона с его «национальным нигилизмом» – они видели решение национального вопроса скорее в том, чтобы сделать всех арабов французами. Они допускали арабов в

свои организации, но оставались в лучшем случае безразличными к той национально-освободительной борьбе, которую вело коренное население страны, ее народ. Когда в марте 1871 г. в Алжирии вспыхнуло большое национально-освободительное восстание, то эти великодержавные предрассудки внесли в рабочее движение немалую сумятицу и разброд. Что же касается Вильермоза и других мелкобуржуазных лидеров, то они из страха перед арабским восстанием еще ниже склонились перед французской реакцией. В апреле 1871 г. в Алжир прибыл новый генерал-губернатор, ярый монархист и католик, адмирал Гейдон. Версальцы поручили ему подавить арабское национальное восстание. Пользуясь трусостью мелкобуржуазных политиков, Гейдон без труда разогнал алжирский муниципалитет и национальную гвардию. Гнет французских колонизаторов привел алжирскую деревню к полной хозяйственной катастрофе. С 1868 по 1870 г. в стране не прекращался голод: ели траву, часто отмечались случаи людоедства. Спутница голода – холера – уносила десятки тысяч жертв. В 1866 г. коренное население Алжирии насчитывало 2 652 тыс. человек, в 1872 г. – только 2 125 тыс. Свыше 500 тыс. человек (т.е. одна пятая часть всего населения) погибло от голода, эпидемий, зверств французских карательных экспедиций. Из года в год то в одном, то в другом районе страны начинались восстания. Но эти восстания носили местный и притом стихийный характер; борьба не была организована в национальном масштабе, и французские власти без труда подавляли ее. Французская революция 1870 – 1871 гг. встретила живой отклик в массах алжирского коренного населения. Люди поняли, что настал момент для решительной схватки [4]. В городских центрах, и особенно в Алжире они активно поддерживали борьбу французских рабочих. В деревне и в кочевых районах, начиная с июля 1870 г., не прекращалось брожение. Весной 1871 г. восточная Алжирия была охвачена восстанием арабских племен. Оно было начато 14 марта 1871 г. Мухаммедом Мокрани, правителем кабийского округа Мерджана. Потомок старинного кабийского рода не мог примириться с тем, что Франция превратила его из почти самостоятельного правителя в простого чиновника центральной власти, что она урезывала его земли и доходы, вмешивалась в его распоряжения, навязывала ему в качестве помощников своих агентов. Под влиянием Мухаммеда Мокрани находилось 30 племен, он мог выставить 25 тыс. воинов. Но основной силой восстания были

не феодалы, в значительной своей части примкнувшие к Мухаммеду Мокрани, а крестьяне и кочевники. 8 апреля 1871 г. выступило братство Рахмания, под влиянием и руководством которого находилось около 250 племен, т. е. около 600 тыс. крестьян и кочевников (почти одна треть всего коренного населения. Алжирии) [7]. Это братство могло выставить на поле битвы свыше 100 000 бойцов. Его члены разъезжали по деревням, базарам, кочевым становищам, призывая к священной войне против захватчиков. Некоторые из агитаторов знали французский язык. Читая французские газеты, они говорили на народных митингах о том, что побежденная в войне с Пруссией Франция должна уплатить большую контрибуцию. Они объясняли, что значительная часть этой контрибуции будет возложена на алжирский народ. Они переводили сообщения о том, что в Алжир направляется волна переселенцев из Эльзас-Лотарингии, и объясняли, что это повлечет за собой новую экспроприацию земель. Эти сообщения производили сильное впечатление на крестьян и кочевников, ограбленных французскими колонизаторами. После того как братство Рахмания присоединилось, вся восточная Алжирия стала театром большой освободительной войны. Французские карательные отряды жгли деревни, угоняли скот, уничтожали колодцы, убивали женщин и детей. Одни лишь кабилские партизаны продолжали борьбу. В начале мая был убит вождь восстания Мухаммед Мокрани. На его место стал его брат – Ахмед Бумеараг. Пока парижские коммунары героически отражали натиск версальцев, алжирские повстанцы одерживали победы. Они очистили почти всю восточную часть своей страны от французской военщины. Но когда версальцы, разбив войска, довели численность оккупационной армии в Алжирии до 85 тыс. солдат, обстановка изменилась. Уже в июле 1871 г. вожди братства Рахмани были вынуждены сдаться. Партизанская борьба длилась еще полгода, но ее исход был предрешен. Последним сдался вождь восстания, Ахмед Бумезраг. Это произошло в 1872 г. Версальцы цинично признавались, что расправились с алжирскими повстанцами «по-парижски». Тысячи повстанцев были казнены, брошены в тюрьмы, сосланы на каторгу в Новую Каледонию. Восставшие племена выплатили 36 млн. франков контрибуции. У них было отобрано 500 тыс. га лучших земель. Чтобы спасти от конфискации оставшиеся земли, они должны были заплатить усмирителям еще 27 млн. франков. У парижских коммунаров и алжирских крестьян

был общий враг – французская буржуазия. В одно и то же время они сражались с этим врагом. Но они еще не могли установить между собой союза, чтобы обеспечить единство действий. Они действовали изолированно друг от друга, и это облегчило французской буржуазии разгром тех и других [5].

Восстания кочевников в горах Ауреса (1879 г.) и племен Улед-Сиди-Шейх в западной Алжирии (1881 г.) были последними вспышками вооруженной борьбы алжирского народа за свою свободу. Под властью Третьей республики в задавленной, поработанной силой оружия Алжирии больше не было крупных народных восстаний. Но борьба с французским империализмом продолжалась. Основой политики завоевателей по-прежнему был земельный грабёж. По закону 1873 г. все родовые и общинные земли принадлежали принудительному разделу и становились частной собственностью. Арабские крестьяне были отданы этим законом на произвол европейских спекулянтов и ростовщиков. В течение 70-х годов XIX в. французские колонисты получили 400 тыс. га земли, отобранных у арабов, в течение следующих 4-х лет – еще 500 тыс. га. К 1917 г. французы владели 55% всех зарегистрированных земель страны; арабам было оставлено только 45%. В то же время французские тресты завладели всеми недрами страны, в первую очередь залежами железной руды и фосфатов. Французская колонизация носила крупнопомещичий характер. 90% всех земель, предназначенных для колонизации, были захвачены кучкой французских помещиков, насчитывавшей около 10 тысяч человек. Часть экспропрированных у арабов земель была отведена под виноградники, здесь создавалось сельское хозяйство капиталистического типа; другая часть была раздроблена на мелкие участки и сдана в обработку издольщикам-хамесам, у которых колонисты забирали 80% валового урожая.

Варварская политика французских «цивилизаторов», направленная к захвату земель, привела к разорению арабского крестьянского хозяйства. Стремясь подавить восставшие племена, завоеватели уничтожали артезианские колодцы, и цветущие оазисы становились пустыней. Лучшие пастбища были захвачены колонистами, и кочевники, оттесненные в бесплодные и суровые внутренние районы страны, не могли найти корма. Все население страны было разделено на две части: французы представляли привилегированное меньшинство, – это были «граждане» Франции; арабы и берберы, т.е. коренное население

ние страны – оставили бесправное большинство, – это были «подданные» Франции. «Граждане» избирали своих депутатов во французский парламент, в алжирские «финансовые делегации», обсуждавшие местный бюджет, в муниципалитеты. «Подданные» были лишены избирательных прав; они должны были беспрекословно подчиняться произволу французских чиновников и офицеров. «Граждане» платили те же налоги, что и во Франции; на «подданных» были взвалены тяжелые колониальные подати [8]. «Граждане» судились по французским законам. Для «подданных» был выработан суровый «туземный кодекс». Колониальные власти могли без суда бросать их в тюрьмы, пороть, высылать в отдаленные места Сахары, конфисковать их имущество. «Подданным» было запрещено издавать газеты на родном языке, создавать свои политические партии и профсоюзы, собираться без разрешения властей. За малейший проступок против установленных французами законов целые деревни, племена, районы облагались коллективными штрафами. Особенно тяжело было положение «подданных» в южной части страны, которая осталась под управлением военного министерства и в которой хозяйничала французская военщина. Здесь жизнь «подданных» была отдана целиком на произвол «арабских бюро» – так назывались органы фран-

цузской империалистической контрразведки, мрачные застенки, где колониальные офицеры-садивы пытали и казнили лучших людей Алжирии. Таков был политический строй, созданный в Алжирии французскими завоевателями. В ответ на земельный грабеж, на произвол колониальных властей коренное население вело упорную борьбу за уничтожение позорного «туземного кодекса», за национальную независимость и демократизацию политического строя страны. Эта борьба велась на протяжении всей последней четверти XIX в., продолжалась и в XX в., но в полном объеме она развернулась после 1918 г.

Таким образом, нами были рассмотрены основные этапы становления революционного настроения народных масс в период с 1870 г. и вплоть до 1917 г. Хотелось бы отметить тот факт, что поставленный в особое положение Алжир находился в ведении министерства внутренних дел и правительственные акты, касающиеся Алжира, чаще всего имели подпись президента Французской республики. Война за независимость Алжира растянулась на долгие годы, однако, как и в большинстве случаев, для населения Алжира была очень кровопролитной и жестокой. Созданный французами колониалистический строй во многом способствовал все новым и новым выступлениям местного населения.

Литература

- 1 Алжирский народ победит // под ред. Ибрашевой Ж.У. – М., 1961. – 84 с.
- 2 «Алжирский вопрос» в пятой республике // под ред. Кашкиной Е.В. Из истории международных отношений и европейской интеграции. – М., 2005. – Вып. 2. – Т. 1. – С. 70-80;
- 3 Ланда Р.Г. Алжир сбрасывает оковы. – М., 1961. – 155 с.
- 4 Актуальные проблемы истории колониализма // Новая и новейшая история. – М., 1989. – № 4. – С. 121.
- 5 Аванесян В.М. Империя Наполеона III: парламент и колониальная политика: Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. – М., 1996. – С. 35-45.
- 6 Арзаканян М.Ц., Ревякин А.В., Уваров П.Ю. История Франции. – М., 2005. – С. 123-140.
- 7 Белкин И.Д. Борьба за Рабочую партию во Франции. – М., 1952. – С. 118-130.
- 8 Бенуа Ш. Государственный строй Франции. XVIII и XIX века / пер. под ред. Корсаковой Е.П. – СПб., 1995. – С. 112-136.

References

- 1 Alzhirskij narod pobedit // pod red. Ibrashevoj Zh.U. – M., 1961. – 84 s.
- 2 «Alzhirskij vopros» v pjatoj respublike // pod red. Kashkinoj E.V. Iz isto-rii mezhdunarodnyh otnoshenij i evropejskoj integracii. – M., 2005. – Vyp. 2. – T. 1. – S. 70-80;
- 3 Landa R.G. Alzhir sbrasyvaet okovy. – M., 1961. – 155 s.
- 4 Aktual'nye problemy istorii kolonializma // Novaja i novejšhaja istorija. – M., 1989. – № 4. – S. 121.
- 5 Avanesjan V.M. Imperija Napoleona III: parlament i kolonial'naja politika. – Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora istoricheskikh nauk. – M., 1996. – S. 35-45.
- 6 Arzakanjan M.C., Revjakin A.B., Uvarov P.Ju. Istorija Francii. – M., 2005. – S. 123-140.
- 7 Belkin I.D. Bor'ba za Rabochuju partiju vo Francii. – M., 1952. – S. 118-130.
- 8 Benua Sh. Gosudarstvennyj stroj Francii. XVIII i XIX veka / per. pod red. Kor-sakovoj E.P. – SPb., 1995. – S. 112-136.

Абдуллаева А.А.
**Қауымдастық, алыс және
жақын шетелдегі
қазақтар мәселесі**

Мақалада Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрылуы, мақсат-міндеттері, қазіргі таңда атқарылып жатқан жұмыстары, алыс және таяу шет мемлекеттерінде тұратын қазақтардың мәдени іс-шаралары баяндалған. Мақалада республикамыз Егемендік алғаннан кейін көрші елдермен бейбіт дипломатиялық қатынастар орнап алыс және жақын шетелдегі қазақ диаспорасымен табысу мәселесі қарастырылған. Алматы қаласында 1992 жылы Әлем қазақтарының басын қосқан бірінші құрылтайда, атамекенмен алыстағы қандастарымыздың арасын байланыстыратын алтын көпір – Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы құрылуының тарихи маңызы. Бүгінде тәуелсіз мемлекетіміз атамекеннен ажырап, әлемнің әр түпкіріндегі қандастарымызбен байланыс орнатып, оларға жан-жақты көмек көрсетіп, республикамыз бен шетелде кіші құрылтайларды өткізудегі Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының рөліне ерекше мән берілген.

Түйін сөздер: Репатриант, Моңғолия, этномәдениет, салт-дәстүр, қауымдастық.

Abdullayeva A.A.
**Problems kazakhs the near and
further abroad, world association**

The article highlights the life of kazakh living the nearest and furthest abroad and the aims in the worldwide community of kazakh. World Association of their cultural activities your days. The article deals with the problem of diplomatic relations with neighbors near and far abroad after receiving independence. By the identity of the Kazakhs world connects immigrants with their historical homeland is of great historical importance to the creation of the World Association of the Kazakhs, the first congress which was held in Almaty in 1992. The current role of the World Association of Kazakhs of an independent state separate from every corner of the world, the birthplace of comprehensive contacts with our compatriots at home and abroad, assist in their organization identity.

Key words: Repatriate, Mongolia, ethnoculture, tradition, association.

Абдуллаева А.А.
**Проблемы казахов ближнего
и дальнего зарубежья,
Всемирная ассоциация**

В статье освещается жизнь казахов, проживающих в ближнем и дальнем зарубежье, а также цели и задачи во всемирной ассоциации казахов и организация их культурной деятельности на современном этапе. В статье рассмотрены проблемы дипломатических отношений с соседями ближнего и дальнего зарубежья после получения независимости. В соединении иммигрантов-казахов с исторической родиной имеет огромное историческое значение создание Всемирной ассоциации казахов, первый съезд которого проходил в Алматы в 1992 году. Сегодняшняя роль Всемирной ассоциации казахов независимого государства отдельно от каждого угла мира, родина комплексных контактов с нашими соотечественниками в стране и за рубежом, помощь в их организации идентичности подробно раскрываются в статье.

Ключевые слова: репатриант, Монголия, этнокультура, традиция, ассоциация.

**ҚАУЫМДАСТЫҚ, АЛЫС
ЖӘНЕ ЖАҚЫН
ШЕТЕЛДЕГІ ҚАЗАҚТАР
МӘСЕЛЕСІ**

Қазақстан дербес ел болып, тәуелсіздіктің көк байрағы желбіреп, қазақ халқының сан ғасырлық арман-тілегі орындалғаннан кейін шетелдегі қандастарымыздың атамекенге оралуы және еліміздің қоғамдық-саяси өміріне белсене араласуына мүмкіндіктер берді.

XX ғасырдың 90-жылдардың басында КСРО-да, сондай-ақ социалистік даму жолындағы елдерде болған саяси және әлеуметтік өзгерістер, жетпіс жыл өмір сүрген тоталитарлық жүйенің құлауы, демократияның өрістеуі, тәуелсіз мемлекеттің орнауы, халықтардың ұлттық сана сезімінің оянуы т.б. оқиғалар алыс және жақын мемлекеттердегі қандастарымыздың атамекендегі ағайын туыстарымен арадағы барыс-келісі орнады. Тәуелсіз дербес мемлекет болған соң, әлемге тарыдай шашыраған ағайынға көңіл бөлетін жағдай туды. Кеңестік кезеңде шетелдегі қандастарымызбен «Отан», одан «Қазақстан» қоғамының шектелген шеңберінде ғана достық қарым-қатынастар жасалатын. Тәуелсіздікті алғаннан кейін алыс және таяу шетелдермен сауда, мәдениет, достық, қарым-қатынастар жасалып, онда тұратын қандастарымызбен жақын араласа бастадық. Тәуелсіздік алған қазақ елі алдымен шетелдегі қандастарымызды тарихи Отанына оралуға жол ашты.

Елбасымыздың нақты тапсырмасы арқасында Қазақстан Республикасы Министрлер кабинетінің 27 тамыз 1992 жылғы № 709 қаулысы шығып Дүниежүзі қазақтарының құрылтайына әзірлену мен оны өткізу туралы нақты жұмыстар қолға алынды [1,9 б.]. Ұйымдастыру комитеті жасақталып, оның Төрағасы болып сол кездегі премьер-министрдің орынбасары Мырзатай Жолдасбеков, төрағаның орынбасары болып Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының бірінші хатшысы, Қалдарбек Найманбаев тағайындалды. Ұйымдастыру комитетінің мүшелеріне, ресми мекемелердің жетекшілері танымал қаламгерлер тартылды. Осылайша шұғыл іске кіріскен ұйымдастыру комитеті 1992 жылдың қыркүйек айында облыстардан делегаттар шақырылып, ал шетелден 600-ден аса адам келді. Әлем қазақтарының басын қосқан бірінші құрылтайда, атамекенмен алыстағы қандастарымыздың арасын байланыстыратын алтын көпір-Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы құрылды.

Бүгінде тәуелсіз мемлекетіміз атамекеннен ажырап, әлемнің әр түпкіріндегі қандастарымызбен байланыс орнатып, оларға жан-жақты көмек көрсетіп, республикамыз бен шетелде кіші құрылтайларды өткізудегі Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының рөлі ерекше. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының жинаған мәліметтері бойынша 40 шет мемлекеттердегі қазақтардың саны 5 миллион 600 мыңнан астам адам, оның ішінде жақын шетелдерде – 3 млн. 137 мың адам, алыс шетелдерде – 2 млн. 529 мың 800 адам. Қазақтар көп шоғырланған мемлекеттер – Қытайда – 2.260 мың, Өзбекстанда – 1.500 мың, Ресейде – 1.100 мың, Моңғолияда – 150 мың, Қырғызстанда – 95 мың, Түркіменстанда – 150 мың, Ауғанстанда – 30 мың, Түркияда – 15 мың, АҚШ-та – 14 мың, Тәжікстанда – 10 мың, Иранда – 10 мың, және т.б.

Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы – қоғамдық ұйым, ол әлемдегі барлық қандастарымызбен байланыс орнатуды өзіне міндет етті. Осылайша жер бетіндегі бар қазақтың бір ғана отаны – Қазақстан екенін ұғындыра бастады. Алыс –жақын шетелдегі қандастарымыздың тарихи, саяси және әлеуметтік жағдайларын тереңірек білу мақсатында ғылыми тұрғыдан зерттеу, оны бүгінгі тағдырына қорытынды жасап, кемшілігін болжау өзекті мәселелердің біріне айналды. Сөйтіп, алыс және таяу шетелдердегі қандастарымыз ата-бабаларының кіндік қаны тамған атамекенге табан тіреген әр қазақ алдымен Дүниежүзі қазақтары қауымдастығына келетін болды. Қазақ елі –шетелдегі қазақтардың атамекені болса, ал қауымдастық алыс-жақын шетелдегі қазақ диаспорасының әртүрлі мәселелерге байланысты басын қосатын орталыққа айналды.

2004 жылдан бастап Қауымдастық төрағасының бірінші орынбасары Талғат Асылұлы Мамашев болды. Ол: «Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы өзі құрылғаннан бергі жиырма жыл ішінде сырт жерлердегі қазақ диаспорасымен тұрақты байланыс жасайтын еліміздегі ең негізгі ұйымға айналды. Қазіргі кезде бүкіл жұртшылық Қауымдастықты шетел қазақтарының мәдени-рухани, оқу-білім, ана тілі, экономикалық жағдайы және демографиялық өсіп-өнуі жөніндегі бүкіл мәліметтерді бір ортаға жинақтап, жүйеге түсіріп отырған ұйым ретінде жақсы біледі» деп атап көрсетті [2]. Бүгінде Қауымдастық құрылғаннан бергі 24 жыл уақытта қазақ диаспорасының өміріне байланысты көптеген жұмыстар атқаруда. Қазақ диаспорасының проблемаларына ғылыми тұрғыдан назар аударылып, көңіл

бөлінуде. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы шетелдегі қандастарымызбен мәдени-рухани саладағы жұмыстарының тиянақты, нәтижелі болуы үшін алыс-жақын елдегі қазақтардың мәдени орталықтарымен байланыста болып, ал орталықтары жоқ елдерде оларды құруға жағдайлар жасап көмектер көрсетуде.

Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының жүргізген жұмыстары нәтижесінде, қазіргі таңда қазақтар тұратын көпшілік елдерде дерлік қазақтардың мәдени орталықтары құрылды. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы шетелдік қазақтармен арадағы байланысын ондағы Қазақстан елшіліктері, қазақ мәдени орталықтарымен бірлесе отырып жүргізеді. Бүгінде қазақтар шоғырланған мемлекеттердің барлығында дерлік әділет мекемелерінде тіркелген заңды негізде құрылған қазақ мәдени орталықтары бар. Қауымдастық осы мәдени орталықтармен тікелей байланысып, бірлескен бағдарламалар негізінде көптеген шараларды іске асыруда. Мысалы, ол елдерде қазақ әдебиеті мен өнерінің мерекелері және басқа да іс – шаралар өткізіледі. Қазақстанның Павлодар, Атырау, Оңтүстік Қазақстан, Алматы мен Астана қаласында Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының бөлімшелері құрылған. Республикамыздың кейбір облыс орталықтары мен қалаларында құрылған қауымдастықтың бөлімдері алыс және жақын шетелдегі қандастарымызбен арадағы байланысты жақсартып, түрлі іс-шараларды тиімді жүргізу үшін маңызды.

Қазақтар көп шоғырланып орналасқан Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстанда, Ресей, Моңғолия, Ауғанстан, Иран мемлекеттеріндегі қандастарымыздың кіші құрылтайы өтті. Стамбул қаласында Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының бастауымен 1997 жылы 22 наурызда Дүниежүзі қазақтарының кіші құрылтайы өтті. Түркияда тұратын 20 мыңға жуық қазақтардың мерейі өсіп қалды. Сонымен қатар, қазақ халқының түркі дүниесіндегі алар орнына, Қазақстан мен Түркияның байланыстарын нығайтуға қатысты өзекті мәселелер талқыланды.

Ресей қазақтарының кіші құрылтайын Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы мен «Мөлідір» мәдени орталығы бірлесе отырып 1997 жылы 30-31 мамыр аралығында Омбыда өткізілді. Екі күнге созылған мәжілісте Қазақстан мен Ресей арасындағы байланысы, Қазақстанның сырт жерлердегі отандастардың рухани-мәдени, оқу-білім салалары мен қатар тағы басқа көптеген келелі мәселелер қарастырылды [3, 65 б.]. Мұхтар Әуезовтың туылғанына 100 жыл толу мерейтойы және Моңғолияның Баян Өлгей

аймағында қазақтардың кіші құрылтайы 1997 жылдың шілде-тамыз айларында өтті. Ақынның мерейтойына байланысты Орынбор облысы Орск қаласында да қазақ мәдениетінің күндері ұйымдастырылды. Саны жағынан аз болса да Еуропа қазақтары бірігіп жыл сайын бастарын бір қосып құрылтай өткізеді. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының қатысуымен төрткүл дүниенің бірсыпыра елдерінде қазақтардың кіші құрылтайлары өткізілді. Ол туралы Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының бірінші орынбасары Т.А. Мамашев: «Мұндай басқосулар қазақ халқының біртұтас ұлт ретінде өсіп-өркендеуіне үлкен ықпал жасайды. Өйткені, қазақ қай жерде жүрсе де, қай елде тұрса да өзінің ана тілін, ұлттық мәдениеті мен салт-дәстүрін сақтай білуге тиіс.... Яғни сырт жерлердегі ағайындардың ұлттық-рухани мәселелері ең алдымен осындай жиындарда жан-жақты талқыланып, ортаға қойылуға тиіс. Қазіргі кезде Еуропа елдерінің көбінде Қазақ мәдени орталықтары құрылып, ойдағыдай жұмыс істеуде. Қауымдастық осы орталықтармен бірлесіп, жыл сайын бір рет Еуропа қазақтарының спорт және мәдени мерекелерін ұйымдастырады [2]. Бүгінгі күнде 2022 жылға дейін еуропалық қазақтардың қай мемлекетте кіші құрылтайы өтетіні белгіленген. Атап айтсақ: 2013 жылы – Париж, 2014 жылы – Амстердам, 2015 – Берлин, 2016 – Кельн, 2017 – Мюнхен, 2018 – Осло, 2019 – Лондон, 2020 – Вена, 2021 – Стокгольм, 2022 жылы – Аархус қалаларында өтеді деп жоспарланып отыр [4, 13 б.].

Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы төрағасының бірінші орынбасары қызметін 2004 жылдан бастап атқарып келе жатқан Талғат Асылұлы Мамашев алыс және жақын шетелдегі қазақ диаспорасымен арадағы атқарылатын іс-шаралардың біразын жолға қойды. Мысалы, аз уақыттың ішінде Қытай Халық Республикасының Бейжің, Үрімжі қалаларына, одан әрі Монғолияның астанасы Ұланбаторға барып, ол жақтағы қазақтармен мәдени-рухани, оқу-бі-

лім саласында байланыс жасаудың біраз тиімді жолдарын реттеді [5]. Жақын шетелдегі Өзбекстаннан кейінгі қазақтар көп тұратын және қазақ мәдени орталықтары көп ел – Ресей. Ондағы қандастарымыздың қазақ мәдени орталықтарының ең алысы Ресейдің шығысындағы Саха республикасының орталығы Якутск қаласында, ал батыс жағындағы Санкт-Петербург қаласында орналасқан. Орта Азия республикаларында тұратын ағайындармен байланыс жасаудың да біраз қиыншылықтары бар. Мысалы, Қауымдастық соңғы он жылдан бері Түркіменстандағы отандастармен байланысты мүлдем үзіп алып еді. Талғат Мамашев арнайы іс-сапармен Ашхабад, Түркіменбашы қалаларына барып бұл байланысты қайта қалпына келтірді [6, 4 б.]. Өзбекстандағы қандастарымызбен арадағы қатынас басқа елдермен салыстырғанда жоғары сатыда. Ел тағдыры мен жер тағдырының қиын сәттерімен «Елім-айлап» өткен қазақ тарихының аянышты кезеңдерін, жер бетіне тарыдай шашылған халқымыздың мұң мен зарын арқау еткен көптеген шығармалар оқырмандарға жол тартып, оң бағасын алып отыр. Солардың ішінде Дәлелхан қажы Жанымханұлы Жаналтайдың «Қилы заман – қиын күндер» деректі повесі шетелдегі қазақтардың басынан өткен небір қиындықтарды баяндап шыққан, Қытайдағы коммунистер мен чанкайшилер арасындағы қан-құйлы оқиғалар, соған қатысты қазақтардың тіршілігі мен әрекеттері жан-жақты көркем сөзбен жеткізілген [7].

Қорыта келгенде, Қауымдастықтың тікелей басшылығымен «Атажұрт» баспа орталығынан жылма-жыл алыс және жақын шетелдегі қазақтардың арасынан шыққан ақын – жазушылар мен республика көлеміндегі ғалымдар мен жазушылардың еңбектерін жарыққа шығаруда. Қауымдастық шеттегі қазақ диаспорасының мәдени рухани саладағы бай мұраларын жинап, жарыққа шығарып, көпшілікке насихаттауды өз қызметінің басты саласы етіп санап келеді.

Әдебиеттер

- 1 Дүниежүзі қазақтарының құрылтайы. – Алматы: Атамұра, 1993. – 150 б.
- 2 <http://www.minber.kz/2012/10/Талғат-Мамашев-Алаштың-алтын-қоры>.
- 3 Мамашев Т.А. Дүниежүзі қазақтар қауымдастығының шежіресі. – Алматы, 2007.
- 4 Мамашев Т.А. // Қазіргі қоғамдағы мұрағат ролі.Тілдерді дамыту, мұрағаттар және құжаттама басқармасы. ХҒПК – Алматы, 2013. – 11-16 бб.
- 5 Балғабаев С. Еңсеру.// Егемен Қазақстан. – 2005. – 27 қыркүйек.
- 6 Жақып. М. Алыстағы ағайын.// Егемен Қазақстан. – 2006. – 28 қыркүйек.
- 7 Дәлелхан Жаналтай. Қилы заман – қиын күндер. – Алматы: Атажұрт, 2000. – 155 б.

References

- 1 World quriltayı Kazakhs. – Almaty: Atamura, 1993. – 150 p.
- 2 [http://www.minber.kz/2012/10/Mamaşev T, carpets and gold-Fund / h.](http://www.minber.kz/2012/10/Mamaşev_T_carpets_and_gold-Fund_h)
- 3 Mamaşev T.A. Dүnięjүzi шеjiresi. – of the Association of the Kazakhs, 2007.
- 4 Mamaşev T.A. // archive roli.Tilderdi development in modern society, Archives and Records Administration. XĜPK. – 2013. – 11-16 bb.
- 5 Balgabayev S. // Egemen Kazakhstan to overcome. – September 27, 2005.
- 6 James. M. A distant uncle // The Egemen Kazakhstan. – September 28, 2006.
- 7 Dalekhan Janaltay. Hard times and difficult days: Zhurt, 2000. – 155 p.

Оразымбетова С.Ж.
**Қазақстан Республикасы
Кинофото және
дыбыс мұрағатындағы
фотоқұжаттардың сақталуы**

Аудиовизуалды құжаттар республиканың Ұлттық мұрағат қорының құрамына кіреді, Қазақстан халқының тарихи-мәдени мұрасының ажырамас бөлігі ретінде және ұлттық құндылық ретінде мемлекет қорғайды. Аудиовизуалды мұралар арасында ерекше орын фотоқұжаттар алады. Фотоқұжаттардың сақталуын қамтамасыз ету – Қазақстан Республикасының мұрағат саясатының негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Автор мақалада ҚР кинофото және дыбыс мұрағатындағы фотоқұжаттардың сақталу мәселелерін қарастырады. Автор мына мәселелерге баса назар аударады: сақтау тәртібіне, атап айтсақ, жарықтық, температуралық-ылғалдылық, өрт сөндіру, қорғау; фотоқұжаттарды сақтауды ұйымдастыру шараларына, құжаттарды сақтауда материалдық-техникалық базасына, сақтау қоймасының жағдайына, қорғау тәсілдеріне және сақтау қауіпсіздігіне. Автор нормативтік құжаттарды талдау негізінде фотоқұжаттардың физикалық-химиялық жағдайын, оларды республикадағы мұрағат қоймаларында орналастыру тәртібі сияқты мәселелерді қарастырады.

Түйін сөздер: аудиовизуалды құжаттар, фотоқұжаттар, мұрағаттар, қор, қойма, тарихи-мәдени мұра.

Orazymbetova S.
**Preservation of documentary
photographs in the archive
cinema photos and sound
recordings of the Republic of
Kazakhstan**

Audiovisual documents are part of the National Archive Fund of the country, are an integral part of the historical and cultural heritage of the peoples of Kazakhstan and protected by the state as a national treasure. Among audiovisual heritage occupies an important place photographs. Preservation of documentary photographs – the main direction of the archival policy of the Republic of Kazakhstan. The author of the article considers the problems of storage of archival documentary photographs and sound recordings Kinofot RK. At the same time pay more attention to such issues as storage conditions: light; temperature and humidity; fire protection; protection; consider arrangements for the storage, providing for the creation of material and technical base of storage of documents, namely, storage premises, means of protection and storage security. Author based on an analysis of regulatory documents shows the physico-chemical state of documentary photographs, placing these documents in the Archives of the Republic.

Key words: audiovisual documents, photographs, archives, foundation, store, historical and cultural heritage.

Оразымбетова С.Ж.
**Сохранность фотодокументов
в архиве кинофото и
звукозаписей Республики
Казахстан**

Аудиовизуальные документы входят в состав Национального архивного фонда страны, являются неотъемлемой частью историко-культурного наследия народов Казахстана и охраняются государством в качестве национального достояния. Среди аудиовизуального наследия важное место занимает фотодокументы. Обеспечение сохранности фотодокументов – главное направление архивной политики Республики Казахстан. Автор в статье рассматривает проблемы хранения фотодокументов в архиве кинофото и звукозаписей РК. При этом большое внимание уделяется таким вопросам, как режим хранения: световой; температурно-влажностный; противопожарный; охранный; рассматривает меры по организации хранения, предусматривающие создание материально-технической базы хранения документов, а именно, помещения хранилищ, средства охраны и безопасности хранения. Автор на основе анализа нормативных документов показывает физико-химическое состояние фотодокументов, размещение этих документов в архивохранилищах республики.

Ключевые слова: аудиовизуальные документы, фотодокументы, архивы, фонд, хранилище, историко-культурное наследие.

**ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫ
КИНОФОТО ЖӘНЕ
ДЫБЫС
МҰРАҒАТЫНДАҒЫ
ФОТОҚҰЖАТТАРДЫҢ
САҚТАЛУЫ**

Мұрағаттардағы құнды тарихи құжаттарды саралап және зерделеп, зерттеу арқылы тарихи процесті түсіну – бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Қазақстандағы мұрағат мекемелерінде жинақталған құжаттар дені фото құжаттардан тұрады. Сондықтан да ел аумағында мемлекеттік мұрағаттардағы құжаттарға зор жауапкершілікпен қарау бүгінгі күннің басты талабы. Мұрағат қорларындағы сақталған тарихи құжаттармен қатар фото құжаттардың маңызы ерекше болды. Біріншіден, сақталған фото құжаттар бойынша елдің өткен тарихы суреттелсе, екіншіден, елдің экономикасына қатысты жер-су, жер бедері, қазба байлықтар туралы карталар, жазбалар кескіні т.б. арқылы елеулі ықпал етті. Фотография көрерменге әсер ететін барлық мүмкіншіліктерін пайдалану негізіне құрылған көркем шығармашылықтың бір түрі. Ол ақ қара, түрлі-түсті болуымен қатар көркем, деректі, сондай-ақ ғылыми-техникада (аэрофотография, микрофотография т.б.) қолданбалы фотолар (әдетте плакатта, сонымен бірге кітапты, жарнаманы безендіруде де қолданылады) деп бөлінеді [1].

Фотоқұжаттардың қай салада болмасын алатын орны ерекше болмақ. Ерекшелігін ескере отырып Қазақстан Республикасындағы Орталық Мемлекеттік Мұрағатындағы фотоқұжаттардың сақталу проблемаларын қарастырайық.

Фотоқұжаттарды сақтау барысы нормативтік ережелер арқылы жасалынады: Нормативті шарттарды жасау, оларды орындау, фотоқұжаттардың ұрлануы мен жоғалуын алдын-алу және олардың физикалық жағдайының жақсы болуы фотоқұжаттардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Мұрағатта фотоқұжаттарын сақтауда нормативті шарттарда мыналар қамтамасыз етеді: мұрағатта фотоқұжаттары тұратын орындарды даярлау, ғимаратын тұрғызу, оны қайта жаңарту, жөндеу жұмыстарын жүргізу; фотоқұжаттарды сақтау бөлмесі және қор қоймасында өрт қауіпсіздігін қамтамасыз ету, температураны, ылғалдылықты, жарық және гигиеналық нормаларды сақтау; фотоқұжаттарды сақтауда және олардың орнын ауыстыруда арнайы құралдарды пайдалану, олар мыналар: («Шырша» стеллажы, шкаф, сейф т.б.) [2].

Мұрағатта фотоқұжаттарды сақтауды қалыптастыруда ғимарат және бөлмелеріне арналған талап бар. Талаптардың

баршасы ешбір себепсіз тиянақты түрде атқарылуы тиіс. Олар мыналар: Фотоқұжаттарды сақтау мұрағаты арнайы ғимаратта немесе соған ыңғайланған арнайы бөлмеде болуы шарт. Мұндай істердің құрылысы немесе қайта жаңарту жұмысы мұрағат ісі басқармасымен келісілген нормативті және жобалық құжаттамаға сәйкес жүргізіледі.

Ғимарат қауіпті нысаннан (мұнай қоймасы, жанармай құю станциясы т.б.) және ауаны ластайтын өндіріс орынан (газ, цемент тозаңы т.б.) алыста орналауы шарт. Ғимараттың орналасу орны өрт сөндіру қызметі мен санэпидстанцияның қорытындысын есепке ала отырып анықталады.

Мұрағат орналасқан жерде ауадағы зиянды зат белгіленген мөлшерден аспауы шарт: (мг/м³) күкірт қышқылы 0,1; оксид 0,05; азот оксиді 0,085; хлор 0,03; күкірттік сутек 0,008. Мұрағат ғимараты өрт қауіпсіздігі мен ҚР ПМ техникалық талаптарына сәйкес болуы шарт.

Ғимаратта сигнализация мен терезелерінде темір тордың болуы шарт.

Мұрағат ғимараты құжаттарды сақтау, қайта өңдеу, оларды пайдалану сонымен қатар әкімшілік-шаруашылық, техникалық жұмыстар жүргізуге арналған негізгі және қосымша нормаға сәйкес бөлмелермен қамтамасыз етілуі шарт; Бөлмелердің орналасуы, жалпы жағдайы, құрал-жабдықпен қамтамасыз етілуі құжаттарды сақтауға, жұмыстың технологиялық, еңбек, қауіпсіздік, өндірістік шарттарын орындауға ыңғайлы болуы шарт.

Фотоқұжаттарды сақталуы барысында ғимараттардағы негізгі бөлмелерге мыналар жатады: Қор қоймасы; Мұрағат қызметкерлерінің жұмыс

бөлмесі; Құжаттарды қабылдау және уақытша сақтау бөлмесі; Зең жеген құжаттарды қайта өңдеу бөлмесі; Фотореставрация, ксерокөшірме, үлдірді қайта өңдеу бөлмесі; Есепке алынған құжаттарды сақтау бөлмесі; Кешенді оқу залы (оқу залы, ақпараттық іздеу және уақытша сақтау орны).

Мемлекеттік кинофотофоноқұжаттар мұрағатында фотоқұжаттарға қатысты нитронегіздегі ақ-қара түсті, нитронегіздегі түрлі-түсті, триацетат негіздегі ақ-қара, түрлі – түсті және триацетат негіздегі фотоқұжаттарды, магнитті фотоқұжаттарды сақтауға; нитронегіздегі ақ-қара түсті, әйнек бетіндегі ақ-қара түсті, триацетат және қағаз негіздегі фотоқұжаттарды; сандық тасмалдауыштағы құжаттарды сақтайтын қор қоймалары қарастырылып жатыр [3].

Жалпы фотоқұжаттарды қалыптастыру, сақтау, істерді атқару барысында істердің көбісі қоймада жұмыстар атқарылады. Соның бірі қор қоймасы болмақ. Қор қоймасына арналған талаптармен танысып шығу өте маңызды. Қор қоймасы зертханалық, өндірістік, тұрмыстық бөлмеден алыс орналасуы және олармен желдеткіш каналы бірге болмауы шарт. Қор қойма басқа бөлмеден өртенбейтін қабырға және 2 сағат бойы өртке төтеп беретін қосымша қабаттар арқылы бөлінеді. Қор қоймасына су және канализация, технологиялық және тұрмыстық қалдық су жүретін құбырлар жүргізілмейді. Қор қоймасын жоспарлау кезінде (жылудың таралуы біркелкі болса) терезесі солтүстікке қараған бөлмелерге басымдылық беріледі.

Ылғалдылық режимі

Фотоқұжаттарды сақтаудағы ылғалдылық режимі төменде көрсетілген кестеге сәйкес болуы шарт:

	Температура		Ауаның ылғалдылығы %	
	Ақ-қара түсті	Түрлі -түсті	Ақ-қара түсті	Түрлі -түсті
Фотоқұжаттар:				
әйнек	15-20	–	40-55	–
үлдір	+15 жоғары емес	-5 жоғары емес	40-55	40-55
фотоқағаз	15-20	2-4	40-55	40-45
Магнитті лентадағы, дисктегі құжаттар, бейнефонограмма	+8 – +18		45-65	

Ауа ылғалдылығы бақыланбайтын қор қоймасында бөлмені желдету, қосымша құралдармен жылыту, ылғалдылықты сақтауға арналған басқа да іс-шаралар жүргізіліп тұруы керек.

Маусымаралық уақыттағы ауаның күрт өзгеруі (± 5), ауаның ылғалдылығы ($\pm 10\%$) бір тәуліктен аспауы шарт. 7-10 күн бойы сақтау режимі бұзылған жағдайда бөлмедегі ауа ылғал-

дылығы 80-90% болса, қор қоймасын жақсылап желдетіп, кептіру жұмысы жүргізілуі шарт.

Фотоқұжаттарды техникалық қайта өңдеуден өткізу кезінде оларды ауа температурасы бақыланбайтын орында ($t^{\circ} 20 \pm 5^{\circ}$, ауа ылғалдылығы, $50 \pm 20\%$) екі айға дейін уақытша сақтауға рұқсат етіледі.

Фотоқұжаттар сақтауға арналған бөлме температурасы әрдайым бақыланып отырады. Бөлменің ішкі температурасы мен ауа ылғалдылығын және сырттағы температураны өлшеу жұмысы бір мезетте жүргізіледі. Температурасы тұрақты бөлмеде аптасына бір рет, температурасы тұрақсыз бөлмеде аптасына екі рет өлшенеді. Сақтау режимі бұзылған жағдайда тәулігіне бір рет өлшенеді.

Ылғалдылықты өлшеу құралдарының көрсеткіштері арнайы журналда тіркеледі. Сонымен қатар мұнда құралдың тексерілгені және ауа ылғалдылығы бұзылған жағдайда қандай ісшара жүргізілгені туралы мәлімет те жазылады.

Өлшеу, бақылау құралдарының (термометр, гигрометр, психрометр, электронды термогигрометр т.б.) номенклатурасы қолданыстағы номенклатуралық және методикалық құжаттамаға сәйкес анықталады.

Өлшеу, бақылау құралдары жылу және желдеткіш жүйесінен алыста, стелаждарға өтетін басты жолда нормаға сәйкес: бөлмелік жүйеде бір жерге, көп деңгейлі жерде бір деңгейіне орнатылады [4].

Жалпы фотоқұжаттардың сақталу проблемалары қарастыру барысында нормативтік ережелер қарастырылды, мұрағатта фотоқұжаттары тұратын орындарды даярлау, ғимаратын тұрғызу, оны қайта жаңарту, жөндеу жұмыстарын жүргізу, фотоқұжаттарды сақтау бөлмесі және қор қоймасында өрт қауіпсіздігін қамтамасыз ету, температураны, ылғалдылықты, жарық және гигиеналық нормаларды сақтау, фотоқұжаттарды сақтауда және олардың орнын ауыстыруда арнайы құралдарды пайдалану, қор қоймасы, ылғалдық режим, соның ішінде ең маңыздысы санитарлы-гигиеналық режим өте қатаң түрде істер атқарылады.

Санитарлық-гигиеналық режим мынадай түрде жасалынады: мұрағаттың қор қоймасынан бастап барлық басқа бөлмелері таза болуы шарт, соның ішінде фото құжаттарға аса үлкен дәрежеде мән беріледі. Мұнда кеміргіш жануарлардың, зең мен тозаңның пайда болуына ешбір мүмкіндік болмауы керек.

Мұнда төмендегі көрсетілген тазалық режимі сақталуы шарт:

Қор қоймасында жүйелі түрде ылғалды тазалау жұмысын жүргізу; жылына бір рет шаңсорғышпен барлық стелажды, шкафты, қораптар мен папкаларды тазалау; еденді, плитусты, стелаждың төменгі бөлігін антиисептикалық сұйықтықпен сүрту (формалин 2%; катамин АБ 5%); қор қоймасына сырт киіммен, кір аяқкиіммен кіруге, азық-түлік және өзге зат сақтауға, темекі шегуге тыйым салынады; – қор қоймасының барлық бөлігінде ауа айналымы дұрыс болуы шарт. Желденбейтін аудан қалмау керек. Фотоқұжаттарды жерге, терезе алдына қоюға болмайды; – қор қойманың терезесінде торкөзі 0.5 мм кем емес тор болуы керек. Мұндай торды желдеткіш жүйесіне де қояды; – зең мен кеміргіш жануарларды дер кезінде анықтау мақсатында қор қоймасы мен құжаттарды жылына екі рет тексеру керек. Биологиялық зиянкес анықталған жағдайда қор қоймасы мен құжатты өңдеу жұмысы жүргізіледі.

Фотоқұжаттарды қор қоймасында орналастыру ісі арқылы Қазақстан Республикасындағы Орталық Мемлекеттік Мұрағатындағы фотоқұжаттардың сақталу проблемалары қарастырылады. Фотоқұжаттарды орналастырудың жалпы шарттары. Құжаттар қор қоймасына есепке алынуы бойынша орналастырады. Фотоқұжаттарды мұрағатқа орналастыру директордың бекітілген жобасына сәйкес жүзеге асады. Құжаттарды қор қоймасына бөліп орналастыру үшін әр стелажға арнайы номер бекітіледі. Бұл жағдай жобада көрсетіледі. Бекітілген жоба құжаттарды есепке алу бөлімінде немесе осы іске жауапты қызметкерде ал осыған сәйкес бөлімдері қор қоймасында сақталады. Фотоқұжаттарды қарастыру барысында ерекше құжаттарды орналастыру ісі атқарылады, бұл істі атынан айтылып тұрғандай білікті мамандар атқарады. Ерекше құжаттарға мыналар жатады: Аса құнды, нитронегіздегі құжат, Биологиялық зиянкестер зақымдаған, ҚР Ұлттық мұрағат қорының құжаты есебіне кірмеген депозитарлы түрдегі және уақытша сақтаудағы құжаттар.

Ерекше құжаттарды сақтау орны мұрағаттың барлық мүмкіншіліктерін есепке ала отырып, анықталады. Фотоқұжаттарды ерекше бөлмеге орналастыру оларды тасымалдаушы құрылғыларының нормативті режиміне сәйкес іске асырылады. Бір қоймада физикалық жағынан біртекті, сақтау шарты бірдей әртүрлі құжаттар сақталды (магнитті лентадағы құжат, магнитті қабаты бар диск, үлбірдегі, әйнектегі т.б.) [5].

Соңғы нүкте ретінде фотоқұжаттарды пайдалану қоры орналастырылады. Фотоқұжат-

тарды пайдалану қорының көшірмелері қор қоймаға нормативті режиміне сәйкес орналас-тырылады. Егер де осы талаптар мен ережелерге бағынған түрде істерімізді атқарар болсақ

мұрағат саласында соның ішінде аудиовизу-алды құжаттар, фотоқұжаттар ісі оң нәтижесі бере отырып, келешек ұрпаққа қалар мұрамыз мол болары анық.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан Ұлттық Энциклопедия. – Алматы, 1999.
- 2 Организации хранения, комплектования, учета и использования аудиовизуальных документов Национального архивного фонда РК в государственных архивах. – Алматы, 2008.
- 3 Центральный государственный архив кинофотодокументов и звукозаписей Комитета информации и архивов Министерства культуры, информации и спорта Республики Казахстан. Годовой отчет ЦГА КФДЗ РК за 2003 годы.
- 4 Центральный государственный архив кинофотодокументов и звукозаписей Комитета информации и архивов Министерства культуры, информации и спорта Республики Казахстан. Годовой отчет ЦГА КФДЗ РК за 2010, 2011 гг.
- 5 Центральный государственный архив кинофотодокументов и звукозаписей Комитета информации и архивов Министерства культуры, информации и спорта Республики Казахстан. Годовой отчет ЦГА КФДЗ РК за 2012 г.

References

- 1 Kazakhstan Ulttyk Encyclopedia. – Almaty, 1999
- 2 Organizacii hranenija, komplektovanija, ucheta i ispol'zovanija audiovizual'nyh doku-mentov Nacional'nogo arhivnogo fonda RK v gosudarstvennyh arhivah. – Almaty, 2008.
- 3 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv kinofotodokumentov i zvukozapisej Komiteta informacii i arhivov Ministerstva kul'tury, informacii i sporta Respubliki Kazahstan. Godovoj otchet CGA KFDZ RK za 2003 gody.
- 4 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv kinofotodokumentov i zvukozapisej Komiteta informacii i arhivov Ministerstva kul'tury, informacii i sporta Respubliki Kazahstan. Godovoj otchet CGA KFDZ RK za 2010, 2011 gg.
- 5 Central'nyj gosudarstvennyj arhiv kinofotodokumentov i zvukozapisej Komiteta informacii i arhivov Ministerstva kul'tury, informacii i sporta Respubliki Kazahstan. Godovoj otchet CGA KFDZ RK za 2012 g.

Ұлықпанов М.Т.
**Алғашқы сопылық
мектептердің қалыптасуы**

Мақалада сопылық тариқаттардың пайда болуына алғышарт болған зухд, тасаууф мектептері жайында көрсетіледі. Олардың ислам әлеміне, оның ішінде сопылық ілімнің дамуына үлестері туралы айтылады. Әр мектептің өзіндік ерекшеліктерін атай келе ғалымдардың еңбектерінен алғаш рет «тасаууф», «суфи» сөздеріне ұғым бергендігі, хирка, текке, завия, ханака сынды сопыларға тән құлшылық орындарының пайда болғандығы айтылады. Жүнәйд Бағдади, Мағруф Кархи сынды сопылардың аскеттік өмірі мен шығармаларында сопылық идеялары сипатталды. Зухд кезеңінде Медина, Басра, Куфа, Хорасан мектептері қызметі негізінде IX-X ғасырлар аралығындағы нишапур, Дамашық, Египет, Бағдат сопылық мектептері қалыптасу мәселері қарастырылады. Бұл кезеңдегі сопылардың ерекшелігі, тасаууф іліміне тереңірек бойлап, кейіннен тариқаттардың, яғни сопылық бауырластықтардың қалыптасуына өз септіктерін тигізгені жөнінде сөз қозғалады.

Түйін сөздер: Тасаууф, аскетизм, зухд, суфи, таухид, мистицизм, сопылық мектептер.

Ulykpanov M.T.
**Formation of the early Sufi
schools**

This article discusses the historical background of the formation of the early Sufi schools, their activities during zuhd and tasawwuf and the impact of these schools on the further development of Sufi theory. The features of each school, as well as differences in the explanation of the terms «tasavuf», «Sufi», «dhikr» and others. We consider first a retreat for the Sufis as hirka, Tekke, Zawiya khanaka.

This article describes the features of the ascetic life of the great Sufi Junaid Baghdadi Magrufa Karkhi their Sufi ideas and their work in general. Also studied the Sufi practice of basic schools, formed in IX-X centuries in Egypt, Baghdad, Nishapur, Damascus, in the era of zuhd influenced which later formed the Sufi school in Khorasan, Medina, Basra, Kufa.

Key words: Tasawwuf, austerity, zuhd, Sufi, tawhid, mysticism, Sufi schools.

Улыкпанов М.Т.
**Формирование ранних
суфийских школ**

В данной статье рассматриваются исторические предпосылки формирования ранних суфийских школ, их деятельность в период зухд и тасаввуф и влияние этих школ на дальнейшее развитие суфийской теории. Рассматриваются особенности каждой отдельной школы, а также различия в объяснении терминов «тасавуф», «суфи», «зикр» и др. Рассматриваются первые места уединения для суфиев, как хирка, текке, завия, ханака.

В статье описываются особенности аскетической жизни великих суфиев Джунайда Багдади, Магруфа Кархи, их суфийские идеи, и в целом их творчество. Также изучается суфийская практика основных школ, образовавшихся в IX-X веках в Египте, Багдаде, нишапуре, Дамаске в эпоху зухд, под влиянием которых впоследствии формировались суфийские школы в Хорасане, Медине, Басре, Куфе.

Ключевые слова: Тасаввуф, аскетизм, зухд, суфи, таухид, мистицизм, суфийские школы.

АЛҒАШҚЫ СОПЫЛЫҚ МЕКТЕПТЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Мұсылман зерттеушілері суфизм тарихын шартты түрде үш кезеңге бөледі:

1. Зухд кезеңі. Бұл кезеңге Мұхаммед пайғамбар мен сахабалар және табиғин дәуірін жатқызамыз.

– VII-VIII ғ. аскеттік-мистикалық тенденциялардың пайда болуы және дамуы;

– VIII ғасырдың ортасы – IX ғасырдың басы суфизм ілімінің қалыптасу уақыты;

2. Тасаууф кезеңі.

– IX ғасыр – алғашқы сопылық мектептердің пайда болуы;

– X-XI ғасыр – қоғамда сопылық өмір сүру үлгісі мен дүниетанымы танымал болуы. Классикалық сопылық әдебиеттер дамуы;

3. Тарикаттар кезеңі.

– XII-XIII ғ. Мұсылман қоғамында суфизм діни өмірдің маңызды элементіне айналды.

– XII ғ. ортасы – XIII ғ. басында сопылық тұрақтардың (завия, ханака, рибат) және сопылық бауырластықтың (тарикаттар) пайда болуы;

– XIII-XIV ғ. философиялық суфизмнің дамуы, «кемел адам», «единства бытия», «самопроявления Абсолюта», «эманация», т.б. концепциялардың шығуы.

VIII ғ. ортасынан – IX ғ. басы (хижраның 2 ғасырындағы) зухд өмірі. Бұл кезеңдегі атақты захидтер: Әбу Хашим Суфи (767 ж. қ/б.), Дауд ибн Таи (777 ж. қ/б.), Рабиатуль-Адавийя (801 ж. қ/б.), Фудайл ибн Ийад (802 ж. қ/б.), Шаких Балхи (809 ж. қ/б.) және Мағруф Кархи (815 ж. қ/б.). Әбу Хашим ең бірінші болып «суфи» деген сөзді қолданған және бірінші болып текке (сопылар мекені, тұрағы) салдырған.

«Тасаууф», «суфи» сөздері хижраның 2-ші ғасырында қолданысқа ене бастады. Сол кезеңде өмір сүрген захидтер «суфи» ұғымына өздерінше түсінік берген. Мәселен, Мағруф Кархи тасаууфты ақиқатқа жету үшін дүниелік қызықтардан бас тарту деп түсіндіреді. Оның айтуынша, Аллаһты тану арқылы оның бірлігіне қол жеткізе аламыз, «өлім Алладан шынайы қорқатын адамдар үшін – өмір. Көп адамдар бар тірі күнінде оларды өлі санауға болады» – деп анықтайды [1, 35 б.].

Захидтар хижраның 2-ші ғасырына дейінгі өмір сүрген сахаба, табиғиндардан айырмашылығы көбінесе қоғамнан жырақта қалып, бөлектеніп өмір сүрді. Адамдарға иман ақиқатын түсіндіру жолында жылаудан көздері құрғамай, өздерінің іштегі мұңдарын өлеңдері арқылы жеткізді. Адамдарға Аят, хадистерді талқылап зухд өміріне қызықтырды. Бірақ бұл кезеңде «тасаууф» термині кең түрде таралмаған болатын. Әдебиеттерде тасаууф, зухд тек әңгіме, нақыл сөз түрінде тараған. Ал өлең, проза түрінде кейінгі кезеңде пайда болған. Зухд кезеңінде махаббаттан көрі 1-ші кезекте Аллаһ алдында өкініш пен қорқыныш тұрды. Осы кезеңдегі авторлардың зухдқа байланысты еңбектері бізге біршама аз жеткен [1, 37 б.].

Кейбір аймақтарда атақты захидтердің көзқарасымен тәжірибесін бақылап, мектептер құрыла бастады. Негізгі мектептер: Медина, Басра, Куфа және Хорасан. Енді осы мектептерге кішігірім тоқтала өтеміз.

А) Мединалық мектеп. Зухд, тасаууфтың негізгі қайнар бастаулары Құран мен сүннет Ислам мемлекетінің тұңғыш астанасы Мединада берік орнады. Аскеттік өмірдің керемет үлгісін Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у.), әділетті халифалар, ардақты сахабалар және асхаба-суффа көрсете білді. Омеядтар әулеті астананы Дамаск қаласына ауыстырғанға дейін, Медина аскеттік өмірдің орталығы болып қала берді. Сол уақыттарда Дамаск қаласын омеяд сұлтандары басқарғанда, Мединаға Саид ибн Мусаййаб сынды захидтер жетіспеді. Бірақ Медина қаласы рухани өмірдің орталығы болып қалды.

Ә) Басра мектебі. Басра қаласы саясаттан алыс, тасаууф ілімінің орталығы болды. Осы ілімнің қалыптасуына үлес қосқан, алғашқы захид-сопы Хасан Басри пікірінше тасаууф ілімі Құран мен суннадан алынғандығын дәлелдейді. Басра мектебінің бірқатары сүнниттік бағытта, жарым-жартысы мутазалиттер ағымына жатады [2, 42 б.].

Хижраның I-II ғ. Басра мектебінің захидтерінің сипаттындағы ерекшеліктер: олар тозақтағы азаптан қорқып, көп жылап, жәннәтқа түсуіне Алладан үмітін үзбеді. Алламен байланысын мықтап, дүниелік қызықтардан баз кешіп, күнін риязатпен, иһтиқафпен (өзін бір жерде қамау арқылы, құлшылық ету) өткізді. Тозақ отынан қорыққаны соншалық, арнайы жаралған сынды қорқатын. Қорқыныш пен қайғы-мұң туралы: діншіл адам қайғымен оянады және қайғымен ұйықтайды. Себебі мүмин екі қорқыныш пен үрейдің ортасында өмір сүреді. Қайғының негізі

терең ойлап-толғануда жатыр. Сондықтан терең ойлану адамды ігі істерге бастайды. Дегенмен, тек мұң-қайғы, қорқыныш арқылы ғана емес махаббат арқылы жақындау дүниетанымы қалыптасты. Бұл концепцияның негізін салушылары Рабия әл-Адавийи, Мағруф Кархи. Алланың болмысын және оның жаратқандарының барлығын шын жүреппен сүю. Сол себеппен, Рабия махаббатты екі бөлікке бөледі:

1. Адамның өткінші, уақытша нәрселерді сүюі;

2. Алланың болмысына деген махаббат.

Рабия алғашқы болып өз өлеңдері мен нақыл сөздерінде «махаббат» сөзін тасаууф ілімінің негізгі дәнегі екендігін анықтаған. Келесі дәуірлерде бұл бағыт 1-ші бағытқа (қорқыныш пен қайғы-мұң) қарағанда көптеп тарап, тіпті, суфизм, жалпы мағынада, махаббат пен жан мектебі болып қалыптасты.

Сонымен Басра мектебі екі бағытта дамыды:

1. Қорқыныш пен қайғы-мұңға негізделген бағыт (Хасан Басри).

2. Махаббатқа негізделген бағыт (Рабия әл-Адавийи).

Б) Куфа мектебі. Куфа қаласы Омар (р.а.) халифаның әмірімен атақты сахаба Сағид ибн Әбу Уаққас салдырған. Алғашқыда әскери қала ретінде қаланған. Кейіннен қарапайым қолөнершілер мен саудагерлердің, ғалым сахабалардың (Абдуллаһ ибн Масғуд сынды) көшіп келуі нәтижесінде қалың бұқараның және ілім қаласына айналды. Бұл жерден біздің мазхабамыздың негізін салушы Әбу Ханифа ән-Нұғман сынды небір ғалымдар дүниеге келген [2, 44 б.].

Кейіннен Халифат дәуірінде Пайғамбармыз Мұхаммед ұрпақтарының жақтастары және шиилер бұл қаланы Дамашық қаласында қалыптасқан Омейядтар әулиетіне қарсы күрестің орталығы етті. Себеп, Куфа қаласына жақын орналасқан Кербеле жерінде Пайғамбарымыздың немересі Хүсейнді (р.а.) және бірнеше адамдарды шиіт етеді. Осы оқиғадан бастап шиелер мен Омейядтар арасында қақтығыстар жиілей түседі. Шииттердің діни ілімінің рәсімделу кезеңі аббасидтер әулетінің орнығу уақытымен, яғни VII ғ. соңынан VIII ғ. ортасына дейінгі дәуірмен анықталады. Оған қастандық жасалғаннан кейін жараланып өлген Алидің қасіретінің культі және Кербалада 680 жылы өлтірілген оның баласы – Хусейннің тартқан азабы – шииттердің діни ағымға айналуына әкелген факторлардан саналады. Шииттерде суниттерге қарағанда қасірет шеккенді, азап тартқан жанды пір тұту кең тараған. Дін жолында азаптану идеясына, Али

меноның баласы Хусейннен басталған біраз шииттік имамдардың қайғылы тағдырларына шииттер басты назар аударады. Осы топтағы адамдар өздерін азаптап, қайғыда болу басты принцип ретінде ұстанғандықтан «Бакаун» немесе «Таууабун» деп атады. Аңыз бойынша Алидің сүйегі жерленген Неджеф қаласы, «ұлы азап тартушы» Хусейннің көмілген жері деп есептелетін тұста орналасқан Кербаладағы (Ирак) мешіт – шииттердің киелі орындары болып есептеледі, сонда олар қажылық жасайды [2, 46 б.].

«Суфи» сөзінің алғашқы қолданысы негізінен Куфа қаласында пайда болған. Бұл мектептің көрнекті захидтері Әбу Хашим Суфи, Тауыс ибн Қайсан, Сайд ибн Жүбейр, Мансұр ибн Аммар, Жәбир ибн Хайян, Раби ибн Хайсам. Әбу Хашим Суфи Куфа қаласында өмір сүрген, кейіннен Бағдат қаласында ілім алды. Оның дүниетанымы өз-өзін кінәлау, жазғыруға, қайғыда жүруге арналған және шынайылыққа жету үшін екіжүзділіктен, риядан (адамдар көрсін деп істеу) арылу керектігін алға тартады.

В) Хорсан мектебі. Бұл мектептен көптеген тасаууф ғалымдары, сопылық мектептер ментарикат негіздерін салушылар шықты. Хорасан аймағы Мәуереннахр мен Анадолы жерінің аумақтарын қамтиды. Сондықтан Хорасан аймағы тасаууфтарихында маңызды орын алады. Ибрахим ибн Адхам (777 ж. қ/б.), Фудайл ибн Ййад (802 ж. қ/б.), Шаких Балхи (809 ж. қ/б.) сынды аскеттік өмірдегі алғашқы захидтер осы аймақтан болатын. Кейіннен хорасандық захидтер Басра, Бағдат қалаларына қоныстанып, алдағы уақытта бұл аймақтарда сопылық ағымның ықпалы қалыптасты. Сондықтан алғашқы захидтердегі қасиеті Басра мектебінің қасиетіне ұқсас болды, мысалға, дүниелік қызықтан бас тарту, кедейлік, Аллаһқа қызмет ету, Аллаһтан қорқыныш, т.б.

Хижраның 2-ші ғасырының аяғында, Раба эл-Адавийя тасаууфты «мухаббатуллах» (Аллаһқа махаббат), ал Мағруф Кархи «мағрифатуллаһ» (Алланы тану) деп түсіндірді. Сопылық дәстүр бойынша рухани білім алу үшін ұстаз (шейх, муршид) тағайындау осы Мағруф ұсынды. Раба және Дауд Таи некесіздікте өмір сүрді. Дауд Таи өзінің кітаптарын өзенге лақтырып, өзі риязатқа арнады. Осы кезеңнің тағы бір ерекшелігі өзін риязатқа және руханиятындағы кемшіліктеріне күреске арнады [1, 87 б.].

Тасаууф кезеңі. IX-X ғасырлар (хижраның III-IV ғасыры) аралығын қамтиды. Бұл кезең тасаууфтарихында маңызды орын алады. Бұл уақытта ұлы тасаууф шеберлері өмір сүрді, олар-

дың ойлары, көзқарастары және тәжірибелері болашақ ғасырымыздың жарқын үлгісі болды. Осы кезең Аббасид әулетінің билікке келіп, елді гүлдендірген кезеңі, саяси ислам тарихының, ислам қоғамы тарихының, ислам ғылым тарихының аса маңызды ғасыры болып табылады. Сонымен қоса, әртүрлі тайпалар мен халықтың бір-бірімен танысып, жақындасып, мәдениеттердің тоғысқан кезеңі. Мұсылман қоғамында сунниттер, шииттер ағымының толығымен, мазхабтардың (фикх бойынша Ханафи, Малики, Шафиғи, Ханбали, ақида бойынша Матуриди, Әшғари), философиялық ойлардың, адасқан топтардың (батынизм, карматизм) қалыптасқан уақыты [4, 190 б.].

Бұл кезең тасаууф басқа ғылымдардан (фикх, ақида, хадистану) бөлініп, тез дамыды. Алғашқы шығармалар тасаууф жайында жазылып, «тахаллюк» (көркем мінезділікке үйрену) және «тахаккук» (интуитивтік түсіну және Алланы тану) сынды терминдер шықты. Осы кезеңдегі тасаууф шеберлері адамның жанын оның күй-ахуалын және деңгейін жоғарлатып дамыту еді. Баянсыздық және мәңгілік (фена, бака) сонымен бірге жалғыздық (уахдат-и уджуд) идеясының құпиясын сол уақыттағы сопы Халладж (921 ж. қ/б.), Бистами (875 ж. қ/б.) ашты.

Тасаууф ағымында жоғарыда айтып өткендей, бірінші орынға махаббатты (негізін Раба эл-Адавий) қояды. Ал Басралық мектептің өкілі Хасан Басридің ұстанымы өкіну, қайғыру концепциясы уақыт өте келе махаббат жол берді. Хижраның III ғ. өмір сүрген, тасаууфтілімінің дамуына үлес қосқан Харис Мұхасибі өз еңбегін махаббатқа арнап, тасаууф өзіне «махаббаттың мөрін» алып жүр деп көрсетеді [1, 53 б.].

Егер хижраның 2-ші ғасырындағы захидтар мен сопылар негізінен Басра, Куфа, Хорасан сынды территорияларда ғана дамыса, бұл кезеңде (хижраның III-IV ғасыры) исламның барлық территорияларында тасаууф шеберлері, мектептері пайда болып одан әрі дамыды. Атап айтсақ, Египет, нишапур, Дамашық, Бағдат, т.б. Әсіресе Бағдат қаласында тасаууфтың ұлы шеберлері өсті.

Сопылар арасында, осы кезеңге жататын тегі Басралық Сахл ибн Абдуллаһ Түстари (896 ж. қ/б.), Куфалық Ибн Симмак (799 ж. қ/б.), Хорасандық Ахмед ибн Харб (848 ж. қ/б.), Хатим Асамм (851 ж. қ/б.), Әбу Тұраб Нахшеби, Әбу Абдуллаһ Мұаммед ибн Әли (халық арасында Хәкім Тирмизи) сынды тұлғаларды атап өту керек. Хаким Тирмизи Мәуереннахр аймағында өмір сүріп, ханафи мазхабындағы фикһ мәселесі, хадистану және басқа да ғылымдармен

айналысты. Оның «Хатмуль-велейа» атты еңбегі Аллаһқа жақындау оны тану мәселесін қозғап, тасаууфілімінің дамуына үлес қосады. Атақты андалусиялық ғалым-сопы Ибн Араби өз еңбегін жазу үшін Тирмизмнің еңбегін дереккөз ретінде пайдаланған. Хәкім Тирмизм сопылар арасындағы алғашқы болып философия сұрақтарымен айналысқан. Енді тақырыбымызды басқа өлкеде дамыған сопылық ілімнің (тасаууф) мектептеріне тоқтала өтеміз [5, 64 б.].

А) Нишапур мектебі. Иран мемлекетінің ең үлкен қалаларының бірі. Хижраның III ғасырында нишапур жері тасаууфілімінің орталығы, өзінің атақты бағыты «Қайырымдылық және өз-өзін есепке тарту». Бұл жерден атақты Баязид Бистами, Йахья ибн Муаз Рази, Әбу Хафс Хаддад және Хамдун Кассар сынды сопылар шықты.

Баязид Бистами Аллаһпен байланысы, тереңдігі соншалық тіпті, өз-өзін ұмытатын деңгейге шығып, рухани мастыққа болғандығын көреміз. Оның мына сөзінен «Менің достығымда Аллаһтан басқа ешкім жоқ» байқаймыз. Ол ең бірінші болып «вахдат-и вуджуд» (жалғыз болмыс) идеясын айтқан. Өзінің дәрежесін төмендетіп, «О Баязид! Менің жаратушым мені көргісі келеді. Мен жауап бердім: «Өзіңнің жалғыздығыңмен мені безендір, Өзіңді менің орныма киіндіріп, бір қыл. Адамдар Сенің қадірқасиетіңді көріп, олар айтсын, Сені көрдік деп. Осы уақытта Сен өзіңмен боласың, мен ол жерде бола алмаймын». Бұл сөздермен Баязид өзінің рухани мастығын өз-өзін ұмытып, есепке тартып, «мен» деген эгосын жою арқылы Аллаһпен қарым-қатынасты дамыту болды. Баязид «секр» сөзін рухани мастық күйі мағынасын енгізді және бұл жағдай тасаууфілімінде махаббат мағынасымен шамалас және маңызды орын алды [1, 59 б.].

Нишапурдың басқа сопысы Йахья ибн Муаз Разиде Баязидтің қолдай келе, жетілген, кемелденген захид болу үшін жалғыздықта, иштиқафта болып, аз ұйықтап, аз күліп, аз жеу керек деп есептейді. Ал Әбу Хафс Хаддад тасаууфты «әдептілікті сақтағаннан» тұрады деседі. Ол тасаууфтың шебері болып, «қайырымдылық» мағынасын енгізді. Қажылық кезінде Ирак, Хиджаз жеріндегі сопылармен кездесіп, олардың ойларымен көп әсерленді. Әбу Хафс «қайырымдылықты» басқаларға әділ болып, өзгелерден әділдік күтпеу, сондай-ақ әділдік сөзбен емес, іспен және тәжірибемен көрсетіледі деп баяндайды.

Ә) Египет мектебі. Египеттегі тасаууф мектебінің жүйесін негізінен Зуннун Мысри салды. Оның басты идеясы, ұстанымы Аллаһты тану

және оған деген махаббатты арттыру. Зуннунның көзқарасы бойынша Аллаһты тану үшін үш түрге бөлінеді: 1) барлық жаратылыстарды тану; 2) барлық адамзат баласына ақылмен бөлісу; 3) Аллаһтың сипаттары арқылы шын жүрекпен сезіну [6, 32 б.]. Осы үшінші түр Аллаһқа жақындаудың ең жоғарғы сатысы. Әрі қарай Зуннун шынайы Жаратушыны тану әуелі өзінді танудан басталады, осы махаббаттың арқасында адамдар өзін шынайылықпен толтырады деп көрсетеді.

Б) Дамашық мектебі. Бұл мектептің сопыларының алдында бірінші кезекте аштықпен түңгі құлшылық тұрады. Сондықтан «Джуийа уа ахлуль-лейл» (түнді мекендеуші) деген атаумен тарихта қалды. Бұлардың басында Әбу Сүлеймен Дарани және оның шәкірттері Ахмед ибн Әбу әл-Хауари, Ахмет ибн Асым Антаки тұрды. Дамашық мектебінің көшбасшысы Дарани бірінші болып тасаууф тарихында «ахлуль-лейл» (түнді мекендеуші) терминін қолданды. Оның ойынша, түңгі құлшылық арқылы Аллаһпен байланысымызды мықтап, оған жақындай аламыз. Әрі қарай ол Пайғамбарымыз (с.а.у.) түңгі құлшылыққа байланысты «Пенде түнде тұрып жақсылап дәрет алып, намазын шынайы түрде оқитын болса онда ол құл мен Аллаһтың арасында перделер ашылады» деген хадисіне амал етеді және оның үш сатысын белгілейді: 1) оқып, ойланып, жылайды; 2) ойланады және қатты қуаныштан айқалайды; 3) оқып, ойланып, абдырап таңырқағаны сонша тіпті, айқайлауға күші жетпей қалады, яғни бұл айтылып жатқандардың барлығы Аллаһты тану жолындағы методология десек те болады. Егер жүректерге дүниеге деген махаббат орнайтын болса, онда оның жүрегінде ақыретке орын қалмайды деп аяқтайды [7, 42 б.].

В) Бағдат мектебі. Бағдат қаласы көптеген ғасырлар бойы Ислам мемлекетінің астанасы және ғылым мен мәдениеттің орталығы болып келді. Дәл осы жерден көптеген атақты тасаууф шеберлері, сопылық сарында жазылған шығармалардың авторлары дүниеге келді (Мағруф Кархи, Мансұр ибн Аммар, Бишр ибн Харис, Харис ибн Асад Мухасиб, Сарий Сакати, Әбу Хамза Бағдади, Әбул-Хүсейн Нури, Жүнәйд Бағдади). Әбу Хашим Суфи алғашқы болып «суфи» сөзінің, Мағруф Кархи бірінші болып «тасаууф» сөзіне анықтама берді.

Мағруф Кархи өзінің Аллаһты тану және оған деген махаббатымен атағы шыққан сопы. Оның айтуынша, махаббат Жаратушының адамдарға берген сыйы, оны адамдардан үйренуге болмайды, сол себепті ол мақам деңгейінде емес, хәл тілінде болады [8, 37 б.].

Тасаууф ілімінің тереңдеп дамуына өзіндік үлес қосқан Жүнәйд Бағдади сопылар арасында алғашқылар болып тасаууфтағы таухид ұғымы жайында сөз қозғады. Таухид – Жаратушының бір және жалғыз екенін дәлелдейтін ілім. Тән шектеуінен құтылу үшін не өлу немесе өлгендей болу, яғни иләһи әмірлер мен танымдарға шын көңілден байланысу, оларды орындау қажет болады. Сол себепті Жүнәйд Бағдади Хазіреті тасаууфты: «Хақ Тағаланың сені сендігінде өлтіріп, өзімен тірілтуі», – деп танымдайды. Өйткені, құл дүние кірлерінен арылып Аллаһтың мейірімін паналап иләһи нұрға бөленген кезде, ол бәлекеттерге емес, бәлекеттер оған бас иеді. Сондай-ақ, адамдарды тозақтан қорқып құлшылық жасағандарды «абдун-нар» (оттың құлы), ал жұмақты аңсап құлшылық жасайтындарды «абдул-жәннат» (жұмақтың құлы), құлшылықтың ләззатына ынтықтарды «абдул-ләззат» (ләззаттың құлы) деп атайтын [1, 73 б.]. Ондағы ойы адамдарға бір Алладан қорқып, Жаратушының разылығы үшін ғана құлшылық жасау керектігін ұқтыру болатын. Сондай-ақ Жүнәйд Бағдади аш жүрудің хикметін «Бір адам жүрегі мен кеудесі арасына бір тамақ дорбасын асатын болса, ғибадаттың ләззатын сезіне алмайды. Адамның жүрегі аш және шөлдеп тұрған кезінде тазаланады және нәзіктенеді. Тойған кезде соқыр және қатты болады» деген. Осы себептен дүниелік пен қазыналар ұсынылған кезде Пайғамбарымыз (с.а.у.) «Жоқ, қаламаймын. Бір күні аш, бір күн тоқ болып жүруді қалаймын» деген хадисіне амал етеді.

Хижраның III-IV ғасырындағы (IX-X ғғ.) сопылық бағыттар. Худжвири өзінің атақты «Кашфуль-махджуб» атты еңбегінде осы ғасырларға жататын сопыларды айта келе, оларды 12 топқа бөліп, оның 10-ы дұрыс, 2-уі адасқан бағытта екенін көрсетеді. Олар:

- 1 Мухасибийя
- 2 Кассарийя
- 3 Тайфурийя
- 4 Джунайдийя
- 5 Нурийя
- 6 Сахлийя
- 7 Хакиммийя
- 8 Харразийя
- 9 Хафифийя
- 10 Сеййарийя

Ал адасқан 2 топқа:

- 1 Халладжийя
- 2 Хулулийя

Сопылықтың қалыптасу тарихындағы келесі кезең сопылық үйірмелерден тұратын мистцизм мектептері ретіндегі тікелей тариқаттардың қалыптасуы болды. XI ғасырдан бастап кезбе сопыларға уақытша тұрақ қызметін атқарған завийалар мен ханакалар тақуалықты тарату орталықтарына айнала бастады, олар шекаралас елдерді, әсіресе Орталық Азия мен Солтүстік Африканың араб емес аудандарын исламдандыруда маңызды рөл атқарды. XIII ғасырға қарай мұндай қауымдар бүкіл мұсылман әлеміне тарап, жана бір әлеуметтік мекемелер формасына ие болды. Әр бауырластықтың өз тақуалық практикасы, өмір салты, моральдық-этикалық философиясы және көбіне тәуелсіз экономикалық базасы болды. Сопылық құпияларға қабылданғандықтың белгісі – ерекше шапан – хирканы кию болып есептелді, ол сондай-ақ сопылыққа келушінің Құдайға құлшылық ету қызметіне қабылданғандығының да белгісі болды, бұл қызмет Мұхаммед пайғамбардың өзіне барып тірелді. Мысалы, Абу Саид ибн Аби-л-Хаир (967 ж. т.) хирканы ас-Суламиден, ал ол Абу-л-Аббас ал-Кассабтан алған. Әрбір тариқат силсила немесе мистикалық иснад (шежіре) арқылы үздіксіз жалғасып отырды, әрбір келесі шейх әдетте сол мектептің негізін қалаушының рухани мұрагері болды [2, 60 б.].

Жеке адамның осындай силсиламен байланысы эзотерикалық (құпия) сипатта болды, ол тариқатқа қабылдау кезінде іске асты. Тариқатқа кіруші сол тариқаттың негізін қалаушы мен Алланың пайғамбарына адалдығы жөнінде ант берді және силсиланың рухани күші жинақталған құпия вирдті қабылдап алды [2, 63 б.].

Сонымен, бұл кезеңдегі сопылардың ерекшелігі тасаууф іліміне тереңірек кіріп, кейіннен тариқаттардың, яғни сопылық бауырластықтардың қалыптасуына өз септіктерін тигізеді.

VII-IX ғасырларда өмір сүрген кез-келген тұлғаларды алып қарасақ, аскеттік өмірінен көріністер ала аламыз және ең бастысы осы кезеңде зухд мектептердің қалыптаса бастағанын көреміз. Бұл дегеніміз сопылық тариқаттардың қалыптасуына алғышарттар болып есептелінеді.

Әдебиеттер

- 1 Хасан Камиль Йылмаз. Тасаввүф и тарикаты: перевод с турецкого. – М.: ООО «Издательская группа «САД», 2007. – 300 с. 1-е издание.
- 2 Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе / Пер с англ. А.А. Ставиской, под. ред. и с предисл. О.Ф. Акимушкина. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. – 328 б.
- 3 Р.Николсон. Идея личности в суфизме. – М.: Алетея, 2002. – 384 с.
- 4 Қартабаева Е.Т. Сопылық бағыттардың қасиетті бастаулары // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 2008. – №1. – 189-191 б.
- 5 Петрушевский И.П. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. – Л., 1958. – 411 с.
- 6 Энциклопедия суфизма / пер. С араб. Р. Адыгамов. – М., 2005. – 480 с.
- 7 Арберри А.Дж. Суфизм. Мистики ислама / пер. с англ. М.О. Авдейчик, В.А. Литновская. – М.: Сфера, 2002. – 272 с.
- 8 Петрушевский И.П. Ислам в Иране. – Л., 1966. – 355 с.
- 9 Қартабаева Е.Т. Исламдағы сопылық бағыт қалыптасуының тарихынан // Отан және әлем тарихы XXI ғ.: ғылыми парадигмалардың ортақтығы мен ерекшеліктері: Халықаралық «Бекмаханов оқулары» ғылыми конференция материалдары (22-23 қараша, 2007 жыл). – Алматы, 2007. – 197-198 б.

References

- 1 Hassan Kamil Yylmaz. Tasavvuf and tariqahs. Translation from Turkish. – М.: ООО «Publishing Group» garden «, 2007. – 300 p. 1st Edition.
- 2 Trimmingem J.S. The Sufi Orders in Islam. Translated from English. AA Stavisky under. Ed. And with a foreword. OF Akimushkin. – М.: Nauka. Home Edition Oriental Literature, 1989 – 328 b.
- 3 R.Nikolson. The idea of personality in Sufism. – М.: Aleteya, 2002. – 384s.
- 4 Kartabaeva E.T. Sopylyk bagyttardyn kasietti bastaulary // KazNU Khabarshysy. Tarikh seriyasy. – 2008. – №1. – 189-191 b.
- 5 Petrushevsky I.P. The history of Iran from ancient times to the end XYIII century. – L., 1958. – 411 p.
- 6 Encyclopedia of Sufism / per. With the Arabs. R. Adygamov. М.: 2005. – 480 p.
- 7 AJ Arberry Sufism. Mystics of Islam / per. from English. MO Avdeychik, VA Litnovskaya; – М.: Sphere, 2002. – 272 p.
- 8 Petrushevsky I.P. Islam in Iran. – L., 1966. – 355 p.
- 9 Kartabaeva E.T. Islamdagy sopylyk bagyt kalyptasuynyn tarihyndan // Otan zhane Alem tarihy XXI ғ.: gylymi paradigmalardyn ortaktygy men erekshelikleri: Halykaralyk «Bekmahonov okulary» gylymi materialdary conference (22-23 karasha 2007 zhyly). – Almaty, 2007. – 197-198 b.

Абдрзахова М.А

**1980-1991 жылдардағы
әйелдер эмансипациясын
зерттеудегі кеңестік жобаның
тарихнамасы**

Қоғамдағы әйелдің орнын анықтауда өткенге оралмай түсіну мүмкін емес. XX ғасырдың басындағы әлеуметтік өзгерістер бүгінгі әйелдің бейнесінің қалыптасуына өзінің ықпалын тигізгенін атап өту қажет. XX ғасырдың 80-90 жылдарындағы «Кеңестік әйел» бейнесі көрініс табуына қатысты зерттеушілердің пікірі талданады. Тарихи кезеңдердегі өзгерістер қоғамның өмірінде әртүрлі пікірлердің қалыптасуына ықпал етті. Сол кезеңдерді салыстыра отырып кеңестік тарихнамадағы әйел мәселесіне қатысты зерттеушілердің ғылыми тұжырымдары қарастырылады. Отандық тарихнамада әйел тарихы ғылыми деңгейде тарихшылардың қатысуымен толық түрде зерттеліп бағытталмаған. Бар жұмыстар тек кандидаттық диссертациялар сипатында және көбінесе тарихнамалық сипатты көрсетеді, алайда 1980-1991 жылдарда арнайы бағыт ретінде отандық тарихнамада көптеген ғылыми жұмыстар жарыққа шықты. Жарыққа шыққан еңбектер негізінде бұл мәселенің ауқымы кең түрде қарастырылады.

Түйін сөздер: эмансипация, кеңестік модернизация, әйелдер қозғалысы, кеңестік әйел, феминизм.

Abdrzahova M.A.

**The Soviet Historiography of the
women emancipation project in
Kazakhstan, 1980-1991s**

It is impossible to understand the current situation of women without referring to the past, namely the radical transformation of gender relations in the implementation of the Bolshevik's project emancipation of women in Kazakhstan. In this sense, it is useful to refer to estimates of Soviet historiography about the consequences of this project. This article covers the period 80-90th of the XX century when in the Soviet Union was laid the foundation for the study of women. Despite the conceptual limitations at this stage, there were laid the foundations of the evidence base, based on a wealth of the primary sources. So today, when there is the emergence of new branches of historical knowledge in independent Kazakhstan this stage of historiography requires careful compilation and analysis.

Key words: emancipation, soviet modernization, women's movement, soviet woman, feminism.

Абдрзахова М.А.

**Советская историография
проекта эмансипации женщин
в Казахстане, 1980-1991 гг.**

Невозможно понять современное положение женщин без обращения к прошлому, а именно к коренной трансформации гендерных отношений в ходе реализации большевистского проекта эмансипации женщин в Казахстане. В этом смысле полезно обратиться к оценкам советской историографии последствий реализации данного проекта. В данной статье рассматривается период 80-90-х гг. XX вв., когда в СССР были заложены основы изучения положения женщин. Несмотря на концептуальные ограничения на данном этапе были заложены основы фактологической базы, основанные на богатом историко-научном материале. Поэтому сегодня, когда происходит становление новых отраслей исторического знания в независимом Казахстане, данный этап историографии требует внимательного обобщения и анализа.

Ключевые слова: эмансипация, советский модернизация, женское движение, советская женщина, феминизм.

**1980-1991 ЖЫЛДАРДАҒЫ
ӘЙЕЛДЕР
ЭМАНСИПАЦИЯСЫН
ЗЕРТТЕУДЕГІ КЕҢЕСТІК
ЖОБАНЫҢ
ТАРИХНАМАСЫ**

Түрлі тарихи кезеңдерінде «әйелдер қозғалысының» түсінігі XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырда әртүрлі мағынада қолданылды. Батыс Еуропадан бастау алатын әйелдер қозғалысы арнайы саяси партиялардың қатысуымен жүзеге асты. Ал XIX ғасырдың 40 жылдарында бұл мәселемен ғылыми түрде айналысуға әлеуметтанушылар ұсыныс білдіріп, қоғамдағы әйелдерге деген көзқарастардың өзгеруіне ықпалын тигізді. Дүние жүзінде тарихи қалыптасқан ерлердің әйелдерден басым болу жағдайы өзгерістерге ұшырауы, эмансипация мен феминизм идеологиясының кең етек алуынан батыс еуропалық философиядағы патриархаттық дәстүрдің екпіні басылғандай болып, қазіргі мультикультурализм жағдайында жыныстың әлеуметтік теориясы – гендерлік ілім дүниеге келді. Август Бебель өзінің «Әйел және социализм» деп аталатын еңбегінде: «тек әйел мәселесіне арналған еңбектерді өмір бойы оқып, тауысуы мүмкін емес» деп жазады [1]. Бұл жерде ең бірінші рет әйелдің ерекшелігі теориялық философия тұрғысында қарастырылады. Де Бовуар бойынша әр индивид өзінің тіршілігінде өмір сүруін ақтау үшін трансценденция қажеттігін сезінеді. Мұның өзі әлемдік тарихтағы кез келген қоғам үшін бұл мәселенің қаншалықты дәрежеде екендігін көрсетеді. Әйелдер мәселесі сонау буржуазиялық революциялардың кезінде пайда болды. Бұл кезең – ағарту дәуірінің азаттық идеялары барысында жеке адам тарихтың негізі – оның субъектісі ретінде бағаланып, өзінің баға жетпес құндылығын түсінген аса бір маңызды уақыт болатын. Ұлы буржуазиялық революциялардың барлығы да әрбір азаматтың тәуелсіздігін, заң алдында бәрінің теңдігін жариялауы кездейсоқ емес. Ол кезеңде тең құқықты азаматтар қатарына әйелдер ене қоймаса да, олар тарихта тұңғыш рет өздерін азаматтар ретінде көрсетіп, тең құқықтылықты талап еткен ұрандары бар кең түрде саяси бағдарламалар жасады.

Міне, осы тұста Қазақстанда әйелдердің мәртебесін зерттеу тар негізде ғылыми мақалалар, диссертациялар көлемінде ғана қарастырылып, жеке тарихнамалық жұмыс нысанасы ретінде зерттелмеді. Алғаш әйелдер қозғалысы мәселесінің тарихнамасы XX ғасырдың 20 жылдардан бастау алады. Қазан төңкерісі, төңкеріске дейінгі қазақ әйелдерінің жағдайы, кеңестік биліктің әйелдер құқығына қатысты шығарылған декреттер негізінде

жүзеге асты. Бұл кезеңнің тарихнамасы тікелей кеңестік биліктің шығарған заңдарымен тікелей байланысты еді. Арнайы қабылданған кеңестік әйелдерге байланысты шығарылған заңдар, декреттер осының айғағы болса керек. Әйелдерді толық азат ету үшін және оның ерлермен шын мәніндегі теңдігіне жету үшін қоғамдық шаруашылықтың болуы және әйелдердің жалпы өндірістік еңбекке қатысуы керек, сонда ғана әйелдер еркектер сияқты жағдайға ие болды. Уақыт өте келе әйелдер болмысы, әйелдерге деген көзқарас өзгерістерге ұшырады. Соның үлкен кезеңі басында атап өткен – Кеңес өкіметі кезеңі еді. Әсіресе сталиндік жаһандану тұсындағы кеңес өкіметінің әйелдерге теңдік алып берудегі ұстанымы оларға бостандық, еркіндік беру еді. Кеңес одағында әйелдер мәселесін шешудегі бір ерекшелігі елдің көп ұлттылығы болды. Әйелдерге теңдік беру партияның ұлттық саясатының маңызды деген мәселесі болып есептелді.

XX ғасырдың 20-30 жылдарында әйелдердің теңқұқықтылығы мемлекеттің ресми идеологиялық міндеті деп жариялана отырып, әйелдер мәселесін шешу концепциясы түрлі идеялар ықпалымен қалыптасты. Бір жағынан, эмансипация идеялары, тарих пен әлеуметтік прогрестің субъектісі ретінде әйелдердің маңызды рөлі әйелдердің жаңа құқықтық статусынан, жыныстар тең құқықтылығын, заң жүзінде бекітуден көрініс тапты. Екінші жағынан, әйелдер рөліне дәстүрлі консервативтік көзқарастардың ықпалы сезілді. Соған байланысты арнайы зерттеу жұмыстары да жүргізілді. Әсіресе кеңестік қайта құру кезеңінде әйелдер мәселесін зерттеу арнайыланған ғылыми тұжырымдармен ерекшелене отырып, дәстүрлі қоғамдағы әйелдердің орнын айқындап беруге тырысты.

Сонымен қоса кеңестік әйелі үй шаруасына батыс әйелдеріне қарағанда көп уақыт жұмсады. Үй жұмысындағы көптеген құралдар әлі дамымаған еді, сондықтан бәрін өз қолымен жасауға тура келді. Дефицитті аңдумен қанша уақыт кетті. Сонымен қазақстандық зерттеуші М. Сеитованың [2] талдауы бойынша, «Совет дәуіріндегі гендерлік мораль идеологияның ықпалымен қалыптасқан. Біріншіден, кеңестік қоғамдық еңбектегі еркек пен әйелдің теңдігі формальды белгіленген, ал екіншіден – сақталған мұсылмандық бойынша, әйел әрқашанда күйеуін құрметтеп отырады». Кеңес дәуірінде әйел мен еркектің гендерлік рөлдері идеологияның талабына бағынған. Әйелдердің әлеуметтік статусының, қоғамдағы орнының өзгеруіне байланысты көптүрлі мәселелерді шешу

үшін партия комитеттерінің құрылымында және де басқа да мекемелерде әйелдер бөлімі құрылды. Олардың партия ішінде автономды статусы болмады, өз жұмысында Орталық комитет пен Секретариатқа бағынды. Әйелдер теңдігі проблемасына демократиялық тұрғыдағы көзқарас ұстанған Алаш зиялылары да болған болатын. Әйелдер қозғалысының мәселесі РКП(б)-ның VIII, XI, XII, XIII съездерінің күн тәртібіне де қойылып, онда қабылданған шешімдер көптеген жылдар бойы әйелдерге қатысты мемлекеттік саясаттың негізіне айналды. Әйелдер жаңа қоғам құрылысына белсенді түрде тартылды және араласты. Әйелдер бірлестігінің жаңа формасы елдің экономикалық жағдайын, аштық пен күресті талдаған делегат жиналыстары болды. Бұл жиналыстар әйелдер арасынан білікті ұйымдастырушыларды, еріктілерді дайындаған ерекше мектеп болды. Қазақстанды алатын болсақ, Б.Д.Арықова, С.Есова, М.Ряднина, т.б. авторлар әйелдер қозғалысының теориялық және практикалық жағын қозғағанмен, 20-30 жж. зерттеулерде әйелдерді Отан қорғау ісіне дайындау жөнінде емес, негізінен әйелдерге бостандық беруді, қоғамдық өндіріске тарту мәселесін қозғайды. Әрине бұл Шығыс халқының дәстүрлі психологиясымен байланысты болды және Қазақстан өндіріс орындарында әйелдер еңбегінің көрсеткіші төмен болғандықтан да болуы, сонымен бірге әйелдерді эмансипациялау орталық пен шет жерлерде біркелкі болған жоқ. Соғысқа дейінгі зерттеулерде әйелдердің еркектермен заң жүзінде тең болу мәселесі қозғалды, социализм тұсындағы әйелдер мәселесін шешу, оларды біртіндеп өндіріске тарту, өмірде және тұрмыста ұлттық ерекшеліктерді есепке алу, бір сөзбен қоғамдық іске араласу қажеттігі көтерілді.

Әйелдер мәселесін зерттеуде кеңестік тарихнамада Г.К. Тасырованың [7] зерттеуі құжаттар мен материалдардың жинақтары негізінде Қазан төңкерісі кезіндегі әйелдер эмансипациясын, олардың социалистік және коммунистік құрылысқа қатысуы мен білім беру саласында әйелдердің атқарған қызметтеріне арналды. Ал 80-90 жылдардағы тарихнама елдегі өндірістік өмірге әйелдердің қосқан үлесімен жалғасын тапты. Мәселені ғылыми тұрғыдан қарастырып өзінің тұжырымдарымен ерекшеленген С.С. Карпыкованы [8] атап көрсетсек болады. Ол кеңестік кезеңде әйелдер мәселесі саласындағы ғылыми ойдың пайда болуы мен даму үдерісін қайта жасап Қазақстанның тарих ғылымының дамуына айтарлықтай өз үлесін қосты. Кешенді зерттеуінің нәтижесінде этнографиялық, антрополо-

гиялық, тарихи түрде баға беріп Қазақстандағы әйелдер қозғалысын көпжылдық тарихтың жемісі деп атап көрсетті.

XX ғасырдың 80 жылдарында кеңес елінде әйелдер мәселесінің шешілуіне қатысты алғашқы сыни тұжырымдық сипаттағы жұмыстар Н.В. Захарова, А.И. Посадская, Н.М. Римашевскаялардың [9], О.А. Воронинаның [10] пікірі бойынша әйелдерге қатысты әлеуметтік протекционизм идеологиясы олардың «әлеуметтік мүгедектігін» көрсетеді және гендерлік қатынастардың патриархалдық жүйесіне қайта оралуға әкеледі деп көрсетті. Ал мұның негізі 1920-1930 жылдары әйелдер мәселесін шешудің тұжырымдық негізіне әлеуметтік протекционизм идеялары берік орныға бастауы негіз болды. Яғни әйелдердің ерекше мүдделеріне қамқорлық жасау мемлекеттің тұжырымдамасына енгізілді. Сонымен қоса әйелдер эмансипациясын зерттеу патриархаттық, экономикалық, демографиялық және эгалитарлық бағыттарда жүргізіп арнайы ғылыми тұжырымдар негізделді. Әйелдерді қоғамдық-саяси қызметке араластыру біз қарастырып отырған кезеңдегі қоғамның саяси және әлеуметтік процестеріне басшылық етуде маңызды орын алады. Партия ұйымдары ұйымдастырушылық және бұқаралық-саяси жұмыстардың осы жағын үнемі назарда ұстады. Міне, осы негізде С.В. Поленинаның [11], Л.Т. Шинелеваның [12], Г.Г. Силлестенің [13] және «Женщины в обществе: реалии, проблемы, прогнозы» [14], «Женщина в меняющемся мире» [15] деп аталатын ұжымдық еңбектері шықты.

1980 жылдың екінші жартысынан тарихнамада әйелдердің қоғамдағы ролін зерттеуге жаңа бағыттар қалыптаса бастады. Міне, солардың алғашқысы Л.Т. Шинелеваның «Женщина и общество» деген еңбегінде қоғам мен әйелдің қатынасына шынайы тұрғыда баға беруге тырысты. Әйел мәселесін шешудегі факторларды, олардың жұмыстағы және отбасындағы мүмкіндіктерін айқын түрде көрсетіп берді. Автор кезегінде жоғарғы оқу орындарда, партиялық мектептерде және оқытылатын пәндерде әйелдерге қатысты мәліметтер айтылмады деп көрсетті.

Ал 1989 жылы А.А. Музыря, В.В. Копейко [19] өз монографияларында әртүрлі аумақтағы әйел кеңестерінің жұмыстарына жаңаша түрде баға берді. Сонымен қоса қазақстандық зерттеуші Ажибаеваның пікірі де осы айтылған пікірлердің негізінде дүниеге келді. Негізгі идеясында идеологиялық тұрғысынан қарастырылғанмен қазақ әйелдерінің бостандық хақындағы атқар-

ған ерен еңбектері, атқарған қызметтері баяндалады. Қазақ әйелдер қозғалысының көрнекті өкілдерін зерттеу де 1980-1991 жылдарда өзекті мәселе ретінде қарастырып, арнайы ғылыми жұмыстар жүргізілді.

XX ғасырдың 90 жылдары қоғамдағы жыныстық белгісіне қарай дискриминацияның болуы, гендерлік асимметрияның күшеюі, әйелдерге қатысты кеңестік мемлекеттік саясаттың декларативтігін негіздеген С.Г. Айвазованың [16], О.А. Хасбулатованың [17] Н.А. Шведованың зерттеулерінің шығуымен ерекшеленді. А.К. Балтабаеваның [18] XX ғасырдың басын қамти отырып Кеңес өкіметі орнаған жылдардағы әйелдердің әлеуметтік-саяси жағдайын салыстыруға арналған. Зерттеу жұмысында мәселені объективті бағалаудан гөрі кеңестік идеологиялық құрсаудан шыға алмады. Кеңес өкіметінің әйелдерге қатысты саясатының теріс жақтары көрсетілмеді. XX ғасырдың басында шыққан кеңестер билігінің декреттерін мұрағат құжаттарынан жинақтап ғылыми айналымға енгізген зерттеушілердің бірі З. Кенжалиев [20] болды. Солардың бірі М. Имашеваның [21] Назипа Құлжанова туралы жазған зерттеулерін атап кетсек болады. Құлжанова Назипа Сағызбайқызы XX ғасырдың басында өз халқын ілімге, мәдениетке шақырып, жаңалықтың жаршысы болған халқымыздың көрнекті ағартушысы, алғашқы мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың негізін қалаған тұңғыш педагог, әрі – журналист-публицист ретінде тарих сахнасына шығарды. Тұңғыш рет ғылыми түрде зерттеген зерттеушілердің бірі болып саналады. Ал М.Хакимжанованың [22] зерттеуі Қазақстандағы әйелдер қозғалысының жетекшісі, әйелдер құқығын қорғап, солар үшін күрескен тұлға – Алма Оразбаеваға арналады. Қазақ әйелдерін өз үлгісімен өнер-білім биігіне шақырған үлкен тұлға – Алма Оразбаева. Алма Оразбаева Кеңестер дәуірінде қоғамдық өмірге, және шығармашылық қызметке араласқан қазақтың қайраткер қыздарының шоғыры қатарында бірінші болып жазылады. Оның ардақты есімі әйелдер қозғалысы шежіресінде жиырмасыншы – отызыншы жылдары өмір сүрген әйелдер ұрпағының жалынды жетекшісі ретінде мәңгі қалды. Алма Оразбаева Шығыс әйелдерінен шыққан тұңғыш коммунист ғана емес, сонымен бірге әйелдер арасынан суырылып шыққан алғашқы мемлекет қайраткері ретінде көрсете білді.

Сонымен кеңестік әйелдер мәселесін қаншалықты деңгейде зерттелсе де әсіресе қазақ әйелдерінің дәстүрлі қоғамдағы орнын түбегейлі өзгертті деуге болады. Оның бірден бір айғағы

сол кездегі әйелдерге байланысты жарияланған құжаттар, заң актілері негізгі дерек болып отыр. Бірақ кеңес үкіметі қанша жерден саяси, үгіт-на-

сихат жұмыстарын жүргізсе де қазақ халқын әсіресе қазақ халқының әйелдерінің елі, халқы, отбасы алдындағы дәстүрлі орнын түсіре алмады.

Әдебиеттер

- 1 Бебель А. Женщина и социализм. – М.: Госполитиздат, 1959. – 483 с.
- 2 Сеитова М. Женщина в казахской семье: смириться или уйти // Голоса уходящих поколений (анализ женских биографий). – Алматы: Центр гендерных исследований, 2002. – С. 43-65.
- 3 Тасырова Г.К. Деятельность Компартии Казахстана по развитию женского образования в республике (1928-1940): автореф. к.и.н. – Алма-Ата, 1984.
- 4 Карпыкова С.С. Женщины Казахстана проблемы историографии (20-80 гг. XX в.). – Алматы, 1997.
- 5 Захарова Н.В., Посадская А.И., Римашевская Н.М. Как мы решаем женский вопрос // Коммунист. – 1989. – №4. – С. 56-65.
- 6 Воронина О.А. Женский вопрос // СССР: демографический диагноз. – М.: Прогресс, 1990. – 65 с.
- 7 Поленина С.В. Труд, семья, быт советской женщины. – М.: Юридическая литература, 1990. – 131 с.
- 8 Шинелева Л.Т. Женщина и общество: Декларация и реальность. – М.: Политиздат, 1990. – 175 с.
- 9 Силлесте Г.Г. Демократия без женщин – не демократия. – М.: Наука, 1991. – 54 с.
- 10 Женщины в обществе: реалии, проблемы, прогнозы. – М.: Наука, 1991. – 128 с.
- 11 Женщины в меняющемся мире. – М.: Наука, 1992. – 144 с.
- 12 Айвазова С.Г. Свобода и равенство советских женщин (Очерки политической теории и истории. Документальные материалы). – М.: РИК Русанова, 1998. – С. 66-99.
- 13 Хасбулатова О.А. Этапы государственной политики в отношении женщин (1900-2000) // Теория и методология гендерных исследований. – М.: РИК. Русанова, 2001. – 321 с.
- 14 Балтабаева А.К. Вовлечение казахских женщин в сферу государственного управления Казахстана (1920-1930 гг. XX века): дис. ...канд.ист.наук. – М., 1995. – 170 с.
- 15 Музыря А.А., Копейко В.В. Женсовет: опыт, проблемы, перспективы. – М., 1989.
- 16 Ажибаева А.Д. Женщина и социальный прогресс. – Алма-Ата: Казахстан, 1989. – 168 с.
- 17 Кенжалиев З.Ж. Декреты Казахской Автономной Советской Социалистической Республики, отменившие патриархально-феодальные обычно-правовые институты: автореф., канд. юр. наук. – Алма-Ата, 1986. – 22 с.
- 18 Имашева М. Назипа Кулжанова // Ақиқат. – 1992. – №12. – С. 63-73.
- 19 Хақимжанова М. Алма Уразбаева // Коммунист Казахстана. – 1991. – №9. – С.84-91.

References

- 1 Bebel' A. Zhenshhina i socializm. – M.: Gospolitizdat, 1959. – 483 s.
- 2 Seitova M. Zhenshhina v kazahskoj sem'e: smirit'sja ili uiti // Golosa uhodjashhih pokolenij (analiz zhenskih biografij). – Almaty: Centr gendernyh issledovanij, 2002. – S. 43-65.
- 3 Tasyrova G.K. Dejatel'nost' Kompartii Kazahstana po razvitiju zhenskogo obrazovanija v respublike (1928-1940): avtoref. k.i.n. – Alma-Ata, 1984.
- 4 Karpykova S.S. Zhenshhiny Kazahstana problemy istoriografii (20-80 gg. HH v.). – Almaty, 1997.
- 5 Zaharova N.V., Posadskaja A.I., Rimashevskaja N.M. Kak my reshaem zhenskij vopros // Kommunist. – 1989. – №4. – S. 56-65.
- 6 Voronina O.A. Zhenskij vopros // SSSR: demograficheskij diagnost. – M.: Progress, 1990. – 65 s.
- 7 Polenina S.V. Trud, sem'ja, byt sovetskoj zhenshhiny. – M.: Juridicheskaja literatura, 1990. – 131 s.
- 8 Shineleva L.T. Zhenshhina i obshhestvo: Deklaracija i real'nost'. – M.: Politizdat, 1990. – 175 s.
- 9 Silleste G.G. Demokratija bez zhenshhin – ne demokratija. – M.: Nauka, 1991. – 54 s.
- 10 Zhenshhiny v obshhestve: realii, problemy, prognozy. – M.: Nauka, 1991. – 128 s.
- 11 Zhenshhina v menjajushhemsja mire. – M.: Nauka, 1992. – 144 s.
- 12 Ajvazova S.G. Svoboda i ravenstvo sovetskih zhenshhin (Ocherki politicheskoi teorii i istorii. Dokumental'nye materialy). – M.: RIK Rusanova, 1998. – S. 66-99.
- 13 Hasbulatova O.A. Jetapy gosudarstvennoj politiki v otnoshenii zhenshhin (1900-2000) // Teorija i metodologija gendernyh issledovanij. – M.: RIK. Rusanova, 2001. – 321 s.
- 14 Baltaeva A.K. Vovlechenie kazahskih zhenshhin v sferu gosudarstvennogo upravlenija Kazahstana (1920-1930 gg. HH ve-ka): dis. ...kand.ist.nauk. – M., 1995. – 170 s.
- 15 Muzyrja A.A., Kopejko V.V. Zhensovnet: opyt, problemy, perspektivy. – M., 1989.
- 16 Azhibeva A.D. Zhenshhina i social'nyj progress. – Alma-Ata: Kazahstan, 1989. – 168 s.
- 17 Kenzhaliev Z.Zh. Dekrety Kazahskoj Avtonomnoj Sovetskoj Socialisticheskoi Respubliki, otmennivshie patriarhal'no-feodal'nye obychno-pravovye instituty: avtoref., kand. jur. nauk. – Alma-Ata, 1986. – 22 s.
- 18 Imasheva M. Nazipa Kulzhanova // Akikat. – 1992. – №12. – S. 63-73.
- 19 Hakimzhanova M. Alma Urazbaeva // Kommunist Kazahstana. – 1991. – №9. – S.84-91.

Муслих Мохаммад Ибрахим

**Основные аспекты
политики России
в Афганистане в 2001–2011 гг.**

Последний этап российской политики в Афганистане связан с вмешательством США в афганский конфликт. Поддержка международной военной интервенции под американским командованием позволила России избежать угрозы создания религиозными экстремистами форпостов на границе со среднеазиатскими республиками. В те же годы Москве пришлось с нуля воссоздавать дружественные отношения с официальным Кабулом и механизмы влияния на афганскую внешнюю политику. В наступившем десятилетии перед Россией встают уже новые, более сложные задачи на афганском направлении. Российско-афганские отношения имеют давнюю историю. В XX в. Советскому Союзу удалось стать одним из приоритетных иностранных партнеров Афганистана. Однако в 1990-е годы российские позиции на этом направлении значительно ослабли. Падение социалистического режима Наджибуллы после взятия Кабула отрядами моджахедов стало одновременно причиной и следствием трансформации политики России в отношении Афганистана. Само падение Кабула было во многом предопределено отказом руководства постсоветской России от поддержки афганских коммунистов, прекращением поставок продовольствия и топлива, политической переориентацией на вооруженную оппозицию.

Ключевые слова: Афганистан, Центральная Азия, политика, Россия, соперничество.

Muslih Mohammad Ebrahim

**Main aspects of Russian policy in
Afghanistan in 2001–2011**

The last stage of Russia's policy in Afghanistan is related to US intervention in the Afghan conflict. Support for international military intervention under the US command has allowed Russia to avoid the threat of creating outposts of religious extremists on the border with the Central Asian republics. In those same years, Moscow had to re-create from scratch an official friendly relations with Kabul and mechanisms of influence on the Afghan foreign policy. In the coming decade before the Russian stand has new, more complex challenges in Afghanistan. Russian-Afghan relations have a long history. In XX century the Soviet Union was able to become one of the priorities of the foreign partners of Afghanistan. However, in the 1990s, Russia's position in this regard is much debilitated of the socialist regime of Najibullah after the capture of Kabul group of Mujahideen has become both a cause and a consequence of the transformation of Russia's policy towards Afghanistan. Needless fall of Kabul was largely predetermined by the refusal of the management of post-Soviet Russia to support the Afghan Communists, the termination of deliveries of food and fuel, the political reorientation of the armed opposition.

Key words: Afghanistan, Central Asia, politics, Russia, R rivalry.

Муслих Мохаммад Ибрахим

**2001-2011 жылдардағы
Ауғанстандағы Ресейдің
саясатының негізгі аспектілері**

Ауғанстандағы Ресейлік саясаттың соңғы сатысы АҚШ-тың ауғандықтармен қақтығысына араласуымен байланысты болды. Американдықтардың қолбасшылығындағы халықаралық әскери басқыншылық қолдауы Ресейге Орта Азия республикалары шекараларының аймағында діни-экстремистердің алдыңғы шебін құрудағы қауіп-қатерден құтылуға мүмкіндік берді. Сол жылдары Мәскеуге Кабулмен ресми достық қарым-қатынасын және ауғандықтардың сыртқы саясатына әсер ету құрылымын, бәрін жаңадан орнатуға тура келді. Алдыңғы онжылдықта Ресейліктер үшін ауғандықтарға бағытталған жаңа әрі күрделі міндеттемелер туындады. Ресей-Ауған қарым-қатынасының өзіндік ұзақ тарихы бар. XX ғасырда Кеңес Одағы Ауғанстанның басымдық беретін шетелдік әріптестерінің біріне айналуға мүмкіндік туды. Алайда 1990 жылдары Ресейліктердің аталмыш бағыттағы ұстанымы едәуір әлсіреді. Наджибулланың социалистік тәртібінің құлдырауы, Кабулды моджахедтердің жасағы алуы кейінгі Ресейдің Ауғанстанмен қарым-қатынасының өзгеруіне себеп болды. Кабулдың құлдырауының өзі посткеңестік Ресей басшылығының ауғандық коммунистерді қолдаудан бас тартуын, азық-түлік пен жанармай жеткізілімінің қысқартылуынан және қарулы оппозицияны қайтадан саяси бағдарлауына байланысты болды.

Түйін сөздер: Ауғанстан, Орталық Азия, саясат, Ресей, бәсеке-лестік.

**ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ
ПОЛИТИКИ РОССИИ
В АФГАНИСТАНЕ
В 2001–2011 ГГ.**

Характер подобной политики и ограниченность ее целей во многом обусловлены тем, что в последнее десятилетие России пришлось с нуля воссоздавать дружественные отношения с официальным Кабулом и механизмы влияния на афганскую внешнюю политику.

Причем с первых лет новых отношений требовалось не только добиться стабилизации ситуации в Афганистане, но и не допустить в Афганистане образования политической системы, полностью зависимой от США и НАТО, превращения ИРА в плацдарм для закрепления США в регионе.

Ключевым механизмом влияния России на ситуацию в Афганистане стала материальная поддержка режима Х. Карзая. В 2002–2005 гг. Афганистану была оказана военно-техническая помощь на сумму более 200 млн долл., включавшая поставки аэродромного оборудования, комплекса ПВО для защиты аэропорта г. Кабула, средств связи, автомобильной техники. Сюда же входил ремонт 8 вертолетов и 4 военно-транспортных самолетов ВВС Афганистана, а также обучение в России более 300 афганских военнослужащих [1].

Однако этот подход оказался недостаточно эффективным. Препятствиями к укреплению российского влияния в Афганистане стали, предположительно, противодействие США и их союзников по МССБ, а также русофобия немалой части афганской политической элиты – следствие высокой политической активности «моджахедов», участников войны 1979–1989 гг., настроенных антироссийски. При этом, например, в первой половине 2000-х годов моджахеды составляли большинство в нижней палате афганского парламента.

По всей видимости, именно политической неэффективностью было обусловлено то, что в 2005 г. Москва прекратила военно-техническую помощь, хотя формально российские дипломаты объясняли этот шаг желанием «избежать дублирования с действиями американцев» [2].

Новая основа российско-афганского сотрудничества была определена в рамках двусторонних встреч на высшем уровне в Москве (2005 г.) и в Астане (январь 2006 г.). Москва обязалась списать долг Афганистана перед СССР, а Кабул гарантировал

российскому бизнесу определенные преференции в Афганистане. Результатом этих мер стала активизация российско-афганского экономического взаимодействия. В феврале 2007 г. при Торгово-промышленной палате РФ был создан Российско-Афганский деловой совет, а в октябре того же года Афганское инвестиционное агентство и Торгово-промышленная палата России подписали Меморандум о развитии сотрудничества [3]. В 2010 г. в Москве появился Афганский деловой центр – своего рода экономическое посольство Афганистана. В 2011 г. была сформирована российско-афганская межправительственная комиссия по торгово-экономическому сотрудничеству. С российской стороны ее возглавил министр энергетики Сергей Шматко, с афганской – министр финансов Омар Захелвал. В июне 2011 г. состоялись их первые официальные переговоры.

В 2008 г. Россия активизировала экономическую помощь Афганистану, безвозмездно поставив в Кабул 15 тыс. т пшеницы, а также оказав финансовую помощь на сумму 4 млн. долл. В общей сложности с 2001 по 2009 г. Россия предоставила Афганистану гуманитарную помощь на сумму 40 млн. долл.

Кроме того, Россия добилась вовлечения Афганистана в ряд международных организаций. Кабул получил статус наблюдателя в ШОС [4]. Обсуждается вопрос о вступлении Афганистана в ряд других международных объединений с целью укрепления взаимодействия со странами СНГ.

Несмотря на значительное «потепление» между Москвой и Кабулом, России не удается компенсировать американское влияние в регионе. США проводят курс на долгосрочное военное присутствие в Афганистане. В стране планируется создать несколько военных баз, формально именуемых афганско-американскими. В отличие от Ирака, Афганистан, располагая значительными запасами полезных ископаемых, не имеет развитой добывающей промышленности, поэтому Кабул не сможет в ближайшей перспективе формировать собственный бюджет без финансовой помощи иностранных спонсоров [5].

Вопрос об использовании Россией афганских внутривластных механизмов для воздействия на политику Афганистана пока еще недостаточно изучен. Изучение этого вопроса затрудняется тем, что от имени России порой выступали совершенно иные политические силы. Например, иранские дипломаты заявляли

в частных беседах, что «представляют также интересы Москвы», используя таким образом в своих целях «виртуальное» влияние России. Подобная ситуация зачастую создавала почву для различных слухов, версий о несуществующих политических партнерах России в ИРА. В частности, крайне негативный резонанс имело участие в конференции «Российско-афганский форум», проведенной одной из российских НПО в мае 2009 г., группы афганцев, подозреваемых в связях с талибами. Это породило в Афганистане домыслы, будто Россия, негативно оценив перспективы официального Кабула, пытается наладить взаимодействие с афганскими экстремистами. Так или иначе, вопрос о поиске и формировании пророссийских кругов в Афганистане открыт и весьма актуален.

Следует упомянуть, что в борьбе за влияние на афганскую политику Россия сталкивается не только с США и их союзниками, но и с рядом конкурентов из числа региональных держав. Так, Пакистан имеет рычаги воздействия на афганский Талибан. Значительными экономическими ресурсами в Афганистане располагают Китай, Иран и Индия, что увеличивает их политический потенциал в стране. Наконец, нельзя не учитывать роль среднеазиатских постсоветских республик в восстановлении и современной политической жизни ИРА [6].

Сейчас наметилась тенденция к сотрудничеству между Россией и Индией в «афганском вопросе», идет выработка общей стратегии и механизмов такого сотрудничества. В 2011 году прошла серия консультаций между Нью-Дели и Москвой по афганскому вопросу, обсуждаются возможности совместных экономических проектов в ИРА. Возможно совместное строительство каскада ГЭС российскими и индийскими компаниями.

Кроме того, в настоящий момент есть основания для «модернизации» геополитических целей и задач российской политики в регионе. Возможен отказ от сугубо «оборонительной» политики, направленной исключительно на стабилизацию ситуации в Афганистане, снижение угрозы постсоветскому пространству и борьбу за афганский нейтралитет. Обсуждается вопрос о том, не стоит ли России попытаться увеличить свое влияние в афганском вопросе и использовать его для привлечения Кабула к процессу комплексного решения более широких региональных проблем, в том числе связанных с пакистано-индийским противостоянием. В свою очередь, это могло бы потребовать большего вовлечения Аф-

ганистана и других региональных государств в работу ШОС и ОДКБ, что также является дискуссионным [7].

На текущий момент одной из главных политических задач России на афганском направлении является обеспечение нейтрального статуса

Афганистана, недопущение подчинения страны чьему-либо единоличному внешнему влиянию. Это заставляет искать пути сохранения регионального баланса, и ограничения влияния иностранных государств на афганскую политическую жизнь.

Литература

- 1 Заявление Министра иностранных дел С. В. Лаврова // РИА «Новости», 5 декабря 2011.
- 2 Грошков И. Россия в Афганистане всерьез и надолго [интервью с директором Второго департамента Азии МИД РФ А. Марьясовым] // Независимая Газета, 5 марта 2007.
- 3 Wilder A. A House Divided? Analysing the 2005 Afghan Elections. Kabul: Afghanistan Research and Election Unit, December 2005. P. 5.
- 4 Лузянин С. Афганистан – Центральная Азия – Россия: опасный транзит и параметры взаимодействия (2005-2008 гг.) // Афганистан.ру, 30 октября 2006.
- 5 A. Abdullah interview on April 5, 2002 // Сайт «Campaign Against Terror». PBS. [Без даты, доступ 12/12/2011].
- 6 Медведев Д. А. Дмитрий Медведев направил ответное послание Президенту Афганистана Хамиду Карзаю // Сайт Президента РФ. [Без даты, доступ 12/12/2011].
- 7 Afghanistan Opium Survey 2011. Summary Finding. October 2011. Kabul: UNODC, 2011.

References

- 1 Constitutio Minister of Foreign Affairs Sergey Lavrov // RIA «Novosti», December V, MMXI.
- 2 I. Groshkov Russia in Afghanistan serioetpermanenter [colloquium cum institutionisrectoreSecundo Asia Department of Foreign Russian Ministry A. Maryasova] // NezavisimayaGazeta, March V, MMVII.
- 3 Wilder A. A House Divided? Analysing the 2005 Afghan Elections. Kabul: Afghanistan Research and Election Unit, December 2005. P.5.
- 4 Luzianin S. Afghanistan – Centralis Asia – Russia: periculosa transit et interaction parametri (2005-2008 gg.) // Afganistan. ru, October XXX, MMVI.
- 5 A. Abdullah colloquium on April V, MMII Сайт // «Stipendium Contra Terror». PBS. [Без даты, доступ 12/12/2011].
- 6 Medvedev D.A. Dmitry Medvedev napravilответnoye poslanie prezidentu Afganistana Hamid Karzai // Sait Prezidenta Rossiski Federatio. [No date accessed 12/12/2011].
- 7 Afghanistan Opium Survey 2011. Summary Finding. October 2011. Kabul: UNODC, MMXI.

Құшыбек С.Қ.
**Құжат құндылығын сараптау:
қалыптасу кезеңдері және
негізгі қағидалары**

Құжат құндылығын сараптаудың негізгі мақсаты – маңызды құжаттарды тұрақты және уақытша сақталуын және құндылығы аз құжаттарды жою болып табылады. Құжат құндылығын сараптау барысында құнды құжаттарды тұрақты сақтауға іріктеу және мұрағатты уақытша, оперативті және анықтама түріндегі құжаттар ағымынынан қорғау. Құжат құндылығын сараптау іс жүргізуде құжат айналымынан шыққан, сақталуға жіберілген құжаттарға жүргізілді. Құндылықты сараптаудың нәтижесінде құжаттарды реттеу және жинақтауға қол жеткізу болып табылады. Құжаттарды реттеудегі және сақтаудағы негізгі мақсат оларды пайдалануға оңтайлы жағдай жасау және ұлттық мұрағат қорын ғылыми, тарихи маңызы бар құжаттарға толықтыруға негізделіп келеді. Құжат құндылығын сараптау үш кезеңнен тұрады және белгілі принциптер мен критерилерге сай жүргізіледі.

Түйін сөздер: мұрағат, құжат, сараптау, іріктеу, сақтау.

Kushybek S.K.
**Examination of value of
documents: stages formation and
basic principles**

Purpose of examination of value of documents is a selection of documents for continuous and temporary storage and for destruction. In the course of examination of value of documents such problems as selection on continuous storage of important documents and protection of the archives from a flow of documents having temporary, operational or help character are solved. Preparation of the documents finished with office-work for further storage and use is the final stage of work with them. Main objectives of streamlining and storage of the executed documents is a creation of conditions for use and replenishment of National archival fund the documents having important scientific historical value. Examination of value of documents takes place in three stages and is carried out agrees with the principles and criteria.

Key words: archive, document, examination, selection, preservation.

Құшыбек С.К.
**Экспертиза ценности
документов: этапы
формирования и основные
принципы**

Назначение экспертизы ценности документов – это отбор документов для постоянного и временного хранения и для уничтожения. В процессе экспертизы ценности документов решаются такие задачи, как отбор на постоянное хранение ценных документов и охрана архивов от потока документов, имеющих временный, оперативный или справочный характер. Подготовка документов, законченных делопроизводством, к дальнейшему хранению и использованию является завершающим этапом работы с ними. Основные цели упорядочения и хранения исполненных документов – это создание условий для использования и пополнения Национального архивного фонда документами, имеющими важное научно-историческое значение. Экспертиза ценности документов проходит в три этапа и проводится согласно с принципами и критериями.

Ключевые слова: архив, документ, экспертиза, отбор, хранения.

**ҚҰЖАТ ҚҰНДЫЛЫҒЫН
САРАПТАУ:
ҚАЛЫПТАСУ
КЕЗЕҢДЕРІ ЖӘНЕ
НЕГІЗГІ ҚАҒИДАЛАРЫ**

Құжат құндылығын сараптау құжаттың маңызын, құрамын, сақтау мерзімін және мазмұнын анықтау үшін қажет. Құжат құндылығын сараптаудың негізгі мақсаты – маңызды құжаттарды тұрақты және уақытша сақталуын және құндылығы аз құжаттарды жою болып табылады.

1919 жылы 31 наурызда РСФСР ХКК мұрағаттық істерді сақтау және жоюға байланысты Қаулы қабылдады. Бұл құжаттың бірінші тармағында былай делінген: «Все оконченные дела советских учреждений, профессиональных и кооперативных организаций сохраняются при них не более пяти лет, причем ни один документ не должен быть изъят»[1].

Тиісті уақытта мұрағат бөлімдеріне «тарихи материал» ретінде қолданыстағы уақыты өткен тұрақты сақтауға қабылданған құжаттар қабылданылады; оған тарихи зерттеулерге, дипломатиялық қатынастарға және саяси, қоғамдық, экономикалық өмірдің сан алуан қырларына қатысты маңызды құжаттар кіреді.

XX ғасырдың 50 жылдары Ресейде мұрағат мекемелерінде ерте кезде мемлекеттік сақтауға алынған құжаттардың құндылығын сараптау жұмыстарын ғылыми тұрғыдан жүргізу ұсынылды. Құжат құндылығын сараптаудың екі басты мәселелері ғылыми, тарихи құжаттардың құндылығы бойынша мемлекеттік мұрағатқа және мемлекеттік сақтауға қабылдау үшін жарамды құжаттар тізімін құру болды.

Мұрағаттануда ретроспективті құжаттық ақпарат ұғымы қалыптасқан. Б.С Илизарованың пікірінше ретроспективті ақпарат – бұл сапалы жаңа ақпарат, яғни оперативті ақпараттардың ұзақ уақыт барысындағы нәтижесі деп көрсетеді. Кез келген құжат құрылған мақсаты, орны, уақыты, қалыптасуына қарамастан белгілі бір ақпаратты тасымалдаушы болып табылады. Осыған қарағанда құжат құндылығын сараптаудың қалыптасуы мен дамуы өткен ғасырдың 50-60 жылдары болғандығы көрсетіледі. Құжат құндылығын сараптау мемлекеттік мұрағат қорларына тұрақты сақтауға қабылданатын саяси, мәдени маңызы бар құжаттарды анықтау мен зерттеу мақсатында және олардың сақтау мерзімін белгілеу үшін жүргізіледі. Сараптама комиссиясының қызметі белгіленген типтік ереже бойынша жүргізілді [2].

Құжат құндылығын сараптау барысында құнды құжаттарды тұрақты сақтауға іріктеу және мұрағатты уақытша, оперативті және анықтама түріндегі құжаттар ағымынан қорғау жұмыстарына оңтайлы жағдайлар жасалады.

Құжат құндылығын сараптау үш кезеңнен өтеді. Құжат құндылығын сараптаудың бірінші кезеңі құжаттармен жұмыс жасау барысында жүргізіледі. Ол төмендегі жұмыстардан тұрады:

1. Істер номенклатурасын жасағанда белгілі бір құжаттардың тізбесі және жұмыс тәжірбиесі, істің болашақтағы құндылығы айқындалады;

2. Мекемеге түскен құжаттарды тіркеу кезінде;

3. Құжатты іске бағыттауда.

Екінші кезең – істерді ведомстволық мұрағатқа дайындау барысында іске асады. Ол жұмыс құрылымдық бөлімдерінің қызметкерлері және мекеменің, ұйымның сараптау комиссияларының бақылауымен жүргізіледі.

Үшінші кезең істерді мемлекеттік сақтауға жіберуге дайындау, яғни ведомстволық мұрағат қызметкерлерімен және мекеменің сараптау комиссиясының мүшелерімен, мемлекеттік мұрағат қызметкерлерімен бірлесе отырып жүргізіледі [3].

Кеңестік кезеңде құжат құндылығын сараптаудың барлық кезеңдері маркстік-лениндік методологиялық ұстанымдарға негізделген болатын. Осы тұрғыда құжат құндылығын анықтаудың қағидалары жасалды. Олар:

1. Партиялық принцип

2. Тарихилық принцип

3. Құжаттың жан-жақтылығы мен кешенділігін зерттеу принципі.

Партиялық принцип құжаттардың мазмұнын бағалауға, фактілерді және оқиғаларды айқындауға, еңбекке деген көзқарас тұрғысынан құжаттың идеологиялық бағытына көңіл аударуға негізделді. Бұл принцип Кеңестік кезеңге тән еді [4].

Тарихилық принцип – құжаттарды нақты тарихилық тұрғыдан бағалауды, яғни құжаттың құрылған уақыты мен орнын есепке алуды талап етеді. Бұл принцип диалектикалық және тарихи материализмнің маңызды тұсы болып есептеледі, яғни болған оқиғаны немесе құбылысты ашуда даму заңдылықтарына сүйене отырып, оған қатынасын, салалығын, мекемесін, құжаттарын қарастыруды талап етеді. Сонымен қатар тарихи құжаттың дамуын, оның бағытының өзгеруін анықтап және жетістігінің нақты жолдарын болжай алады.

Құжаттың жан-жақтылығы мен кешенділігін зерттеу принципі бойынша құжаттар кешенді

түрде зерттеліп, бағалануы керек, яғни бір құжат басқа құжаттарды толықтыру қажет. Дұрыс сараптау маңызы құжаттардың біреуі басқа құжаттардан бөлек қаралмауы тиіс, себебі зерттеудің жұмыстарының нәтижесі толық болмайды.

Құжаттың жан-жақтылығы мен кешенділігін зерттеу принципі кез келген санаттағы құжаттар құндылығын анықтауда өте қажет, бірақ бұл принцип мазмұны қайталанған құжаттардың құндылығын анықтауда қолдану маңызды болып табылады.

Құжат құндылығын сараптаудың принциптері өзара байланысты және тұтас жүйе құрайды, яғни сараптаудың методологиялық негізі болып табылады.

Құжат құндылығын сараптау іс жүргізуде құжат айналымынан шыққан, сақталуға жіберілген құжаттарға жүргізілді. Оның негізгі мақсаты құжаттарды реттеу болып табылады. Құжаттарды реттеудегі және сақтаудағы негізгі мақсат оларды пайдалануға оңтайлы жағдай жасау және ұлттық мұрағат қорын ғылыми, тарихи маңызы бар құжаттарға толықтыруға негізделеді.

Құжаттарды сақтауға және пайдалануға дайындау жұмыстары төмендегі кезеңдерден тұрады:

1. Құжаттың тәжірбиелік және ғылыми тұрғыдан пайдаланудағы құндылығына сараптама жүргізу;

2. Іс құрау;

3. Тұрақты және уақытша сақталған істердің тізімдерін құрастыру;

4. Сақталуын қамтамасыз ету;

5. Істерді ұйымдардың мұрағатына өткізу [5].

Құжаттың құндылығын сараптау дегеніміз құжаттың түріне байланысты критерилердің негізінде оларды тұрақты сақтауға сұрыптау және сақталу мерзімін анықтау дегенді білдіреді.

Құжаттың пайда болуының бағалау критерилері:

1. Ұйымның рөлі мен орны, құжаттың пайда болуы мен қолданылу іскерлігі.

2. Ұйымның орындайтын маңызды функциялары.

3. Құжаттың уақыты.

Мазмұнын бағалау критеріі:

1. Құжаттағы оқиғалардың маңызы.

2. Құжаттағы ақпараттың маңызы және оның басқа құжаттарда қайталануы.

3. Құжаттың түрі, әртүрлілігі және мақсаттың бағыты.

Сыртқы ерекшеліктерін бағалау критеріі:

1. Заңдық дұрыстығы

2. Мәтінді беру ерекшеліктері

3. Құжаттың физикалық жағдайы мен тасымалдағыш материалы [6].

Іс қағаздарындағы құжаттардың құндылығына сараптама жасау іс номенклатурасындағы құжаттарды жасау, оларды қалыптастыру кезінде жүргізіледі. Құжаттардың құндылығына сараптама жасауды, оларды мемлекеттік сақтауға беруге іріктеуді және дайындауды ұйымдастырып, сонымен қатар құжаттардың әртүрлі істерге жатқызылуының дұрыстығын бақылау және әдістемелік көмек беру үшін жасалып отырады.

Құжаттардың құндылығын сараптаудың нәтижесінде мемлекеттік мұрағаттарды толыққанды маңызды құжаттармен толықтыру жұмыстары жүргізіледі. Дәл осы жұмыстардың барысында мемлекеттің мұрағаттық қорлары қалыптасады.

Сараптаудан өткен, сақтауға алынған құжаттарды ретке келтіру мен сақтаудың басты мақсаты – Қазақстан Республикасының ұлттық мұрағат қорын толықтыруға және оны анықтамалық жұмысында пайдалану үшін жағдай жасау болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Хасанаев М.Ж., Нұрманбетқызы Ж.Н. Мұрағаттану негіздері. Оқу құралы. – Алматы: ҚазҰПУ, 2006. – 120 б.
- 2 Алексеева Е.В., Афанасьева Л.П., Бутова Е.М. Архивоведение: учебник. – М., 2006. – С. 272.
- 3 Елпатьевский А.В. Экспертиза ценности документов и комплектование государственных архивов // Труды ВНИИДАД. – М., 1980. – Т. 12. – С. 42.
- 4 Об отборе документальных материалов на государственное хранение МУ и СМУ. – Усть-Каменогорск, 1972. – С. 38.
- 5 Экспертиза и отбор документов не подлежащих в Ленинградском архиве Октябрьской революции. – Л., 1952. – С. 46.
- 6 Правила экспертизы научной и практической ценности документальных материалов в государственных архивах. – М., 1957. – С. 29.

References

- 1 Alekseeva E.V., Afanaseva L.P., Burova E.M. Arhivovedenie: Uchebник. – М., 2006. – S. 272.
- 2 Elpatevski A.B. Ekspertiza sennosti dokumentov i komplektovanie gosudarstvennih arhivov // Trudi VNIIDAD. – М., 1980. – Т. 12. – S. 42.
- 3 Hasanaev M.Zh., Nurmanbetkyzy Zh.H. Muragattanu negizderi. Oku kuraly. – Алматы: Kaz UPU, 2006. – 120 b.
- 4 Ob otbore dokumental'nykh materialov na gosudarstvennoe hranenie MU i SMU. – Ust-Kamenogorsk, 1972. – S. 38.
- 5 Ekspertiza i otbor dokumentov ne podlezhashih b Leningradskom arhive Oktiabrskoi revoliucii. – L., 1952. – S. 46.
- 6 Pravila ekspertizy nauchnoi i prakticheskoi cennosti dokumental'nykh materialov v gosudarstvennykh arhivah. – М., 1957. – S. 29.

Жолдасов А.
Бөкей Ордасының Қазақ жерінде алғашқы мұрағаттың қалыптасуындағы маңызы

XVIII – XIX ғғ. – қазақ тарихында, мәдениеттің дамуында ерекше із қалдырған кезең болып табылады. Патшалық Ресейдің жақсы тұстарын өзіне меңгеріп, тұңғыш қазақ зиялылары да қалыптаса бастады. Осындай істердің біршамасы Бөкей Ордасында орын алды. Қазақстан тарихында «алғашқы» деп атауға болатын оннан аса бастаманың осы жерде пайда болғанын білеміз. Солардың қатарына Бөкей Ордасы мұрағатын жатқызуға болады. Осы істерге негіз болған Ұлт зиялылары қатарына Бөкей мен Жәңгір хандарды жатқызамыз. Олардың тарихтағы тұлғалық, әрі мәмілегер, көреген, парасатты басшылар болғанын айта кеткен жөн.

Түйін сөздер: Бөкей Ордасы, Мәдениет, Мұрағат ісі, Тұлға.

Zholdasov A.
Kazakh Horde Bokey important in the formation of the first in the archive

XVIII-XIX centuries. – In the Kazakh history and culture of a particular period of storage. Kazakhs have mastered the good side of tsarist Russia and the first among the nobles of the Kazakh people. Assimilation positives proiskhodtlo and Bukeyevkoj Horde. Dozens of undertaking which may be called «the beginning» in the history of Kazakhstan have appeared in the Horde. A good beginning can be called the archive Bukeyev Horde. Founders of archives in the Horde khans are Bukey and Jahangir. It should be noted that in the history of the people, they were the best provitelyami, Diplomacy and Strategy.

Key words: Bukey horde, culture, archiving, identity.

Жолдасов А.
Важность формирования первого архива в Казахской Букеевской Орде

XVIII – XIX вв. – в казахской истории и культуре является особенно запоминающим периодом. Десятки начинаний которые можно назвать «началом» в истории Казахстана, появились именно в этой Орде. Одним из хороших начинаний можно назвать архив Букеевской Орды. Основателями архивного дела в Орде являются ханы Букей и Джангир. Надо отметить что в истории народа они были лучшими провителями, дипломатами и стратегами.

Ключевые слова: Букеевская Орда, культура, архивное дело, личность.

**БӨКЕЙ ОРДАСЫНЫҢ
ҚАЗАҚ ЖЕРІНДЕ
АЛҒАШҚЫ
МҰРАҒАТТЫҢ
ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ
МАҢЫЗЫ**

Бөкей хандығы құрылып, дамыған XIX ғасыр жалпы қазақ қоғамы өмірінің күрт өзгерістерге ұшыраған кезеңі болды. Бұл уақытта қазақтың дәстүрлі көшпелі өмірінің шаруашылық, әлеуметтік-экономикалық, саяси дамуындағы күрделі өзгерістер алдымен, Бөкей хандығының XIX ғасырындағы тарихынан көрініс тапты. Хандық тарихына қатысты материалдар оның территориялық аумағындағы әлеуметтік-экономикалық өмір тынысының бастауларын Кіші жүздің XVIII ғасырдағы тарихына бойлап енуді қажет етеді.

1801 жылы құрылған Бөкей хандығында ішкі-сыртқы факторлар әсерінен әлеуметтік қатынастар өз дамуының жаңа түріне ене бастады. Хандық халқының көз алдында өзгеріп жатқан ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі қоғамның дәстүрлі белгілерінен қазақтардың бас тартуы өте қиындықпен жүрді [1]. Капиталистік тауар-ақша қатынасының дендеп енуі, жерді тартып алушылық, тағы басқа көріністер шаруашылықта дағдарысты күшейтіп, көшпелілердің тұрмыс деңгейін құлдыратты, нәтижесінде дәстүрлі қоғамдық құрылымды дағдарысқа ұшыратты. Отаршылдық саясаттың экстенсивті көшпелі малшаруашылығына килігіп араласуы, хандық қазақтарының әлеуметтік дамуына әсер етті.

Әлемдік дамудың қазіргі кезеңіндегі үлкен өзгерістер, әсіресе рухани салада ерекше өзгерістер болып жатыр. Халықтар тарихындағы мәдениеттің маңызы мен ролі қайта зерделенуде. Адамзат гуманистік дамудың басты негізі мәдениет екенін түсінуде. Қазақстанның қазіргі жалпы ұлттық мәдениетінің дамуы мен қайта өрлеуі қазақ халқының дәстүрлі мәдениетін түсіну арқылы, халықтың тарихи және этномәдени жадын жаңғырту арқылы жүзеге асады. Бұл салада Бөкей хандығының мәдени мұрасын зерттеудің тарихи маңызы зор. Шындығында да XIX ғасырда Бөкей хандығы материалдық және рухани мәдениетінің дамуымен ерекшеленеді. Бөкей хандығы Қазақстандағы бүкіл мәдени ұжымдардағы істердің қолға алынуына негіз болды.

Белгілі орыс этнографы П.И. Нобельсон: «Бөкей тапқырлығымен, зеректігімен және бұрын сонды болып көрмеген ақылдылығымен ерекшеленетін», – депті. Бөкей – адамгершілігі мен кісілігі, тапқырлығы мен ерлігі сай, шын мағынасында ел көсемі, бастаушысы болған тұлға; ол тек өзінің соңынан ер-

ген халықты ғана емес, отарлық саясат ұстанған патша үкіметінің алдында беделі жоғары, керекті сәтінде олармен тіл табыса білген мәмлелер, шебер саясаткер болған. Оған өзінің хандық құрған жерінің бір бөлігінің әуелден атамекеніміз екенін дәлелдейтіндей, болашақ ұрпаққа мұра етіп тарихи құжат қалдыруы айғақ [2, 40 б.] . Бөкей хан 1815 жылы 21 мамырда Еділдің теңізге құяр жерінде қайтыс болып, денесі Астрахан губерниясының Бәйбек деген жерінде, Сейт баба қорымына жерленген. Хан тағы мұрагерлік жолмен Жәңгірге өткенімен оның жасына байланысты билік Бөкейдің інісі Шығай сұлтанға тапсырылды. 1823 жылға дейін Астрахан губернаторы Андреевскийдің үйінде тәрбиеленіп, еуропаша білім алды. Жәңгір туралы кеңес Үкіметі кезінде жаңсақ түсініктердің болғаны рас. Алайда Жәңгір хан тұңғыш рет шешекке қарсы егу ісін (1826) ұйымдастырып, Бөкей хандығының жағрафиялық картасын жасатқаны (1828), сусыған құмды тоқтату үшін ағаш отырғызғаны (1831), үлкен сауда жәрмеңкесі (1832), мешіт (1835) қалыптастырғаны шындық. 1838 жылы алғашқы дәріхана, 1840 жылы ветеринарлық пункт, пошта байланысы іске қосылып, сонымен қатар мал тұқымын асылдандыру қолға алынды. 1841 жылы 6 желтоқтанда Хан ордасында мектеп ашылды. 1843 жылы патшалақ Ресей генерал-майор атағын берсе, 1844 жылы 9 мамыр Қазан университетінің ғылыми кеңесінің мүшесі болып сайланды. 1852 жылы Ордада тұңғыш рет аурухана, 1862 жылы кітапхана ашылды.

Бөкей хандығындағы мәдени өмірде «Қару-жарақ палатасының» орны зор болды. Бұл қару-жарақ үлгілері жиналған мұражай тектес бөлме еді. Қару-жарақ палатасын ұйымдастыру туралы ой ханға 1827 жылы Петербург қаласында болып, астана мұражайларын көргеннен кейін туған еді. 1828 жылы хан Жанқұста 23 бөлмеден тұратын сарай салды. Оның бір бөлмесі мұражайға бөлінді. Хан әртүрлі сирек заттарда, тарихи жәдігерліктерді әсіресе отбасы үшін қымбат заттар мен қару-жарақтарды сұрап тума-туысқандарына хат жазады. Жәңгір ханның әкесі Бөкей хан әулеттің үлкені ретінде, отбасылық жәдігерліктерді, қымбат сыйлықтарды сақтаған екен. Бөкей ханның мұралары «Қару-жарақ палатасының» негізін құрады. Ханның замандастарының айтуынша қару-жарақ палатасының төрінде қызыл ағаштан жасалған кең шкаф тұрды. Оның ішінде әртүрлі қару-жарақ түрлері, винтовка, семсер, қылыш, қанжарлар ілініп тұратын. Бұлардың ішінде екі қылыш болды. Қымбат тастармен әшекейленген бұл қылыштар патша сыйлығы

болатын. Сонымен қатар мұнда жылқы әбзелдері, ер-тұрмандар, күнделікті өмірде сирек кездесетін күміспен, қымбат тастармен әшекейленген заттар тұратын. Архивте мұражай коллекциясының бағасы туралы мәлімет бар; мылтық және суық қару – 6415 сом 75 тиын күміс, ат әбзелдері 1600 сом күміспен. Хандықтағы бірінші штаб-лекарь Александр Сергачев. Ол Қазан университетінің медицина факультетін аяқтап 1832 ж. көктемінде хан Ордасына келді. 3 жылдан кейін ол Саратов губерниясының ояздық дәрігері болып тағайындалды. Ал 1838 жылы қайтадан Ішкі Қырғыз Ордасы ханының дәрігері болып бекіді. 1840 жылдардың басында оны лекарь Евланов ауыстырды. 1848 жылы Орда дәрігері болып А.Г. Тунорев бекіді. Қазақ даласындағы бірінші дәрігерлік пункт осылай қалыптасты. 1840 жылы ханның кепілдемесі бойынша Бөкей хандығына мал дәрігері Константин Петрович Ольдеков жіберілді. Ол Санкт-Петербургтегі дәрігер – хирургиялық академиясының толық курсын тәмамдаған еді. Мал дәрігерлік қызметте және ағарту ісінің тарихында көптеген жақсы бастамалар осы кісінің атымен байланысты. 1848 жылы хан Астраханнан шешекке қарсы егуші татар Абдулмамак Юсуповты шақырды. Ол қазақ жастарын шешекке қарсы егуге үйретті. Ішкі Ордадағы игілі істердің негізін қалаған тұлғалар Бөкей мен оның баласы Жәңгір туралы, олардың тұлғалық бейнесін осылай танытуды жөн көрдім. Сауда саттықты реттейтін «казначейство» мектебі ашылып, 1887 жылы банк қызметін атқарды. 1870 жылы Ресейден ауа-райын болжайтын аппараттар әкелініп, метеорологиялық станция қосылды. 1890 жылы Нарын орман шаруашылығы құрылып, 1908 жылы Орал орман шаруашылығы мекемесі жанынан питомниктер жабдықталады. 1910 жылы орманшылар мектебі ашылады. 1908 жылы оба індетіне қарсы күрес станциясы, 1910 жылы оның жанынан лабаротория, 1911 жылы қазақ баспасөзі қарлығаштарының бірі «Қазақстан» газеті жарық көрсе, 1913 жылы Ордада тұңғыш рет сот дәрігері қызметі бекітіліпті. Алғаш рет «Қазақстан» атауы да осы Ордадан қалыптасқанын байқадық. Тізе берсек, қазақ, қазақстан тарихында тұңғыш рет деген атауды иемденген нәрселер бұл ордада жетерлік [3, 9 б.] Тарихшы, ғалым Т. Омарбеков Жәңгір ханның бейнесін суреттей отырып: «Жәңгір хандықты басқаруда елеулі реформа жүргізді. Ол бәрінен бұрын хандық басқару әкімшілігін жаңа жасақтады. Енді әкімшілікке хан депудаты, хан кеңесімен бірнеше адам жұмыс жасайтын болды», – деп ханның жаңа жүйелі реформатор

екенін көрсетеді [4, 2 б.]. Бұл істер негіз болған Жәңгір хан болды. Өзі тірісінде және қайтыс болғаннан соң жалғасқан игі істерін қазіргі ұрпақ әлі жалғастырып келеді.

Мақаламызға негіз болып отырған осындай іргелі істердің қатарына Ішкі Ордада ашылған мұрағатты жатқызуға болады. Тұңғыш қазақ тарихында ашылған 200 жылдық мерзімі бар бұл мұрағат қазақтағы заманауи мәдениеттің ертеден басталғанын байқатады. 550 жылдығы бар Қазақ хандығы тарихының соңғы кезеңінде қалыптасқан бұл мұрағат қазақ тарихы жайында үлкен мәліметтер қорын сақтаған. Бағалы бай материалдар, құнды мәліметтер беретін құжаттар т.б жақсы сақталған. Дегенмен неге көшпелі қоғам немесе арғы Ғұн, Түрк кезеңіне бармай-ақ қояйық бертіндегі Қазақ хандығы тұсында мұрағат ісі пайда болып, жүйелі түрде жұмыс істемеді? Мүмкін толық зерттелмеген болар? Алайда бұлай деуізде бұл мәселені аша алмайды. Бір сәт «отарлық» ұғымын естен шығарып көрсек, қазақ халқының өте үлкен жетістіктерге қол жеткізгенін білеміз. Отарлық немесе осыған негіздес саяси ойынның біздің халқымыз үшін ауыр екені белгілі. Алайда, біздің өркениет патша отарлығының барысында өте әлсіз халде тұрғанына тарих куә. Адамзат мәдениетінің бір негізі жазу өнерінде деп қарастырсақ, көшпелі халықтарда түрк руна жазуынан кейін ешқандай өзіндік жазуы болмағанын байқаймыз. Кейінгі қолданған шағатай жазуы болса да мұрағат немесе құжаттық қорлар жинау қалыптаса қойған жоқ. Осы негізге қарап отырсақ патшалық Ресейдің қазақ жеріне келіп, одан көшпелі қазақтардың біршама мәдениеттерді істерді меңгергенін байқаймыз.

Мұрағат – адамзат дамуының айғағы болатын бірден бір іс. Мұрағат ісі алғашында ежелгі Қытай, Римде, Иранда жақсы дамыды. Кейінгі орта ғасырда еуропада алғаш қолға алынып, жүйелік негізін қалаптастырды. Солардың қатарына патшалық Ресейді жатқызуға болады. 1724 жылы тұңғыш рет Ресей тарихында заңды түрде алғашқы мұрағат ашылып, оның құрамына асессор – П. Курбатовтың басқаруымен штаб құрылып, онда алты адам жұмыс істеді. Ол Сыртқы істер коллегиясы Мәскеу мұрағаты деп аталды. Алғашқы мұрағаттың сақтау жүйесі айтарлықтай жақсы күйде болмады. Дегенмен 1736 жылдан бастап мұрағаттар тастан, темір жақтауларымен тор терезелер қойылып салына бастады. 1845 жылы «Губернаторды басқару» заң бойынша алғаш рет әлемдік тәжірибеде мұрағат ісінде ісқағаздар тіркеліп, өз ішкі комплекстік жүйесін қалыптастырды. Тек билікке Николай

I келіп «керектерін сақтап, қалғандарын жоң керек» деген жарлығына байланысты көптеген мұрағат құжаттары жойылған болатын. Осыған орай мұрағат жүйесі өзгеріп, «ғұмырлық» яғни өте керек, мемлекеттік маңызы бар істер. Келесі уақытша құжаттар тек 5 тен 20 жж. аралығында сақталды. Қысқа мерзімді құжаттар 1-3 жыл аралығында болды. Осыған орай қазақ тарихы үшін кейбір бағалы мұрағат қорлары өртелініп немесе қағаз фабрикаларына өткізіліп отырды. Мұрағатты қорғау 1918 жылдың сәуірінде мұрағатты басқару туралы және Орталық Атқару Комитеті 1918 жылы 1 маусымда Халық Комиссарлар Кеңесі «РСФСР мұрағаттарын орталықтандыру» туралы заңына орай, Біріңғай Мемлекеттік Мұрағаттық Қор (БММҚ «СГАФ») құрылып бір орталақтанған жүйе қалыптасты [5. 8, 9 б.] Патшалық Ресейде мұрағат ісі алғаш қалыптасқанымен, оның жойылуы да жылдам жүріп жатты. XIX ғ. Минстрліктерде біршама құнды құжаттар сақталды. Кейін оларда өз елдеріне таратылып, біршамасы жойылды. Дегенмен, патшалық билік тұсындағы мұрағат ісі арнайы маманданбағанымен, бізге жеткен құжаттардың саны да баршылық. Ол кезде мұрағатты сақтау қоймалары, оны қорғау енді қалыптаса бастады. Бұл жүйенің ішіне Қазақстан мұрағаттары да кірді.

Қазақстандағы алғашқы мұрағат ісі 1794 жылы Нарын құмында, Бөкей Ордасында құрылды. Бөкей Ордасы Ресеймен шекаралас Еділдің төменгі ағысы мен Оралда орналасты. Бөкей Ордасының неғұрлым қарыштап дамыған кезі Жәңгір хан (1824-1845) билік еткен кезбен сәйкес келеді. Жәңгір еуропа және шығыс білімін алған, еуропа мемлекеттеріндегі және патшалық ресейдегі мемлекеттік басқару ісін қалыптастырды. 1870 жылға дейінгі мұрағат ісі комиссия бақылауынан өтіп, біраз істер жойылды [6. 6 б.]

Бөкей Ордасындағы мұрағаттың құрылуына қатысты біраз даулы мәселелер бар. Алайда біз оны 1794 жылы құрылғанын дәлелдеп көрсетеміз. Кеңес үкіметі құрылғаннан кейін Бөкей губархиві бюросының тұңғыш бастығы Михайл Корнеевич Доцконың «Архивтік деректерге қарағанда бөкей Ордасы мұрағаты 1794 жылы құрылған», – деп көрсетіп нақты айтқан. М.К. Доцкодан кейін болған архив меңгерушісі И.В. Жабин өз баяндамасында «Бөкей Ордасының архиві ішкі қырғыз ордасы кезінен бері, яғни, 1794 жылдан бастап ұйымдастырылды. Бірінші болып архивті хан құрды. Ол хан жанында болды» – деді. Тек, Қазақстан егемендігін алып, кейін Орал обылысының мемлекеттік архиві қызметкерлері В.А. Иночкин мен М.Ашы-

ғалиевтің Астрахан архивінен «Бөкей архиві ішкі қырғыз ордасында 1794 жылы ханның кезінде ұйымдастырылды» – деді. 1797 жылы 10 қарашада архивариус Михеевтің ішкі орда хан ставкасында өрттен қауіпсіз «отқа жанбайтын» архив құрылысының смета бойынша біткендігі туралы хабарламасы, құрылыс құны 10999 сом 34 тин болды. Осы сметаға губернелік инженер-архитектор Карл Мотвеевскийдің жинаған жоба сызбаларын қоса тіркеп есептеуге болады. Осы арқылы Бөкей Ордасы мұрағатының 1794 жылы хан Бөкейдің тікелей қолдауымен құрылған деп айтуға болады. Қазақстан Өлкелік Мұрағат меңгерушісі А.А. Меликов 1925 жылы 31 наурызда ҚазАтКом президиумында «Ордадағы мұрағат апатқа ұшырау жағдайында. Оны құтқарудың жалғыз жолы – Орынборға тездетіп жеткізу» – деді [7,33 б.]. 1917 жылы Ішкі Орда мұрағат құжаттары Орынбор, Түркістан, дала генерал-губернаторлығында, шекара комиссиясында, ішкі істер министірлігі және халық ағарту министрлігінде сақталды. 1921 жылы ол құжаттардың біразы Қазақстан мұрағаттары қорына өтті. 1926 жылдың 1 қаңтарынан бастап Бөкей уездік мұрағаты жұмыс жасауын бастады. Айта кететін жайт, Бөкей Орда территориясында Қазақстанның алғашқы мұрағаты пайда болған болатын. Хан Ордасы мұрағатының есебі 1784 жылдан бастап жүргізіле бастады. ҚазОрталықМұрағаты уәкілетшісі Н.Я.Болотниковтың 1927 жылдың 10 наурыздағы қызметтік хаты негізінде аталған құжаттар алынып, Орталық мұрағатқа жіберілген болатын. Облыстың әкімшілік-аумақтық бөлінісін жетілдіруге қатысты мемлекеттік мұрағат қызметінің аталуы өзгерді. Губерниялық мұрағат бюросы 1928 жылдың 15 тамызынан

бастап округтікке алмастырылса, 1930 жылдың 1 қаңтарынан бастап ауданаралық мұрағат деп атала бастады. Ал, 1932 жылдың 1 сәуірінен облыстық бөліністі енгізуге байланысты облыстық мұрағат бюросы деп аталды. Осы уақытта мұрағат бойынша 412 қор, 108667 сақталу бірлігі, 87 газет кешені болып, штат бойынша 5 адамды құрады [7. 29, 30 б.]. Ханның жанындағы концелярия қазақ, орыс және татар тілдерінде жұмыс істеді. Концелярияға басқарушы, көмекші, арнайы зерттеуші, іс қағаз жүргізуші, қырғыз-қазақ мәселелерін қарайтын аудармашы және екі-үш жазушы отырды. [8. 141 б.] Құжаттар екі нұсқада жазылып, біреуі арнайы мұрағат үшін сақталынып отырған. Құжаттарды сақтаудың маңызын жете меңгерген қос саясаткер көсемдер, оны сақтау болашақ үшін маңызды іс екенін білді. Мұрағат қорында өте құнды мәліметтер кездестіруге болады. Олардың қатарына: 1733 жылы Ресей елшісі майор Угрюмовтың жоңғар ханы Қалдан Церенге барған сапары жөніндегі жазбалары; Ресейдің қазақ даласын отарлау саясатына қатысты деректер; С. Датұлы, И. Тайманұлы мен М. Өтемісұлының сұлтан Медет Шөкіұлына хаты, Е. Көтібарұлы, туралы және 1836 жылғы көтерілістің себептері; Сол кездегі әкімшілік басқару жүйесі; К. Қасымұлының Шекті руының билерін көтеріліске шақырғаны туралы хаты т.б Қазақстан тарихы үшін құнды құжаттардың қатарына кіреді.

Қорыта келгенде Қазақстан тарихында тұңғыш мұрағат ісінің қалыптасуына негіз болған Бөкей мен Жәңгір хандар қазақ мәдениетінде үлкен орны бар. Келешек ұрпақтың осы арқылы сабақ алып, ата жолын жалғастыруда ерекше қолдау берері сөзсіз.

Әдебиеттер

- 1 Бөкей Орда тарихы. Жауапты ред. Рысбеков Т.З. – Орал, 2001.
- 2 Орамах Ж. Қазақ тарихы: ғылыми әдістемелік журнал. 2010. – № 6(105). – 40 б.
- 3 Рахымжанов Н. // Егемен Қазақстан 2015. – № 160. 22 тамыз. – 9 б.
- 4 Омарбеков Т. Жәңгір хан // Ана тілі – 2015 – 27 тамыз – 24 қыркүйек (34). – 2 б.
- 5 Астафьева М. Архивоведение: учеб. пособие. – Астана: Фолиант, 2010. – 8, 9 с.
- 6 Сариева Р., Абдуллина А. Очерки по истории организации архивного дела в Казахстане (1918-1945). – Алматы: Арыс, 2006. – 6 б.
- 7 Сариева Р.Х. Мұрағат және тарих (мақалалар, баяндамалар). Архив и история (статьи и выступления). – Алматы: Арыс, 2004. – 33 б.
- 8 Зиманов. С. Полное собрание соч. 10-томов. – Алматы: «Медия корпорация «Заң», 2009. – VI-том. – 141 б.

References

- 1 Bokejorda tarihy. Zhauapty red. Rysbekov T.Z. – Oral, 2001.
- 2 Oramah Zh. Kazak tarihy: gylymi adistemelik zhurnal. 2010. – № 6(105). – 40 b.
- 3 Rahymzhanov N. // Egemen Kazakstan 2015. – № 160. 22 tamyz. – 9 b.
- 4 Omarbekov T. Zhfngir han // Ana tili – 2015 – 27 tamyz – 24 kyrkujek (34). – 2 b.
- 5 Astaf'eva M. Arhivovedenie: ucheb. posobie. – Astana: Foliant, 2010. – 8, 9 s.
- 6 Sarieva R., Abdullina A. Ocherki po istorii organizacii arhivnogo dela v Kazahstane (1918-1945). – Almaty: Arys, 2006. – 6 b.
- 7 Sarieva. R.H. Muragat zhane tarih (makalalar, bajandamalar). Arhiv i istorija (stat'i i vystuplenija). – Almaty: Arys, 2004. – 33 b.
- 8 Zimanov S. Polnoe sobranie soch. 10-tomov. – Almaty: «Medija korpo-racija «Zan», 2009. – VI-tom. – 141 b.

Усина И.К.

**Ресми әкімшілік құжаттардың
құжаттық мәтіні терминдерінің
қалыптасуы тарихынан**

Мақалада ресми әкімшілік құжаттар аясында қолданыс тапқан құжат мәтініне қатысты терминдердің қалыптасу тарихы қарастырылады. Басқару құжаттамасына қатысты терминологиялық атаулардың саяси, әлеуметтік-экономикалық және құқықтық, сонымен қатар тарихи оқиғаларға байланысты өзгерістерге ұшырауының нәтижелері сипатталады. Осы салада еңбек еткен, ресми әкімшілік құжаттардың терминологиялық аппаратының дамуына өз үлесін қосқан Кеңестік зерттеушілердің жұмыстары талданады. Ресми әкімшілік құжаттармен жұмыс жүргізу барысында қолданылатын, қазіргі заманға дейін жеткен терминдер жүйесінің қалыптасуы бірнеше даму кезеңдері негізінде сипатталады. «Құжат» ұғымының қалыптасу тарихы қарастырылып, құжат мәтіні терминдерінің арнайы оқулықтар мен терминологиялық сөздіктерде, анықтамалықтарда, нормативтік-құқықтық актілерде, стандарттарда бекітілуінің маңызы анықталады. Басқару құжаттамасы терминдерін стандарттау және бірегейлендіруге қатысты жұмыстар талданады.

Түйін сөздер: ресми әкімшілік құжат, термин, терминдер жүйесі, құжат, басқару құжаттамасы, стандарттау, заң.

Usina I.K.

**From history of the formation
terms of document text of official
administrative records**

This article discusses the history of the formation of the terms used in the text of the official administrative documents. It presents the results of the impact of political, socio-economic and legal, as well as historical events in terminology management documentation. Analyzes the work of Soviet researchers who have contributed to the development of terminological apparatus official administrative documents. It is characterized by the formation of systems of terms based on several stages of development, currently used in the process of working with official and administrative documents. Determined by the importance of the approval of the terms of document text in special textbooks and terminological dictionaries, directories, legal acts, standards, and examines the history of the formation of the concepts of «document». Analyzes the standardization and unification of systems for the management of documentation terms.

Key words: official administrative record, term, system of terms, record (document), administrative records, standardization, law.

Усина И.К.

**Из истории формирования
терминов документного текста
официально-
административных документов**

В статье рассматривается история формирования терминов, используемых в тексте официально-административных документов. Излагаются результаты воздействий политических, социально-экономических и правовых, а также исторических событий на терминологические наименования управленческой документации. Анализируются работы советских исследователей, которые внесли вклад в развитие терминологического аппарата официально-административных документов. Характеризуется формирование систем терминов на основе нескольких этапов развития, используемых в настоящее время в процессе работы с официально-административными документами. Определяется важность утверждения терминов документного текста в специальных учебных пособиях и терминологических словарях, справочниках, нормативно-правовых актах, стандартах, а также рассматривается история формирования понятия «документ». Анализируются работы по стандартизации и унификации систем терминов по управленческой документации.

Ключевые слова: официально-административный документ, термин, система терминов, документ, управленческая документация, стандартизация, закон.

**РЕСМИ ӘКІМШІЛІК
ҚҰЖАТТАРДЫҢ
ҚҰЖАТТЫҚ МӘТІНІ
ТЕРМИНДЕРІНІҢ
ҚАЛЫПТАСУЫ
ТАРИХЫНАН**

Қоғамның дамуы – бірқалыпты емес үрдіс. Қоғам өмірінің саяси, әлеуметтік-экономикалық және құқықтық салаларына белсенді және қысқа мерзімді тарихи оқиғалар өз ықпалын тигізіп отырады. Осы оқиғалар барысында болған өзгерістер – ақпараттық ортаның дамуы мен жетілуіне әкеп соғады. Нәтижесінде ұйымдық-іскерлік, басқару, құқықтық, қаржы-экономикалық және тағы да басқа іс-әрекеттерді, шешімдерді жүргізу мен қабылдауда қолданылатын құжат құрамы да өзгеріске ұшырайды. Құжат құрамының өзгеруімен қатар, құжат мәтінін дайындауда қолданылатын терминологиялық аппаратта өз ауқымын кеңейтіп, өзгеріске ұшырай бастайды.

Терминдер жүйесі кез келген ғылым саласының ажырамас бөлігі болып табылады. Ғылымның дамуы, құжаттану саласындағы өзгерістер, басқару қызметінің дамуы, жаңа технологиялар мен автоматтандыру құралдарының пайда болуы басқару құжаттамасының терминологиялық аппаратының мазмұнына өзгерістер әкеліп, құжат саласына қатысты жаңа ұғымдар енгізуді талап етеді.

Ресми әкімшілік құжаттардың құжаттық мәтіні терминдерінің құрамы бірден осы қалыпқа жете қойған жоқ. Бұл көптеген жылдар бойы осы салада еңбек етіп, осы саланың дамуына өз үлестерін қосқан зерттеушілердің жұмысының жемісі болып табылады. Құжаттық мәтіннің, оның ішінде басқару құжаттамасы мәтіні терминдерінің дамуы мен жетілдірілуінің тарихы өзекті тақырыптардың бірі деп айтсақ та болады. Ал оның қалыптасу тарихы ең алдымен кеңестік кезеңдегі зерттеушілердің еңбектерінен бастау алады.

Басқару құжаттамасы құжаттық мәтінінің терминдерін одан әрі дамыту және жетілдіре түсу Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында-ақ мемлекеттік аппарат қызметтерінде маңызды орында болған еді. Бұл үрдістің орын алуына әртүрлі әлеуметтік, экономикалық, тарихи себептер өз әсерін тигізді.

Басқару құжаттамасының терминдер жүйесі өз дамуы барысында бірнеше кезеңдерден өтті:

1. XX ғ. 50 ж. бастап терминдер жүйесіне ең алғашқы өзгерістердің ене бастауы, «құжат» ұғымына тар және кең мағынасына сәйкес алғашқы анықтамалардың берілуі осы кезеңде орын алады.

2. XX ғ. 80 ж. – 90 ж. басы, терминологиялық сөздіктер мен стандарттар.

3. XX ғ. 90 ж. бастап осы кезеңге дейін, сөздіктер мен стандарттар толықтырылды, ЭЕМ пайда болуы, мемлекеттік құрылым мен экономикалық жағдайларға қатысты өзгерістер жаңа терминдердің пайда болуына әкеп соқты. [6; 9]

50-60 жж. іс жүргізу және мұрағаттық мекемелер қызметін ұйымдастыру саласына қатысты басылымға шыққан жұмыстар арасынан ерекше атап өтетін еңбек ол «КСРО іс жүргізудегі құжаттар мен мекемелер, ұйымдар мен кәсіпорын мұрағаттарының жұмысын белгілеуге қатысты негізгі ережелер» (М., 1963 ж.). Бұл негізгі ережелер басқару құжаттамасын бірегейлендіруге өз әсерін тигізбей қоймады және құжат үлгісін құрудың кейбір қағидаларын анықтады. Ең маңызды деп табылған деректемелердің тізімі берілді, олардың арасында негізгілері – мәтін, қол, мерзімі, тіркеу нөмірі. Ережеге сәйкес құжаттардың көбінің тақырыбы қысқа болу керек болды, сонымен қатар мекемедегі бірнеше құжаттардың бланкісі қажет болды [1; 33]

60 ж. зерттеушілердің құжаттану, іс жүргізу тарихына және құжаттарды бірегейлендірудің қалыптасу тарихына деген қызығушылықтары арта түсті. Басқару құжаттарын стандарттау және бірегейлендірудің тарихын зерттеу жұмыстарында, кеңес үкіметінің алғашқы жылдарындағы құжаттарды бірегейлендіруге арналған А.Н. Сокованың жазған еңбектері айрықша орынға ие болды. Автор В.И. Лениннің бюрократиялық жұмысты қалпына келтіру талаптарына қатысты еңбектеріне және үлкен көлемдегі мұрағат материалдарына сүйенеді, бірегейлендіруді жалпы мемлекеттік және ведомстволық деп екі жақты қарастырады.

Дәл осы кезеңде құжат үлгісін және оның деректемелерінің құрамын бекітуге арналған, басқару құжаттарын бірегейлендірумен байланысты әртүрлі деңгейдегі мәселелер қарастырылған «Іс жүргізу» атты оқу құралы жарыққа шыққан болатын. Оқу құралында құжаттың құрамдас бөліктері анықталып, бланк ұғымына анықтама берілді, қажетті деректемелердің тізімі ұсынылды [1; 53].

60 ж. соңынан бастап құжат үлгілерін бірегейлендірудің жаңа кезеңі басталды. Әсіресе мемлекетте «стандарт» және «стандарттау» терминдеріне берілген анықтамалар қабылданғаннан соң, стандарттауға деген қызығушылықтың артуы осы кезеңмен тығыз байланысты. Бұл кезеңде басқару құжаттамасы стандарттау ныса-

ны ретінде маңызға ие болды. Мемлекеттік стандарттау жүйесі ГОСТ 1.0-68 стандарттаудың нысанын анықтап берді. «Мемлекеттік стандарттаудың нысандары: техникалық құжаттаманың (нормативті-техникалық, жобалық-конструкторлық және технологиялық) бірыңғай мемлекеттік жүйесі, сонымен қатар құжаттау жүйесі және т.с.с.» [1; 54]

70 ж. басында зерттеушілер тобының ВНИИДАД ұжымының басшылығымен жасаған «Іс жүргізудің бірыңғай мемлекеттік жүйесіне» және ұйымдық-өкімдік құжаттардың жеке түрлеріне бекітілген мемлекеттік стандарттардың жалпы кешеніне қатысты жасаған жұмыстары аяқталды. Нәтижесінде олардың орнын екі мемлекеттік стандарт басты және олардың ішінде біз ең маңыздысы – ГОСТ 6.39-72 «Ұйымдық-өкімдік құжаттаманың жүйесі. Формуляр-үлгі.» Бұл стандартты дайындауда бастапқы қағидалар ескеріліп, одан әрі жетілдірілді.

Дәл осы кезеңде ұйымдық-өкімдік құжаттарды бірегейлендіруге және олардың формаларына арналған, М.А. Васильева, В.И. Кокорева, Н.М. Фомина, Ю.М. Хитомиркойдың, Н.В. Чекмареваның бірнеше еңбектері жарыққа шықты. Олар өз еңбектерінде кеңестік мекемелердегі құжаттармен жұмыс жүргізудің ортақ белгілеріне талдау жүргізіп, стандарттау мен бірегейлендіру жұмыстарын одан әрі кеңейте түсуге ұсыныстар берген.

1974 ж. В.И. Кокорев барлық басқару құжаттар жүйесіне ортақ бірыңғай формуляр-үлгі жасауды ұсынды: барлық формуляр-үлгілердің бөлімдері бірдей болуы тиіс, формуляр-үлгіні дайындайтын ортақ деректемелердің бірыңғай құрамы болуы тиіс. [3; 53]

Құжаттар жүйесімен жүргізіліп жатқан жұмыстар барысында құжаттау үрдісінің барлығын бірегейлендірудің қажет екендігі анық көріне басталды. Осыған орай, 1969ж. осы талаптар бірнеше мемлекеттік стандарттар арқылы қабылданды.

ГОСТ 6.3-69 «Басқару құжаттамасы. Негізгі ережелер», құжаттарды рәсімдеуге қойылатын талаптарды белгіледі. Осы талаптарға сәйкес, құжаттарды рәсімдеудің бірыңғай ережелеріне: мекеменің, ұйымның және кәсіпорынның атын, қысқартылған сөздердің, қызмет атаулары мен қызметкердің аты-жөнін жазу, барлық деректемелерді рәсімдеу мен басып шығару, мәтінді абзацқа, рубрикаға, параграфтарға, тараулар мен бөлімдерге бөлу ережелері, кестелерді құру ережелері, құжатты мөр арқылы бекітудің, қабылдаудың және келісудің ережелері. Осы

айтылған ережелердің әрқайсысы ВНИИДАД әзірлеген ГОСТ 6.11-69 «Басқару құжаттамасы. Құжаттарды дайындау мен рәсімдеудің бірыңғай ережелерінде» жан-жақты әрі жете қарастырыла түсті. Бұл стандарт басқару құжаттары бланк арқылы рәсімделу керектігін бекітті, одан әрі қарай әр деректеменің рәсімделу талаптары ұсынылды [1; 79].

Осы стандарт негізінде жеке құжат түрлеріне – ереже, анықтама, акт, жарғыға және т.б. арнайы бірнеше стандарттар әзірленді. Әрбір ГОСТ белгілі бір құжат түріне ғана тиісті әрі қажетті деректемелер санын анықтап, олардың орналасатын орнын бекітіп, рәсімделу ережесін ұсынды. Осы стандарттарды қолданысқа енгізу барысында пайда болған қиыншылықтар олардың қайта дайындалуына әкеп соқты. Олардың орнына 1972 ж. ГОСТ 6.38-72 «ОРД жүйесі. Негізгі ережелер» және ГОСТ 6.39-72 «Ұйымдық-өкімдік құжаттар құжаттамалар жүйесі. Формуляр-үлгі». Бұл стандарттарда құжат жүйесінің деректемелер тізімі, оларды орналасу орны, оларды рәсімдеуде қойылатын талаптар берілді. Деректемелерді рәсімдеуге қатысты ГОСТ талаптары «Ұйымдық-өкімдік құжаттамаларға мемлекеттік стандарттарды ендіруге қатысты әдістемелік нұсқаулықтарда» жетілдірілді. Бұл нұсқаулықтарда құжат мәтініне тақырып белгілеудің, бағыттаудың, қол қоюдың, нөмірлеудің рәсімделу ережелері егжей-тегжейлі түрде айтылып өтілген.

Құжаттарды рәсімдеуге қатысты әдістемелік мәселелер ВНИИДАД дайындаған «Ұйымдық-өкімдік құжаттамаларға мемлекеттік стандарттарды ендіруге қатысты әдістемелік нұсқаулықтарда» (ГОСТ 6.38-72 және ГОСТ 6.39-72) жете қарастырылған. Бұл нұсқаулықтарда жалпы ведомствода дайындалған қандай құжаттарға осы стандарттардың билігі жүретіндігі, кейбір деректемелердің рәсімделу ерекшеліктері ұсынылған. Нұсқаулықтарда алғаш рет бланкідегі елтанба суреті туралы ұсыныстар берілді.

Стандарттарда айтылған талаптарға сай құжаттарды рәсімдеуге қатысты ұсыныстарды Ю.М. Житомирская мен С.В. Ташенованың мақалаларынан кездестіре аламыз. Олардың көбі жоғарыдағы интервалдарды белгілеуге, деректемелерге шрифт таңдауға, деректемелердің композициялық орналасуына және т.б. арналған. [1; 80]

Құжаттану саласына қатысты теориялық және методологиялық жұмыстар 60 жылдардың соңынан бастап жандана түсті. Оның ең басты себебі Іс жүргізуге қатысты бірыңғай

мемлекеттік жүйемен (ЕГСД) жұмыс жасау және құжаттарды стандарттаудың екінші кезеңімен тығыз байланысты. Басқару құжаттамасында мұндай кешенді мәселе ең алғаш рет өз шешімін тауып, негізінде теориялық тұрғыда көп талдауларды қажет етті. Сонымен қатар нақты түрде жұмыстың мақсаты мен міндеттерін, әдістемесін, негізгі ұғымдары мен түсініктерін бір жүйеге келтіру аса қажет еді.

Құжаттануға қатысты теориялық және методологиялық мәселелердің қарастырылуы 70 ж. өз жалғасын тауып, әртүрлі сала мамандарының құжат мәселесіне қатысты қызығушылығын арттыра түсті. Сонымен қоса құжаттық жүйелердің қалыптасу тарихына және құжаттың тарихи аспектілеріне ерекше көңіл бөліне бастады.

Халықаралық стандарттауда болған өзгерістерге орай КСРОда бірыңғай формуляр әдісі негізінде құжаттарды унификациялау ішкі сауда және ұйымдық-өкімдік құжаттарды стандарттау барысында жүргізілді. Осы жүргізілген жұмыстар барысында ГОСТ 6.2-69 «Ішкі сауда құжаттамасы. Формуляр-үлгі» және «Басқару құжаттамасы. Формуляр-үлгі» бекітілді. Бұл әдіс өте тиімді әрі осы уақытқа дейін қолданыста.

60 жылдары зерттеушілердің терминология мәселелеріне қызығушылығы артып, оған ерекше көңіл бөле бастады. Жүргізілген жұмыстар барысында «Мұрағат терминологиясының қысқаша сөздігі» дайындалды, сөздіктің авторлары КСРО-ның орталық және жергілікті мұрағаттарының, ВНИИДАД пен МГИАИ қызметкерлері болды. Сөздікке құжатқа қатысты біршама терминдер енгізілді.

1970 ж. ГОСТ 16487-70 «Іс жүргізу және мұрағат ісі. Терминдер мен анықтамалар» қабылданды, онда алғаш рет іс жүргізуге қатысты негізгі түсініктер жүйеленген түрде ұсынылды. Мұндай стандарттың қабылдануы терминологияны бір ретке келтірудің нәтижесі болып табылады, себебі терминологияның бұл саласы ресми нормативтік-техникалық құжатта, яғни мемлекеттік стандартта бекітілген болатын [1; 13].

1974 ж. КСРО-ның Бас мұрағаты, ВНИИДАД және ЦГАДА дайындаған «Құжат түрлерінің қысқаша сөздігі» жарыққа шықты. Сөздікке құжаттың 700-ге жуық түрі енгізіліп, олардың әрқайсысына анықтама берілген болатын. Ол екі бөлімнен құралды: қазіргі уақытта қолданыста жүрген құжаттар және төңкеріске дейінгі іс жүргізудегі 400-ден астам құжат атаулары. Сөздіктің тарихи бөлімі жалпы А.С. Лаппо-Данилевскийдің басшылығымен жасалған жұмыстың жалғасы болып табылады.

Терминологиялық жұмыстардың зерттеле басталуына қарай әртүрлі мәселелер орын ала бастады. Солардың бірі – «құжат» және «іс жүргізу» терминдеріне анықтама беру. «Құжат» ұғымы білімнің көптеген саласында қолданылып, тұтас бір ғылыми пәндер қатарындағы зерттеу объектісі болып табылады. Бұл ғылымдардың әрқайсысы құжатқа анықтама беруде қандай өлшемдер (құжаттың мәні, нысаны, ақпаратты жазу мен дыбыстап бейнелеу тәсілі т.б.) негіздеме ретінде алынғанына қарай өз тәсілдерін ұсынады.

«Құжат» ұғымы өзінің даму жолында айтарлықтай өзгерістерге ұшыраған. Латын сөзі «docere» алғашында «үйретемін», «хабарлаймын» деген мағынаны берген. Кейіннен туындаған, сөздің тар мағынасында алатын болсақ «айғақ, дәлел», «куәлік» мағынасын беретін documentum түрі ғылыми және практикалық қызмет саласының көпшілігінде ұзақ уақыт пайдалануда тұрақтап қалған.

«Мұрағат терминдерінің қысқаша сөздігінде» «құжатқа» берілген анықтама бойынша: «Құжат – шын мәніндегі объективті және адамның ой қызметі барысындағы фактілерді, оқиғаларды, нысаналарды, құбылыстарды жазу, кескіндеу, суретін салу, фотоға түсіру, дыбыстап жазу немесе басқа тәсілмен арнайы материал (папирус, пергамент, қағаз, фото үлдір және т.б.) арқылы көрсетудің нәтижесі». Мұнда «құжатты» сипаттау объектісі ретінде, сондай-ақ оны жеткізуші негіздердің кейбір түрлерін ашып көрсетуге деген талпыныс айқын байқалады.

Л.П. Крысинаның шет тілдерден енген сөздер түсіндірме сөздігінде қарастырылып отырған ұғымға қандай анықтама берілетінін келтіре кетейік: «Құжат. – 1. Қандай да бір фактіні немесе бір нәрсеге қатысты құқықты растайтын іс қағазы. 2. Ұсынушы тұлғаны ресми куәландыратын нәрсе (төлқұжат және т.с.с.). 3. Қандай да бір жағдайды жазбаша куәландыру.

«Құжат» ұғымы сөздіктермен қатар мемлекеттік стандарттарда да беки бастады. 16487-70 Мемлекеттік стандартында «құжат» «арнайы материалда адамның шын мәніндегі объективті және ой қызметі барысындағы құбылыстар, фактілер туралы ақпараттарын түрлі тәсілдермен бекіту құралы» ретінде көрсетіледі. Бұл ұғымда ақпаратты бекітудің

тәсілдері мен материалы, құжаттың міндетті түрде сәйкестендірілуі секілді жаңа белгілері назарға алынған.

16487-83 Мемлекеттік стандарты бұл терминнің семантикалық мәнін ашып, оны толықтыра түсті. Мұнда «құжаттың» материалдық негізі ондағы ақпараттан бөлек алынып қарастырылады: «Құжат – уақыт пен кеңістікке тапсыру үшін адам қолымен жасалған тәсілдер арқылы бекітілген ақпараты бар материалдық объект» [4; 54].

М.В. Ларин «Управление документацией в организациях» (Ұйымдарда құжаттаманы басқару) атты еңбегінде құжатты мынадай үш басты компонент құрайтынын атап көрсетеді: ақпарат, негіз (материал жеткізгіш) және ақпараттың сәйкестендірілу мүмкіндігі. Ақпарат негізіндегі сәйкестендірілу мүмкіндігі құжатты басқа ақпарат негіздерінен түпкілікті түрде ерекшелендіреді.

Қазақстан Республикасында «құжат» ұғымының ресми түсіндірмесі ҚР Экономика және сауда министрлігі Стандарттау, метрология және сертификаттау жөніндегі комитеттің 2001 жылғы 14 мамырдағы № 140 бұйрығымен бекітіліп, күшіне енгізілген 1037-2001 ҚР СТ-да былай баяндалады: «Құжат (құжатталған ақпарат) – сәйкестендіру мүмкіндігі бар материалдық жеткізгіште тіркелген ақпарат». Қазіргі заманғы отандық құжаттану ісі дәл осы анықтамаға сүйенеді. «Құжат» стандартталған термин, яғни бұл осы ұғымды айқындауға арналған жалғыз термин болып табылады. «Құжатталған ақпарат» термині синоним-термин рөлін атқарады. Аталмыш стандартта ол деректер анықтамалығы тұрғысында келтірілген.

Қазіргі басқару құжаттамасы құжаттық мәтіні терминдер жүйесі ұзақ жылдар бойы қалыптасу барысында осындай күйге жетті. Терминдер жүйесі ең алдымен заңдар мен стандарттарда, сонымен қатар ғылыми зерттеулер, оқу құралдары мен арнайы терминологиялық сөздіктерде қалыптасады. Осы факторлар басқару құжаттамасының түсініктемелік аппаратының стихиялы қалыптасуы кезеңнен өткендігін дәлелдейді. Басқаруды құжаттамалық қамтамасыз ету саласының терминдер жүйесі үздіксіз қалыптасуын тоқтатпайды. Осыған сәйкес ол жаңа ізденістер мен жүйелеу, реттеу жұмыстарын қажет етеді.

Әдебиеттер

- 1 Дүйсембекова Л. Қазақ тілі: іс қағаздарын жүргізу. – Алматы «Мемлекеттік тілді дамыту институты» ЖШС, 2010. – 400 б.
- 2 Салагаев В., Шалабай Б. «Іс қағаздарын жүргізу туралы». – Алматы: «Раритет», 2000
- 3 Кокорев, В.И. Унификация документов управления. – М.: Экономика, 1979. – 184 с.
- 4 Банасюкевич В. Д. Вопросы терминологии управленческой документации // Советские архивы, 1974. – № 4. – С.15–21.
- 5 Ларин М. В. Управление документацией. Теория и практика / М. В. Ларин // Делопроизводитель. – Электрон. текстовые дан. – 2001. – № 1.
- 6 Бондарь В.А. Эволюция терминологии в сфере управления документами в России в конце 1950-х – 2013 гг: автореф. дис....канд.ист.наук. – Екатеринбург, 2015. – 21 с.

References

- 1 Duisembekova L. Kazakh tili: is kagazdaryn zhurgizu – Almaty «Memlekettik tilde damyту instituty», 2010. – 400b.
- 2 Salagaev V., Shalabai B.: Is kagazdaryn zhurgizu turaly – Almaty, 2000. – 120b.
- 3 Kokorev V.I. Unifikatsiya dokumentov upravleniya – M.: Ekonomika, 1979. – 184s.
- 4 Banasiukevich V.D. Voprosy terminologii upravlencheskoj dokumentatsii // Sovetskie arhivy. – 1974. – № 4. – S. 15-21.
- 5 Larin M.V. Upravlenie dokumentatsiei. Teorya i praktika // Deloproizvoditel'. – 2001. – № 1.
- 6 Bondar' V.A. Evoliutsya terminologii v sfere upravleniya dokkumentami v Rossii v kontse 1950-h – 2013 gg.: avtoref. diss...kand.ist.nauk. Bondar' V.A. Ekaterinburg, 2015. – 21 s.

Бердуаш Б.Б.
**Жеке құрам құжаттарымен
жұмыс: жасалуы мен
әдістемесі**

Мақалада құжат айналымының жасалған сәтінен бастап толық жүзеге асқанға дейінгі қозғалысы баяндалады. Құжат айналымы мәселесіне анықтама беріліп, кәсіпорындардағы құжаттардың қозғалысы қарастырылады. Құжаттың жасалуынан бастап қызметінің аяқталуына дейінгі кезең талданады. Автор оларды талдау барысында құжат айналымы көлемін тұрақты есептеу нәтижелеріне сүйенеді. Мақалада мұрағаттың тарихи жолдары терең қарастырылып, автордың жаңа мекемелердегі ерекше сақталатын құжаттарға қызығушылығының жоғарылығы байқалады. Автор іс-қағаздар мәселесінің және еліміздегі мұрағат қызметінің даулы тұстарына талдау жасайды. Автор ҚР көптеген мұрағаттарының маңыздылығының ұлғаю үдерісін анық көрсете білген. Мақалада автор тарихи әдебиеттерге сүйенеді. Өз жұмысының соңында автор өзіндік пікірін береді.

Түйін сөздер: құжат, жеке құрам құжаттары, дыбыс, жазба, мұрағат, ұйым.

Berduash B.B.
**Working with individual
structural documents: the
formation and methods**

This article describes the complete process of workflow tasks from the date of preparation of the document. The author defines workflow tasks also described process of the movement of documents in the workplace. The analysis of the preparation and the completion of the document. When analyzing this article, the author relies on the steady results of workflow tasks. The article discusses deeper historical path file also shows a growing interest in the author's new institutions, where documents are stored with special care. The author analyzes the problematic issues of records and archives service of our country. The author has shown in detail the process of increasing the importance of the funds of many archives of Kazakhstan. The author relies on historical sources. At the end of its work, the author gives a scientific point of view.

Key words: document, structural instruments, sound, record, archive, organization.

Бердуаш Б.Б.
**Работа с отдельными
структурными документами:
формирование и методика**

В статье описан полный процесс документооборота начиная с момента подготовки документа. Автор дает определение документообороту, описывает процесс движения документов на предприятиях. Дан анализ процесса подготовки и завершения документа. При анализе данной статьи автор опирается на устойчивые результаты задачи документооборота. В статье глубже рассматриваются исторические пути архива, также показан возрастающий интерес автора на новые учреждения, где хранятся документы с особым вниманием. Автор анализирует проблемные вопросы делопроизводства и услуги архива нашей страны. Автор подробно показал процесс увеличения значимости фондов многих архивов РК. В статье автор полагается на исторические источники. В конце своей работы автор дает свою научную точку зрения.

Ключевые слова: документ, отдельные структурные документы, звук, запись, архив, организация.

**ЖЕКЕ ҚҰРАМ
ҚҰЖАТТАРЫМЕН
ЖҰМЫС: ЖАСАЛУЫ
МЕН ӘДІСТЕМЕСІ**

Құжат айналымы – ұйымдағы құжаттардың жасалған немесе алынған сәтінен бастап толық жүзеге асқанға дейінгі қозғалысы. Басқалай атағанда, құжат айналымы деп, кәсіпорындардағы құжаттардың қозғалысын, олардың жасалуынан, яғни толтырылуынан бастап қызметінің аяқталуы және мұрағатқа өткізілу аралығындағы кезеңін айтады. Ал оларды талдау, әдетте, құжат айналымы көлемін тұрақты есепке алу нәтижелері бойынша жүзеге асырылады.

Мақаламызда қозғалып отырған мәселе қазіргі ғылым үшін үлкен сұранысқа ие. Олай дейтін себебіміз, құжат – адам ойлап тапқан тәсілмен материалды жеткізушіде бекітілген ақпарат болып табылады. Ақпараттану заманы үшін құжатпен, соның ішінде жеке құрам құжаттарымен жұмыс жасау мәселесінде тәжірибелік әдістерді қолдану мен оларды талдау өте өзекті мәселелер қатарын толықтырады.

Құжаттармен жұмыс бекітілу, жазу, хат, дыбыс жазбасы арқылы жүзеге асады. Олар ой елегінен өткізілген әлеуметтік ақпаратты кеңістік пен уақытта тарату мен сақтау мақсатында, арнайы құрастырылған қоғамдық әрекетте пайдалану үшін адам жасап шығарған материалдық объект болып табылады.

Дей тұрғанмен, кейінгі жылдары іс-қағаздарын жүргізу мен мұрағат қызметі едәуір жандана түсті. Көптеген мекемелер мен кәсіпорындарда құжаттарды ведомствалық сақтау мәселелері бойынша кеңес алуға келушілер қатарының көбеюі, ұйымдардың сараптау қызметінің жолға қойылуы осының тікелей айғағы. Ұйым басшылары құжаттардың сақталуын қамтамасыз ету секілді маңызды мәселелерге түсіністікпен қарай бастады. Көптеген мекемелер мен кәсіпорындар құжаттарды ғылыми-техникалық өңдеуден өткізу жұмыстарын дербес жүргізетін жағдайға жетті.

Сонымен, құжат дегеніміз, қазіргі заманның тілімен айтқанда, адам ойлап тапқан тәсілмен материалды жеткізушіде бекітілген ақпарат. Ол бекітілу жазу, хат, дыбыс жазбасы арқылы жүзеге асатын заттық қасиетке ие. Яғни, құжат үшін тұрақты затты форма маңызды. Құжаттар ой елегінен өткізілген әлеуметтік ақпаратты кеңістік пен уақытта тарату мен сақтау мақсатында, арнайы құрастырылған қоғамдық әрекетте пайдалану үшін адам жасап шығарған материалдық объект.

Кейінгі жылдары іс-қағаздарды жүргізу және мұрағат қызметі едәуір жандана түсті. Көптеген мекемелер, кәсіпорындар құжаттарды ведомствалық сақтау мәселелері бойынша кеңес алуға келушілер қатарының көбеюі, ұйымдардың сараптау қызметінің жолға қойылуы осының айғағы. Ұйым басшылары құжаттардың сақталуын қамтамасыз ету секілді маңызды мәселелерге құрметпен қарай бастады. Көптеген мекемелер мен кәсіпорындар құжаттарды ғылыми-техникалық өңдеуден өткізу жұмыстарын дербес жүргізетін жағдайға жетті.

Басқару қызметінде құжат еңбек құралы болып, әрі еңбек нәтижесі болып та табылады. Басқару қызметінің барлық нысаны тиісті құжаттар арқылы көрініс табады:

- жоспарлау – жоспарларды дайындау;
- есепке алу – статистикалық, бухгалтерлік және жедел-техникалық құжаттарды жасау және өңдеу;
- басшылық – басқару құжаттарын шығару;
- нұсқау – нұсқаулықтар, әдістемелік нұсқаулар дайындау;
- бақылау – жазбаша түрде мәліметтер жинау.

Сонымен, кәсіпорында жасалатын құжаттар – оның өзіне жүктелген функцияларды іске асыруы.

Іс-қағаздарын жүргізуді ұйымдастыру шартты түрде екіге бөлінеді: құжаттарды уақтылы және сауатты дайындап, ресімдеуді ұйымдастыру (құжаттау); құжаттармен жұмыс жүргізуді ұйымдастыру: қабылдау-өткізу, өңдеу, есепке алу, тіркеу, бақылау, сақтау, мұрағатқа дайындау, жою.

Құжаттарды дайындау рәсімдері де, сол тәрізді олармен жұмыс жүргізуді ұйымдастыру да арнайы нормативтік-құқықтық және нормативтік-әдістемелік актілермен нақты түрде реттеледі [1, 205 б.].

Еліміз өз тәуелсіздігін алып, құқықтық мемлекет, азаматтық қоғам ретінде даму бағдарын анықтағаннан кейін, объективті түрде іс-қағаздарын жүргізу мен мұрағат ісінің заңдық базасын жасау мәселесі туындады. 1991 жылдан 1997 жылға дейінгі 7 жыл ішінде бұрынғы нормативтік құқықтық база мен әдістемелік әзірлемелер заңдық күшін жойды. Ал республикамыздың құқықтық жағдайына сәйкес жаңасы әлі жасалған жоқ болатын. Қалыптасқан жағдайға байланысты қысқа мерзім ішінде іс-қағаздарын жүргізу мен мұрағат саласының мемлекеттегі орны мен рөлін айқындайтын, оның құзыретін, функциялық міндеттерін және өзге салалармен байланыс

аясын нақтылайтын ұлттық Заң әзірлеу қажеттігі туды.

1998 жылы Парламент мемлекетіміздің тарихындағы тұңғыш «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» Заңды қабылдап, оған 1998 жылы 22 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев қол қойды.

Еліміздің тарихындағы өзіндік тұжырымдамасы бар бұл тұңғыш Заң алыс және жақын шет мемлекеттердің құжаттамалық қамтамасыз ету саласы мен мұрағат ісін дамыту тәжірибесіне сүйеніп жасалды. Ол үш бірдей міндетті атқарады: Қазақстан Республикасы Ұлттық мұрағат қорының құжаттарын мемлекеттік сақтауға қабылдау; олардың сақталуын қамтамасыз ету; мемлекет, қоғам және азаматтар мүддесіне сай қолдану.

Ұйымдастыру тұрғысынан «Қазақстан Республикасы мұрағаттар мен құжаттаманы басқару жөніндегі өкілетті мемлекеттік орган» (қазір – өкілетті орган) және «Мұрағаттар мен құжаттаманы басқару жөніндегі жергілікті өкілетті орган» (қазір – жергілікті атқарушы орган) ұғымдарының заң жүзінде бекуі, сондай-ақ, Қазақстан Республикасында мұрағат ісін басқарушы және жүргізуші органдардың құрылымдық жүйесін айқындау маңызды бір кезең болды. Жоғарылы-төменді барлық буындар бойынша басқару жүйесі мен мұрағат саласының біртұтас құрылымы жасалды. Ол барлық облыстардың, Астана мен Алматы қалаларының республикалық және жергілікті басқару органдары мен облыстық, қалалық, аудандық дәрежедегі мемлекеттік мұрағаттардың оңтайлы жүйесін қамтыды.

Елімізде деңгейі әртүрлі мемлекеттік мұрағаттар Қазақстан Республикасы Ұлттық мұрағат қорын құжаттармен толықтырып, сақталуын қамтамасыз ету және құжаттардың мемлекеттік есебін жүргізу, мемлекеттік органдарды, ұйымдар мен азаматтарды ақпараттық қамтамасыз ету, құжаттарды пайдалану және жариялау, мұрағат құжаттары бойынша ақпараттық-іздігіру жүйелерін құру, мұрағаттану мен құжаттану саласы бойынша әдістемелік жұмыстар жүргізу, сондай-ақ, ішкі пайдалану үшін де, толықтыру көзі – ұйымдарда қолдану үшін де әдістемелік құралдар әзірлеу міндеттерін жүзеге асырады.

Құжаттама саласындағы негізгі Заң қабылданғаннан кейін еліміздегі басқаруды құжаттамалық қамтамасыз ету мен мұрағат ісі саласының қызметін құқықтық реттеу процесі оң сипат ала бастады. Заңды жетілдіру барысында «Қазақстан Республикасы Ұлттық мұрағат қоры туралы ереже» әзірленіп, ол Қазақстан Респуб-

ликасы Үкіметінің 1999 жылғы 7 қазандағы № 1538 қаулысымен бекітілді. Бұл ереже арқылы құжаттарды Ұлттық мұрағат қоры құрамына ендіру және шығару, құжаттарды есепке алу мен сақталуын қамтамасыз ету тәртібі нақтыланды. [2, 16 б.]. Уақыт өте келе аталмыш Заңды кейінірек қабылданған бірқатар заң нормаларымен үйлестіру қажеттігі туындады. Осыған орай 2001 жылы 10 қарашада қабылданған «Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» № 256-ІІ Қазақстан Республикасының Заңы құжаттарды мемлекеттік сақтауға тапсыру, құжаттардың сақталуына қолданушылардың жауапкершілігі, мұрағат құжаттарын қолдану арқылы алынған ақпаратты орнымен пайдалану мәселелеріне қатысты бірқатар ережелерді нақтылауға мүмкіндік берді. Мұрағат құжаттары ғылыми, ғылыми-көпшілік зерттеу жұмыстарына және практикалық мақсаттарға қолданылуымен қатар, азаматтардың еңбек жолын, атқарған қызметтерін, жалақысының мөлшері мен басқа да құқықтық, заңдық мүдделеріне байланысты фактілерін куәландыру үшін негіз болып отыр.

Заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізу кезінде мемлекеттік мұрағаттардың осындай маңызды әлеуметтік функциялары ескеріліп, оның түсініктемелік аппараты «жеке құрам бойынша құжаттар» деген терминмен толықтырылды. Жеке құрам бойынша құжаттар деп отырғанымыз, қызметкердің еңбек жолын куәландыратын және зейнеткерлік қамтамасыз ету үшін ақша аударылуы жөніндегі мәлімет беретін құжаттар жиынтығы болып табылады. Мұнан соң Заңға арнаулы мемлекеттік мұрағаттар қатарын толықтыру, мұрағаттар мен құжаттаманы басқа-

ру жөніндегі республикалық және жергілікті органдар арасында міндеттерді бөлісу, мемлекеттік бақылау формаларын айқындау т.б. мәселелерге қатысты өзгертулер мен қосымшалар енгізілді. Белгіленген заң ережелері аясында Қазақстан Республикасының «Іс қағаздарын жүргізу және мұрағат ісі. Терминдер мен анықтамалар», «Ұйымдастыру-басқару құжаттары. Құжаттарды ресімдеуге қойылатын талаптар», «Қағаз негіздегі құжаттар. Мұрағаттық сақтау ісіне қойылатын жалпы техникалық талаптар» мемлекеттік стандарттары бекітілді. Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінде «Қазақстан Республикасы мемлекеттік ұйымдарында құжаттау мен құжаттаманы басқарудың тұрпатты ережелері», «Ведомстволық мұрағаттар жұмысының негізгі ережелері» тіркелді. Құжаттама саласындағы уәкілетті мемлекеттік орган басшысының мемлекеттік заңды тұлғалар ведомстволық мұрағаттарында құжаттарды уақытша ведомстволық мұрағатқа сақтауға тапсырудың тәртібі мен мерзімі туралы нұсқаулықты бекіту жөнінде және Ұлттық мұрағат қоры құжаттарының орталықтандырылған мемлекеттік есебі туралы бұйрықтары белгіленген тәртіп бойынша мемлекеттік тіркеуден өткізілді [3, 26 б.].

Сонымен, мақаламыз барысында құжат айналымы көлемінің кіріс-шығыс құжаттары мен ішкі құжаттар санын жинақтай есептеу арқылы шығарылатындығына, кіріс және шығыс құжаттарын есептеу кезінде тіркеу-бақылау картотекалары, тіркеу журналдарының пайдаланылатындығына тоқталдық. Құжаттың адам ойлап тапқан тәсілмен материалды жеткізушіде бекітілген ақпарат екендігін дәлелдеп, оларды бекітудің жазу, хат, дыбыс жазбасы арқылы жүзеге асатындығына көз жеткіздік.

Әдебиеттер

- 1 Закон Республики Казахстан от 7 января 2003 г. № 370 – II ЗРК «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» // Ведомости Парламента РК. – 2003. – № 1-2. – С. 1.
- 2 Тихонов В.И. Аутентичность и целостность электронных документов при долговременном хранении // Вестник архивиста. – 2002. – № 4-5. – С. 166-190.
- 3 Ларин М.В. Проблемы совершенствования документационного обеспечения управления в современных условиях // Отечественные архивы. – 1999. – № 3. – С. 26-33.

References

- 1 Zakon Respubliki Kazahstan ot 7 janvarja 2003 g. № 370 – II ZRK «Ob jelektronnom dokumente i jelektronnoj cifrovoj podpisi» // Vedomosti Parlamenta RK. – 2003. – № 1-2. – S. 1.
- 2 Tihonov V.I. Avtenticnost' i celostnost' jelektronnyh dokumentov pri dolgovremennom hranenii // Vestnik arhivista. – 2002. – № 4-5. – S. 166-190.
- 3 Larin M.V. Problemy sovershenstvovanija dokumentacionnogo obespechenija upravlenija v sovremennyh uslovijah // Otechestvennye arhivy. – 1999. – № 3. – S. 26-33.

Сатыбалдиева Е.Е.
**Ежелгі үйсіндер тарихына
қатысты зерттеулердің кейбір
мәселелері**

Бұл мақалада, негізінен, үйсін мемлекеті мен үйсіндер туралы жазба деректердің кейбір мәселелерінің зерттелуі туралы айтылады. Жалпы, қазақ халқының қалыптасу тарихын ғылыми тұрғыдан жаңаша жазу – қазіргі кезең мен болашақтың ісі. Халқымыздың өсіп-өнген тарихи кезеңдерін, оның көне замандағы тарихын білу үшін көп жағдайда археологиялық зерттеулер мен ол тұстағы көне деректер тобына сүйену қажеттілігі туындайды. Бұл мәліметтер тобы ежелгі Қазақстан территориясында орналасып, кейіннен қазақ руларының құрамында кездесетін тайпалар туралы мағлұматтар берумен ерекшеленеді. Міне, сондай тайпалардың бірі ретінде үйсін руын алуымызға болады. Үйсіндердің тарихын зерттеуде көбінесе қытай деректеріне сүйенеміз. Сонымен қатар, ресейлік ғалымдар да көптеген зерттеулер жүргізген. Олардың көбісі үйсіндердің шығу тегі, орналасуы, тұрмыс-тіршілігі туралы баяндайды.

Түйін сөздер: Ежелгі үйсіндер, қытай деректері, орыс тарихшылары, «үйсін» термині, үйсіндердің этникалық құрамы.

Satybaldieva E.E.
**Some problems of studying the
history of ancient usuns.**

This article devoted the problem of history of Usun state and written sources about usuns. The first research about usuns we usually find in chinese's sources. And this sources are very few in our country, we must translate them in native language. Then russian historians like Levshin A. I., Bartold V.V., Zuev U.A., Aristov N.A. have a many researchs about usuns. The author think that nowadays is actual to explore history of usun, because nation of kazakh come from ancient usun. That's why it is the most important for us.

Key words: Ancient usuns, chinese sources, russian historians, term «usun», ethnic composition of usun.

Сатыбалдиева Е.Е.
**Некоторые вопросы
в исследовании истории
древних усуней**

Эта статья посвящена проблеме изучения некоторых исследований о письменных источниках государства Усуней. Самые первые письменные источники об усунях мы можем найти в китайских исследованиях, ведь именно они являются первоисследователями. Так как этих источников очень мало в нашей стране, нам приходится их переводить на родной язык. Также о проблеме изучения усуней вели исследования и русские историки, такие как Зув Ю.А., Левшин А.И., Бартольд В.В., Аристов Н.А. и т.д. Сегодня очень актуально изучать эти проблемы, так как происхождение казахов начинается именно с усуней.

Ключевые слова: древние усунь, китайские источники, русские историки, термин «усунь», этнический состав усуней.

**ЕЖЕЛГІ ҮЙСІНДЕР
ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ
ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ КЕЙБІР
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Бүгінгі қазақ халқы өзінің өсіп-өнуін алғашқы қауымдық құрылыстағы ру-тайпалардан басталғанын жоққа шығаруына болмайды. Халқымыздың өсіп-өнген тарихи кезеңдерін, оның көне замандағы тарихын білу үшін, көп жағдайда археологиялық зерттеулер мен ол тұстағы көне деректер тобына сүйену қажеттілігі туып отыр. Бұл мәліметтер тобы ежелгі Қазақстан территориясында орналасып, кейіннен қазақ руларының құрамында кездесетін тайпалар туралы мағлұматтар берумен ерекшеленеді. Міне, сондай тайпалардың бірі ретінде үйсін руын алуымызға болады.

Үйсін атауы қытай деректері арқылы табылып, қазіргі қазақтың Ұлы жүзінің құрамында үйсін атауы кездесіп отыр. Қазақстан территориясын ежелгі заманда мекен етіп, кейін бұл атаудың ортамызда қайта кездесуі, әрине, заңдылық болып отыр. Сол себепті де ежелгі Қазақстан территориясында мекен етіп, артынан өзіндік тарихын қалдыра білген үйсін тайпасы туралы деректер тобын зерделеп, зерттеу еңбектеріне талдау жасай түсудің әлі де болса қажеттілігі байқалып отыр.

Үйсін – мемлекет пен халықтың аты. Үйсіндер мен Үйсін мемлекеті туралы дәйекті деректер тек қытай жылнамаларында келтіріледі. Олар – Сыма Циньнің «Тарихи жазбалар» кітабының «Давән баяны» деген тарауы мен Бань Гудың «Хан кітабының» «Усұн мемлекеті» деген тармағында кездеседі [1,58 б.]. Деректерді ғылыми сараптамалардан белгілі қытай, жапон, орыс, батыс және қазақ тарихшылары өткізіп, өзіндік дәлелді тұжырымдарға қол жеткізді. Дәлелді зерттеу жүргізген қытайша және қазақша білетін қытай тарихшылары, қытайша білетін моңғол және жапон тарихшылары, Қытайда және Моңғолияда тұратын (тұрған) қытайша білетін қазақ тарихшылары болды. Батыс (орыстарда) зерттеушілері және өзіміздің отандық қазақ тарихшылары көбінесе шағын аудармалармен жұмыс істеді және олардың қол жеткізген тұжырымдары толыққанды болмады.

Ежелгі үйсіндер туралы біздің дәуірімізге жеткен бірден-бір дереккөзі көне Қытайдың тарихи жазба деректемелерінде ғана сақталған. Оның үстіне ол мағлұматтар аз болса да саз дегендей, айқындығымен, жан-жақтылығымен және хроникалық даталарының дәлдігімен де аса құнды. Бұл деректерге

Орталық Азия халықтарының ежелгі заман тарихын зерттеуші әлем ғалымдарының назар аударғанына да бір-екі ғасырдың жүзі болды. Жалпы, ежелгі Үйсін туралы зерттеулер соңғы бір жарым ғасырдан бері Қытай тарихшыларының назарынан тыс қалған емес. XIX ғасырда өмір сүрген Хы Чютау, XX ғасырдың орта шенінде Жаң Шиман, Цын Жұнмян, онан кейінгі кездерде Су Бейхай, Уаң Биңхуа, Уаң Миңжы, Мың Фанрын, Яң Жяншиң, Лю Гуаңхуа, Ма Манли, Юй Тайшан, Жаң Юйжұң, Чын Шыляң, Қытайдағы қазақ тарихшыларынан Нығмет Мыңжанұлы, Жақып Жүнісұлы, Жақып Мырзаханов, Әбілез Қамзайұлы т. б. тарихшы-археологтар ежелгі Үйсін тарихы мен мәдениетін зерттеумен айналысты және айналысып келеді. ҚХР-да ежелгі Үйсіндерге қатысты Қытай деректері мен ғылыми зерттеу еңбектерін қазақ тіліне аудару ісі де 1980 жылдарда басталған болатын. 1987 жылы Байдәулет Аблаханұлы мен Го Уынчиң мырзалар ежелгі Қытайдың «Хэннама» атты жылнамасының «Батыс өңір баяны» деген бөлігіндегі үйсіндерге қатысты деректерді қазақ тіліне аударып, «Батыс өңір және Үйсін мемлекеті» деген атпен жариялады. ШҰАР Қоғамдық ғылымдар академиясы Археология институтының археологтары Уаң Биңхуа мен Уаң Миңжы бірігіп жазған «Үйсін туралы зерттеу» атты монография 1989 жылы қазақ тіліне аударылып басылды (аударған проф. доктор Нәбижан Мұқаметханұлы). 1995 жылы ШҰАР Қоғамдық ғылымдар академиясының жанынан Жақып Мырзахановтың жетекшілігінде ғылыми жұмыс тобы құрылып, ежелгі Қытайдың «26 тарих» деп аталып кеткен тарихи жылнамаларындағы қазақ тарихына қатысты деректерді сұрыптап, қазақ тіліне аудару ісі қолға алынды. Ол деректер «Қытай жылнамаларындағы қазаққа қатысты деректер» деген атпен 1998 жылы I томы (жетекші бас редакторы Жақып Мырзаханов, бас редакторы әрі аудармашы Қаһарман Мұқанұлы, аудармашылар Әбділдәбек Ақыштайұлы, Кәкеш Қайыржанұлы, Самудин Әлғазыұлы), 2002 жылы II томы (бас редакторы Кәкеш Қайыржанұлы, жұмыс тобына Шадыман Ахметұлының қатысуымен) Пекинде Ұлттар баспасынан жарық көрді. Негізінде ежелгі Үйсін тарихымен, Қытайдың ғана емес, бүкіл дүниежүзінің көптеген шығыстанушы ғалымдары айналысып келсе де, үйсінтануда түбегейлі шешімін таппаған ғылыми мәселелер баршылық.

Үйсін еліне қатысты еңбектер тобының зерттелу мәселесіне оралар болсақ, алғашқылардың

бірі болып Н.Я. Бичурин қытай деректеріне өзіндік тұжырымдама бере білді. Сонымен қатар, Н.В. Кюннер, В.С. Таскин, Ю.А. Зуев, Н. Мыңжан т.б атауға болады. Бұл ғалымдардың еңбектері үйсіндерге қатысты зерттеу еңбектерінің тобын толықтыра түседі.

Деректік мәліметтерге қарағанда Іле өзенінің оңтүстігіндегі Іле Алатауын қытай елінің б.д.д. жазба дерегінде «Үйсін тауы» деп атаған. Шығыстанушы ғалым А.И. Левшин өзінің еңбегінде бұл Қытай жеріне кіріп жатқан Алатау ма немесе Үйсін Алатауы ма деген сауалға нақты ешнәрсе айта алмайтындығын жазған [2, 66 б.]. Ал археологиялық зерттеулер бойынша Іле өзенінің оң жағы болсын сол жағы болсын б.д.д. III ғасырларда ежелгі үйсін тайпаларының өмір сүргендігі толығымен дәлелденген. Көрнекті шығыстанушы ғалым, академик В.В. Бартольд үйсін атауына үлкен мән бере отырып, өзінің «Жетісу очеркі» атты көлемді еңбегінде Ыстық көлдің оңтүстік жағындағы Ферғана, Күшпен Шершинге дейінгі Қытай Түркістаны аралықтағы Манглай Сүбе облысының жерлерін Жетісу аймағына кіргізеді. Ғалым бұл жерлер түріктенген моғол тайпаларының бірі дулаттардың жері деп көрсетумен бірге осы аймақты бұған дейін мекен еткен үйсін тайпалары туралы да сөз қозғайды [3, 23 б.].

Тарихшы Нығмет Мыңжанұлы «Үйсін» деген ат бұрын үйсіндер мекендеген өңірлердегі жер-су аттарында да сақталған деп есептейді. Мысалы, ежелгі үйсіндіктің атамекенінің орталығы болған Іле аймағының Шапжал ауданы мен Маңғолкүре ауданының аралығында «Үйсін тауы» деп аталатын тау бар. Ежелгі ханзуша жазба деректерінде үйсінді «усұн» деп жазған. Қазақтар мен моңғолдар бұрын Шиху ауданын «Қарусұн» деп атаған деген мәліметтер келтіреді [1, 65 б.]. Сонымен қоса, автор Қытай елінің б.д.д. деректерінде кездесетін «Большой Ючежы», «Малый Ючежы» деген ұлыстарды Ұлы жүз және Кіші жүз деп оқуға болады дейді. Бұл тайпалар шығыста көршілес өмір сүріп ақыр аяғында олардан қысым көріп, Жетісу жеріне келіп, мұнда сақ тайпасын ығыстырып, үйсін тайпасымен араласқандығы туралы тұжырым жасайды [1, 66 б.].

Ал зерттеуші Н.А. Аристов дулу тайпасы шығыстан хундармен бірге Батысқа қарай жылжып қоныстанған деп көрсетсе, С. Аманжолов «Менің ойымша бүгінгі дулаттар ертедегі орхон-енисей түріктерінің тура ұрпақтары (Ү-ҮІІІ ғғ.)» деп атап өтеді. Бұдан шығатын тұжырым ертедегі үйсін, қаңлы, дулат және т.б. тайпалар

қазіргі қазақ халқының құрамына сол атаумен енген Ұлы жүздің рулары екендігі айқын және ол тікелей осы аймақта өмір сүрген үйсіндер тарихына да қатысты болып отыр [4, 110 б.].

Бұл кезеңде Жетісу аймағында ғылыми зерттеу жұмысын жүргізген археолог-тарихшы А.Н. Бернштамның қазақ халқының тарихына қатысты жазылған еңбегі өте зор. Ғалым өз зерттеулерінде Жетісудың оңтүстік және оңтүстік батыс аудандарына жүргізген зерттеу жұмыстарының арқасында археологиялық ескерткіштерді дәуірлерге бөліп, олардың этникалық жағына баса назар аударады. Ғалым ескерткіштердің материалдық жағына сүйене отырып, ежелгі үйсіндердің шығыстан яғни Қытайдың Гонсу провинциясынан келмегендігін, олардың таза Жетісуды мекен еткен үйсіндер болғандығын дәлелдей отырып, қытай дерегінің негізсіз екендігін жазады. Яғни, зерттеуші А.Н. Бернштам пікірінің даусыз дұрыс деп санауға болады; оның пікірінше, белгілі бір қорымдарды қазып, мерзімін белгілейтін материал алғанға дейін-ақ сақ-үйсін мәдениетіне жататындығын анықтаушы белгі, оларда обалардың тізбек бойынша орналасуы және қабір құрылыстарының құрылымында үйінділер мен қоршаулардың ұштасуы болып табылады. Сақтар мен үйсіндердің кезіндегі мәдениет туралы жалпы сөз еткен кезде осы көзқарастың дұрыс екенін атап көрсетеміз. Үйсіндердің белгілі қорымдарының бәріндегі қабір құрылыстарының құрылымдарын салыстыру қоршаулардың үйінділерге қарай орналасуының әртүрлі нұсқалары үйсін мәдениеті дамуының барлық кезеңдеріне тән екенін көрсетеді [5, 20 б.].

«Усун» терминінің мағынасы осы кезге дейін анықталмай отыр. Ол қытайдың иероглифтік жазбаларынан ғана мәлім, оның қазіргі аталуы қазақ этнонимдерінің бірі – Ұлы жүз қазақтарының басты этникалық компоненті болып табылатын тайпаның өзін атайтынындай «үйсін» сөзіне сәйкес келеді. Бірқатар зерттеушілер бұл транскрипцияны Орталық Азия тарихынан мәлім асиан этнонимі деп білуге бейім.

Алайда соңғы зерттеулерде асиан термині ятии этнонимінің диалектикалық нұсқаларының бірі болуы мүмкін деген басқаша түсініктеме айтылады, ал оның транскрипциясының дәстүрлі ертедегі қытайша түрі қазіргі қытай тілінде айтылатын иероглифтері болған [6, 1112 б.].

1946 жылы елімізде ғылыми академия ашылып, соған орай үйсіндер тарихын зерттеу мәселесі кеңейе түседі. Жетісу аймағына жүргізілген зерттеулердің барысында болған

К.А. Акишев Жетісу жерін мекендеген сақ-үйсіндердің материалдық жағын зерттей отырып, олардың мәдениетінің өзара ұқсас болғандығын атап өтеді. Сондай-ақ үйсін тайпалары сақ тайпаларының заңды жалғасы ұрпағы болғандығын да атап өтеді. Зерттеуші Алматы облысының Кеген ауданының Ақтас қыстағынан алынған материалдарға сүйене отырып, үйсін тайпаларының негізінен үш мезгілді басынан өткізгендерін дәлелдейді. Яғни, бірінші кезеңінде б.з. I-III ғасырында, екінші – IV-VI ғасырларында және үшінші кезеңі – XVIII ғасырында қазақ халқының өмір кешкен кезеңі. Бұл кезеңдер қазба жұмыстарының кезінде табылған үйсіндердің тұтынған бұйымдарынан белгілі болған [7, 45 б.].

Археолог ғалым Г.А. Кушаев Іле бойындағы сақ-үйсіндердің б.д.д. V-IV ғасыры мен б.д. III-IV ғасырларына дейін тайпалық одақтар ғұмыр кешсе, ал одан кейін таптық жіктелулер болғандығын атап өтеді. Сол сияқты ғалымдар Г.А. Кушаев пен К.А. Акишев өз еңбектерінде үйсіндердің әдет-ғұрып, салт-санасына байланысты зираттардан алынған материалдарға талдау жасай отырып, үйсін тайпаларындағы салт-сана, әдет-ғұрыптардың қазақ халқында да кездесетіндігін де дәлелдейді. Мәселен үйсін тайпаларының көкке (көк тәңірге), жерге (жер анаға), суға (су анаға), отқа (от анаға), күнге, айға және т.б. аспан денелеріне сиыну салтының сақталғандығын жазады [8, 58 б.].

Қазақ халық ерте кезде қайтыс болған ата-баба аруақтарына сыйынған, ол аруақтар өзінің ұрпақтарын руластарын қолдайды деп сенген. Сондықтан соғыс шайқасына кірген кезде немесе ат бәйгеге шапқанда қазақтың ру-тайпалары өзінің ата-бабаларын яки сол рудан шыққан батырлардың атын ұран етіп шақырып, олардың аруағынан медет күткен. Жетісу аймағынан табылған обалар ежелгі сақ-үйсін тарихының туындысы екенін дәлелдеген. Ғалым К.А. Ақышевтың Қазақстанның басқа жеріне қарағанда, әсіресе Жетісудағы қыстаулар тұрақты болған деп дәлелдеген. Жетісу жерін мекен еткен тайпалардың әдет-ғұрпы, салт-санасы және малшаруашылығымен қатар сондай-ақ этникалық құрамында ғалымдардың ғылыми зерттеу жұмыстарынан тыс қалмаған [7, 47 б.].

Зерттеуші Ю.А. Зуев өз кезегінде үйсін титулының есімін лингвистикалық жолмен анализ жасап, үйсіндердің түркі тілдес болғанын дәлелдейді.

Жетісу аймағын мекен еткен тайпалардың антропологиялық жағынан зерттелу жұмыстары

да ғалымдар назарынан тыс қалмаған. Қазіргі деректер бойынша, үйсіндер Жетісуды қосқанда неғұрлым байтақ аумақты алып жатқан. Қытай үйсіндерінің сюннулерге Ордосқа соққы беруін қалады. Бұл пікір үйсіндердің нақ сол Чжан Цзянь жазып алып, кейіннен шежіреге енгізілген генеалогиялық аңызының редакциясында да өз көрінісін тапқан. Оның айтуынша, үйсіндердің билеушісін бір кезде көршілері юечжилер өлтірген де, оның қаншық қасқыр мен қарға күзетіп жалғыз қалған ұлы есейген шағына дейін шаньюй ордасында тәрбиеленген. Ер жеткен соң Гуньмо әкесін өлтірген үшін кек қайтаруға шаньюйден рұқсат алып, юечжилерді талқандапты. Өз кезегінде аман қалған Орта Азиядағы юечжилер басқа тайпалармен одақтасып Грек-Бактрия елін талқандапты [9, 48 б.].

Кейінгі уақыттағы үйсіндер тарихы сақтар мен юечжилермен байланысты. Грек-рим авторлары енді «ғұн-үйсіндер» жайында айтады. Ғұндар атауының үйсіндерге де таралғанына карамастан, олардың этникалық туыстығы туралы айтуға берік негіз жоқ, дегенмен, мұны толық жокқа шығаруға болмайды.

Іле өзенінің бойында орналасқан обадан табылған 50 адамның бас сүйегінің 44 европоидтық болса, қалғаны монғолоидтық аралас типте болғанын зерттеуші О. Исмағұлов дәлелдеп көрсетеді. Бұдан біз бүгінгі осы күнгі қазақ халқының антропологиялық құрамының негізін қалауға үйсін антропологиялық типінің үлкен әсері болғандығын көреміз. Жетісу қазақтарының көптеген рулары үйсін антропологиялық типтің нәсілдері екендігі айқын. Қытай жазба деректерінде Жетісу жерінде мемлекеттік дәрежеде Қытай өкіметімен терезесі тең дәрежеде саяси қарым-қатынаста болған үйсіндер туралы деректер біршама жақсы жазылған. Осы деректерге сүйене отырып, үйсіндердің қай тілдік топқа жататындығы туралы мәселе XIX ғасырдан бері қарай көтеріліп келеді. Осы уақыт аралығында үйсіндердің тілін иран, түркі тілдеріне жатқызды. Сондай-ақ үйсін тілі орыс қазан тілдес деп айтатындар да болды. Жапондық ғалым Сиратори «Ханзуша» ми деген әріп хан әулеті тұсында «би» деп атап келген. Ертедегі үйсіндер қазақ тілінде сөйлеген деп дәлелдеді. Зерттеушінің бұл пікірімен келісуге болады. Себебі, қазақ халқының тарихында Майқы би, Төле би, Қазбек би, Әйтеке би, Бисенбі би және тағы да басқа билер болған. Бұл мәселеден ежелгі үйсіндердің қазіргі қазақ халқының арғы атасы болғандығын айқындайды [13, 162 б.].

XIX ғасырдың аяғында Жетісу аймағында өмір сүрген ру-тайпалардың этникалық құрамы және олардың көшіп-қону бағыттары туралы жарық көрген Н.А. Аристовтың еңбектері болды. Ғалым өз еңбегінде ежелгі үйсіндердің қазақ халқындағы Ұлы жүз құрамына кіргендігін атап көрсетеді. Ұлы жүз қазақтарының атасы Майқыдан: қаңлы, бактияр, қарақ жүз, мың жүз, бактиярдан: үйсін мен ойсыл, үйсіннен ақсақал (абак), абактан қараша, қарашадан бәйдібек, бәйдібектен: албан, дулат, суан, сары үйсін тарайды [4, 90 б.].

Н.А. Аристовтың еңбегін өзінің ғылыми жұмыстарына пайдаланған этнолог ғалымымыз В.В. Востров Жетісу өлкесінің ру-тайпаларының этникалық құрамы туралы жазған. Қазақ халқының тұңғыш ғалымы Шоқан Уәлиханов қазақ халқының арасынан жинап зерттеген шежірелік деректерінде үйсін, ұлы жүз қазақтарының түп-тамыры немесе түп атасы болған деп көрсетеді. Онда Төбей, Төбейден үйсін, үйсіннен қойылдыр, мекірелі (жалайыр), майқы (абак), қоғам (қаңлы) тайпаларының өрбігенін көрсетеді.

Алайда В.В. Востров Жетісу аймағында қазақтар XVIII ғасырдың екінші жартысында қоныстана бастады деген қате пікір айтады. Сол сияқты қазіргі қазақ шежірелерінде үйсін тайпаларының таңбалары ту және ағын су формасында келеді. Қазақ арасында үйсін ұлысының арғы тегімен өсіп-өрбуін баяндайтын шежіре деректері сақталған. Үйсіндер қазақтың Ұлы жүзін құрайтын ұлыс. Еліміздегі қазақтар арасында албан, суан, жалайыр, шанышқылы және тағы да басқа тайпалар осы ұлы жүз «Үйсіннен» тарайды. Мәселен, ежелгі үйсіндердің ата-меке-нінің орталығы болған Манғолкүре ауданының аралығында «Үйсін тауы» деп аталатын тау бар. Ежелгі қытай дерегінде үйсіндерді «усун» деп жазған [10, 120 б.].

Әйгілі ғалым Е. Малов «үйсін» деген ел атының VIII ғасырдағы Орхон-Енисей ескерткіштерінде бар екендігін дәлелдейді [11, 22-23 б.]. Осыған сүйенген орыс ғалымдары үйсіндердің исондармен (сақ тайпасы) туыс екендігін айтады. Ал зерттеуші Ә. Хасенов «Юбан және Чубан кім?» деген мақаласында: «Үйсін, дулат, қыпшақ, найман және т.б. қазақ халқының елдігін құраған көне түркі тілдес тайпалар» деп өз пікірін білдіреді.

Сонымен қорыта келгенде, тарихнамаларда, оның ішінде ғалымдарымыз Ш. Уәлиханов, А.И. Левшин, А.Н. Бернштам, К.А. Ақышев, К.Г. Кушаев, Ю.А. Зуев, А.Г. Максимова, С. Аманжолов және т.б. үйсін тайпалары

ешқайдан келмеген, Жетісу жерінде ежелден сүйене отырып, ертедегі үйсін тайпаларын соңғы өмір сүріп, сан атаумен қазақ халқының Ұлы кездегі үйсін руымен белгілі бір байланыстары жүз құрамына енген түркі тілдес тайпалары деп болған түркі тілдес тайпалар деп көрсетуімізге дәлелдейді. Сол себепті де ғылыми зерттеулерге болады.

Әдебиеттер

- 1 Мыңжан Нығымет. Қазақтың көне тарихы. – Алматы, 1993.
- 2 Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Часть 1. – СПб., 1832.
- 3 Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. соб.соч. 11т. – М., 1963.
- 4 Аристов Н.А. Опыт выявления этнического состава киргиз-казахов Большой Орды и кара-киргизов. – СПб., 1895.
- 5 Бернштам А.М. К вопросу об усун кушан и тохарах, 1947.
- 6 Цянь Ханьшу гл. 94 а.
- 7 Акишев К.А. Зимовки-поселения и жилища древних усуней // Известия АН КазССР, сер. обществ. наук. – 1969. – Вып. 1.
- 8 Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алматы, 1963: «Чуйская долина». Материалы и исследования по археологии СССР т.14, 1950. – 58-71-6.
- 9 Зуев У.А. К вопросу о взаимоотношениях усуней и канцзюй с гуннами и Китаем // Изв. АН КазССР, сер.обществ. наук. – Вып. 2. – 1957.
- 10 Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселения казахов (конец XIX – начало XXв.) – Алма-Ата, 1968.
- 11 Малов С. Памятники древнетюркской письменности. – М. – Л., 1958.
- 12 Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М., 1961. – 117 б.
- 13 Жолдасбаев С.Ж. Ежелгі және Орта ғасырлардағы Қазақстан. – Алматы, 1995.

References

- 1 Mynzhan Nygymet. Qazaqtyn kone tarihy. – Almaty, 1993.
- 2 Levshin A. I. Opisaniye kirgiz-kazach'ih ili kirgiz-kajsakskih ord i stepej. Chast' 1. – SPb., 1832.
- 3 Bartol'd V.V. Ocherk istorii Semirech'ja. sob.soch. 11t. – M., 1963.
- 4 Aristov N.A. Opyt vyjavlenija jetnicheskogo sostava kirgiz-kazahov Bol'shlyj Ordy i kara-kirgizov. – SPb., 1895.
- 5 Bernshtam A.M. K voprosu ob usun kushan i toharah, 1947.
- 6 Cjan' Han'shu gl. 94 a.
- 7 Akishev K.A. Zimovki-poselenija i zhilishha drevnih usuney // Izvestija AN KazSSR, ser. obshhestv. nauk. – 1969. – Vyp. 1.
- 8 Akishev K.A., Kushaev G.A. Drevnjaja kul'tura sakov i usuney doliny reki Ili. – Almaty, 1963: «Chujskaja dolina». Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR t.14, 1950. – 58-71-6.
- 9 Zuev U.A. K voprosu o vzaimootnoshenijah usuney i kanczjuj s gunnami i Kitaem // Izv. AN KazSSR, ser.obshhestv.nauk. – Vyp. 2. – 1957.
- 10 Vostrov V.V., Mukanov M.S. Rodoplemennoj sostav i rasselenija kazahov (konec XIX – nachalo XXv.) – Alma-Ata, 1968.
- 11 Malov S. Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti. – M. – L., 1958.
- 12 Kjuner N.V. Kitajskie izvestija o narodah Juzhnoj Sibiri, Central'noj Azii i Dal'nego Vostoka. – M., 1961. – 117 b.
- 13 Zholdasbayev S.ZH. Ezhelgi zhane orta gasyrlardagy Qazaqstan. – Almaty, 1995.

Сейсембаев Ф.Ж.

**Сарматтардың садақ ату өнері:
археологиялық деректер
бойынша**

Ұсынып отырған мақала ерте темір дәуірінде евразия кеңістігінде мекендеген көшпелі тайпалардың жауынгерлік өнеріндегі ерекше қару түрі садақ пен жебенің маңызы туралы болмақ. Әсіресе сармат тайпалық бірлестігінде садақ, қылыштан кейінгі екінші қару түріне жатты. Садақты – соғыста, аңшылықта, діни-ғұрыптық рәсімдерде т.б маңызды сәттерде қолданылды. Сарматтарда садақ өнерінің жетік меңгерілуі археологиялық зерттеулер арқылы білдік. Осы орайда Алтайдан, Орал, Еділ, Қаратеңізге дейін қазылған археологиялық қазба жұмыстары барысында сарматтардың алғашында «скиф» типті садақ қолданып, кейінгі сармат кезеңінен бастап, ұлы қоныс аударудан кейін «ғұн» типтес садақтарды қолданғанын байқадық. Қазақстандық және шетел археологтарының құнды мәліметтерін салыстыра отырып жазылған бұл ғылыми жұмыс, тек садақ өнері туралы айтылып қоймай, соғыс өнерінің басқа қырларын ашады. Сарматтардағы жауынгерлік рух көшпенділік өмірмен біте қайнасып жатты. Еркін, әрі дала өмірін жақсы білген жеңіл қаруланған атты садақшылардың алдынан ешкім көлденең тұра алмады. Сарматтарға Орта Азия мен Шығыс еуропада қарсылас табылмады.

Түйін сөздер: Садақ, археология, Жауынгерлік өнер, Жебе, «Ғұн» типтес садақ, «Скифтік» садақ, Әскери стратегия.

Seisembayev G.J.

**Art of Archery at the Sarmatian:
on archaeological data**

This paper examines the topic of art archery nomadic tribes inhabiting territory of Eurasia in the early Iron Age. In nomadic Sarmatian bow was one of the most important military weapons. Sarmatians used onions for different purposes – in war, hunting, as well as in religious rituals and customs. The popularity of archery at the Sarmatian accurate information we found on the archaeological excavations. Archaeological research since Altai, Oral and Edil, to the Black Sea showed that Sarmatian originally existed «Scythian» bows. After the Great Migration used bows «Hun» type. The article was written studies comparing local and foreign archaeologists. So here touched upon not only the art of archery by Sarmatians, but the Sarmatians especially martial arts. In Central Asia and Eastern Europe Sarmatians had no equal in the art of war. Free-living, nomadic people was armed and mounted archers to confront them no one was able to do. Morale Sarmatian was difficult to break.

Key words: onion, archeology, martial art boom, «Hun» bows, «Scythian» bows military strategy.

Сейсембаев Г.Ж.

**Искусство стрельбы
из лука у сарматов:
по археологическим данным**

Эта статья рассматривает тему об искусстве стрельбы из лука кочевых племен, обитающих на территории Евразии в раннем железном веке. У кочевых племен сарматов лук был одним из самых важных военных оружий. Сарматы использовали лук в разных целях – на войне, на охоте, а также в религиозных ритуалах и обычаях. О популярности стрельбы из лука у сарматов достоверную информацию мы узнали по археологическим раскопкам. Археологические исследования начиная с Алтая, Орал и Едиль, до Черного моря показали, что у сарматов изначально бытовали «скифские» луки. После Великого переселения народов пользовались луками «гунского» типа. Автор сравнивает исследования казахстанских и зарубежных археологов. Поэтому здесь затронута тема не только искусства стрельбы у сарматов, но и особенности военного искусства сарматов. В средней Азии и Восточной Европе сарматам не было равных в военном искусстве. Свободно живущий кочевой народ был вооружен конными лучниками и противостоять им никому не было по силам. Боевой дух сарматов было трудно сломить.

Ключевые слова: лук, археология, боевое искусство, стрела, «гунские» луки, «скифские» луки, военная стратегия.

**САРМАТТАРДЫҢ
САДАҚ АТУ ӨНЕРІ:
АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ
ДЕРЕКТЕР БОЙЫНША**

Садақшының жебесі мен садағы ежелгі дәуірде найзадан кейінгі орында жүрген қару түріне жатады. Әскери өнерде садақ пен жебенің қашықтықтан ату ерекшелігіне, әрі жылдамдығына байланысты басқа қару-жарақ түрлерінен ерекшеленді. Қарсы жақтың шабуылынан қорғаныста өте жоғары бағаланды. Садақ өнері көшпелі қоғамда жоғары деңгейде дамыған. Аң аулау барысында садақ пен жебе көмегі арқылы оңай олжа табу мүмкін болды. Жауынгерлер әртүрлі сайыстарда өздерінің мергендігін сынап, қатарластары мен халық алдында абыройы артып, шеберлігі шыңдала түсті. Олар «мерген», «садақшы» сияқты құрметті атауларға ие болып отырды. Әскербасылар мен патшалар аңшылықпен серуендеуде садақтан жебе атып, аң аулау барысында соғыстағы стратегиялық ойлары, жауына қарсы тұрудағы психология қалыптасуы жетіле түсті. Дәстүрлі мәдениетте қару-жарақ тек соғыста ғана қолданылмады, ол байлықты, билік пен атақ даңқты қорғайтын құдіретті күшке ие әлеуметтік жүйе, биліктің символы ретінде көрініс тапты. Мысалы, садақ пен жебе туралы Ригвед гимнінде: «Тура ұшқаннан (жебеден) бізді сақта»,...«әуедегі оқ, тез уақытта, атыл, ұш, қарсыластарды жең, бірде бір жауды тірі қалдырма» деген [1, 152 б.]. Садақ пен жебе скифтер ант беру немесе келісім жасау кезінде қолданса, солтүстік африкалық этрусктер алтын және күміс жебелердің ұштарын емдік мақсатта (тіс ауырғанда т.б) және қорғаушы тылсым күш ретінде таққан [2, 1 б.]. Ежелгі қытай императорлары жоғарғы қолбасшы, әскербасыларын қызыл садақ пен қызыл жебе немесе қара садақ пен қара жебемен марапаттаған. Бұл олардағы құрметтің ең жоғарғы түрі ретінде бағаланған. Чурчжендерде өздеріне бағынышты тайпалардан салық жинау кезінде қолданса, ғұндарда садақ ату төлем функциясын білдірген. Аң аулауға шыққанда бір атқаны үшін, бес жебе, жебені жоғалтса сотта қаралады, егер бөтен жебені алса бір жылқы төлем төлейтін болған [3, 21 б.]. Көне түрік тайпаларында садақ пен жебе ерекше символ ретінде көрініс тапқан. Руна жазуларындағы жоғары қараған жебе, «он оқ бұдын» немесе «он оқ елі» деп аталуы әсіресе көшпелі тайпаларда соғыс өнері ерекше дамып, жоғары деңгейге жеткенін білдіреді.

Евразия кеңістігінде кездесетін үлкен тайпалық бірлестіктердің бірі сарматтар болып саналады. Олар өз кезеңінде соғыс өнерін жетік меңгеріп, оны дамыта білді. Көшпелі қоғамда тіршілік еткен Орта Азиялық және шығыс Еуропалық тайпалар үшін соғыс айла тәсілдерін жетік меңгеру басты орында болды. Мықты қорғаныс пен әскери стратегияның арқасында сармат жауынгерлерінің ерлігі ерекше болды. Сондықтан да әскери соғыс қимылының «сарматтық» немесе «скифтік» әдісі жалпы әскери өнерде кеңінен қолданылды. Айта кетерлік бір мәселе отандық тарихта ежелгі қару-жарақтың зерттелуі көбінде бір деңгейде жүреді. Салыстырмалы зерттеу аз қарастырылғанын айта кеткеніміз жөн. XX ғ. 50-жж. археология ғылымында (ТМД елдері) «скифтік үштік» «скифская триада» термині қолданылып, б.з.д VIII–III ғғ. скиф, совромат, сармат тағы басқада көшпелі тайпалардың мәдени бірлестігінің негізі ретінде олардың қару-жарағы, атты әскері, андық стилінің ұқсас негізде болғанын айта бастады. Біраз ғалымдар бірден қарсы болғанымен, оларда жалпы көлемде немесе универсалды инструмент ретінде «культурный горизонт» терминін қолдануға болады [4, 51 б.]

Дегенмен, біз қарастырып отырған сарматтардың садақ өнері сарматтардың әскери ісі ішінде негізгі басымдылық танытпайды. Оларда басты орында сармат қылыштары, акинактары алғашқы орында болды. Жорықтарда олар екі қылыштан алып жүретін болған. Алыс қашықтықта соғысуда садақ пен жебенің орны ерекше. Себебі, онда қорғаныс көп қажет етілмейді, тек алыс қашықтықтан шабуылдайды. Садақтан отты жебелер, ысқырғыш жебелер, улы жебелер ату жауларының ерекшелігіне қарай қолданылып отырған.

Сарматтар туралы зерттеулер мен ежелгі жазбалар өте көп. Олардың қатарына Геродот, Амиан Марцелини, Страбон, Даон Кассий, Овидий, Тацит, Светоний сияқты ерте орта ғасырлардағы зерттеушілерді жатқызуға болады. Алайда бұлар берген деректер нақты болмауына байланысты біз археологиялық деректерге мән беріп отырмыз. Зерттеу барысында садақ пен жебенің әскери өнердегі орнын аздап айқындап өттік. Енді сарматтардағы садақ өнеріне ерекше тоқталмақпыз.

Археологиялық жаңалықтар ашылып, зерттелместен бұрын ежелгі және ортағасырды ғалымдар сарматтарды ежелгі ұмытылған тайпалардың қатарына жатқызған болатын. Алайда Волга жағалауындағы, Украина, Венгрия,

Оралдағы т.б археологиялық қазба жұмыстары барысында өте көптеген мәліметтерге қол жеткізді. Сарматтар мыңдаған жылдарға созылған тарихы Алтай мен Сібірден батыстан Карпат тауларына дейін, өте бөлшектеп қарастыратын болсақ Франция, Испания және Британ аралдарынан шығысынан Шығ. Қытай теңізіне дейінгі үлкен аумаққа таралды. Қазақстан жерінде сарматтар Орал-Каспий және Арал, Ақтөбе аумақтарында кездеседі. Олардың қатарына сармат-массагет қорымы Бәйте 1-3, Қарамөңке, Қонай т.б жатқызуға болады. Бұлар діни сипаттағы жерлеу орындарына жатады. Қару-жарақтар кездесетін жерлеу орындары және патша-әйелдерге тән бұйымдар Үстірт және Доңызтау қорымынан табылды. Ал Қызылұйық, Қайнар, Тасастау, Қызылқуыс т.б үстірт-маңғыстау ошағына болып табылады [4, 57 б.] Бұл қорымдарда қарудың көптеген түрлері табылды. Садақ бөлшектері, жебе ұштары кездесті. Жебе ұштары көбінде темір, қола. Садақтары сүйек араласқан ағаштан істелінді. Салыстырмалы түрде Қаратеңізден Еділ, Орал, Арал-Каспий аймақтарына дейін сармат садақтары ұқсас болды деп айта аламыз. Бұл сармат мәдениетінің ықпалының мықты екенінің бір дәлелі. Сармат соғыс тәсілдері осы арқылы әлем халықтарына таралды. Еділ мен оңтүстік Орал арасындағы археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген кеңес дәуіріндегі экспедициялардың зерттеулері сармат қару-жарақтарының ерекшелігін айқындай түсті. Бұл жерлерден шамамен 500 дей жерлеу орындары кездеседі. Олар екі топқа бөлініп қарастырылды: төменгі Еділ және самара-оралдық. Бұл қорғандардың жерлеу және дәстүрлі ерекшеліктерінде біраз айырмашылықтар бар. Қару-жарақтары көбінде бірдей. Садақтары ағаштан, жебелерінің ұштары қола, темір болып келеді. Сарматтардың соғыс әдісі скифтер және басқа да дала халықтарынан көп айырмашылығы болмады. Алғашында олар жауларына көп мөлшердегі тәжірибелі садақшылармен ат үстінде шауып келе жатып шабуыл жасайтын. Б.з.д. II ғ. қаруланған сармат тайпаларының әскери жүйесі түгелдей өзгерді. Әсіресе, солтүстік Қаратеңізді мекендеген сармат тайпаларының ішіндегі жетекші орындағы роксаландарда болды. Ұзын найза мен ағаш сапты қылыштар жетекші орынға шығып, садақ пен жебе екінші орынға түсті. Жеңіл қаруланған садақшылар ауыр қаруланған әскерді ауыстырып отырды. Бұл әдісті кейін қытайлар жақсы қолдана білді. Сарматтардың соғыстағы әскери іс-қимылын массагеттер мен хорезмдіктер де

пайдаланды. Сарматтардың ауыр қаруланған атты әскері бүкіл Еуропаға үлгі болды. Рим империясы қатарында соғысқан сармат әскерлері өз әскери жүйесін ұмытпады. Сармат жауынгерлері бейнеленген суреттер Троян калоннасында, Салондағы арка брельфіндегі галереяда бейнеленген. Бұл олардың асқан жауынгер, биік рухты екенін дәлелдейді. Б.з. II ғ. сарматтар ауыр қаруланған атты әскерден бас тартып, бірнеше бөлшек ағаш пен мықты сүйектен жасалған шығыршықтары бар «ғұн типіндегі» садақпен қаруланды. Садақтан шыққан темір ұшты жебелер сауытты тесіп өтетін болды. Бұл садақтармен қаруланған сармат тайпалары үшін Шығыс Еуропада қарсылас жоқ болды [5, 8, 17, 27 б.]. Прохоров мәдениетінің соңына қарай сарматтар мекен еткен барлық территорияларында «скифтік» типтес садақтар қолданылғаны анықталған. Дегенмен, б.з. I ғ. олар «ғұндық» типтес жиналмалы доғалы сүйекпен қатайтылған садақтар пайда болды. Бұндай садақтар ұзынырақ, алысқа ұшатын және «скифтік» садақтарға қарағанда өте күшті болды.

«Ғұн садағы» және «ғұндық типтес садақ» термині иілмелі ағашты және ұштары қатты сүйекпен қатайтылған доғалды садақтарды айтады. Бұл терминді енгізген Йоахим Вернер орталық еуропадағы ұлы қоныс аудару кезеңіндегі қару-жарақты зерттеулерге сүйеніп айтқан. Зерттеушілердің айтуы бойынша Евразия территориясында жаңа үлгідегі садақтың пайда болуын тек қана ғұндармен байланыстырған дұрыс емес. Себебі б.з.б. I-II ғ. соңында Байкалдың батысынан ары мекендемеген. Жиналмалы доғалы садақпен б.з. Іғ. Оңтүстік Сібірлік, Орталық және орта азиялық көшпенділер қаруланды. Сонымен қатар бұл садақ Парфия мен Иранда да сол уақытта пайда болды.

Сарматтарда «ғұндық садақтың» ең ертедегі қалдықтарының табылуы б.з. I ғ. екінші жартысына жатады. Бұлар Усть-Лабинский жерінде және Сусловский қорымында табылған. Сонымен қатар кейінгі сарматтық қорымдарда да кездеседі. Кейінгі сарматтық кезеңіндегі Калиновский қорымындағы табылған сүйек доғалылар жатады. «Ғұн садақтарындағы» сармат жебелерінің ұштары жуандау басқы жақтары 5-8 см, жебе ұштары 3-3,5 см болып келеді. Сүйектен жасалған садақтардың жебе ұштары барынша мықты, әрі үлкен болды. Бірақ б.з. I-III ғғ. сармат садақтарының салмағы мен ұзындығы жағынан «скиф» типтес түрлерді қолданды.

«Ғұн» типтес садақтар б.з. Іғ. хуннулар кезінде қолданылды. Юэчжилердің батысқа

көшуінен кейін бұл садақтар Орта Азияға кең таралды. Сарматтарда «ғұн» типтес садақтар б.з. I ғ. екінші жартысында көшпенділердің Шығыс Еуропаға қоныс аударуы кезінде келіп, «скифтік» үлгіні ығыстырды. Бұл «ғұн» садақтарының әскери сапасының жоғары екенін білдіртіп қана қоймай, сонымен қатар кезекті соғыс әдісінің өзгергенін көрсетті.

«М» үлгісіндегі сармат садақтары бізге бұзылмаған күйінде жете қоймағанымен, ол бейнеленген қола тақтайша Орынбордағы Болгословенское қорымынан табылған. Осыған ұқсас қола тақтайша Прикамьеде және Оңтүстік Сібірде табылды. Бұл суреттегі садақ қола жебе ұштарымен ерекшеленген б.з. VI-V ғ. жататын Сара қонысына ұқсайтынын байқауға болады. Осы үлгідегі садақтар скиф садақтарынан көп айырмашылығы да болмады. Олардың бәрі өте үлкен емес, ұзындығы 80 см аспайтын және бірнеше ағаш түрлерінен қиыстырылып жасалған және прохоров кезеңінде қолданылып, суреттегі садақ бейнесі № 6/7 Погромное, № 19/2 Усатов қорымдарынан табылды. Ол жерден салыстыруға тұрарлық, жақсы сақталған үш бөлік ағаштан тұратын садақтың ортаңғы бөлігі қазылып алынды. Тек қана сулов мәдениетінің соңына қарай садақтар мықтыланып, ортаңғы және жоғарғы бөліктеріне сүйектер орналастырылды. Дегенмен, Троян колоннасындағы сармат садақтары неғұрлым скифтердікіне ұқсайды. Жазба деректерде сармат тайпаларының төменгі Еділ жағалауында б.з. I ғ. кездесіп, дақтар мен болған соғысқа қатысу барысы бейнеленгені айтылады. Троянның кіші Пилинге жазған хатында сарматтардың екінші Мезим соғысы кезі бейнеленгеніне сілтеме айтылады. Бұл мәселені шешуде К.Цихориус Никопольды зерттеу барысында А. Марцелини мен Йорданның деректеріне сүйене отырып, б.з. 101-102 жж. Мезиде қыста сарматтар мен дақтар арасындағы соғыс бейнеленгені айқындалды. Бұл көзқарас В. Гауерде қолдау білдіреді. Ал калоннадағы катафрактари сарматтармен байланысты екенін зерттеп жазған ғалымдардың қатарына Д. Бекатти, К. Пач, Митр, М.И. Ростовцев, И.Т. Кругликова, А.М. Хазанов жатады [6, 53 б.].

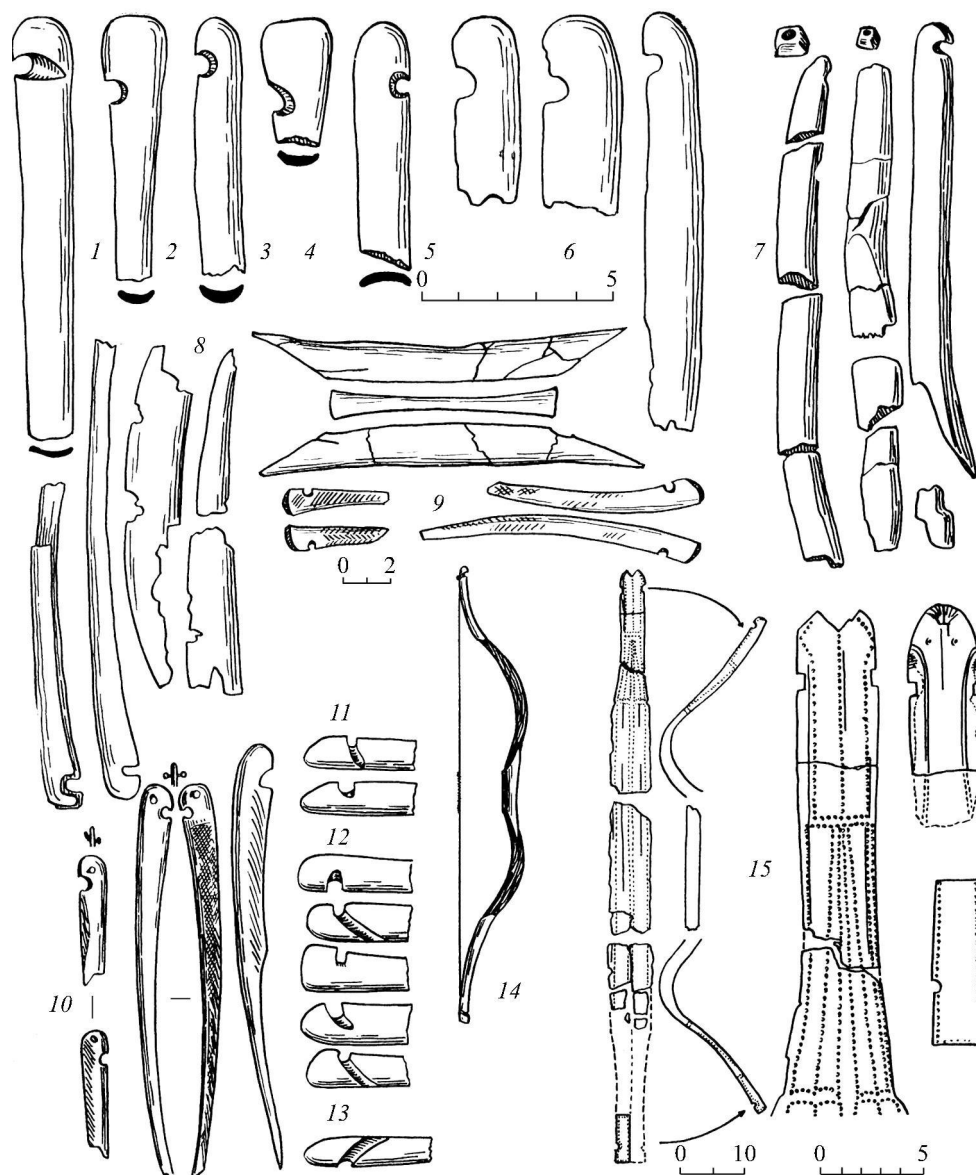
Ең ерте сармат садақтары б.з. I-II ғ. жатады. Бұл садақтардың төменгі ұштарының ең ұзыны 18 см, олар № 51 Сулов қорымынан табылды. Оның ішкі жағы тұзу және иректелген, сырт жағы доғалданып иілген. Сүйекпен жалғанған садақтар көбінде кейінгі сармат дәуірінде көптеп кездеседі. Олар № 3 Абгенер қорғандарындағы Шиповск қорымында, «Три брат» қорымы, со-

нымен қатар Солтүстік Қаратеңіз жағалауындағы Керчиде (1904 жылы қазба жұмыстары барысында Госпитальное көшесінен), Тиритакиден; Төменгі Еділдегі сармат мәдениетінен 165 см ұзын садақ Авиливск қорғанынан табылды. Қазба жұмыстары кезінде табылған садақ жақтаулары мен бөлшектері неғұрлым көне болғанына қарамастан өте көп мәлімет беруге тұрарлықтай. Қорымдардағы жақсы сақталған сүйектен жасалған садақ бөлшектері болып табылады.

Жебе ұштарының Қазақстан территориясындағы ескерткіштер мен кездейсоқ табылған 1500 данадан астамы сараптамадан өткізілді. Қазақстан территориясының зерттелуі өңірлік принципте жүргендігінің салдарынан археологиялық ескерткіштер біркелкі зерттелмеген. Сол себепті жебе ұштарының әр өңірде табылған түрлерін сан жағынан сараптауда кейбір қиындықтар туындап отыр. Соған қарамастан қазіргі кезде белгілі болып отырған ұштарды сан жағынан алғанда бүкіл қордың 70 пайызын Қазақстанның батыс өңірлерінен табылған жебенің ұштары құрайтындығы анық болып отыр. Жалпы Қазақстандағы обалардан, қоныстардан табылған жебе ұштарын анализдеп қарасақ, айтылмыш қарудың түрінің шығу тегі мен дамуы жергілікті, яғни Қазақстан территориясында жасалған қола дәуірінің тайпаларымен байланысы бар екендігін көруге болады. Жебе ұштарын көп жылдар бойы зерттеудің нәтижесінде, оларды жасалған материалы бойынша кластарға (қола темір, сүйек, ағаш, I мүйіз), жебеге қатыру формасы бойынша топтарға (ұңғылы, шегелі, қысылмалы), жебе ұштарының қимасы бойынша бөлімдерге (2 қанатты жалпақ, 3 қанатты, 3 қырлы, 4 қырлы, дөңгелек), жебе ұштарының формасы мен қондыру түріне қарап типтерге бөлінеді. Жебе ұштарын ғалымдардың осындай типологияға бөлуі, осы мәселемен айналысушы ғалымдарға біраз жеңілдіктер берді [7, 176 б.].

Дала халықтарының садақ пен жебенің ұштарын салып жүретін қорамсақтары жерлеу ескерткіштерінде шіріген бөлшектер ретінде сақталған. Жерлеу ескерткіштерінде олардың жапсырмалары мен белдікке ілетін ілгектері ғана сақталады.

Қорытындылай келе сарматтардағы жерлеу қорымдарынан табылған садақ жебе ұштарының көптігіне байланысты оларда садақ өнері жақсы меңгерілгенін байқаймыз. Сармат жебелері өте жылдам қозғалатын механизм және жебе ұштары өткір әрі берік. Сармат садақтарының жалпы аумақта бірдей болуы олардың бір орталықтандырылған жүйесі бар екенін білдірті. Бұдан көшпенділердегі садақ өнері дамып жетілгенін, кең таралғанын білдік. Ауқымды деңгейде салыстырмалы түрде алғанда сармат-скиф-массагет бірлестіктерінің қару-жарақ өнерінің осылар арқылы басқа континенттерге таралды. Тарихта сармат, скиф, ғұн т.б алып кеңістікте қоныстанып, өз мәдениетін барлық жерге таратқанын білеміз. Көшпенділік қоғамда қорғаныс пен соғыс басқа кез келген мәдениетке қарағанда анағұрлым көп жүрді. Олардағы жерлеу орындарында қарумен жерлеу, қаруды символ ету, діни рәсімде, ғұрыптық орындарда көп табылуы көшпенділер өмірінде қару жетекші орында болды деуге негіз бола алады. Малшаруашылығы көшпенділердің негізгі кәсібі. Бұл шаруашылықты дамыту үшін жер басты орында болды. Ал жерді қорғау олар үшін басты міндет. Ол тек соғыс арқылы болып, қару-жарақ басты орынға шықты. Сол себепті де әскери іс, жауынгерлік өнер, әскери стратегиялық жүйе дала халықтарында өте жоғары дамыды. Евразияға әскери өнер мен жалпы әскери жүйе Ұлы Дала халықтары арқылы келді деуге толық негіз бар. Сарматтардағы садақ өнерінің жете дамуының бір себебіне осы мәселелер толық дәлел бола алады.

1 –Калиновка, курган № 36/1; 2 – Тиритака; 3 – Калиновка, курган №7/1; 4 – Покровск, ЮВ гр., курган № 18; 5 – ст. Уст – Лабинская, курган № 29; 6 – Кой-Крылган-кала; 7 – Суслы, курган №51; 8 – нижний Баскунчак, курган № 2; 9 – Ак-Тобе 2; 10 – Бар Хилл; 11 – Симмеринг; 12 – карнунтум; 13 – Майнцкое укрепление; 14 – гуннский лук (по Алфельди); 15 – Печюсег и Якушовицы

Сурет – А.М. Хазановтың «Очерки военного дело сарматов» атты кітабынан алынды

Әдебиеттер

- 1 Деревянко Е.И. Очерки военного дела племен приамурья. Инст. Истории, фил. и филос. СО АН СССР. – Новосибирск: Наука, 1987. – 152 б
- 2 Кищенко В.Г. Стрель древних и средневековых культур Евразии: Реконструкция. Домонгол.су. 2010. – 1 б.
- 3 Руденко С.И. Культура и ноинулинские курганы. – М. – Л., 1962. – 21 б.
- 4 Самашев З. Древние номады казахских степей. – Алматы, 2006. – С. 51.
- 5 Сулимирский Т. Сарматы. Древний народ юга России (Загадки древних цивилизаций) / пер.с англ. Т.В. Китаиной. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – С. 8, 17, 27.
- 6 Малашев В.Ю. Сарматы на колонне траяна // Античная цивилизация и варварский мир подонье – приазовье (Материалы к семинару содержат краткое изложение сообщений и докладов семинара, проводимого 21–23 мая 1987 года в Музее истории донского казачества по теме «Античная цивилизация и варварский мир в Подонье-Приазовье»). – Новочеркасск, 1987. – 53 с.
- 7 Чотбаев А.Е. Ерте темір дәуіріндегі Қазақстанның қару-жарақ кешені (б.з.б. 8-5 ғғ.) Маргулановские чтения – 2011. Материалы международной археологической конференции. – Астана, 20-22 апреля 2011г. – Астана: ЕНУ им. Л.Н.Гумилева. 2011. – 176 с.

References

- 1 Derevjanko E.I. Oчерki voennogo dela plemen priamur'ja. Inst. Istorii, fil. i filos. SO AN SSSR. – Novosibirsk: Nauka, 1987. – 152 b
- 2 Kishhenko V.G. Strel' drevnih i srednevekovyh kul'tur Evrazii: Rekonstrukcija. Domongol.su. 2010. – 1 b.
- 3 Rudenko S.I. Kul'tura i noinulinskie kurgany. – M. – L., 1962. – 21 b.
- 4 Samashev Z. Drevnie nomady kazahskih stepej. – Almaty, 2006. – S. 51.
- 5 Sulimirskij T. Sarmaty. Drevnij narod juga Rossii (Zagadki drevnih civilizacij) / Per.s angl. T.V. Kitainoj. – M.: ZAO Centropoligraf, 2008. – S. 8, 17, 27.
- 6 Malashev V.Ju. Sarmaty na kolone trajana // Antichnaja civilizacija i varvarskij mir podon'e – priazov'e (Materialy k seminaru sodержat kratкое izlozhenie soobshhenij i dokladov seminarа, provodimogo 21–23 maja 1987 godа v Muzее istorii donskogo kazachestva po teme «Antichnaja civilizacija i varvarskij mir v Podon'e-Priazov'e»). – Novcherkassk, 1987. – 53 s.
- 7 Chotbaev A.E. Kazakhstan Temir Erte дәуіріндегі қару-жарақ кешені (b.z.b. 8-5 gg.) Margulanovskie read – 2011. Proceedings of the international archaeological conference. Astana, April 20-22, 2011. – Astana: ENU. L.N. Gumilev. 2011. – 176 p.

8-бөлім
ЖАҢА КІТАПТАР

Раздел 8
НОВЫЕ КНИГИ

Section 8
NEW BOOK

Калыш А.Б.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы
E-mail: kalysh_54@mail.ru

**НОВЫЙ ПОДХОД
В ИСТОРИОГРАФИИ
ЭВОЛЮЦИИ ГЕНЕЗИСА
ВОЕННОГО ДЕЛА
КОЧЕВНИКОВ
ЕВРАЗИИ**

Следует особо отметить, что недавно опубликованная монография А.К. Жумадила «Военное дело кочевников Евразии: историографический анализ» (Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 272 с.) является одним из первых серьезных историографических исследований данной пробемы. Ее особенность состоит в том, что, во-первых, она практически является первой в отечественной историографии. Во-вторых, в работе используется глубокий профессиональный подход в освещении поставленной проблемы, над которой автор работал на протяжении последних двух десятилетий. В-третьих, в работе систематизирована фактически вся дореволюционная, советская, современная казахстанская, и в меньшей мере зарубежная историография, представленная преимущественно российской, и частично – западной.

Рецензируемая нами монография А.К. Жумадила в структурном отношении состоит из введения, трех взаимосвязанных глав, включающих девять параграфов, и заключения.

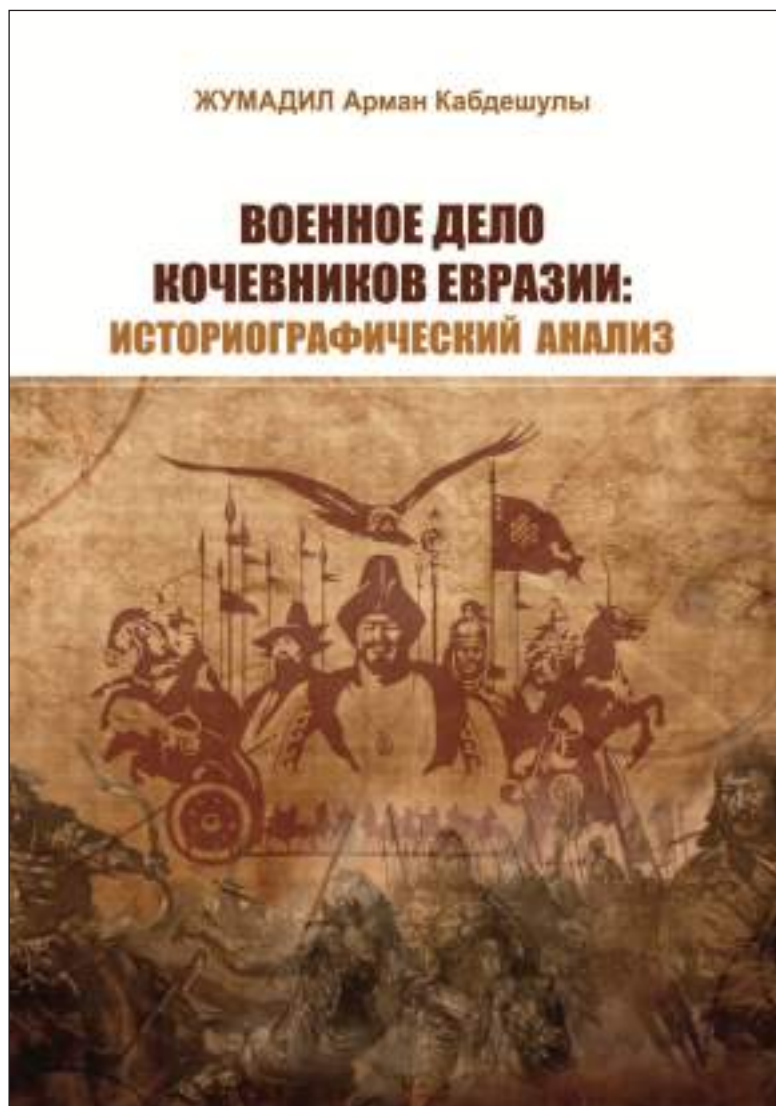
Во введении достаточно логично и последовательно показаны актуальность и значимость данного историографического исследования. «До сегодняшнего дня, – пишет автор, – вопрос о военном деле кочевых народов Евразии еще не поставлен мировой наукой во всей его величине и значимости» (с. 3). Бесспорным является утверждение исследователя о том, что «кочевники Евразии, преобладавая в военном деле, превалировали в мире, определили ход и направленность мировых процессов» (с. 4).

Хронологические рамки монографии охватывают значительный исторический период – «с момента зарождения кочевых империй (рубеж II-I тысячелетий до н.э) и до конца XIX века, когда была ликвидирована военно-политическая система кочевого казахского социума» (с. 13).

Здесь же отражена богатая источниковая база монографии, главным образом, «нарративная прошлых веков», которая представлена:

а) переведенными и систематизированными письменными сообщениями восточных авторов, сборниками и документальными материалами;

б) устно-поэтической литературой и героическим эпосом казахского народа – «Барылар жыры» и др.;

в) трудами дореволюционных российских авторов XVIII–XX вв.

Во вводной первой главе «Историография военно-политической истории кочевников Евразии» привлекает внимание анализ концептуально-методологических проблем исследования номадизма. При их дифференциации автор учитывает специфические особенности кочевых обществ, которые подразумевают генезис номадизма, наличие государственности как показатель развития общества у кочевников, существование степной культуры в качестве альтернативы оседло-земледельческой цивилизации. Здесь автор правильно отмечает закоренелость во взглядах представителей как формационного, так и цивилизационного подходов, которые при исследовании поставленных выше вопросов, опираются лишь на базисные категории и опыт развития

земледельческих этносов, и европоцентристский подход. Можно смело согласиться с утверждением А.К. Жумадила о том, что «особенности, характерные для определенных стадий развития эволюции оседлых народов, совсем не обязательно присутствуют в кочевых обществах, и признаки различных этапов могут существовать у кочевников одновременно» (с.17).

Каждое из отмеченных выше положений подтверждается привлечением тех или иных мнений и взглядов маститых кочевниковедов или лиц, занимающихся этой проблемой. Это, прежде всего, относится к анализу исследований Дж. Тойнби, Л.Н. Гумилева, Г.Е. Маркова, С.А. Плетневой, А.М. Хазанова, Н.Н. Крадина, С. Шинкевича, Е.И. Кычанова, Р.Н. Безертинова. Сообразно поставленному вопросу проанализированы и взгляды таких отечественных спе-

циалистов, как Н.Э. Масанов, Ж.О. Артыкбаев. Реализация поставленной задачи частично решена привлечением материалов международной научной конференции «Вклад кочевников в развитии мировой цивилизации», посвященной памяти видного отечественного этнолога Н.Э. Масанова, состоявшейся в Алматы в 2010 г.

В данной главе значительный интерес представляет также анализ новых подходов в историографии военно-политической организации кочевников Евразии. В нем превалирует российская историография, начиная с XVIII в., в создании которой принимали участие и известные иностранные ученые. Она представлена трудами В.Н. Татищева, М.А. Аристов, Г.Е. Грум-Гржимайло, В.О. Ключевского, М.С. Трубецкого, Г.В. Вернадского, В.В. Бартольда, Б.Я. Владимирцова, С.П. Толстова, А.Н. Бернштама, Л.М. Гумилева, С.Г. Кляшторного, В.В. Трепавлова. Их работы дополнены научными изысканиями отечественных ученых – Ю.В. Зуева, К.А. Пищулиной, М.Х. Абусейтовой, К.З. Ускенбая, Б.Е. Кумекова, Н. Алимбая.

Вторая глава «Развитие исторических исследований военного дела кочевников Евразийского пространства в конце XVIII – начале XXI века» начинается с анализа историографии изучения военной системы номадов. В ней представлена историография военного дела кочевников Евразии с I тыс. до н.э. и вплоть до XIX в., которые показаны посредством обобщения публикаций А.М. Хазанова, А.К. Кушкумбаева, Ю.С. Худякова, А.А. Рослякова, М.И. Артамоновой, Л.Н. Гумилева, А.М. Хазанова, С.А. Плетневой, Т.К. Алланиязова и др. При этом автор стремится показать различные, не всегда совпадающие трактовки, генезиса и развития вооружения, военного дела, военного искусства, структуры военной организации и военной системы номадов не только Казахстана и Центральной Азии, но и Алтая, Южной Сибири, Восточного Туркестана, начиная с эпохи гуннов и вплоть до позднего средневековья и нового времени. Это же относится к их значительному влиянию на военное дело в таких странах с оседло-земледельческой традицией в хозяйственно-культурном типе, как Русь, Китай, Иран, Византия, и, в частности, на создание или развитие конницы, особенно конных лучников.

Автор верно проследил и то, что в XIV – XVIII веках «кочевые армии теряют свой массовый характер, родоплеменную сплоченность и связанную с этим огромную наступательную мощь» (с. 118).

А.К. Жумадил полностью поддерживает концепцию Ю.С. Худякова о том, что кочевые общества начали уступать оседлым, особенно в военном отношении после вступления последних на путь промышленного развития, появления огнестрельного оружия.

Особое внимание в этой главе уделено историографии военной структуры казахского общества, которая «стала непосредственным отражением социально-политической структуры казахского общества и являлась аналогической военно-организационной модели кочевых обществ» (с. 128). Поставленная проблема решена посредством показа в исследовании роли правящей верхушки – ханов, как главных организаторов, руководителей и координаторов военных действий. Это же относится к раскрытию статуса султанов и батыров как представителей верхнего и среднего звена военной иерархии, командующих воинскими соединениями, включая ополчения. Не осталось в стороне и значение служителей, дружинников ханов и султанов – толенгутов.

Статистическая численность казахского войска нового времени показана автором на основе сравнительного исследования трудов таких дореволюционных авторов, как Н.П. Рычков, А.И. Левшин, М. Тевкелев, В.В. Вельяминов-Зернов, которые были подкреплены монографиями авторов советского и более позднего периодов – В.Я. Басина, Н.Г. Аполловой, Т.К. Алланиязова, А.К. Кушкумбаева и др.

В следующем параграфе данной главы основное внимание уделено историографии военного дела и военной экспансии кочевников на протяжении длительного хронологического периода – от сарматов до XVIII века. Начальный этап данного процесса автор связывает с появлением тяжеловооруженной конницы – катафактрии, эффективной против пехоты противника. Не менее важным является показ им определения стратегии боевых действий, предназначенных как для ближнего, так и среднего боя, появления у кочевников жесткого седла, стремян и сабли. При этом высокая маневренность и важная роль легковооруженной конницы в военном искусстве и военной тактике были характерны для всех номадов Евразии как позднего средневековья, так и раннего нового времени.

Логическим продолжением указанных выше военных аспектов кочевников явился разбор исторических исследований военного искусства казахов, продолживших традиции военного дела номадов Евразии. Они раскрыты посредством анализа подготовки воина, тактического пост-

роения войска казахов, применения их вооружения, хода сражений, а также процесса функционирования военной модели, военного искусства казахов в период восстания Кенесары Касымова и др., показанных в исследованиях Т.К. Алланиязова, А.К. Кушкумбаева, Е.Б. Бекмаханова, Ж.К. Касымбаева

Третья глава «Развитие историографии исследований вооружения евразийских кочевников» начинается с показа исследования наступательного оружия номадов-всадников и пехотинцев Евразийского континента, включая их классификацию, дифференциацию и типы. Они раскрыты автором, опирающимся на труды упомянутого нами выше Ю.С. Худякова, касающиеся наступательного оружия ближнего боя (полу и многофункционального), дистанционного боя. Они дополнены исследованиями М.В. Горелика, Э. Хара-Давана, Н.Я. Бичурина, В.П. Курьлева, С.И. Вайнштейна, В.Ф. Немерова и др. специалистов.

Относительно историографии вооружения кочевников Евразии, касающейся наименее изученного защитного оружия, она рассмотрена, начиная с эпохи раннего средневековья. Здесь привлечены труды А.М. Хазанова (по вооружению катафрактариев, облаченных в тяжелые оборонительные доспехи), И.Я. Златкина (панцири), Ю.С. Худякова (латы), Л.В. Боброва (стеганные халаты с рукавами до локтей), Е.И. Кычанова (пластинчатые латы), М.В. Горелика (шлемы), конских доспехов и убранства.

Подытоживая данную проблему, автор приходит к выводу о том, что «общий уровень оснащенности защитными средствами воинов Евразии был достаточно представителен и разнообразен» (с. 243).

Отдельный параграф посвящен исследованию разнообразного традиционного вооружения казахских воинов. Здесь Арман Кабдешулы опирается на русские источники XVII-XIX вв., авторами которых являются Ф. Скибин и М. Трошин, Ф. Феофилов, М. Тевкелев, Ф. Ефремов, Н.П. Рычков, Я. Гавердовский, С. Броневский, А.И. Левшин, и так же Ч.Ч. Валиханов.

Среди работ советского периода в монографии привлечены публикации Г.И. Семенюка,

А.Т. Кайдарова, В.П. Курьлева; среди отечественных – А.К. Кушкумбаева, Т.К. Алланиязова, К.С. Ахметжана. На основе трудов, перечисленных выше исследователей, рассмотрены те или иные аспекты использования как традиционных (лук, стрелы, нагайки, ножи пики, сабли, мечи, палицы, булавы, секиры), так и новых (огнестрельные фитильные, капсюльные ружья, реже – пушек) видов вооружения.

В заключении автор приходит к следующим собственным выводам: а) «тактика военных действий, которую прежде ошибочно приписывали только монголам эпохи Чингисхана, была характерной для любого кочевого общества», включая казахам; б) военное дело кочевников было напрямую связано как с особенностями кочевого скотоводства, так и с конкретными историческими этапами. Одновременно в монографии А.К. Жумадила отмечены и нерешенные историографические проблемы: а) генезис ряда вооружений; б) обрядово-символические аспекты оружия; в) роль мировоззрения номадов в развитии военного дела; г) воздействие военного искусства и вооружения кочевников на соседние оседло-земледельческие страны и др.

На наш взгляд, рецензируемая нами работа только выиграла бы, если бы автор больше использовал междисциплинарный подход в исследовании поставленной проблемы, например, к публикациям тюрко-монгольских фольклористов и этнологов. Не лишним было бы в историографии отразить производимые и приобретаемые виды вооружения, особенно огнестрельные, артиллерийские. Необходимо было привлечь исследования, отражающие временные или сезонные нападения врагов-агрессоров и адекватные действия защитников-кочевников, включая казахов. Не менее ценным было бы привлечение работ, в которых имеются сведения о подготовке рядового, среднего и командного состава воинов и ополченцев.

Тем не менее, в целом монография А.К. Жумадила вносит неоценимый вклад в историографию военного дела номадов Евразии, включая казахов, и представляет большой интерес не только для исследователей-специалистов, но и для широкого круга общественности.

Көкебаева Г.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: kokebayeva@mail.ru

**С.М. Мәшімбаевтың
«Сырым Датұлы
(1742-1802 жж.) атты
монографиясына
(Алматы: Қазақ
университеті,
2015. – 122 б.)
СЫН-ПІКІР**

Тарих, археология және этнология факультетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы С.М. Мәшімбаевтың «Қазақ университеті» баспасынан шыққан «Сырым Датұлы (1742-1802 жж.)» атты еңбегі XVIII ғасырдың 80-90-жылдарында патшалық Ресейдің өктемділігіне қарсы көтеріліс бастаған Сырым Датұлының өмірі мен қызметін, сондай-ақ Датұлы бастаған көтерілістің себептері мен барысын зерттеуге арналған. Автордың өзі аталған еңбегінің мақсатын былайша тұжырымдаған: «Сырым Датұлының жеке басының кемелдігі, саясаткер және халық мүддесі үшін күресіп, мемлекеттік деңгейде шеше алғандығын жазуымыз қажет» (5-бет).

Зерттеу Сырым Датұлы бастаған көтеріліс тарихының тарихнамасына сипаттама беруден басталып, аталған тұлғаның жеке өмірі мен шежіресін талдауға ұласады. Келесі бөлімдерде Кіші жүз қазақтарының көшпелі малшаруашылығынан отырықшылыққа және жартылай отырықшылыққа көшуіне әсер еткен факторларды талдай отырып, автор Қазақстандағы Ресейдің отаршылдық саясатының мәнін ашады. XVIII ғасырдың 30-жылдарында Кіші жүздің жері Ресейге қосылған соң, патша өкіметі бұл жерлерде әскери бекіністер салып, Жайық бойындағы құнарлы, шүйгін жерлерге орыс-казактарды орналастырды, осылайша бірден-ақ казактардың жеріне орыстарды қоныстандыру саясаты басталып кетті. Сондай-ақ осы тұста Кіші жүзде саяси дағдарыс кең етек алды. Автор дербес те батыл саясат жүргізген Әбілхайыр ханның өлтірілуі және оның орнына хан болған Нұралы мен сұлтандардың беделдерінің түсіп кеткенін баяндайды. Автор осындай күрделі жағдайда Сырым Датұлының саясаткерлік бейнесі қалыптасқанын көрсетеді. Сырым Датұлы осы тұста Халық кеңесін құрғанын, Халық кеңесі сол кезеңдегі жағдайды жеңілдету үшін мемлекеттік деңгейде халық мүддесін қорғап, Еділ-Жайық өзені аралығындағы жерге мал жаюға рұқсат алғанын баяндайды.

Зерттеуде Сырым Датұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілістің негізгі себебі жер мәселесі болғаны көрсетілген. «Жайық өзенінің бойына көптеген бекіністер салып, қазақтарға қарсы озбырлық жалғаса түсті, орыс-казак бекіністеріне жақын орналасқан қазақ ауылдарына шабуылдар жасап, малдарын айдап, адамдарын тұтқындап, зорлық-зомбылық күшейе түсті», – де-

ген пікірін деректерден ұтымды үзінділер берумен дәлелдейді. Атап айтқанда, Нұралы ханның Орынбор генерал-губернаторына жазған хатының қынжылысты тұсы берліген: «Біздің қысқы жерлерімізге жазда келіп, орыстар бекіністер салуда, жайылымдарымыз тарылып, алыс жерлерге баруға мәжбүр болып отырмыз. Жайық өзеніне емес, Елек өзенінің бойына да малдарымызды жая алмайтын болдық» (41-бет).

Сырым Датұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс отаршыл Ресейдің жүргізіп отырған саясатына ашық қарсылық білдірудің көрінісі еді. Кітапта Сырым Датұлының ұлт-азаттық қозғалысы мен онымен бірге жүрген тарихи тұлғалар –Саржала би, Мыңбай батыр, Сыпыра

Қарабатырұлы және Шойтас Сырлыбайұлы туралы кеңінен мәлімет беріледі. Сырым Датұлының осы тарихи тұлғалармен қарым-қатынасын с талдауы батырдың бейнесін даралап сомдауға мүмкіншілік берген. Автор Сырым Датұлын «мемлекеттік көлемде ойлай алатын басшы, ірі қайраткер» деп суреттейді.

Профессор С.М. Мәшімбаевтың ғылыми еңбектері негізінен Қазақстанның Ресейге қосылуы, Кіші жүздің хандары мен белгілі саясаткерлерінің өмірі мен қызметін зерттеуге арналған. Қазақ хандығының 550 жылдығына арналып, дайындалған «Сырым Датұлы (1742-1802 жж.)» атты еңбегі де автордың өзі таңдаған тақырыпты тереңдете зерттеуінің нәтижесінде туған.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

Қазақ хандығына – 550 жыл Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігіне – 550 жыл

<i>Кәрібаев Б.Б.</i> Қазақ хандығының 550 жылдығы: ғылыми нәтижелер туралы	4
<i>Дәдебаев Ж., Бисенбаев П., Кәрібозов Е.</i> Қазақ хандығы және қазақ сөз өнерінің өр тұлғалары (Асан қайғы, Жиренше шешен, Алдар көсе)	10
<i>Смағұлов С.</i> Қазақ хандығы тұсындағы ақын-жыраулардың әскери қызметі	16

1-бөлім Раздел 1 Деректану және Источниковедение и тарихнама историография

<i>Жумадил А.К.</i> Современная российская историография о кочевой культуре и военном искусстве кочевников Евразии	26
<i>Майданали З.</i> Еуразиядағы көшпелі қоғам мен отырықшы халықтардың өзара саяси – әлеуметтік және мәдени қарым-қатынастары (тарихнамалық сараптау)	34
<i>Мендикулова Г.М., Каримова Д.</i> Влияние колониального/имперского прошлого на взаимоотношения Великобритании и Индии: историография проблемы	40
<i>Sadykova R.O.</i> Globalization as the topic of discussion	46
<i>Өтен Г.Ж.</i> «Мұңлық-Зарлық» дастаны фольклорлық – этнографиялық дереккөзі ретінде	52
<i>Бисенбаев П.</i> Саржан Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісінің тарихи жырлардағы көрінісі	58
<i>Мұхатова О.Х.</i> Қазақ даласын зерттеу бойынша I Академиялық экспедиция	64
<i>Жақупова Г.Т., Жунисбаева А.А.</i> Образование в области архивного дела в Казахстане и зарубежных странах	70

2-бөлім Раздел 2 Ежелгі және орта ғасырлардағы Древняя и средневековая Қазақстан тарихы история Казахстана

<i>Хабижанова Г.Б.</i> Парадигмы евразийской этнокультурной истории	78
<i>Сағинаева А.Н.</i> Түркі-славян байланысы диалогында мәдениеттердің трансформациялануы: археологиялық және жазба деректер негізінде	82
<i>Сыздықова А.М.</i> Экологические аспекты в традиционном хозяйстве	88

3-бөлім Раздел 3 Жаңа және қазіргі замандағы Новая и новейшая Қазақстан тарихы история Казахстана

<i>Козгамбаева Г.Б., Алтысбаева Н.К.</i> Из истории переселения казахов в Монголию (70 г. XIX – 20 г. XX вв.)	96
<i>Текеев А., Сайлан Б.</i> Түркістан легионы және Мұстафа Шоқай	102

<i>Сайлан Б.</i> Жеңіске 70 жыл. Қазақстандықтардың Белоруссияны азат ету жолындағы күресі мен ерліктері.....	108
<i>Кундакбаева Ж.Б., Бейсеғұлова А.К.</i> Советский проект эмансипации женщины как разрушение традиционного гендерного порядка в казахском обществе 1920-1930 гг.	114
<i>Алтаев А.Ш.</i> Сендентаризация в земельной политике советского правительства в Казахстане	122
<i>Назарбек Ж.А.</i> Қазақстанда дәстүрлі емес діни ұйымдардың таралуының әлеуметтік-психологиялық аспектілері.....	128
<i>Ахметжанова А.Т., Сарыбаев М.С.</i> Вопросы модернизации обучения педагогических работников в Казахстане.....	134

4-бөлім Раздел 4
Археология және этнология Археология и этнология

<i>Раймбекова М.Т.</i> Қазақстандағы қырғыз халқының этногилдік ерекшеліктері	142
<i>Егізбаева М.Қ.</i> Қазақ халқындағы дәстүрлі аңшылықтың дамуына қатысты кейбір мәселелер	148
<i>Айтбаева А.Е.</i> История и материальная культура усуньских племен в работах А.Н. Бернштама	156

5-бөлім Раздел 5
Жалпы тарих Всемирная история

<i>Мырзабеков М.С., Мырзабекова Р.С.</i> АҚШ-тың сыртқы саясаты және «Үлкен Орталық Азия» жобасының мақсаты мен міндеттері	164
<i>Мухажанова Т.Н., Түктібаева М.Е.</i> Әлем тарихындағы Халықтардың Ұлы Қоныс аудару процессінің маңызы мен барысы.....	174
<i>Ашинова Ж.Е.</i> Қазіргі жапон мәдени дипломатиясының ерекшеліктері.....	180
<i>Ашинова Ж.Е., Даутбаева Н.С.</i> Японская идентичность в исторической ретроспективе.....	186
<i>Мовкебаева Г., Айдарханова Э.</i> ШЫҰ және Орталық Азия елдерінің энергетикалық серіктестігі	192

6-бөлім Раздел 6
Тарихи тұлғалар Исторические личности

<i>Жаптасов Ж.Е., Тасилова Н.А.</i> Ермұхан Бекмахановтың өмірі мен қызметі	198
--	-----

7-бөлім Раздел 7
Магистрлік жұмыстар Исследования магистрантов

<i>Бақторазов Е.</i> XVIII ғасырдың I ширегіндегі Қазақ-Бұхар қарым- қатынастары.....	206
<i>Мусин А.</i> Некоторые аспекты идилии в структуре утопии (в живописи Абылхана Кастеева).....	210
<i>Максымканова А.</i> Ақын-жазушылар мен журналистердің ҚР ОММ-дағы жеке қор құжаттары туралы.....	218
<i>Рахимберді А.Р.</i> «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық музейінің Тақырыптық-экспозициялық ерекшелігі	224

<i>Қобдабай Ж.Н.</i> Маңғыстау облыстық тарихи-өлкетану музейіндегі зергерлік бұйымдар	230
<i>Ақназарова Н.К.</i> Самарқанд қаласының тарихи-мәдени ескерткіштері.....	236
<i>Рахимғалиева К.М.</i> Қазақ әйелдерінің колөнеріндегі жүннен жасалатын бұйымдарының өзекті мәселелері	240
<i>Тойшиева А.Б.</i> Мұрағат ісіндегі басқарудың теориялық негіздері.....	246
<i>Ермекбаева Л.Н.</i> Мекемелердегі электронды құжаттарды сақтау мәселесі.....	252
<i>Баянова А.М.</i> Мұрағат ісі саласындағы нормативтік-құқықтық актілер: қалыптасу және даму кезеңдері	256
<i>Оразғалиева Н.</i> Қазақстанның мұрағаттарында автоматтандырылған ақпараттық технологияларды қолданудың құқықтық негізі	262
<i>Akbari Mohammad Qasim</i> The United States and Afghanistan relations: history and modern development.....	268
<i>Манатова А.М.</i> XIX ғ. II жартысы мен XX ғ. басындағы қазақ даласындағы қоныс аударушылар мен жергілікті тұрғындардың қарым-қатынасы мәселесі тарихи зерттеулерде	272
<i>Кокырбаев Б.</i> Этапы становления революционного настроения народных масс в Алжире	280
<i>Абдуллаева А.А.</i> Қауымдастық, алыс және жақын шетелдегі қазақтар мәселесі.....	286
<i>Оразымбетова С.Ж.</i> Қазақстан Республикасы Кинофото және дыбыс мұрағатындағы фотоқұжаттардың сақталуы.....	292
<i>Ұлықпанов М.Т.</i> Алғашқы сопылық мектептердің қалыптасуы	298
<i>Абдрзахова М.А.</i> 1980-1991 жылдардағы әйелдер эмансипациясын зерттеудегі кеңестік жобаның тарихнамасы	306
<i>Муслих Мохаммад Ибрахим</i> Основные аспекты политики России в Афганистане в 2001–2011 гг.	312
<i>Құшыбек С.Қ.</i> Құжат құндылығын сараптау: қалыптасу кезеңдері және негізгі қағидалары	316
<i>Жолдасов А.</i> Бөкей Ордасының Қазақ жерінде алғашқы мұрағаттың қалыптасуындағы маңызы	320
<i>Усина И.К.</i> Ресми әкімшілік құжаттардың құжаттық мәтіні терминдерінің қалыптасуы тарихынан	326
<i>Бердуаш Б.Б.</i> Жеке құрам құжаттарымен жұмыс: жасалуы мен әдістемесі.....	332
<i>Сатыбалдиева Е.Е.</i> Ежелгі үйсіндер тарихына қатысты зерттеулердің кейбір мәселелері.....	336
<i>Сейсембаев Ғ.Ж.</i> Сарматтардың садақ ату өнері: археологиялық деректер бойынша	342

8-бөлім Раздел 8
Жаңа кітаптар Новые книги

<i>Кальш А.Б.</i> Новый подход в историографии эволюции генезиса военного дела кочевников Евразии	350
<i>Көкебаева Г.К.</i> С.М. Мәшімбаевтың «Сырым Датұлы (1742-1802 жж.) атты монографиясына (Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 122 б.) СЫН-ППКІР	354

CONTENTS

550 years to the Kazakh khanate

<i>Karibayev B.B.</i> 550th anniversary of Kazakh Khanate: the results of research.....	4
<i>Dadebaev Zh., Bisenbaev P., Karibozov E.</i> Kazakh Khanate and prominent personalities of the Kazakh art of word (Akan Seri, Zherenshe Sheshen, Aldar Kose)	10
<i>Smagulov S.</i> Military activity of akyn-zhyrau in the period of the Kazakh khanate	16

Section 1 Historical Sources Study and Historiography

<i>Zhumadil A.K.</i> Modern Russian historiography about nomadic culture and military art of nomad of Eurasia.....	26
<i>Maydanali Z.</i> Socio-political and cultural interaction of nomadic groups and sedentary agricultural population of Eurasia (historiographical analysis).....	34
<i>Mendikulova G.M., Karimova D.</i> The influence of colonial/imperial past on the relationship between the great Britain and India: historiographical issues.....	40
<i>Sadykova R.O.</i> Globalization as the topic of discussion.....	46
<i>Uten G.Zh.</i> Dastan «Munlyk-Zarlyk» as a source of folklore-ethnographic	52
<i>Bisenbaev P.</i> The image of the national liberation uprising led by Sargan Kasymuly in historical songs	58
<i>Mukhatova O.Kh.</i> The I Academic expedition to study the Kazakh steppe.....	64
<i>Zhakupova G.T., Zhunisbayeva A.A.</i> Archival education in Kazakhstan and foreign countries	70

Section 2 Ancient and Medieval History of Kazakhstan

<i>Habizhanova G.B.</i> Eurasian ethnic and cultural history paradigms	78
<i>Saginayeva A.N.</i> Transformation of culture in the Turko-Slavic dialogue: on the basis of archaeological and written sources.....	82
<i>Syzdykova A.M.</i> Ecological aspects in the traditional economy.....	88

Section 3 Modern and Contemporary History of Kazakhstan

<i>Kozgambaeva G.B., Alpsbaeva N.K.</i> From the history of the resettlement of kazakhs in Mongolia	96
<i>Sailan B., Tekeyev A.</i> Turkestan legion and Mustafa Shokai.....	102
<i>Sailan S.</i> Heroism of Kazakhstan citizens in fight for independence of Belarus.....	108

<i>Kundakbayeva Zh.B., Beisegulova A.K.</i> The Soviet project of women emancipation as destruction of the Kazakh Society traditional gender order, 1920-1930.....	114
<i>Altayev A.Sh.</i> Sedentarization in the land policy of the Soviet government in Kazakhstan	122
<i>Nazarbek Zh.A.</i> The social –psychology aspects of spreading non-traditional religious in Kazakhstan.....	128
<i>Ahmetzhanova A.T., Sarybaev M.S.</i> Questions of modernization of training of educators in Kazakhstan.....	134

Section 4 Archeology and Ethnology

<i>Raymbekova M.T.</i> Ethno-linguistic features of Kyrgyz in Kazakhstan	142
<i>Egizbaeva M.K.</i> Some of the problems associated with the development of traditional hunting Kazakhs	148
<i>Aitbayeva A.E.</i> History and Material Culture Usun tribes in the works of A.N. Bernshtam.....	156

Section 5 History of world

<i>Myrzabekov M.S., Myrzabekova R.S.</i> US Foreign Policy and the goal and objectives of the project «Greater Central Asia».....	164
<i>Muhazhanova T.N., Tuktibaeva M.E.</i> The importance and significance of the great migration of peoples in world history.....	174
<i>Ashinova Zh.Y.</i> Features of cultural diplomacy of modern Japan.....	180
<i>Ashinova Zh.Y., Dautbaeva N.S.</i> Japanese identity in historical retrospective	186
<i>Movkebayeva G., Aidarkhanova E.</i> SCO and energy cooperation in Central Asia.....	192

Section 6 Historical personalities

<i>Zhappasov Zh.E., Tasylova N.A.</i> The life and activity E. Bekmahanov	198
--	-----

Section 7 Investigations of postgraduate students

<i>Bakhtorazov. E</i> Kazakh-Bukhar relationship in the I quarter of XVIII century.....	206
<i>Musin A.</i> Some aspects in the structure of utopia idyll (In painting Abylkhan Kasteev)	210
<i>Maksymkanova A.</i> Documents of a personal found of funds of poets-writers and journalists RK CGA	218
<i>Rakhimberdi A.R.</i> Thematically-exposure characteristics of the historical and cultural reserve museum «Aziret Sultan»	224
<i>Kobdabay Zh.N.</i> Jewelry in the local-historical museum of Mangystau oblast.....	230

<i>Aknazarova N.K.</i> Historical and cultural monuments of Samarkand.....	236
<i>Rahimgalieva K.M.</i> Actual problems of woolen products of applied art of Kazakh women	240
<i>Toyshyeva A.B.</i> The basics of management theory in the archive business	246
<i>Ermekbaeva L.N.</i> The problem of storage electronic documents in organizations	252
<i>Bayanova A.M.</i> Normative legal acts in the field of archives: the periods of formation and development	256
<i>Orazgaliyeva N.</i> Legal frameworks of using computer-aided informative technologies in the archives of Kazakhstan	262
<i>Akbari Mohammad Qasim</i> The United States and Afghanistan relations: history and modern development.....	268
<i>Manatova A.M.</i> Relationship problems migrants and local people in the Kazakh steppe in historical research (second half of the XIX and XX centuries)	272
<i>Kokyrbaev B.</i> Stages of the revolutionary mood of the masses in Algeria.....	280
<i>Abdullayeva A.A.</i> Problems kazakhs the near and further abroad, world association	286
<i>Orazymbetova S.</i> Preservation of documentary photographs in the archive cinema photos and sound recordings of the Republic of Kazakhstan...292	
<i>Ulykpanov M.T.</i> Formation of the early Sufi schools	298
<i>Abdrzahova M.A.</i> The Soviet Historiography of the women emancipation project in Kazakhstan, 1980-1991s.....	306
<i>Muslih Mohammad Ebrahim</i> Main aspects of Russian policy in Afghanistan in 2001–2011	312
<i>Kushybek S.K.</i> Examination of value of documents: stages formation and basic principles	316
<i>Zholdasov A.</i> Kazakh Horde Bokey important in the formation of the first in the archive	320
<i>Usina I.K.</i> From history of the formation terms of document text of official administrative records	326
<i>Berduash B.B.</i> Working with individual structural documents: the formation and methods	332
<i>Satybaldieva E.E.</i> Some problems of studying the history of ancient usuns.	336
<i>Seisembayev G.J.</i> Art of Archery at the Sarmatian: on archaeological data.....	342

Section 8 New book

<i>Калыш А.Б.</i> Новый подход в историографии эволюции генезиса военного дела кочевников Евразии	350
<i>Көкебаева Г.К.</i> С.М. Мәшімбаевтың «Сырым Датұлы (1742-1802 жж.) атты монографиясына (Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 122 б.) СЫН-ПІКІР	354

УСПЕЙТЕ ПОДПИСАТЬСЯ НА СВОЙ ЖУРНАЛ

АКЦИЯ!!!

**Каждому подписчику
ПУБЛИКАЦИЯ СТАТЬИ
БЕСПЛАТНО!!!**

- Акция действительна при наличии квитанции об оплате годовой подписки.
- Статья должна соответствовать требованиям размещения публикации в журнале.
- Статья печатается в той серии журнала, на которую подписался автор.
- Все нюансы, связанные с публикацией статьи, обсуждаются с ответственным секретарем журнала.

Издательский дом
«Қазақ университеті»
г. Алматы,
пр. аль-Фараби, 71
8 (727) 377 34 11, 221 14 65

АО «КАЗПОЧТА»
г. Алматы,
ул. Богенбай батыра, 134
8 (727 2) 61 61 12

ТОО «Евразия пресс»
г. Алматы,
ул. Жибек Жолы, 6/2
8 (727) 382 25 11

ТОО «Эврика-пресс»
г. Алматы,
ул. Кожамкулова, 124, оф. 47
8 (727) 233 76 19, 233 78 50